HALİL İNALCIK

AKADEMİK DERS NOTLARI

1938 - 1986

TİMUR
İNKILAP TARİHİ
OSMANLI TARİHİ

TİMAŞ

HALİL İNALCIK • AKADEMİK DERS NOTLARI

TİMUR
İNKILAP TARİHİ
OSMANLI TARİHİ

TİMAŞ

iyi ki kitaplar var...

TİMAŞ YAYINLARI

İstanbul 2016

timas.com.tr

AKADEMİK DERS NOTLARI
(1938-1986)
Timur, İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi
HALİL İNALCIK

TİMAŞ YAYINLARI | 3992
Osmanlı Tarihi Dizisi | 107

YAYINA HAZIRLAYAN
Ali Işık

PROJE EDİTÖRÜ
Adem Koçal

EDİTÖR
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

İÇ TASARIM
Tamer Turp

1. BASKI
Mart 2016, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-2215-1
9 786050 822151

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davurpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

HALİL İNALCIK

AKADEMİK DERS NOTLARI

(1938-1986)

Timur, İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi

TİMAŞ

HALİL İNALCIK

Halil İnalcık, Ankara Üniversitesi DTCF ve Siyasal Bilgiler Fakültelerinde 1942-1972 yılları arasında tarih profesörlüğü yaptıktan sonra 1972-1986 döneminde Chicago Üniversitesi'nde tarih profesörü olarak görev almıştır. 1993'te Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nü kurmuş olup burada Osmanlı tarihi üzerine dersler vermektedir. 72 kitap ve 500'e yakın makalenin yazarı olan İnalcık'ın, İngilizce yayımlanmış *The Ottoman Empire - The Classical Age* (Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Dönem) ve *Economic and Social History of Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi) adlı eserleri Yunanca, Arapça, Rusça ve Lehçeye çevrilmiş bulunmaktadır.

Osmanlı tarihi alanında önde gelen birçok akademisyene hocalık yapan Halil İnalcık'ı Türkiye, ABD, İngiltere, Sırbistan ve Arnavutluk Akademileri asli üye seçmiş olup ayrıca şimdiye kadar 23 üniversite kendisine fahri doktorluk unvanı tevcih etmiştir. Türk bilimini dünya ölçüsünde temsil eden İstanbul doğumlu tarihçimiz bugün 100. yaşını idrak etmektedir.

Timaş'tan çıkan diğer kitapları

Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı
Osmanlılar, Fütuhat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler
Osmanlı ve Modern Türkiye
Tarihe Düşülen Notlar

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM
TİMUR

ÖNSÖZ 11

TİMUR
CAHUN, BARTHOLD VE BOUVAT'NIN
KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ 13

1938-1939'DA PROF. FUAD KÖPRÜLÜ'NÜN
ORTA ZAMAN TARİHİ SEMİNER VAZİFESİ 13

A. Mevzu'un Tespiti 13

B. Mevzuu Tasnif Şekilleri 14

C. Menbalarının Mukayesesi 16

D. Timur Devleti'ni Doğuran Tarihî Şerâit 19

E. Timur'un Menşei 23

F. Maverâünnehir Hâkimi Olana Kadar Timur 24

G. Timur İmparatorluğu ve Timur Devri Medeniyeti 25

Kronoloji: Timur'un Fütuhâtı 32

Bibliyografya 34

FUAD KÖPRÜLÜ'NÜN SEMİNERİNE SUNULAN ÇALIŞMANIN
ESKİ HARFLİ ORİJİNALİ 35

II. BÖLÜM
MİLLÎ MÜCADELE DEVRİ
(1908-1923)

ÖNSÖZ 57

MİLLÎ MÜCADELE DEVRİ (1908-1923) 60

İnkılâp Tarihi Millî Mücadele Devri 60

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması: 23 Nisan 1920 95

İstanbul'un İşgâli 107

Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin Toplanması 109

Sultan'ın Mücadelesi, Hilafet Ordusu ve Sevr Antlaşması 114
Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920) 117
Düzenli Millî Ordunun Oluşturulması,
I. ve II. İnönü Zaferleri, Londra Konferansı 121
Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonuçları 132
Sakarya Zaferi'nin Siyasi Sonuçları 138
Sakarya'dan Sonra Büyük Taarruz 141
İtilâf Devletleri'yle Mudanya Ateşkesi 144
Lozan Konferansı ve Antlaşması 147
Kapitülasyonların Kaldırılması 152
İnkılâp Tarihi Dersleri Metnine İlave 154
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi'nde Çıkan
Makaleler 155
İNKILÂP TARİHİ DERSLERİNE
İLAVE EDİLEN BELGELER 157

III. BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİNE KUŞBAKIŞI

ÖNSÖZ 195
OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİNE KUŞBAKIŞI
(1969 Sofya Kongresi'ne Rapor) 196
Balkanlar'da Osmanlı Fethinin Sosyal Koşulları 206
Fatih ve Bürokratik-Merkeziyetçi
İmparatorluğun Kurulması 213
Osmanlılar ve İmparatorluk Ekonomisi 216
Osmanlılarda Hilafet, İmparatorluğun Dünya Siyaseti 217
Osmanlılar ve Avrupa Devletler Sistemi 219
Nüfus 220
Devlet Gelirleri ve Ekonomi 222
Osmanlı Klasik Kültürü 225
Bürokrasi ve Kanunlar 229

Büyük Bunalım, 1517-1610 ve Köklü Değişim 229
Merkeziyetçiliğin Zayıflaması, Âyân-ı Vilayet 236
Merkeziyetçi Bürokrasinin Canlanması:
Tanzimat ve Reaksiyon 240
Türkiye Cumhuriyeti 242

IV. BÖLÜM
OSMANLI TARİHİ

CHİCAGO ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ'NDE
1972-1986 DÖNEMİNDE VERİLEN DERS ÖZETLERİ 249
II. Murad Dönemi (1421-1451) ve Kalkınma 249
II. Murad Döneminde Anadolu Beyleri 253
Venedik ve Macaristan'ın Balkanlar'da İlerlemeleri 254
Bunalımın Sonu, Rumeli'de
Osmanlı Egemenliğinin Pekişmesi 256
İmparatorluğun Kuruluşunda Kesin Aşama 261
Toprak ve Köylü 290

I. BÖLÜM

TİMUR

ÖNSÖZ

Timur yazısını, 1938-1939 ders yılında, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Fuad Köprülü'nün Orta-çağ tarihi semineri için onun talimatıyla hazırladım. İstanbul Dârülfünu'nda Ziya Gökalp'in destek ve ilhâmıyla Türk kültür tarihi kurucusu büyük bilgin Fuad Köprülü, yalnız araştırma metodolojisiyle değil, o zaman hiç bilinmeyen bu öğrencisini himaye ederek, akademik hayata girmesinde başlıca destek olmuştur. Aşağıda değiştirmeden tam metnini verdiğim *Timur* başlıklı seminer ödevini okuduğum zaman Köprülü seminerdeki öğrencilere dönüp şöyle dedi, "Hepinizden bu çocuğun yazdığı vazife gibi yazmanızı beklerim."

Seminer denemesinde bana verilen ödev, başlıca üç Batılı yazar, ikisi Fransız, biri Rus, L. Cahun, W. Barthold ve L. Bouvat'nın Timur üzerindeki incelemelerini karşılaştırıp kaynak ve metodoloji bakımından sonuç ve yetenekleri üzerine bir hükme varmaktı. Bu güç bir işti. Fransızcam iyiydi, Fransız tarihçi L. Cahun, Orta Asya Türk tarihi üzerinde ünlü eseriyle Türkçülüğün öncülerinden sayılır. L. Bouvat, bir genel tarihte Timur ve dönemi üzerinde bir bölüm yazmıştır. Rus oryantalisti Barthold ise, o zaman Orta Asya tarihinin en tanınmış uzmanıydı.

DTC Fakültesi'nde seminerlerde seminer denemeleri üzerinde genel tartışma açılırdı. Köprülü'nün Orta-çağ tarihinde en yakın gördüğü öğrencisi Osman Turan, Köprülü'nün övgülerini fazla bulmuş olmalı, "Ama efendim, hepimiz biliyoruz ki, bu konuda Barthold söz getirmez bir otoritedir," dedi, haklıydı. Ama seminer vazifesinden beklenen şey, konunun işleniş tarzıdır.

Aradan bir yıl geçti, fakülteden mezun oldum. Tarih bölümü için bir *ilmî yardımcı* (asistan) alınacaktı. Kıbrıslı bir Yeni-çağ tarihçisi arkadaşla ben namzettik. Kürsü onu destekliyordu, şansım azdı. Köprülü o zaman müdahale etti, Dekan Emin Erişirgil'e gitti ve beni destekledi. Büyük otorite olarak Köprülü'nün desteği aşılamazdı. Böylece ben, *ilmi yardımcı* olarak Yeni-çağ tarihi kürsüsüne atandım, yetmiş yıllık akademik hayatım başladı. *Timur* konulu seminer ödevimi bu itibarla, kişisel biyografim

için ilk önemli kanıt olarak aşağıda aynen sunuyorum. Metin, Türkçe dil tarihi bakımından da ilginç olabilir. Bu denemede, Köprülü'nün yarattığı bilimsel dil ve üslûbu izledim, hatta gösteriş olsun diye, biraz da ağdalı bir üslûp kullandım. Köprülü bunu fazla buldu; metnin üzerinde bilgi ve dil bakımından düzeltmeler yaptı.

Soyadım o zaman *Bozkurt* idi; *soyadı kanunu*, üç ay içinde bir soyadı ile gelip tescil etmeyenler için nüfus idaresine soyadı verme yetkisi tanıyordu. Ailemiz için İnalcık adı tescil edilmişti. Tarihte İnalcık adı, Sirderya üzerinde Otrar valisinin adı olarak geçer. İnalcık, Cengiz Han'ın bir kervanını yağmalamış, bu hareket Mogolların İslâm dünyasını istila etmelerine neden olmuştur (1220).

Halil İnalcık

TİMUR
CAHUN, BARTHOLD VE BOUVAT'NIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ

1938-1939'DA PROF. FUAD KÖPRÜLÜ'NÜN ORTA ZAMAN TARİHİ SEMİNER VAZİFESİ

A
Mevzu'un Tespiti

Cahun, Barthold ve Bouvat'nın Timur tarihi hakkındaki çalışmalarını ve ortaya koydukları netice ve izahları mukayese etmek ve sonunda bir kıymet hükmü vermek şüphesiz geniş bir anlayış ve bilgiye mutavakkıftır. Bunu kendim vazife olarak üzerime almaya cesaret edemezdim. Zira bu vazifeyi hakkıyla başarmak için şunları yapmak lazımdı:

1. Bu müelliflerin ilmî şahsiyetlerini tespit ve izaha yarayacak şekilde hayat ve ilmî yetişme tarzlarını bilmek,

2. Başlıca eserlerini ve bu eserler hakkındaki tenkidleri okumuş olmak,

3. Timur devri kaynaklarını bu müelliflerin yazılarıyla karşılaştırarak tetkik etmek ve kaynakları kullanış tarzlarını ve derecelerini tayin etmek.

Bunlar yapılamamıştır. Buna karşı vazifeme daha basit ve tabii nâtamam bir çerçeve çizmeye mecbur oldum. Bibliyografyada saydığım eserleri karşılaştırmak, verdikleri bibliyografyadan ve alttaki hâşiyelerden müelliflerin kaynaklarla münasebetini göstermek, istidlal tarzlarına, hükümlerine mevzu-bahs ettikleri meselelere dikkat etmek ve bütün bunlardan netice olarak müelliflerin umumi karakterlerini takribi olarak göstermek.

Müellifler

Müellifler hakkında bulduğum kısa malümatı burada vermeyi faideli buldum.

L. Cahun Paris Edebiyat Fakültesi'nde serbest profesör ve Mazarin Kütüphanesi'nin hafız-i kütübü idi. *Introduction à l'histoire de l'Asie* adlı bir eser yazmıştır. Şark dillerini bilmez.

V. Barthold, İstanbul Darülfünun'unda yaptığı takrirlerden mürekkep *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* adlı kitabın mukaddimesine göre Barthold, 1891'de Petersburg Darülfünunu Şark Dilleri Fakültesi'ni bitirmiş 1891-1892'de Almanya'da Profesör August Müller ve Nöldeke'nin derslerine devam etmiş, sonra Türkistan'a seyahatler yapmış, 1900'de doktor unvanı kazanmış ve 1913'te Rus Ulum Akademisi'ne tabii aza seçilmiştir. Muhtelif İslâm tarihi mecmualarına makaleler vermiş ve İslâm tarih ve medeniyeti üzerine mühim eserler yazmıştır. Orta Asya Türk Tarihi'nin en büyük mütehassısı olarak gösterilmektedir. *İslâm Ansiklopedisi*'nde Türklere ait makalelerin büyük bir kısmının yazılması onun selahiyetli kalemine tevdi edilmiştir. Bu makaleler Türk tarihi, Türk edebiyatı, tarihî coğrafya, Türk etnolojisi üzerinedir.

L. Bouvat hakkında da malumat bulamadım. *İslâm Ansiklopedisi*'nde yazılmış bazı makaleleri vardır. Bunlar arasında Timur ve Timuriler maddesi de bulunmaktadır. *Tarih-i Osmanî Encümani Mecmuası*'nda Halil Edhem Bey'in bir bibliyografya tenkidinde: *Les Barmécides* adlı bir eseri olduğunu gördüm. Halil Bey eseri beğeniyor. (Sene 5, sayfa 61) Bouvat'ın bu vazifeyi hazırlarken kullandığımız kitabı *Histoire du Monde* serisinde çıkan *Empire Mongole*'dır.

B
Mevzuu Tasnif Şekilleri

CAHUN

L. Cahun'ün Yazısı Şurada:

Lavisse-Rambaud, *Histoire Generale*, III, Ch. XIX.

Asya'nın Siyasi Teşekkülatı: Timur. İkinci Mogol İmparatorluğu 1270-1405.

I
Cengiz Han Sülâlesinden Son Gelenler

XIII. asır sonunda Mogol İmparatorluğu: Yeni seferler; Japonya, Hind-i Çinî, Malezya: Büyük ticaret yolları,

Dinî inkılâp: Türk Hristiyanlığının sukutu, İslâmiyet'in zaferi, XIIII. asır başlangıcında Mogol İmparatorluğu.

II
Timur'un İlk Seneleri

Maverâünnehir'in siyasi ve dinî ahvali-Timur'un doğuşu-Timur'un ilk mücadeleleri- Çagatay Sultanı'na karşı Timur'un muharebesi-Timur'un Maverâünnehir valisi olması-Timur'un geniş emelleri-sultana karşı yeniden mücadele: Timur halkın ve imanın müdafii-Timur'un mahkûm edilmesi-serseri şövalye ve soyguncular başı olması-Timur Maverâünnehir'in kurtarıcısı olması-arazi sahibi beyler ve büyük vassallarla mücadele-Timur'un Maverâünnehir hükümdarı ilân olunması-Sünnilik lehine Yasak'la kat-i münasebet-Timur'un hükümet sistemi, bir teokrasi.

III
Timur Tarafından Kurulan İmparatorluk

Timur'un portresi, şimalde fütühat, çetenin hezimeti, eski Hristiyan cemaatlerinin imhası-Horasan'ın fethi, Kıpçak'la mücadele, Aks-i tesiri olarak Rusya'nın kurtulması-İran'da fütühat-Hind'in fethi- Timur, Asya'nın hâkimi, Hilafeti ihya projeleri-Osmanlı İmparatorluğu ile ihtilaf çıkması-Avrupa ile münasebat, İspanya ve Fransa-Timur'un son seneleri-Maverâünnehr medeniyeti: Sanat ve Edebiyat.

Bir umumi tarihin icap ettirdiği şekilde konuların her birini birtakım safhalara ayırarak anlatmaktadır. Tarihî oluşu ve kuruluşu oldukça toplu ve mütesanid bir şekilde canlandıracak noktaları tespit etmiştir.

BARTHOLD

Orta Asya Üzerine Dersler kitabı İstanbul Darülfunun'unda verdiği derslerden mürekkebdir. 12 derstir. Fihrist yoktur. 11.ve 12. derslerde Timur tarihine ait kaynaklardan, Mogolların ve Çagatayların ictimaî ve dinî vaziyetlerinden, Timur'un şahsiyetinden, medeni hayattan bahsolunmaktadır.

Ulubeg ve Zamanı adlı eserinde asıl mevzuuna girişmeden: Mogol İmparatorluğu ve Çagatay Devleti ve Ulus Emirleri Timur'un Saltanatı başlıkları ile bir giriş yapmaktadır. 11. sahifeden 37'ye kadar devam eden: Ulus Emirleri ve Timur'un Saltanatı bahsinde fihriste göre şunlar görülmektedir: Emir Kazgan, onun halefleri ve Timur'un faaliyet sahasında görülmesi, Timur'un menşei, Timur'un 1370 senesine kadar faaliyeti, Timur ve ruhanîler, Timur'un askerî kuvvetleri, Timur'un sarayında kadınların vaziyeti, Timur'un halefleri Timur, Cengiz'le mukayese, Timur'un imari icraatı.

Görülüyor ki Barthold, askerî ve siyasi hareketlerden ziyade, modern tarih anlayışına daha yakın olarak ictimaî ve medeni vaziyetlere ehemmiyet vermektedir.

BOUVAT

Cahun'un aksine, Timur'un hayatında ilk devirlere ehemmiyet vermemiştir. Derhal askerî ve istilacı icraatına geçerek kronolojik bir şekilde bunları sıralamıştır. Sonra medeni bakımdan başlıca Garp eserlerinde görülen düşünceleri kısaca nakletmiştir. Eseri toplu ve kısa malumat almak için işe yarar.

Netice:

Cahun ve daha esaslı olarak Barthold Maverâünnehr'in Çagatay İmparatorluğu dâhilindeki vaziyeti ve şekilleşme hareketini izah etmektedirler. Onlara göre Timur'da önceleri bu tarihî oluşumun bir mümessilinden başka bir şey değildir. Fakat Timur muazzam imparatorluğunu nasıl kurmuştur? Bunu kuvvetli şahsiyetine atfetmektedirler. Bouvat o zaman Yakın Asya'nın içinde yuvarlandığı siyasi teşettüt ve kaynaşma devrini kısa tasvirlerle göz önüne koyarak onları tamamlamış görünmektedir

C
Menbalarının Mukayesesi

CAHUN

Tüzükât

Bouvat bu eser hakkında, bütün vesikaları tanıyan Nizamüddin'i hiç zikretmediğine göre gayr-i mevsuktur, diyor. Hâlbuki bunu ve yine Timur'a izafe edilen hatıratı Cahun tamamıyla doğru gibi kullanıyor. Sayfa 968'de *Tüzükât*'ın Timur'a ait olduğunu tasrih eder. Timur Türkçeden başka Farisîyi bilirdi. Fakat okuması yazması yoktu.

Zafernâme

Şerefüddin Ali Yezdî

Cahun Petis de Lacroix'nın 1722'de yaptığı tercümesinden istifade etmiştir.

İbn Arab Şah

Cahun tercümesinden istifade etmiştir.

Ravdatussafa

Habibüssiyer

Claviho

Cahun bilhassa Timur'un hatıratı ve *Tüzükât*'ı esas tutmuş, Şerefüddin, İbn Arab Şah ve Claviho başlıca kaynaklarıdır. Tabii, bunların tercümelerini kullanmaktadır.

BARTHOLD

Tarih-i Hânî

Uygur kâtipleri tarafından Uygur harfleriyle Timur'un emriyle yazılmış bir Vekayi'nâme, Barthold, bu eserden istifade eden bir Özbek müellifinin eserini görmüş.

Zafernâme

Nizâmüddin Şâmî

1403'e kadar gelir. Gayr-i matbudur. (Sonradan F. Tauer basmış, Profesör Küprülü tarafından düzeltme.)

Zafernâme

Şerefüddin Ali Yezdî

1419'da başlayıp 1425'te bitirmiştir. Barthold intikadsız bir şekilde basıldığını söylüyor. Bu esasen bir cihan tarihidir.

İskender Anonimi

1412'de Timur'un torunlarından sultan İskender namına yazılmış, müellifi meçhul bir eserdir. Yazma halindedir. Farisi bir cihan tarihidir. Müellifi Orta Asya anane ve âdetlerine Şerefüddin'den daha ziyade vakıftır.

Gıyasüddin

Zübdetüdtevârih

Hâfız-i Ebru bu eserini 1423'te Timur'un torunu Baysungur için yazmıştır. Timur'a ait kısmının muhteviatı Abdurrezzak-i Semerkandî'nin eserinden malûmdur.

Essahuttavarih

İbn Arabşah

Matbudur.

Ravdatussafâ

Tahran ve Hint tabıları vardır.

Habibüssiyer

(F. Küprülü'nün notu: Türkçe tercümesi vardır. Müellif Hondmir)

Matlausa'deyn

Abdülrezzak-i Semerkandî'nin eseridir.

Claviho

Hamdullah-i Kazvînî: Tarih-i Güzide

Barthold, Timur ve torunları için şu eserlerden de istifade etmiş: *Tarih-i Alemârâ-i Abbasi, İskender-i Münşî, Tarih-i Vassâf, Bedaiül-vekayi, Âsafî, Devletşah*

Reşahad-i Ali İbn Hüseyin Vaiz, Samariya: Ebu Tahir Hoca

Tarih-i Reşidi (Köprülü Reşidi, Gayr-i Matbuh)

Mücmel-i Fasihî

Barthold'un haşiyelerinde şu eserler mezkûrdur: Şerefüddin, *İskender Anonimi*, Nizamüddîn, Claviho, İbn Arabşah, Abdülrezzak, *Tarih-i Reşidi*, Gıyasüddin Ali, *Tarih-i Güzîde, Devletşah, Hvandemir, Musevi, Fasihi.*

Bunlar içinde bilhassa *Zafername* (Şerefüddin), Abdülrezzak, İbn Arapşah çok kullanılmıştır.

BOUVAT

Tarîh-i Hânî

Timur Acem ve Mogol kâtiplerine her gün vekayii kaydettirirdi ve sonra tarihi yazmakla mükellef ediblere bu vesâik arz edilirdi. *Tarih-i Hânî* bu Vekayinâme'lerdir.

Zafername

Nizamüddin Şâmî

Tarih-i Hani'ye müsteniden Timur'un emriyle yazılmıştır.

Zafername

Şerefüddin Ali Yezdî

Tarih-i Hânî'ye istinad eder. Şami'nin eserini vesikalarla tamamlamıştır.

Cûş u Hurûş

Şeyh Mahmud-i Zengi ve oğlu Kudbüddin tarafından yazılmıştır. Daha ziyade dâstanî bir eserdir. Timur'un hayatında yazılmıştır.

Gıyasüddin

Hint seferine ait bir eser yazmıştır. Yegâne yazma nüshası Türkistan Kütüphane'sindedir.

Zübdetüdtavarih

Timur ve haleflerinin mahmisi olan Hâfız-i Ebrî'nun bu eseri kompilasyon olup İran Müslüman hanedanlarına ait kısmı kayıptır.

Essahuttavârih

1412-14'te Musevî tarafından yazılmıştır. Umumi tarihtir.

İbn Arabşah

Eserinin ismi: *Acaib el Makdûr Fi Nevaib-i Timur*'dır.

Ravdatussafâ

Mirhond'un eseridir. Umumi tarih olup 6. cildi Timur'a aittir.

Habibüssiyer

Hvandemir'in eseridir. Kıymetli bir mecmuadır.

Matlau'sadeyn

Claviho

Hamdullâh-i Mustevfî Kazvini

Zafernâme namıyla romanesk neviden bir manzume yazmıştır.

Hâtıfi

Zafername adında romanesk neviden manzum bir eseri vardır.

Schiltberger ve Boucicault'in Hatıraları

Bouvat, eserindeki haşiyelerde şu eserleri zikrediyor: Blochet, Şerefüddin, İbn Arabşah, Vamberi, Brown, Grousset, Howard, Barthold, *İslâm Ansiklopedisi*, Deginyi, Hammer, *Tüzükât*, Heyd, Saladin.

En çok Şerefüddin ve Arabşah'ı kullanıyor. Brown'dan ve Grousset'den de çok istifade etmiş.

Bouvat, *Tüzükât*'ı sahte gösterdiği halde eserinin 66. sayfasında başlayan: Hükümet, İdare ve Ordu bahsinde bu kitabı esas tutmaktadır.

Netice: Üçünün de kaynaklarını gösterdikten sonra diyebiliriz ki Barthold ve Bouvat kaynakları iyi tanımaktadırlar. Mamafih Bouvat gösterdiği muhtelif kaynakların ekserisinden tarihinde istifade etmemiştir. Hâlbuki Barthold küçük büyük her meselede muhtelif kaynakları mukayeseli bir surette kullanmaktadır. Cahun'un mehazları ise mahduddur ve asıl kaynakların yanlış tercümelerinden ve sıhhati şüpheli eserlerden ibarettir.

D
Timur Devleti'ni Doğuran Tarihî Şerâit

Cahun

13. asır sonundan itibaren Mogol İmparatorluğu müstakil devletlere ayrılarak parçalanmaya başladı. Bu ayrılmanın en mühim sebebini garptaki Mogolların İslâmiyet'e girmesinde aramalıdır. Mamafih daha XIV. asır ortalarına kadar Altın Ordu, İlhanî ve Çagatay imparatorlarının, metbuları Kağan'la bağlılıklarını gösteren bazı alâmetler vardır. Garbın Türkleriyle şarkın Mogolları arasında temas yeri olan Maverâünnehr'de dinî bir kuvvetin, Müslümalığın tesiriyle bağlar kopacak ve Mogol İm-

paratorluğu tamamen inhilâl etmiş olacaktır. Timur bu vetirenin en son noktasıdır. O, Maverâünnehir Müslümanlarını, müşrik Mogolların tâbiyetinden tamamen kurtaracaktır.

Cahun iktisadî ve ictimaî bir nokta-i nazardan ilâve ediyor: Türkistan göçebeleriyle İran ve Maverâünnehr'in büyük şehirleri halkı arasında zıddiyet ve mücadele yeniden doğmaktadır. Tabii Timur bu ikincilerin kahramanı olacaktır.

Maverâünnehir'de iki hâkim unsur vardı: Bir yanda İslâm dini ve tarikatler, ulema, vakıflar bunu temsil ediyordu, öbür yanda Türk büyük ailelerinden mürekkep büyük arazi sahibi askerî aristokrasi.

Bu askerî aristokrasi arasında Mogol kabileleri de vardı. Çagatay hanlarının Maverâünnehir'de nüfuzları kalmamıştı. Memleketi hakikatte dört kabile reisi idare ediyordu. Bu askerî aristokrasi memleketi iki düşmana karşı müdafaa mecburiyetinde idi: Şimalde kendi hükümdarlarına ve onunla beraber gelen asker göçebeler, cenupta Horasan'dan Hüseyin Kert'in hücumuna karşı Kazgan bunu başararak Maverâünnehir'in hakiki hâkimi oldu. Onun yetiştirmesi olan Timur da kendisine bu vazifede ona halef olacaktır.

Barthold

Çagatay hanları göçebelik ananelerine bağlıdırlar:

Çagatay hanı Algu ölünce (1266) yerine üvey oğlu Mübarek Şah, Çagatay Hanı ilân olunmuştu. Bu adam İslâmiyet'i kabul eden ilk Çagatay hanıdır. Bundan Kubilay'ın yardımıyla tahtı kapan Barak -ki o da Müslümandı- Ögedey'in torunu Kaydu'nun hâkimiyeti altına girmeye mecbur oldu. Kaydu, 1269'da Talas boyunda topladığı Kurultay'da dağlar ve bozkırlarda yaşamayı ve davarlarını tarlalara salıvermemeyi taahhüt etti. Kaydu'nun, sırf ahalinin menfaatine Andican şehrini inşa ettiğini de biliyoruz.

Türkistan'ın ticari ve zirai harabîsi:

Mogol gruplarının muhtelif medeniyetler tesirinde kalması ve muayyen bir verâset kanunu bulunmaması yüzünden birçok karışıklıklar çıkmaktaydı. Bu da ticarete ve şehir hayatına muzır tesirler yapıyordu. Ticaretin inkıtaından, denize mahreçleri olan Mogol devletlerinden ziyade Orta Asya Mogolları müteessir olmaktaydı. Ogeday Han soyu ile Çagatay sülalesi arasında 1305-1306'da başlayan muharebe, Maverâünnehir

ve Türkistan'da ziraat ve ticaretin tamamen sükûtunu mucip olmuştur. Ziraat ananeleri kuvvetli ve toprağı müsait olan Maverâünnehir kendisini toplayabilmiştir. Fakat Türkistan harap kaldı. Bundan sonra Çin'den gelen Mogol orduları da burasını tahribde devam ettiler.

Orta Asya Mogollarının Türkleşmesi ve İslâmlaşması:

13. asırda, gayet yavaş olmakla beraber Türkistan'ın İslâmlaşması ve Türkleşmesi devam etmekteydi. Karakitaylar Müslüman olmuşlardı. Mogollar, güçlük zamanında yapılan İslâm takibatını tecdid etmediler. 1318'de Kebek Çagatay hanı oldu. Bunun saltanatı, Orta Asya Mogollarının İslâm medeniyetine tedrici temessülleri tarihinde büyük ehemmiyeti haizdir. Bu han da selefleri gibi müşrik kaldı. Fakat Maverâünnehir'de Kaşka-derya Vadisi'nde kendisine bir saray yaptırdı. Bu, göçebelik ananelerini, binaenaleyh Cengiz yasasını terk etmek demekti. İran usûlü sikke bastırdı. Çagatay hanlarının sikkelerinde yazılar Türkçedir. Mogolca kelimelere rastlanmamıştır. İbn Batuta, Kebek Hanı Türkçe konuşan biri olarak göstermektedir. Marco Polo Kaydu'nun ülkesine Büyük Türkiye ismini vermişti. Maverâünnehir'de birçok Türkleşmiş Mogol kabileleri vardı. Kebek'in kardeşi Tarmaşirin (1326-1334) Müslüman oldu. Bu hanın Müslüman olması Maverâünnehir ile diger Müslüman memâliki arasındaki ticari münasebatın canlanmasında âmil oldu. Fakat yine aynı sebepten bu kıtanın Çagatay ülkesinin şark vilayetleriyle yabancılığı arttı. Tarmaşirin yasaya riayet etmiyordu. Bu sebeple Türkistan'da yeniden kargaşalıklar başlamış, 1346'da ve bundan sonra 1370'de Timur'un hâkimiyetine kadar devam ederek Maverâünnehir'de hanlar hâkimiyetinin zavali ve burasının da Kazgan'ın hâkim olması ve şark eyaletlerinden tamamıyla ayrılmasıyla neticelenmiştir.

Mogollar zamanında İran'da lâ-dinî ilimler fevkalâde bir varlık gösterirken Orta Asya'da bilhassa dinî ilimler büyük bir ehemmiyet kazandı. Mühim eserler yazıldı. Dervişler kendi tarikatlarını, Sir-derya boyunda, steplerdeki göçebe halk arasında muaffakiyetle yayıyorlardı. İslâm medeniyeti tedricen göçebeleri ve hanları nüfuzu altına aldı.

İslâmiyet'e aksulamel, Maverâünnehir'in ayrılması:

Tarmaşirin yasaya muhâlif hareket ettiği için hâl' ve katl edilmiş ve hanın makarrı tekrar şarka nakledilmiş ve İslâmiyet'in nüfuzu azalmıştı. Mamafih Tugluk ve Timur zamanında Mogolistan'da hâkim din İslâmiyet oldu (1348-1362). Kazan'ın ölümünden sonra (1347) Maverâünnehir'de

hâkimiyet Türk emirlerine intikal etti. Bunlar, başlıca dört kabilenin, Arlat, Celayir, Kavçin ve Barlas kabilelerinin reisleriydi. Bu kabileler, Türkleşmiş Mogolardandı. Bu emirlerin ilki Kazgan göçebe hayatı sürüyordu. Maverâünnehir'de bu emirlerden müstesna bir şahsiyet, Timur çıkarak vasi bir devlet kurdu.

Timur, Türklerin Mogollarla mücadelesini mi temsil eder?

Şarkî Türkistan'daki göçebe ahali kendisine Mogol adı verdiği halde, Timur hükümeti göçebelerine Çagatay deniliyordu. Mogollarla Çagataylar arasındaki muhasamatın Mogollar ve Türkler arasında millî bir husûmet addedilmesi câiz olup olmayacağı tamamen tavazzuh etmemiştir. "Mamafih Türkistan'daki Mogolların Türkleştiğini gösteren kuvvetli deliller olduğu halde, 14-15. asırlarda Mogolcanın devamına ait ancak bazı zayıf emareler vardır."

Bouvat

Bouvat Çin'den Rusya'ya, Kıbrıs'a kadar Timur'un zuhurunda mevcut bütün devletlerin vaziyetinden kısaca ve ayrı ayrı bahsetmektedir. Ben mühim gördüklerimi hülasa ediyorum.

Türkler ve Mogollar: Çagatay'ın ve Ögedey'ın ölümünden sonra Çagatay İmparatorluğu karıştı (1241-1242). Birçok saltanat müddeileri mücadelelere giriştiler. Bunun neticesinde 1321'de Maverâünnehir'le Çete ayrıldı. Çungarya ile Şarki ve Garbi Türkistan'ın büyük bir kısmı Çete'ye dâhildir.

Çin'den eski yurtlarına atılan Mogollar da orada Çin metbuiyetini tanıyarak birtakım beylikler teşkil ettiler (1370).

İran: Son derece taksime uğramış ve anarşiye düşmüştü. Hanedanlar içinde en mühimi Muzafferîler İran ruhunu temsil ediyordu. Fars ve Irak-i Acemi ve Kirman'a hâkimdi. Merkezleri Yezd idi. Bağdat ve Tebriz'e Celayiriler hâkimdi. Kurt hanedanı merkezi Herat olmak üzere İran'ın şimal-i şarkisinde hükümet sürüyorlardı. Sebzaver ve civarında müfrit Şii olan Serbedaran hanedanı hâkimdi. Taht kavgaları bu hükümetlerin hepsinde birer zaaf amiliydi.

Hindistan: Burada Mehmed Tuğlug'un dinî tazyikatı yüzünden umumi bir isyan çıkmış ve memleket valiler arasında parçalanmıştı. Bouvat Barwne'nin fikrine iştirak ederek, "Timur, asırlardan beri ezilen, parçalanan, İran'ın vahdetini ve intikamını hazırlamıştır," diyor.

E
Timur'un Menşei

Cahun

Timur, 1333'te doğmuştur. Babası Taragay yahut Turgay adıyla anılırdı. Taragay'ın mensup olduğu Barlas kabilesi daha ziyade Türk menşeinden görülmektedir. Esasen, muhakkat surette Mogol olan Arlat, Celayir, Solduz gibi kabileler, Maverâünnehir'de yerleşmiş, dil, din ve ruh itibariyle tamamen Türklerle bir olmuşlardı. Timur irsen Barlasların hâkimiydi.

Barthold

Timur 1336'da doğmuştur (Şerefüddîn). Anası Tekina Hatun'dur. Babası Emir Taragay'dır. Kaşga-Derya Ovası'na ve Keş şehrine hâkim olan Barlaslardandır. Fakat Barlas kabilesinin reisi ve Keş'in hâkimi değildir (Nizamüddin). Şerefüddin'e göre Timur'un ceddi, Çagatay ulusunun hâkimi ve Çagatay'ın muâsırı Karaçar'dır. Hâlbuki Reşîdüddin'de Karaçar'ın Barlas kabilesine mensup bir Çagatay emiri olduğu mukayyettir. Kaşga Derya Cengiz'in, sonraları Çagatay hanlarının konma yeri olmuştur. Kebek Han'ın burada kendisine bir saray yaptırdığı malumdur. Barlaslarla hanların munasebeti hakkında kayıt yoktur. Maverâünnehir, hanlar tarafından, gelen kabilelere arpalık olarak verilmişti. İbn Arabşah'a göre başlıca dört kabile vardı: Arlat, Celayir, Kavçın ve Barlas. Barlas (Mogol telafuzu Barulas) Türkleşmiş Mogol kabilelerindendir. Çagatay İmparatorluğu'nun şark vilayetlerininde de Barlas soyu vardır. Mogollar, Türkleşmiş hemcinslerine tezyifen (Karavnas-melez) derlerdi.

Bouvat

Timur, 1336'da Keş civarında doğmuştur. Timur'un ceddi Cengiz'in amcaoğlu Karaçar'dır (Şerefüddîn). Timur'un şeceresi mezar kitabesinde yazılıdır. Bu şecere, Tumana Han'a kadar çıkar. (Not: "Tumana'nın oğlu Kaçuli'dir. Bunun İrdemci Barulas namında bir oğlu vardır. Barulas kabilesi ve Timur bundan gelir. Barulas, kumandan demektir." *Şecere-i Türkî*: s. 67)

Netice: Cahun Barlasların Türk olması ihtimalini ileri sürüyor. Ona göre Timur'u, Türk saymalıdır. Barthold, Şerefüddîn'in rivayetlerini Reşidüddin'in eseriyle karşılaştırarak sağlam neticelere varıyor ve Timur'u Türkleşmiş Mogollardan gösteriyor. Bouvat ise, Şerefüddîn'in rivayetini tenkitsiz olarak kitabına geçiriyor. Timur'un irsen Barlas kabi-

lesinin hâkimi olması meselesinde Barthold'la Cahun ayrılıyorlar. Timur, Nizamüddin'de kabilenin reisi Haci ile (birader) olarak gösteriliyorsa da, aynı müellif bu tabiri kabilenin diğer birkaç başbuğu için de kullanmaktadır. Şerefüddîn'e göre Timur'la Haci'nin müşterek cedleri Çagatay'ın muâsırı Karaçar'dır (Barthold: *Ulugbey ve Zamanı*, s. 13). Keza Bouavat ile Barthold, Şerefüddîn'den alarak doğum yılını 1336 olarak tespit ettikleri halde, Cahun nereden aldığını göstermeden 1333 gösteriyor.

F
Maverâünnehir Hâkimi Olana Kadar Timur

Cahun

Cahun, Timur'un kendisinin yazdığı iddia olunan tercüme-i haline istinaden hayatının ilk devrelerini uzun uzun anlatmaktadır. (Hâlbuki bu eser Barthold'a göre sahtedir. Zira bundan resmî tarihte hiç bahsolunmamıştır.) Cahun, Timur'u seciye bakımından ideal bir şövalye olarak tasvir etmektedir. Tuglug Timur'un oğlu İlyas Hoca'nın Maverâünnehir'deki yağmalarından bizar olan halkı kurtarmak, halkın ve dinin hamisi ve kurtarıcısı olmak Timur'un başlıca gayesiydi. Bunun için ilk hareketinde han tarafından âsi ilân olundu ve öldürülmek üzere takip edildi. Bundan sonra bir müddet serseri hayatı geçirdi. Kuvvetlerini yavaş yavaş çoğalttı. Halk onu, kahraman tanıyordu. 1363'ten 1369'a kadar Çagataylar, Horasanlılar ve Maverâünnehir'de rakipleri beylerle mücadeleden sonra siyasi hâkimiyeti eline geçirdi. Başlangıçtan beri din adamları, kendisine maddi ve manevi destek olmuşlardı. Hüseyin'i de yendikten sonra 1369'da Belh'te Maverâünnehir hükümdarı ilân olundu.

Barthold

Timur'un babası dindar bir adam olup ulema ve şeyhlerle samimi münasebeti vardı. Keza Maverâünnehir ve Mogolistan'da birçok mühim emirleri tanımakta ve münasebette bulunmaktaydı. Timur bunlardan sonraları istifade etmiştir. Timur, babasının ölüm tarihi (1360) ile 1370 senesi arasında müstakbel kudretini hazırlıyor, Çagatay ve Mogollar arasındaki mücadeleye iştirak ediyor, etrafına silah arkadaşları topluyordu. Bunları bilhassa kendi kabilesinden alıyordu. Hayatında çok yalnız kaldığı ve düştüğü zamanlar oldu. Fakat asla yeis göstermedi. 1360'da Mogol hâkimi Tuglug Timur'un yardımı ile Keş ve Karşi şehirlerinin idaresini eline geçiriyor. Kazga'nın torunu Hüseyin'le ittifak ve Mogollara isyan

ediyor. Çercik'te mağlup oluyor (1365). Nihayet Hüseyin'le beraber dâhili ve harici düşmanlarını alt ederek Maverâünnehir'in idaresini eline geçirmeye muvaffak oluyor. 1370'e kadar gâh Hüseyin'le beraber gâh Hüseyin'e karşı mücadelede bulunuyor. Bu tarihte Hüseyin'i de bertaraf ederek Çagatay hükümetinin reisi ilân olunduktan sonra, Arlat ve Celayir emirleri ile uzun zaman hâkimiyet için çarpıştı. Celayir ulusu 1376'da mahvedilmiş ilân olundu.

Bouvat

Bouvat, 1370'e kadar Timur'un hayatından gayet kısa bahsetmektedir. Timur'un gençliğinde cesaret ve zekâsı ile şöhret aldığını yazdıktan sonra Tuglug Timur'dan bahsetmekte ve Timur'un saltanatı hakikatte Çete'nin ve Hvarezmin fethiyle başlar (1369-1370) diyerek, seferlerine geçmektedir.

Timur'un fütuhatını aşağıda kronolojiden takip edebiliriz. Bunları uzun uzun yazmayı lüzumsuz buldum.

G
Timur İmparatorluğu ve Timur Devri Medeniyeti

Cahun

Siyasi ve ictimaî teşkilât:

Timur'un hükümet sistemi bir teokrasidir. Yasa'yı (Cengiz'in kanunu) kaldırmış yerine şeriatı koymuştur. Bundan başka kendisi yeni bir saltanat kanunu (droit souverain) ikâme etmiştir. Bu da *Tüzükât*'ıdır. Cengiz kanunu mucibince yasaya reayet etmeyen hükümdarı Kurultay hâl' ederek Cengiz soyundan birini hükümdar ilân edebilirdi. Hâlbuki şimdi Timur, İslâm hukukuna istinaden hâkim-i mutlaktır. Yeryüzünde Allah'ın vekilidir. Türk-Mogol cemiyetlerinde başta hanedan azası ve Tarhanlar gelirdi. Hâlbuki Timur tebaasını 12'ye ayırıyor ve en başa Peygamber'in ahvâdını koyuyor. Bütün evkâfı ve idaresini, kazâ selâhiyetini, belediye işlerini bir seyidin eline bırakıyor, dinî takibata ve propagandaya başlanıyor ve adlî sahada din esasları hâkim oluyor.

Timur *halife* olmak istemiştir. Peygamber soyundan Seyitler kendisine bîat etmişlerdi. O, asrında ve memleketinde dinin ihya edicisi sayılıyordu. Müşriklere karşı Hind'e sefer açmıştı. Bayezid'e yalnız *Kayser-i Rum* unvanı kullanıyordu. İslâmî unvanını ondan esirgiyordu.

Timur, cihan hâkimiyeti hülyasındaydı. Dinin mümessili ve cihanın hâkimi olmak, hilâfetten başka neye delâlet edebilirdi?

Askerî Teşkilât:

Timur umumiyetle askerliğe sevk olunan Türkler için ayrı bir kadı (kadıasker) tayin etti. Bütün Türkleri askerliğe sevk etmek için askerî çoban kolonileri teşhis etti. Tarhanlıkları olanların elinden bu araziler alınarak Sard'lara taksim olundu. Birinciler göçebe oldular. Cengiz'in bozduğu kabile vahdetleri yeniden teessüse başladı. Timur ulusunda 40 umak (klan, asil hanedan) vardı. Bunlardan 12'si tamga imtiyazını haizdi. Bu umaklar Türk ordusun teşkil ediyordu.

Medeniyet:

İslâm dini ve medeniyeti, Orta Asya Türklerini tamamen değiştirmiştir. XV. asıra kadar Avrupalılarla medeniyetçe müsavi seviyede olan Orta Asya Türkleri İslâm'ın parlak devirlerindeki felsefe ve ilme tekrar başlamakla yerlerinde saydılar. Skolastik'e saplanıp kaldılar. Pîr, manevi sahada. Sultan dünyevi sahada Türk'ün hâkimiydi. Sanat ve edebiyat, dinin tesirinde bütün şaşaasıyla parladı. Fakat din, plastik sanatlara ve eğlenceli rahat hayata müdahale etmedi. Bu hususta Çin tesiri Türkleri müsamahakâr yapmıştı. Orta Asya Türkleri, XV. asırda birçok mühim mimari eserler yükselttiler. Claviho, Semerkant'ta birçok muhteşem saraylar, camiler, bahçeler görmüştü. Bir yerde "buradan en mahir sanatkârların bulunduğu Paris'e kadar herkes, bu kemerler, mozaikler, mermerler, mavi ve yaldızlı çiniler karşısında hayran kalır diyor."

Semerkant silahhanesinde her gün bin amele çalışırdı. Şehirde hastaneler, hamamlar vardı. Timur zamanında Mâveraünnehr'de ipekçilik, pamuk ziraati inkişaf ettirildi. Mühim kanal şebekeleri inşa ve tamir edildi. Memlekete keten ve kenevir ziraati getirildi. Herhalde Timur, memleketini Çin'den ve sanayi tefevvukundan kurtarmaya çalışıyordu.

Timur'un saraylarının duvarlarında seferlerini tasvir eden resimler vardı. Musuki de Timur ve halefleri zamanında takdir ve rağbet buluyordu ve oldukça yüksek bir derecede idi. Minyatürler o devrin Garp eserlerinden geri kalmamaktadır. Timur'la Türk dili İran diline galebe çaldı. Maverâünnehir Rönesans adamları, Çagatayca yazmaktadırlar. Fakat saray ve ilim dili Farsça idi. XV. asır ortasına kadar Maverâünnehr'de Uygur harfleri de kullanılmakta idi. Timur devrinde Türkçe, Farsça ve

Arapça birçok edebî eserler, lügatlar, dinî eserler yazılmış ve bütün İslâm âleminde şöhret kazanmış büyük âlimler yetişmiştir.

Barthold

Devlet ve Ordu:

"Timur'un kurduğu devlet, Türk-Mogol devlet esasları ve Türk-Mogol askerî teşkilât unsurları ile İslâm, bilhassa İran Medeniyeti unsurlarının kendine mahsus bir telkibini gösterir." Timur'un manevi hâmileli olan şeyhler tanıdığımız gibi (Şemsüddin Kular, Seyit Berke, Şeyh Zeynüddin) seyitlere de hürmetle muamele ettiğini biliyoruz. Zamanında bunlar zâhiren memleketi en nüfuzlu ricali sayılmıştır. Memlekette Timur'un haleflerinden başka yalnız seyitlerin hayatı tehlikeden masun sayılırdı. Hafız-i Ebrû, Timur'un şeriat ve dinî takviyeye uğraştığını yazıyor. "Bununla beraber din Timur'un elinde daha ziyade siyasi maksatlarına nail olabilmesi için kullandığı bir aletten başka bir şey değildi." Suriye'de Ali taraftarlarının hâmisi görülen Timur Horasan'da Sünniliği ihya etti. Timur, din adamlarının sadakatine ehemmiyet verirdi. İmparatorluğunu kurarken herhalde Türk millî gayeleri gözetmiyordu. Gayesi, kabilse bütün dünyayı hükmü altına almaktı. Ömrünün sonunda, bütün İslâm fatihlerini cezbeden Çin'e sefere çıkmıştı. Zengin ve yüksek medeniyet sahibi Garp ülkelerinden başka şarktaki Türk-Mogol göçebelerini de inkiyad altına almak için teşebbüslere girişmiş, bozkırlarda kaleler inşa ettirmiştir.

Timur zamanında Kurultay'ın hükmü kalmamıştır. Kurultay, Tuva'lar vasıtasıyla toplantıya çağrılırdı. Bu memurlar devlette hükümdardan sonra gelirlerdi.

Timur, her şeyden evvel Mogol tipinde bir asker ve başbuğdur. Mogol ananesinin bir mümessili olmak üzere Timur, Cengiz Han sülalesiyle karabete çok ehemmiyet verirdi.

Kazan Han'ın kızı Saraymülk'e sarayında baş zevce pâyesini vermişti. Çagatay soyundan Soyurgatmış'ı ve o ölünce oğlu Mahmud'u tahta çıkarmış han tanımıştı. Bunun da ölümünde artık han tayin etmedi. Hutbede ve sikkede bunların adı geçerdi.

Timur, Mogolların "daima göç etmek" ananesini bırakarak cürüm addolunan bir fiilde bulunmuştu: Semerkant'ı payitaht yapmış ve şehirleri surlarla çevirmiştir. Mamafih Timur, İslâm'dan ziyade Mogol kıyafeti taşıyan askerlerini kendisine bağlamış ve çok muntazam bir ordu vücuda getirmişti. Timur kendisini şehir ve köy ahalisinden ziyade bu askerlere

yakın görürdü. Claviho Çagatayları şöyle tavsif etmektedir: "Yaz ve kış istedikleri yerde sürülerini otlatmaya giderler. İstedikleri yerde ekin ekerler ve yaşarlar. Tamamen serbest olup imparatora vergi vermezler. Çünkü davet olundukları vakit orduda hizmet ederler." Çagataylar, diğer Müslümanların kendilerini kâfir saymalarına rağmen, tamamıyla Müslüman askerleri olduklarına inanıyorlardı.

Askerî teşkilât Türk-Mogol ordularında olduğu gibi idi. Timur askerlerine belli bir şekilde serpuş tayin etmişti. Yedi(?) koldan hücuma girmekten ibaret yeni bir tâbiye şekli tatbik etti. Timur'un askerleri arasında bir şövalyelik ananesi yaşamaktaydı. Harbe kadınlar da beraber giderdi. Timur istila ettiği yerler ahalisinden de asker alır ve bu askerler içinde putperestler de bulunurdu. Timur, yağma ve kıtalleri dinî sebeplerle haklı göstererek askerine büyük ganimetler temin ediyordu. Onlar da kendisine sonsuz bir bağlılık gösteriyorlardı.

Muayyen bir verâset kanunu yoktu. Prensler hususi ihtimam ve terbiye görürdü. Bu bir devlet işi sayılır, çocuk pek küçük yaşta annesinden alınarak mürebbilerin eline verilirdi. Sonra müstakil bir hükümdar kabiliyet ve bilgileri aşılamak için *atabekler* tayin olunurdu. Devlet, bütün sülale âzâsının malikânesi sayılıyor ve prensler kendi ülkelerini adeta müstakil birer hükümdar gibi idare ediyorlardı. Timur, hanedan azasından kimseyi, en ağır suçu da işlese, idam ettirmezdi.

Timur'un idaresi çok şiddetliydi. İsyanları vahşi bir şekilde katliâmlarla cezalandırırdı.

Medeniyet:

Timur ve halefleri zamanında Türkistan, medeniyet itibariyle en parlak devrini yaşamıştır. Timur, devletinin medeni unsurları için yalnız yabancı bir istilacı olarak kalmamıştır. Aynı zamanda aman vermeyen tahribkâr ve azimkâr yapıcıydı. Eski şehirleri ihya ettirmiştir. Resmî tarihe göre, Timur ekilebilecek olan bir karış yerin boş kalmasına müsaade etmezdi. Timur'un imarcı faaliyeti tahribkâr faaliyetinden daha küçük olmayan bir intiba bırakmaktadır. İslâm mimarisinin en güzel devri Timur ve haleflerinin ismine bağlıdır. Semerkant'ta yapılan binalar umumiyetle İran mimarisinden sayılıyorsa da, büyüklük ve harici ihtişam itibariyle asıl İran numunesine faiktir. Timur millî bir ehemmiyeti haiz olan Ahmed-i Yesevi türbesini inşa ettirmiştir. Saraylar, camiler, büyük bahçeler yaptırmıştır. Timur tarafından vasi mikyasta yapılan irva ve iska

işleri yalnız vatanı olan Maverâünnehir'de değil, Mogol sahrası Kâbil havzası gibi Semerkant'tan uzak memleketlerde de icra edilmekteydi. Timur, Semerkant'ı dünyanın en büyük şehri haline getirmeye çalışmıştı, burası Timur ve halefleri zamanında büyük bir ticaret merkezi olarak kalmıştı. Buraya Çin emtiası da geliyordu. Timur fethettiği memleketlerin sanatkârlarını zorla oraya gönderirdi. Payitahtına âlimleri celbetmeye de dikkat ederdi. Mimari ve ilim sahasında aslen İranî olan kimselere tâbi bulunuyordu.

Timur'un vefatından sonra medeni faaliyet daha kesif bir hal aldı. Herat, Semerkant'ın yerine geçti. Timur'un torunları zamanında yapılan binalar daha sağlam, daha muhteşemdir. Bu devrede Türk Edebiyatı da mühim bir inkişâfa mazhar oldu. Kabilşâh, Seyfüddin Barlas, Timur devrinde Türkçe şiirler yazıyorlardı. Timur'un ölümünden sonra yetişen iki şair halk arasında meşhur oldular. Bunlar da Sekkakî ve Lütfi'dir. Bütün Çagatay şairlerini 15. asrın ikinci mısrında yetişen Mir Alişîr Nevaî gölgede bırakmıştır. Babür'ün eserleri ise, sonraları unutulmuştur. Nevaî ömrünün sonuna doğru bir eserinde Türk lisanının Acem lisanına üstünlüğünü ispata çalışıyordu. Timur'un torunu Ulug Beg de, Türk-Mogol ananatının taraftarı ve bir dereceye kadar Türk vatanperveriydi. Timurîler arasında ilk defa Türkçe sikke bastıran odur. Timurîler için millî Türk pîri Ahmed Yesevi idi. Tümur kendisi ve ahlâfı Türkçeden başka Farsça biliyorlardı. Timur zamanında hükümdarın ziyafetlerine halk da iştirak ederdi. Semerkant'ta şehir hayatı ve eğlence inkişaf etmiş ve dinî taassup gevşemişti.

Göçebe fatihler için halk, Müslüman hükümetlerindeki cizyeye tâbi' gayr-i müslim ahali gibi göçebelere para vermek ve onların hesabına çalışmakla mükellef cizye-güzâr bir sınıftı. Göçebelerin İslâmiyet'i kabul etmeleri de, İslâmiyet'le zıddiyet teşkil eden bu şeraiti değiştirememişti. Hükümdar, cizyeden muaf tutmak için yine göçebe âdetlerine müracaat ederek Tarhan ilân ederdi.

Timur'un ahlâfı, bozkırlardan çıkmış diğer bir Türk kolu olan Özbeklerle mücadelede mahvolmuşlardır.

Bouvat

İslâm'ın müdafii ve nâşiri olan Timur, rakipleri Cengizhânîlerin gevşek olarak takip ettikleri şeriatı, *Yasak* ile beraber kabul ettiriyor ve din adamlarını ictimaî sınıfların başına koyuyor. Şerefüddin'e göre Hind'e seferini dinî bir gaye ile yapmıştır. Timur, casus olarak kullandığı

tüccarlara da cemiyet sınıfları arasında yüksek bir mevki veriyor, adetleri 40 olan Mogol kabilelerinden 12'si rütbeli kumandanların idaresinde güzide bir sınıf teşkil ediyordu.

Bir Divan Beyi'nin riyaset ettiği nazırlar meclisi, halk ve eyalat veziri, ordu veziri, seyyahlar ve emval-i metrûke veziri, hükümdar hanedanı veziri ve üç tane de hudutlar ve dâhiliye vezirinden mürekkeptir. Vilayet idaresi yeknesak değildi. Her vilayette halk, ordu ve metrûk emvale mahsus olmak üzere üç vekil vardı ki nizam ve asayişi muhafaza ve ticaret ve senâyiin inkişaf ettirilmesiyle mükellef idiler. Timur, her taraftan kendisine haber getiren 3000 kişilik mükemmel bir istihbarat cihazı kurmuştu. Şehirlerde ve köylerde Kurçi adını taşıyan polis teşkilâtı yapılmıştı.

Timur, fethettiği yerlerin ahalisiyle uzlaşmak için yerli memurları ve vergi sistemini ibka ediyordu. Prensip olarak vergi aynen ve mahsulün üçte biri veya yedide bir olarak tespit edilmişti. Suiistimal yapan tahsildarlar şiddetle cezalandırılırdı.

Timur, nafia işlerine ehemmiyet verdi. Köprüler, kervansaraylar inşa ettirdi. Kendi parasıyla birçok cami, tekke ve medrese yaptırdı.

Dilenciliği şiddetli tedbirlerle men' etti. Suçlular, kadılara teslim edilirdi. Dine riayet etmeyenler sudura verilirdi. Dinî teşkilât diğer Müslüman devletlerinde olduğu gibiydi.

Timur zamanında Kadiriye, Mevleviye, Yeseviye tarikatları en çok müritleri olan tarikatlardı. 40 Mogol kabilesi ordunun esasını teşkil ederdi. Askeri teşkilât, başkumandan, emirler, binbaşılar, yüzbaşılar, onbaşılardan mürekkep bir hiyerarşi teşkil ederdi. Orduda teknik sınıflar da vardı. Teçhizata itina edilirdi. Yürüyüşte lazım gelen malzeme, hayvan ve insan ahaliden angarya olarak alınırdı.

Timur imparatorluğu dâhilinde, ticaret ve sanayiyi teşvik için elinden geleni yaptı. (Fransa Kralı) VI. Şarl'a yazdığı mektupta, tacir göndermesini istiyor ve onlar vasıtasıyla dünya refaha kavuşur diyordu. Timur'un fütuhatıyla Garp'la Hind ve Şarkî İran sahaları arasında ticaret için yollar açıldı.

Timur devrinde edebiyat ve ilim sahasında büyük ve meşhur adamlar yetişti. Fakat bunlar Farsça ve Arapça yazıyorlardı. Mimaride mühim eserler vücuda getirildi. Çiniler bina tezyinatında bol bol kullanıldı. Tebriz'de ve Semerkant'ta Çinli çiniciler vardı.

Umumi Netice

Cahun, Timur'un hatıratı denilen esere *Tüzükât*'a tâbi olmuştur ki, bunların sahte olduğu sanılıyor. Sonra Şerefüddin ve İbn Arabşah'ın ancak tercümelerini kullanabilmiştir ki, bunlar da Barthold'a nazaran doğru tercümeler değildir. Cahun bunlara ve bilhassa ilk iki kitaba dayanarak ve muhayyelesine de fazlaca serbestî vererek Timur'un tarihini canlandırmaya çalışıyor. Onda, okuyucusunun zihninde kahramanını tamamıyla yaşatmak için hususi bir itinâ görülmektedir. Bazen hakikatı tagyir edebilecek teşbihlerden çekinmez. Esasen canlı bir üslubu vardır. Vekayii mantıki ve güzel teselsül ettirir. Umumi fikirlere dayanan istidlâller yapar. Mesela, "Türkler fıtraten disiplinli bir dehaya sahip olduklarından ilâhiyat münakaşalarına müstaid değildirler," der. Mamafih Barthold'la verdiği malûmat ve hükümler itibariyle bazı noktalarda birleşmektedir. Dinî, iktisadî, ictimaî amilleri göz önünde tutar, vekayii geniş izahlarla aydınlatmaya çalışır. Cahun, tahlilî-ilmî bir karakter göstermekten ziyade canlandırıcı, toplayıcı ve terkib edicidir.

Barthold bulunabilen bütün kaynakları tanımakta ve mükemmelen kullanmaktadır. Nâdir yazma eserleri bile gözden kaçırmamıştır. Vekayii sıra ile dizmekten ziyade, Timur devrinin siyasi, dinî, iktisadi, ictimai, etnolojik meselelerini, kaynaklardan muntazam ve sıkı bir şekilde istifade etmek suretiyle aydınlatmaya çalışmaktadır. Timur'un faaliyette bulunduğu sahaların evvelki tarihi ve oraların hayat şeraitini de iyi bildiğinden, meseleleri bulmakta ve selâhiyetle izah etmektedir.

Barthold, ilmî ve mükemmel tahlilî çalışmadan sonra sağlam hükümlere varan bir tarihçidir. Bouvat mahdud kaynaklara bağlıdır. Umumi hükümlerinde bilhassa Browne'nın tesirindedir. Merkez sıkleti, Timur'un seferlerine vermiştir. Timur devrinin şerâitini, oluşunu göstererememiştir. Komşu hükümetlerin vaziyetini anlatmakla, Timur'un fütuhatını izah etmiş görünmektedir. Hâlbuki bu noksandır. İdare ve hükümet kısmında Timur'un *Tüzükât*'ı denilen eserden ve Grousset'in Asya tarihinden istifade etmiştir. Sanat bahsinde C. Huart ve Saladin'in eserlerini kullanmıştır. Bouvat, umumiyetle basittir ve bir toplayıcı gibi görünmektedir.

Kronoloji: Timur'un Fütuhâtı

1333: Horasan hâkimi Hüseyin Kert'in Maverâünnehir'e hücumu ve Emir Kazgan tarafından mağlup edilmesi.

1336: Timur'un doğumu.

1343: Emir Kazgan'ın Kazan Han'a isyanı.

1346-47: Kazan Han'ın mağlup olması ve öldürülmesi Kazgan'ın fiilen Maverâünnehr'e hâkimiyeti.

1358: Hüseyin Kert'in tekrar hücumu, Kazgan'ın püskürtmesi ve Horasan içlerine kadar ilerlemesi ve Emir Kazgan'ın damadı tarafından öldürülmesi.

1361: Tuğlug Timur Han'ın Maverâünnehir'e gelmesi oğlu İlyas Hoca'yı memlekete vali nasbetmesi.

1364: Tuğlug Timur'un ölümü, Timur ve diğer Çagatay beylerinin İlyas Hoca'yı kovmaları, Maverâünnehir'de anarşi.

1365: İlyas Hoca'ya Hüseyin ile Timur'un Çarçık'da mağlup olmaları, Hüseyin'in emir olması.

1368: Timur'la Hüseyin arasında mücadele.

1369: Timur'un 34 yaşında Berh'de emir ilân edilmesi.

1370-81: Çete'ye (Şarki Türkistan ve İli Havzası) beş defa, Harezm'e dört defa sefer yaparak buraları fethetmesi, Togtamış'ın Timur'a ilticası.

1381: İran fethine başlanması, Horasan'da Kertlerin mağlup edilmesi.

1382-83: Müşrik Mogollara karşı sefer, Cürcan, Mazenderan, Şimali İran'ın fethi, Seyistan'ın zaptı, Serbedarilerin ve diğer hâkimlerin inkiyadı.

1384: Herat'ta Kertlerin tamamen imhası.

1386-87: Fars-İran ve Azerbaycan'ın istilası.

1387: Erzurum, Muş, Ahlat ve Reva'nın fethi, Fars'a avdet ve isyan etmiş olan ahalinin katliamı, Ömer Şeyh'in Maverâünnehr'de Togtamış'a mağlup olması.

1391: Togtamış'a karşı hareket ve Togtamış'ın mağlubiyeti.

1392: Beş Sene Harbi'nin başlaması, İran'da isyanların tenkili, İsmaîlilerin imhası.

1393: Fars'a tekrar girmesi, bazı kalelerin alınması, Muzafferi Hanedanı'nın tamamen imhası, Bağdat'a yürümesi, Sultan Ahmed Celayir'in Berkuk'un yanına kaçması, Bağdat'ın zaptı, Berkuk'un Ahmed Celayir'i vermemesi üzerine Urfa'nın Musul'un alınması, Sultaniye'ye avdet.

1394: Kara Yusuf'un arazisine girmesi, Avnik'in zaptı, Gürcistan ve Tiflis'in fethi, Mezopotamya'ya dönüş.

1395: Togtamış'ın yeniden hücumu, Timur'un Togtamış'ı takibi, Kıpçak'a girerek Moskova'ya kadar ilerlemesi, İran'da isyanların bastırılması.

1396: Semerkant'a dönüş, Beş Sene Harbi'nin sonu. Bayezıd ile Mısır Sultanı'nın ittifakı, Kadı Burhaneddin'in ölümü, Bayezid'in Karaman'ı zaptı.

1398: Hint seferi, Ahmet Celayir'in Bağdat'a girmesi, Bayezid'in Sivas'ı ve Malatya'yı zaptı.

1399-1401: Timur'un Hint'ten Semerkant'a avdeti, Yedi Sene Harbi'ne başlaması, Miranşah'ın azli ve Azerbaycan'da işlerin yoluna konması, Gürcistan'ın yeniden zaptı, Küçük Asya'ya girmesi, Sivas'ın zaptı, Malatya'yı alması, Suriye'ye dühul, Halep, Humus ve Şam'ın sıra ile zaptı, Mısır Sultanı Alfereç'in mağlup olması, Bağdat'ın tekrar zaptı, Ahmed Celayir'in Bayezid'in himayesine sığınması, Karabağ'da kışladıktan sonra Timur Kayseri'ye yolundan Ankara'ya yönelir.

1402: Ankara Harbi, Bayezid'in mağlubiyeti, İzmir'in alınması.

1403: Bayezid'in ölümü Mısır Sultanı'nın Timur'un tabiiyetini tanıması.

1404: Karabağ'da kışlaması, Semerkant'a avdet, Çin seferine çıkması.

1405: Timur'un ölümü.

Bibliyografya

1. E. Lavisse-A. Rambaud, *Histoire Generale*, 1892-1901, 3. cilt içinde, L. Cahun, "Formation Historiale de L' Asie".

2. W. Barthold: a. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927.

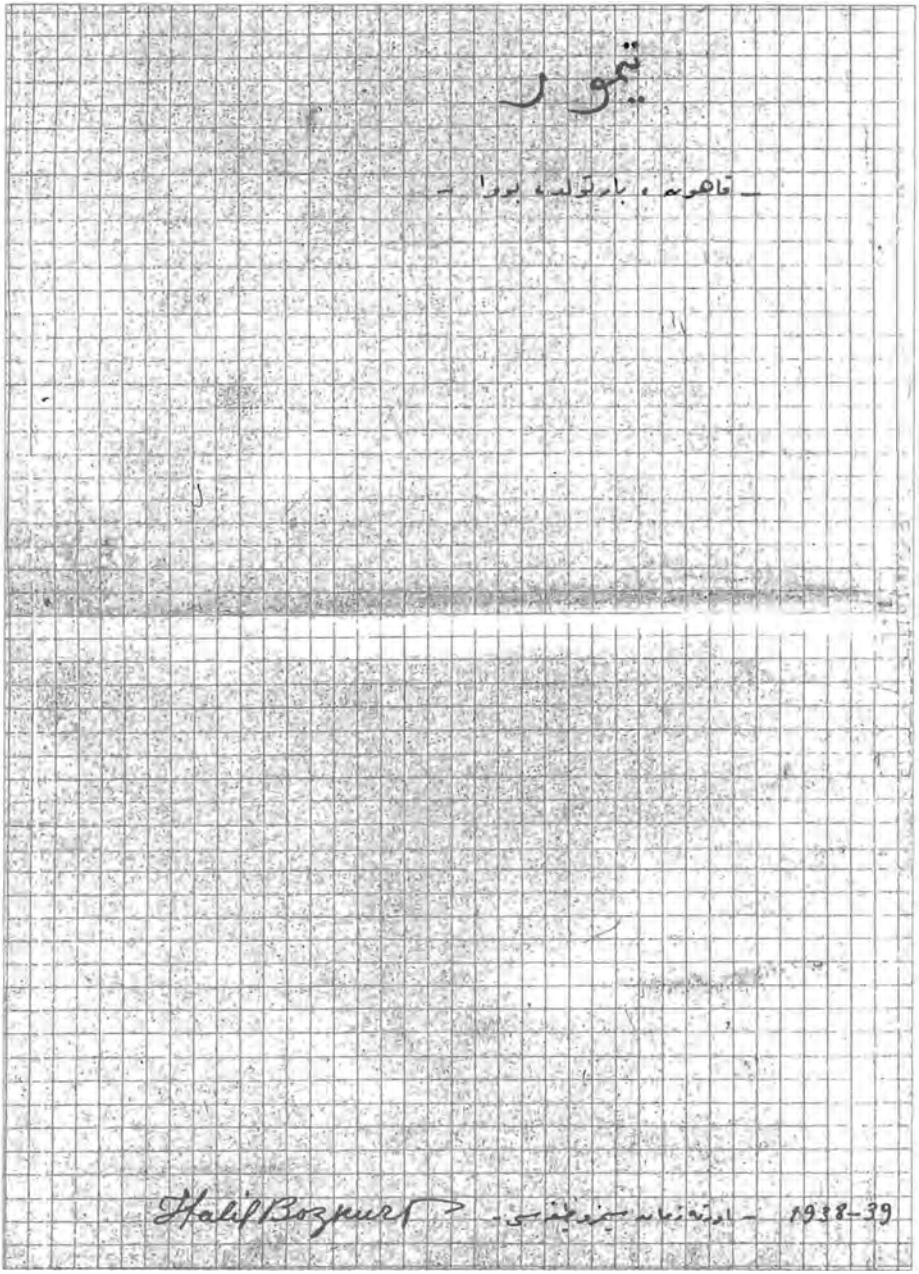
b. *Ulug Beg ve Zamanı*, tercümesi İstanbul 1930.

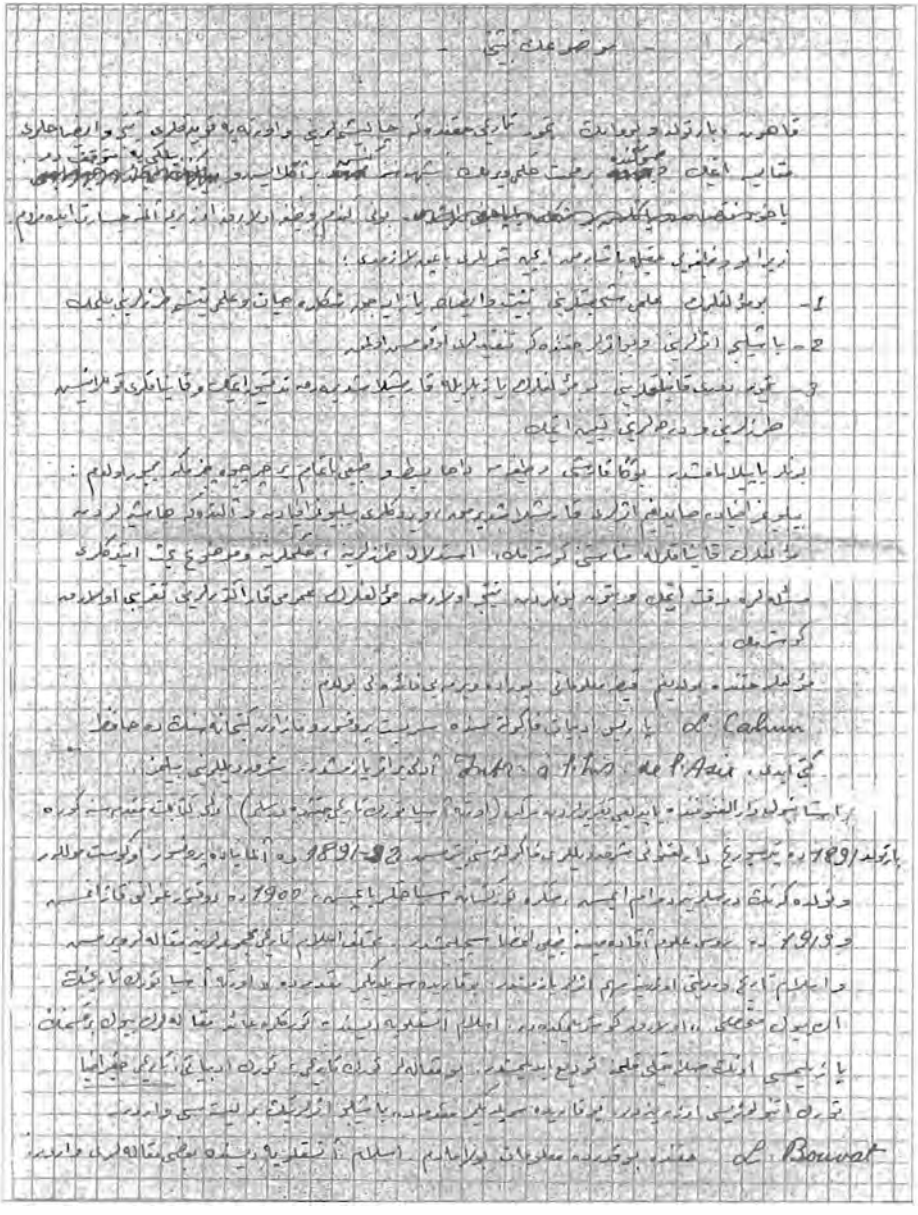
c. *İslâm Medeniyeti*, F. Köprülü yayını.

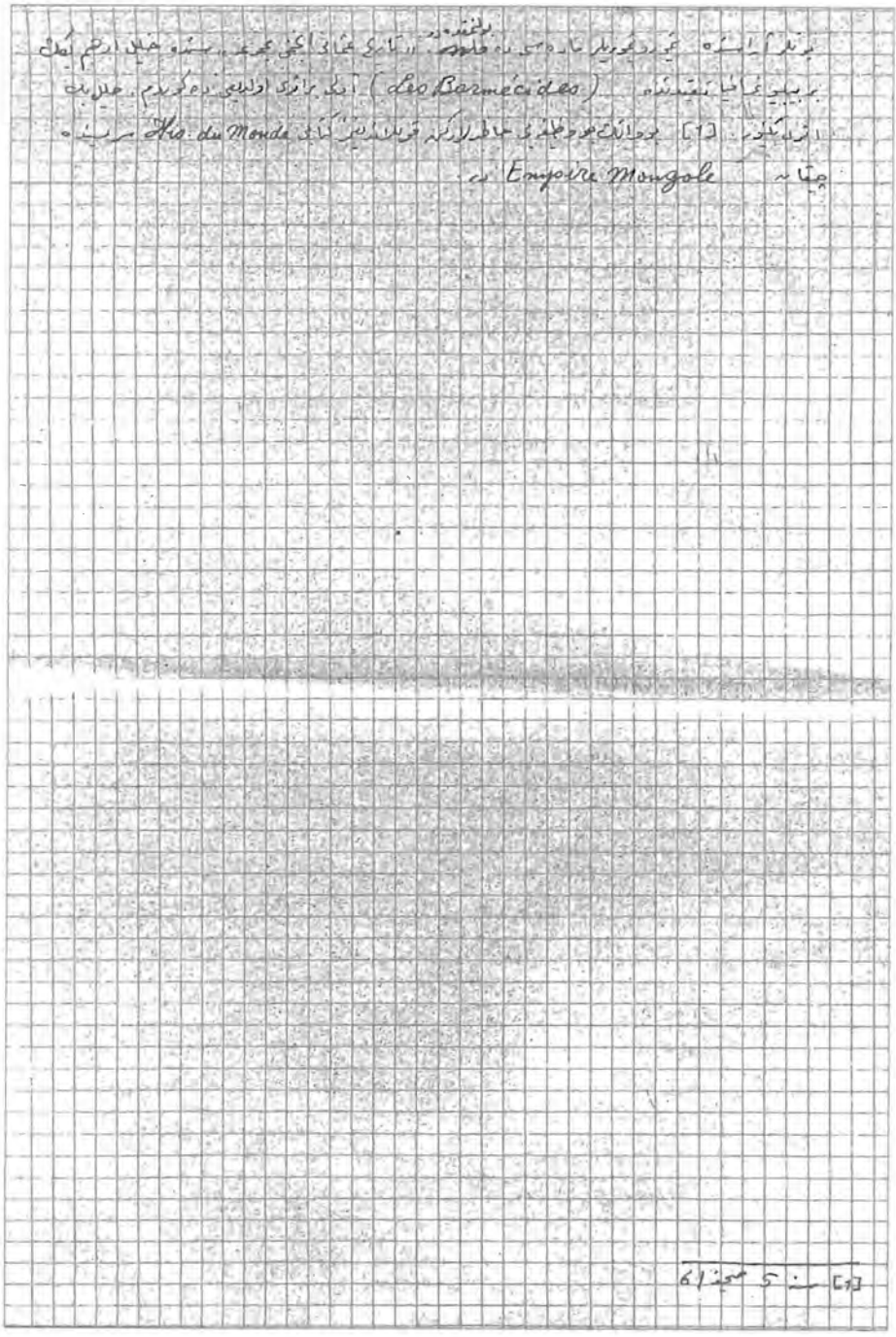
3. L. Bouvat: *L'Empire Mongole*, Paris 1927.

İslâm Ansiklopedisi: *Timur* ve *Timurîler* maddeleri.

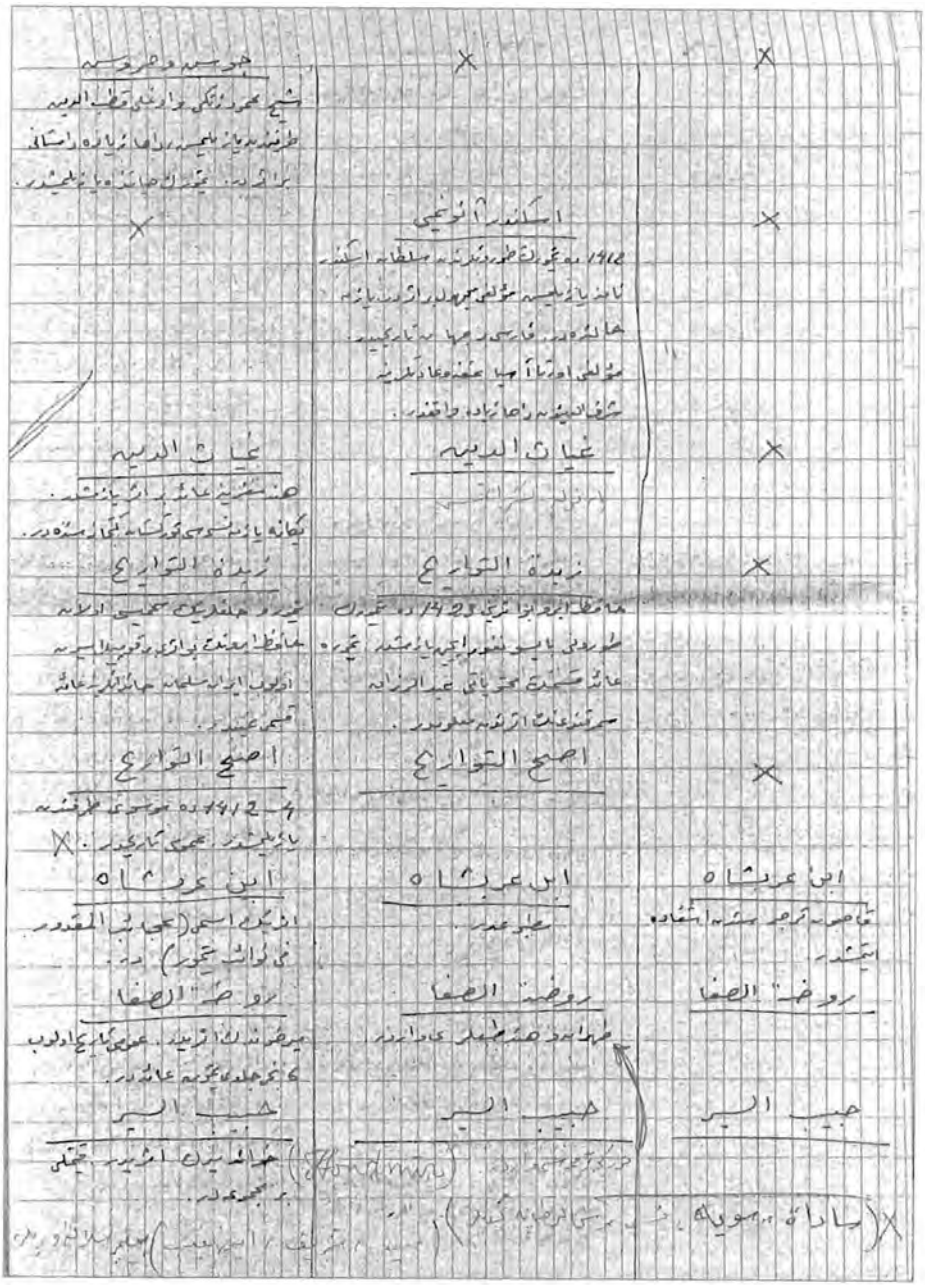
FUAD KÖPRÜLÜ'NÜN SEMİNERİNE SUNULAN ÇALIŞMANIN ESKİ HARFLİ ORİJİNALİ

ابن عربشاه

عاصرنا ترجمه سنه استشهد
بتيمور.

روضة الصفا

حبيب السير

اسكندر المنشي

١٦٢٩ م تحريرات طويله سلطانيه اسكندر
ثانيه يازيلميه مؤلفي مجهول دراز دستيازه
هاليده در. فارسي رسميه تاريخيه
مؤلفي اولرق اهميتي محضه وعاديه
شرف الدينه راجع يازيلمشدر. واقعدر.

غياث الدين

غياث الدين

صنعتكر عائله سندن ايدي. يشاميشدر.
كيفانه يازديغي توقاتنامه كتابي مشهوردر.

زبدة التواريخ

زبدة التواريخ

محمود حافظ ابرو تاريخي ٨٢٩ هـ تحريرلي
طولوجه يازيلمش تاريخ عمومي در.
عائله محمدك تحت حمايتي عهد ازمانه
سوق تشريعات ازمانه مخصوصدر.

حافظ ابرو تاريخي ايكي جلد اولوب
بريسي ايران سلطنه عائله ازمانه
قسمي عبدر.

اصيح التواريخ

اصيح التواريخ

٨٥٤ هـ ٩٧٤ ده موجود حافظ حسين
يازيلمشدر. عمومي تاريخيدر. X

ابن عربشاه

ابن عربشاه

طاعون عمر.

روضة الصفا

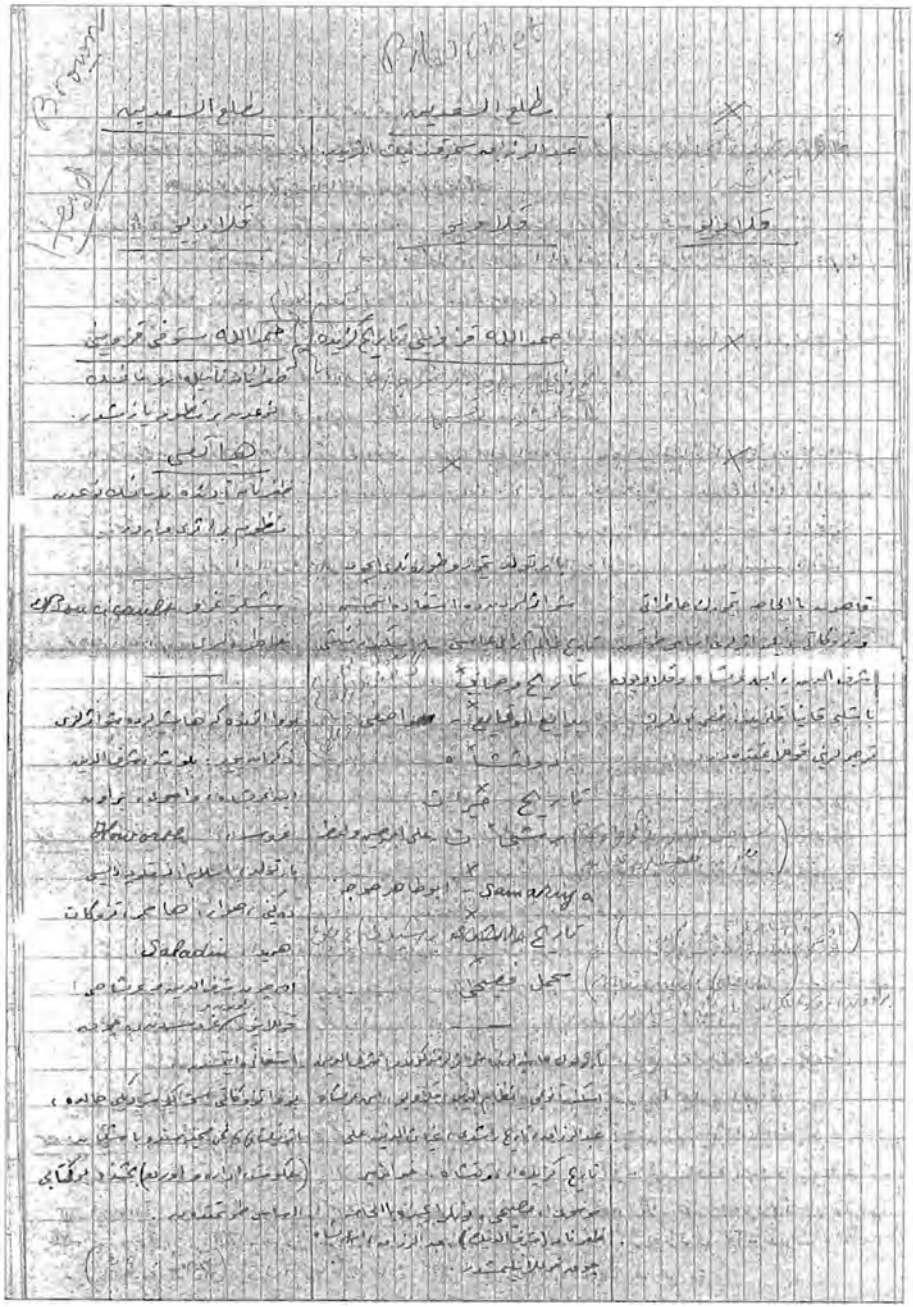
روضة الصفا

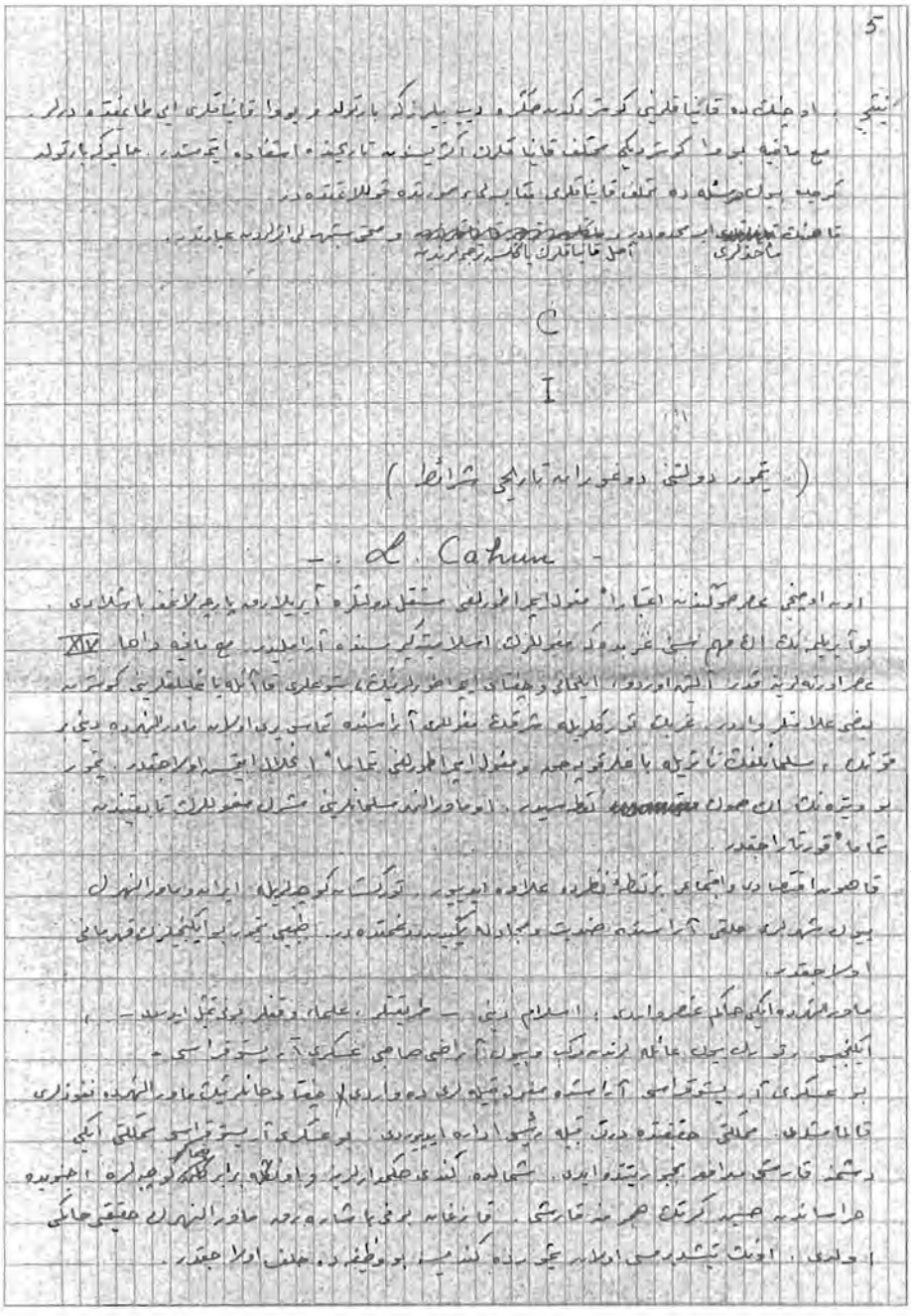
ميرخوند نك ترجمه حالي اولوب
٧ جلد تحريرده عائلدر.

حبيب السير

حبيب السير

خواندمير (Khondmir) حالنده اثريدر. تفصيلي
ترجمه سي در.

Barthold

6

Barthold

7

L. Bouvat

II

Cahun

Cahun, Turgay (Taragay) ailesinden gelmektedir. Babası Turgay (Taragay) boyundan Barlas (Barlad) kabilesine mensup olup, Afganistan'da doğmuştur. Cahun, Türkçe, Farsça ve Arapça bilmekte idi. Fransa'da Sorbonne'da Türkoloji profesörlüğü yapmıştır. Türkçe, Farsça ve Arapça'dan Fransızcaya tercümeler yapmıştır. Bunlardan başka Türkler, Moğollar ve Macarlar hakkında eserleri vardır.

W. Barthold

1336 (1913) doğumlu olup, Petersburg'da (Leningrad) doğmuştur. Babası Tekme (Tekma) boyundan olup, Taragay (Taragay) ailesinden gelmektedir. Ailesi Türkistan'da Çarlık idaresine karşı mücadele etmiş, Rusya'da Bolşevik ihtilalinden sonra Petersburg'a (Leningrad) yerleşmiştir. Barthold, Petersburg Üniversitesinde Türkoloji profesörlüğü yapmıştır. Türkistan'ın İslamiyetten önceki ve sonraki tarihi hakkında eserleri vardır. Bu eserlerinde Türk boylarından bahsetmiştir. Barthold, Türkçe, Farsça ve Arapça bilmekte idi. Türkçe'yi Türkistan'da öğrenmiştir. Türkistan'ın İslamiyetten önceki ve sonraki tarihi hakkında eserleri vardır. Bu eserlerinde Türk boylarından bahsetmiştir. Barthold, Türkçe, Farsça ve Arapça bilmekte idi. Türkçe'yi Türkistan'da öğrenmiştir.

Bouvat

1336 (1917) doğumlu olup, Cezayir'de doğmuştur. Babası Fransız asıllı olup, Cezayir'de Türkoloji profesörlüğü yapmıştır. Türkçe, Farsça ve Arapça bilmekte idi. Türkçe'yi Cezayir'de öğrenmiştir. Türkistan'ın İslamiyetten önceki ve sonraki tarihi hakkında eserleri vardır. Bu eserlerinde Türk boylarından bahsetmiştir. Bouvat, Türkçe, Farsça ve Arapça bilmekte idi. Türkçe'yi Cezayir'de öğrenmiştir. Türkistan'ın İslamiyetten önceki ve sonraki tarihi hakkında eserleri vardır. Bu eserlerinde Türk boylarından bahsetmiştir.

9

III

ماوراءالنهر حاکمی اولانه قدر تیمور

C. Cahun

[1] بارتولد : اولوغ بك دونمانی، ترجمه سی صحیفه 13

10

... اسلام اولوشده عسکر آرزات وجلایر ایدرلره اوزده ... حاکیت ایچون چارپیشدی. جلایر اولدی 1374 ده محو ایدیلیسیله بیله اسلام اولشی.

L. Bouvat

بودا 1370 دقه تیمورلنگ چیقماندن غایت قیصا بر مدت ایچنده ... تیمورلنگ نجلکاه حیات رزقاسی اولان شهرات آلدیغی یادیکه عسکره مخوف مدهش بر ایچکده و تیمورلنگ سلطانی حقیقتده حیاتنده فتحله باشلاندر (1369-1370) دیمکدر سفر لریز کچکده در.

تیمورلنگ فتوحاتی قرون وسطانی بدیه نقیب ایده بیلیرز. بونلری اوزده اوزده یازمیه لزوم بولدم.

IV

- تیمور ایمپراطورلغی وتیموریلرده دولت مدنیتی -

L. Cahun

سیاسی واجتماعی تشکیلات: تیمورلنگ حکومتی ... بر تورا تطبیق یاپماغی (جنگیز قانونی) قالدیرمه رغبت کوستردی. بونده باشقه کلیسی کبی، سلطنت قانونی (droit souverain) اقامه ایتمشدر. بوده آزه کاتیدر.

جنگیز قانونی موجبنجه یاپماغه رغبت ایتمیه جکمدار. تورکلرک اسلام اولدقلری حکمدارلر، ایده بیلیرز. حالبوکه تیمور اسلام حکومدار استار "عالم مطلقدر". یرلرینده الپلیک دیکلیدر. تورکلر سنوی قیمتلرینده یاشه جاندار اعضاسی وطار جانلر کیدیر. حالبوکه تیمور تعدیه ... ؟ پیرسولطان یاشه یمیزک اعضاسنی قویمیز. بتون اوقافی ... ، اوقاف صاحبلغی، بدیه ایشارینی براکیدن الغا ایتمیز، دینی تقیباتله و پرو یاتلرینه یاشه جاندار و عدلی حاکم ایدیز. اسلاملری حاکم ایدیز.

تیمور، هانکی اولدیغی شدر، سیورغالدن بحث ایتمکدر. او عصرده و محکمه ده دینک اجرا ایدیلیسی طالیلیدر. شرعکده قاضی عهده سنه آلیر. بایزید یالدرم (یلدرم) عثمانی دیریلیدی. عثمانی عثمانی اولدقدن برکچ یوسدی.

تیمور چوبانه حاکیتی حیاتنده ایدی. دینک محکی وجهانک حاکی اعلنه حلافتده یا سلطنتده دولت ایده بیلیردی؟

عسکری تشکیلات - تیمور عسکرینه عسکرکه سوه اولنانه توركلر ایچه آیدی برقاچی (قاچکر) تعبیر ایدیز. بتون توركلی عسکرکه سوه اتخاذ ایچه عسکری چوبانه قوونلرندن آیرلیسی ایدی. طار جانلقدن اولانلرک آلتی جزو آیلیدی آلتی عسکر تشکیل ایدردی. بونلر کوچه اولنلر. جنگیزلرده بوزدنی چاوه وعدنلری یکیچه آتلی یاشلاردی. تیمور اولدرمشه 40 Ulus (قبایله، آیل جانلره) واردی. بونلرده اوه ایکیسی تمامیله اسیاتیچه حاکیدی. بواوه قدر تیمورلک اوردوسنی تشکیل ایدردی.

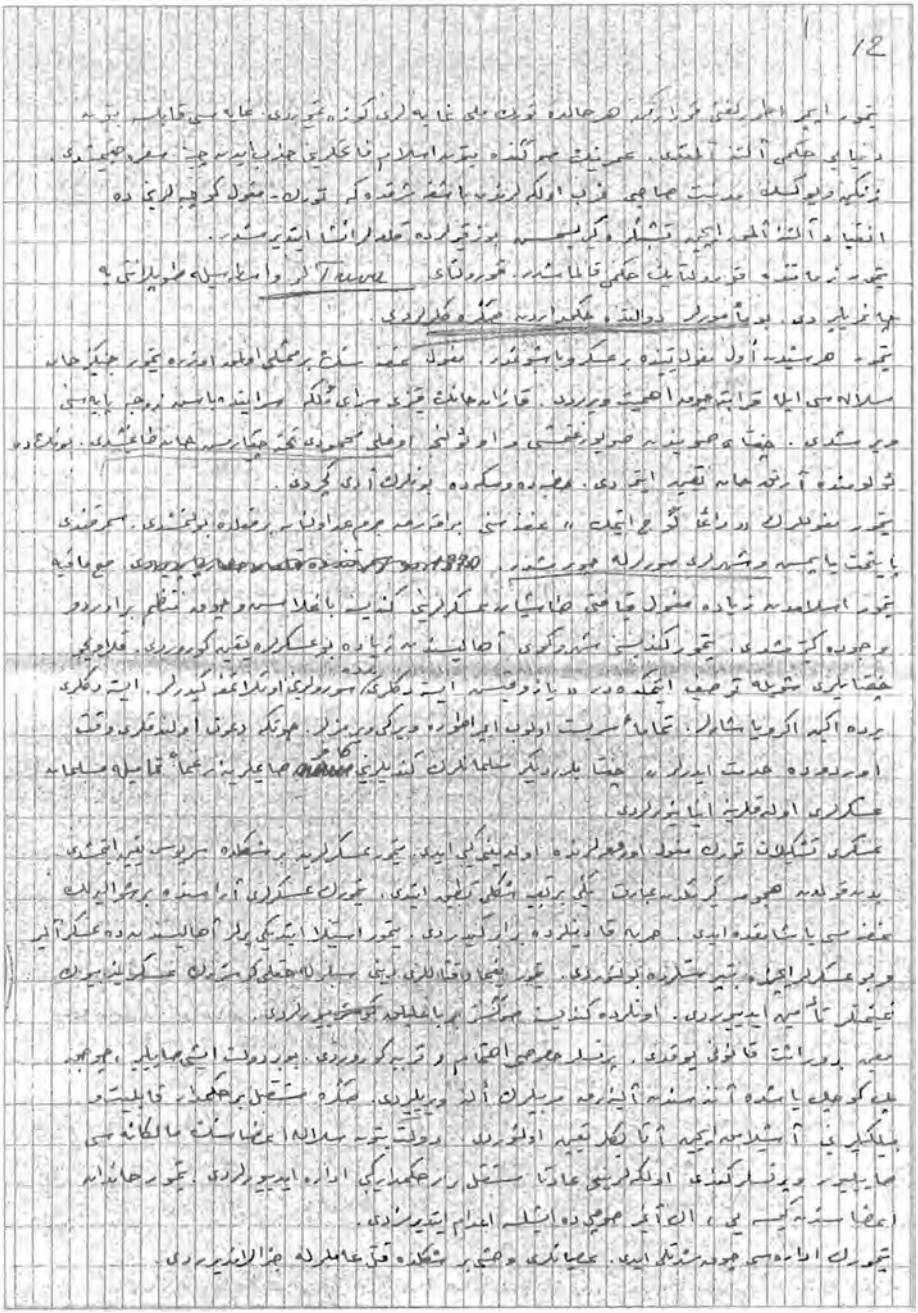
مدنیت: اسلام دینی مدنیتی اوتانا آسیا توركلرینی تماماً دکیشدیرمشدر. XV عصره قدر آوروپالیلر

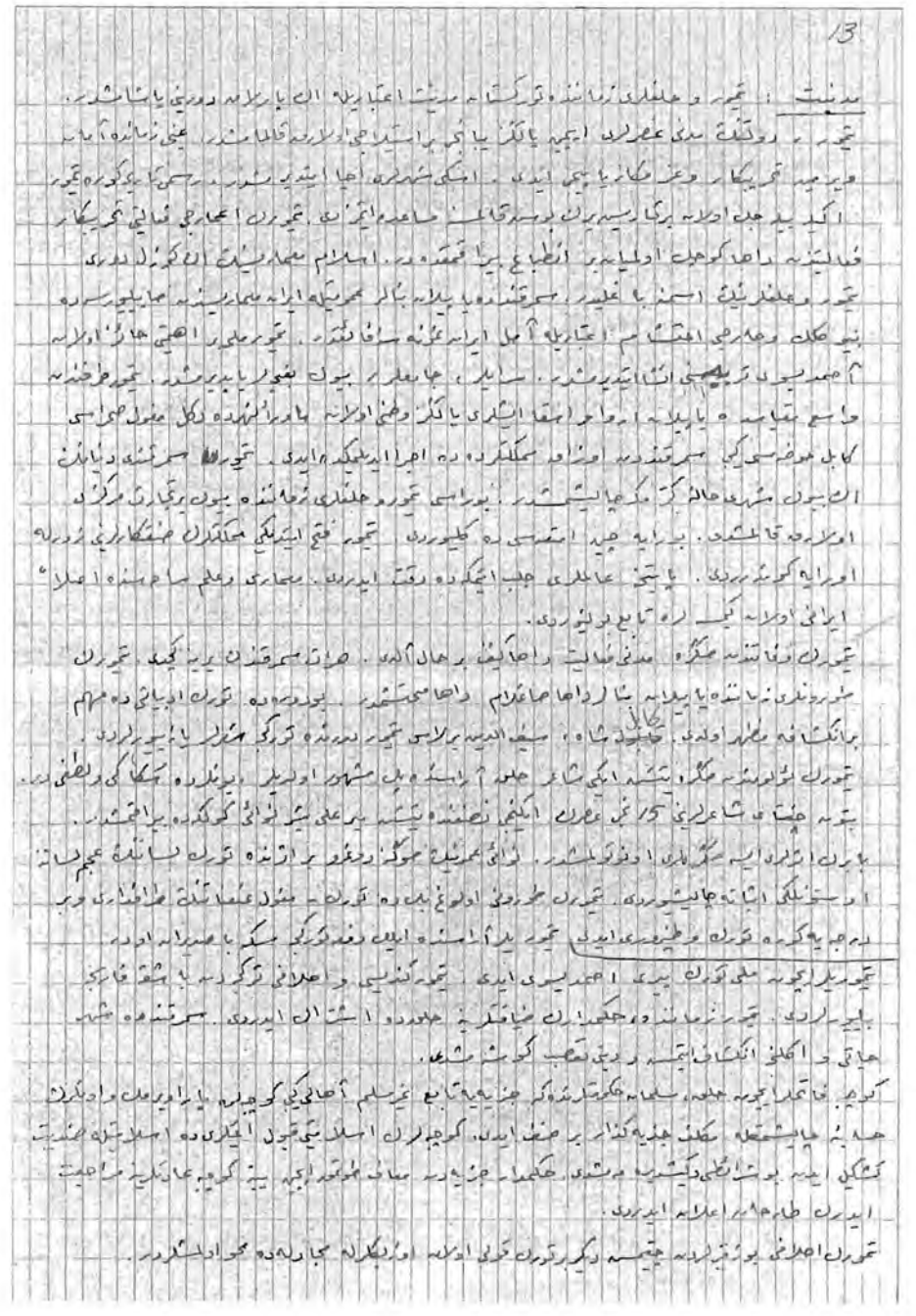
W Barthold

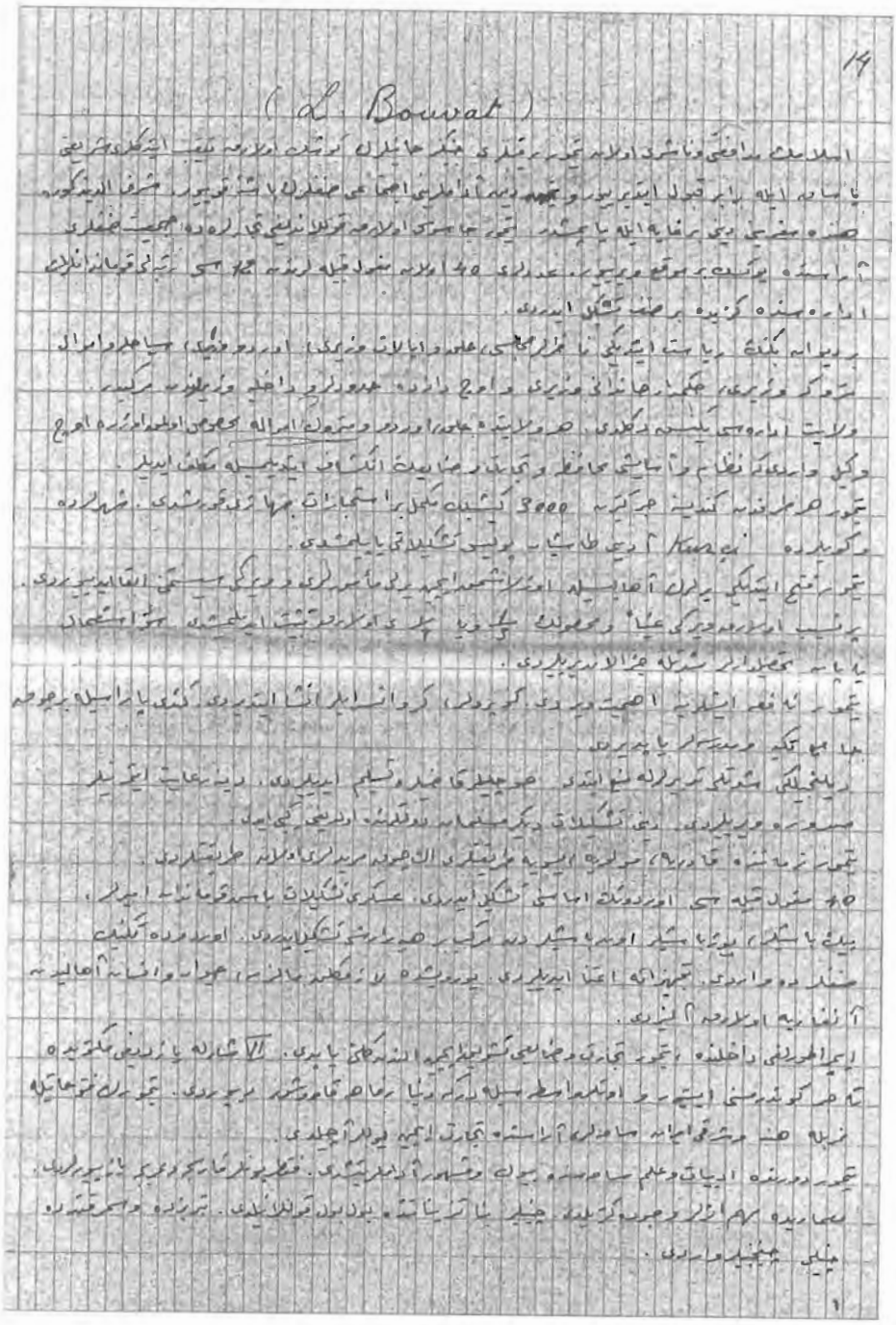
دولت و ورود: « تورك تورلرينى دولت، تورك - مغول دولت اصاحلرى و تورك - مغول عسكرى تشكيلات عصرلرى ايله اسلام، بالخاصه ايران بدنى عصرلرينك كندينه مخصوص تركيبى بولمشدر. » [1]

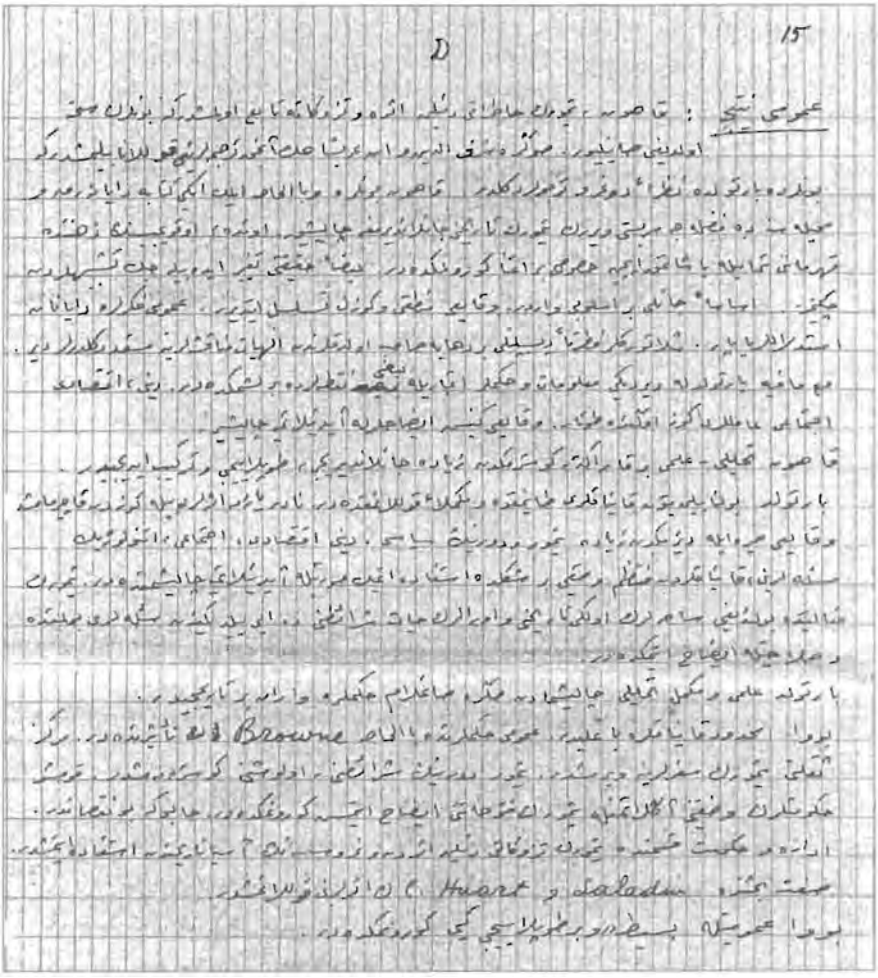
تيمورلنك مغرور و حاسدى اولديغى حالده ظاهرده يعنى كيفى (شمس الدين قولاغى، سيد بركه، شيخ زين الدين) سيد لره ده هرمساله معامله ايتمكدن چكينمزدى. ظاهرا « مملكت اك تعظيم و جلالى ايله يورديكى، مملكته تجاوز ايدنلرى بيرتمته يائدى. سيد لرك حياتى تركلكده مصرح ايدى. حاكم اولمق ايچون شريعت و دين تقويه اولمق شرطدى يا ايسه. « و بوتقطه نظردن ديمه تيمورلنك المده واصل زياده سياسى مقصدلرينه نائل اولابيلمسى ايچون قوللاندىغى بر آلتدر » دمكدر. » موجوده ده على الخصوص خارجى حاميسى كوروندى تيمور حرب سايه سنده كى احيا ايدى. تيمور ديمه « بالعكس دينك حمايتنه احتياج ويردى.

[1]

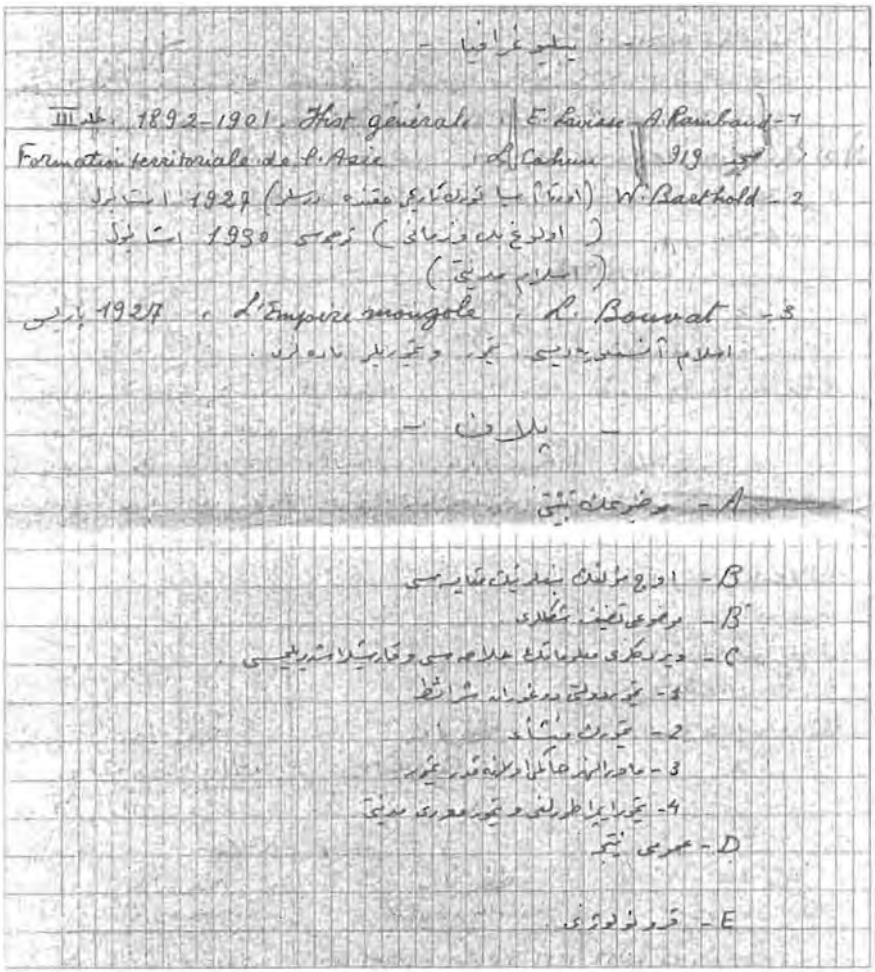

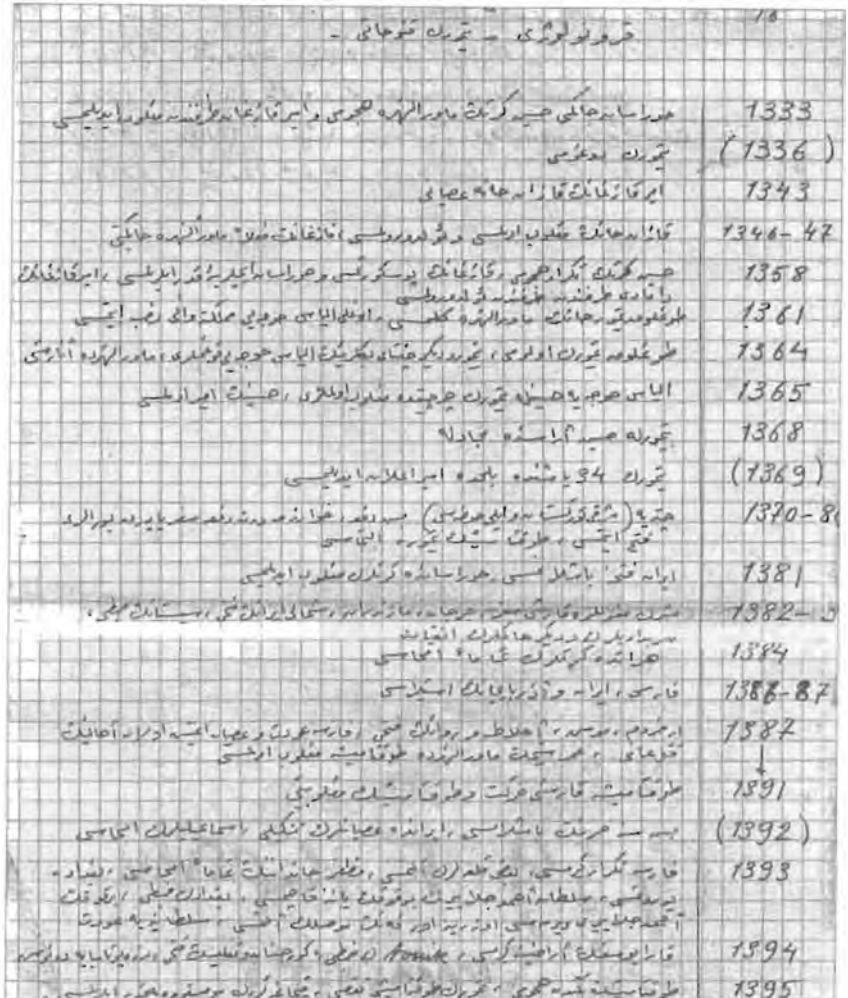
15

D

عثمانی تاریخی : قاعده سه ، تیمورلنگ حادثاتی دیلیه اثناده و تزوکاته تابع اولمشدر. بونلرك صحت
اعتباریله حیاتیدر. صوکره دشمن الدینه و اسراعیا علیه؟ تیمورلنگ نامنه یازیلمشدر که
بیلدره یازدیرمشدر. اظهار دوستی و تودد ایدرك ... قاعده سوکره و طبیعی اولمق ایجاب ایدن
محله بره فتحنامه جریده سی ویرمش تیمورلنگ نامنه یازیلمشدر. اوقیه لرك وضعیتی
تمامیله یا شاهنامه لرجه حقیقتی یازمشدر. بیضا حقیقتی تغیر ایدیرمك جهتی تسهیل ایدیر
چکیز. اما حالبوکه بو اسلوب یازیلمشدر. وقایعی تنظیم و کرونولوجی تسلسل ایدیرمشدر. عثمانی تاریخلرینه
استناد ایدیلمشدر. ثلاثه کتابلرینه دیکلنمش و بعضا صاحب اولدقلری الیازمالرینه مراجعت ایدیلمشدر.
مع مافیه یازدقلری معلومات و حکملر اپاپه بیضا انتقاد و تنقید اولنمشدر. بنی اقتصادی
اجتماعی حیاتلرینه کوره اعتنا ایدیلمشدر. وقایعی کیفیه ایضاحاتده ایدیلمشدر.
قاعده تحلیلی - علمی یازمقدر. کوکلدن یازمقدر. طوپلامیمی و ترکیب ایدیمیدر.
یازدقلری بوتون بلدیه تاریخلری حادثه و شکلی تقلیدی اولمشدر. تاریخلرینی و ترکیب ایدیمیدر.
وقایعی حیاتیه و تکنیکه ربط ایدیمشدر. تیمورلنگ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، اخلاقی حیاتی
سنه سنه یازمشدر. فصلر و شکلر و شکله دائر اولمشدر. تیمورلنگ حیاتیدر. تیمورلنگ
شخصیتیدر. بونلرك بنی نوع انسانك یعنی وارلرك حیاتی تشکیل ایدیمیدر. بو یازیلر کیشه نسبه
و صاحه حیاته ایضاح ایتمکدر.
یازدقلری علمی و تکنیکی تقلیدی حیاتیشمادن فکر و تعاقلام حکملره وارمه یازمشدر.
بونلرك تحدد تاریخلرینه علیه، عثمانی حکمدارلرینه Brousse یازمشدر. بورسه
تعلقی تیمورلنگ سفاریه ویرمشدر. تیمور دینك شرقلی، اولوجنی کوسترمشدر. تیمورلنگ
حکمدارلرك وفاتی؟ کلاویخو تیمورلنگ شخصیتی ایضاح ایتمکدر که مزکدر. جانبکر یوقدر.
اداره و حکومت خصوصنده تیمورلنگ تزوکاتی دیلیه اثر و سیر و سیاحتنامه لرندن استفاده ایتمشدر.
صحت بحثده Hedaya و Hedaye ك اذرانه قوللانمشدر.
بونلرك عمومیتله بسیطدر و بر تاریخ یازیمی کیی کورونمکدر.

(1402)	آنقره حربی، بایزید معلومتی، ارمیرك آلمسی
1403	بایزیدك تولومی، محمد سلطانك تیمورك تابعیتی طانیمسی
1404	قاراباغده قیشلامسی، سمرقنده عرضات، چینه سفرینه چیقمسی
(1405)	تیمورلنگ تولومی

II. BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE DEVRİ (1908-1923)

ÖNSÖZ

1935 yılında Balıkesir Necatibey Muallim Mektebi'nden mezun oldum. O yaz TBMM üyesi Prof. Sadri Maksadi Arsal bana şu haberi verdi: Atatürk'ün emriyle özellikle Anadolu ve eski Türk uygarlığını araştıracak *Dil ve Tarih Coğrafya* adı altında yeni bir Fakülte kurulmuş, Ata'nın yakını eski öğretmenlerden Afet (İnan) Hanım bu imtihanlara liseler gibi 6 yıl öğretim gören muallim mektebi mezunlarının da katılmasını kabul ettirmiş. "Fakülte'ye 40 yatılı öğrenci alınacak, bu imtihan için hazırlan," dedi. Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanıp mekteplerde okutulmak üzerek Atatürk'ün gözden geçirdiği 4 ciltlik tarih kitaplarını yeni baştan okuyup imtihana iyi hazırlandım. Ankara ve İstanbul'da imtihana yüzlerce kişi girdi. İmtihanı kazananlar arasında idim. Sonraları imtihan kâğıtlarını okuyup not veren komiteden rahmetli Faik Reşit Unat bana imtihanı birincilikle kazandığımı söyledi.

Fakülte binası olarak Vakıflar Binası ayrılmış, yeni Fakülte sınıflar ve seminer kitaplarıyla düzenlenmişti. O zaman Hitler rejiminden kaçan birçok tanınmış Alman profesör çeşitli disiplinlerde fakülteye öğretim üyesi atanmış Eski Anadolu ve Mezopotomya medeniyetlerine, eski diller Sümerce, Hititce, Latince ile beraber arkeoloji ve antropoloji bölümlerine öncelik verildiği açıkça gözlenmekte idi. Sümeroloji Kürsüsü'ne bu alanın tanınmış otoritesi Prof. Benno Landsberger, Hitit Kürsüsü'ne Hans Güterbock, Arkeoloji Kürsüsü'ne ilkin Arkeolog R. Oğuz Arık, Prof. Kurt Bittel, sonraları yurda dönen arkeolog tarihçi Dr. Ekrem Akurgal getirildi.

Fakültenin temel öğretim ve araştırma hedefi Anadolu Hitit (o zaman önerilen adıyla Eti) medeniyetini o zaman hız verilen arkeoloji ve dil alanlarına derinliğine araştırmak, Mezopotamya medeniyeti ile bağlantısı çivi yazılı belgelerden ortaya çıkarmak, yayın yapmaktı.

Ata'nın Anadolu'da millî Türk devletinin kurulma ideolojisi çerçevesinde belli bir tarih tezi vardı ve bunu bilimsel temellere oturtma ihtiyacını hissediyordu. Anadolu, Türk halkının antropolojik ve kültürel kaynakları üzerinde duruyor, yüksek bir medeniyet temsilcisi olarak

Orta-Asya Türklerinin göçünü esas almakla beraber Anadolu ilk büyük devletin kurucusu Hititleri benimsiyor, arkeoloji, antropoloji ve filoloji metodlarına başvurmak gereğini anlıyordu. Onun gözetimi altında DTC Fakültesi'nin çalışmaları bu konularda odaklanmalı idi. Bununla beraber ilme ve bilim adamlarına saygısı dolayısıyla yeni kurulan fakültenin çalışmalarına kesinlikle müdahale etmemiş sadece zaman zaman ziyarette bulunup araştırmaları teşvik etmekle yetinmiş, ilgili konular üzerinde kongreler düzenlenmesine öncü olmuş, kongre çalışmalarını izlemiştir.

Anadolu'ya Orta Asya'dan kitle halinde Türk göçleri ve bin yıllık Türk devlet geleneğine inanıyordu. 1909-1919 II. Meşrutiyet döneminde yaygın yeni ideolojiler ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal genç bir kurmay subayı ve sonra komutan olarak yaşadığı yıllarda bu ideolojiler zihninde yer etmiş, Türkçülük, Anadolu'da millî iradeye dayanan millî modern bir Türk devleti ideolojisini o zaman benimsemiş bunuyordu. Bağımsızlık savaşı onun öncülüğüyle başarıya ulaşınca Türk halkı yanında kurtarıcı *Halâskâr Gâzi* sıfatıyla bu ideolojiyi gerçekleştirme yoluna girdi.

Bu ideolojinin düşünce temeli Orta-Asya Türklüğü ve onun yüksek medeniyeti inancı idi. Böylece Gâzi, en eski devirlerden başlayarak Orta-Asya'da Türk tarihinin en eski kaynaklara göre incelenmesini birinci derecede önemli saymakta idi.

Türk tarihinin en eski kaynakları Çin vekâyinameleridir. Ata'nın fakültesinde Sinoloji Kürsüsü kuruldu ve başlıca tanınmış Sinolog-Türkolog Von Gabain getirildi (sonraları Wolfram Eberhard gelecektir). Ata'nın Osmanlılara olumsuz bakışı bilinmekle beraber fakülte öğretim planında Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu tarihleri gözardı edilemezdi. Orta-Asya Türk tarihi için Şemseddin Günaltay, Ortaçağ için Fuad Köprülü, Yeniçağ için Muzaffer Göker (sonraları E. Z. Karal), kürsüleri kuruldu, Almanya'da doktoralarını verip yurda dönmüş bulundu. Ben fakültede öğrenciliğe başladığımda Sadri Bey Sinoloji'ye girmemi tavsiye etti. Ben Yeniçağlar Kürsüsü'nde Osmanlı Tarihi alanını seçtim. Bu seçişte önceliklerim şu idi: Osmanlı Devleti'nin genel tarihinin Batı'da J. Von Hammer (10 cilt), W. Zinkeisen (7 cilt) ve N. Jorga (5 cilt) tarafından daha ziyade bir siyaset ve savaşlar tarihi olarak yazıldığı, kurumlar ve hukuk medeniyet tarihinin yazılmadığı, zengin Osmanlı arşivlerinin hakkıyla kullanılmadığı inancı idi. Bu konularda arşiv belgelerini kullanan tarihçilerin başında rahmetli Ahmed Refik ve İ. H. Uzunçarşılı gelir.

II. Dünya Savaşı akabinde toplum ve kitleleri ilgilendiren sosyal-ekonomik sorunları tarihin temel araştırma konusu olarak ele alan yeni tarihçiliği izlemek gereği ortada idi. Tüm akademik hayatında bu doğrultuda çalıştırmaya karar verdim ve bu hedeften şaşmadım.

Osmanlı devlet sistemi devlet kanunları bürokratik sistem yanında ekonomik-sosyal hayat, kültür ve medeniyet konuları daim araştırma alanlarımı oluşturdu. 1940-1942'de doktora tezim *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Rumeli isyanlarının toplum içinde sosyal çatışmanın sonucu olduğu inancıyla yazıldı; eski mîrî toprak idaresinin ortadan kalkması üzerine yerli Osmanlı ağa sıfatıyla Bulgar köylüsü arasında toprak sahipliği, toprak vergileri ve angaryalar konusunda çatışma üzerine odaklandı ve iki rakip büyük devletin Avusturya ve Rusya'nın yayılma siyasetlerinde bu durumu nasıl istismar ettiklerini göstermek oldu.

DTCF'deki görevlerim yanında 1956'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdari Tarih Bölümü'nde ders vermem için bir davet aldım. O tarihten 1972'ye kadar S.B.F.'de İnkılâp Tarihi dersleri verdim. Burada yayınlanan kısım o zaman öğrencilerime verdiğim ders notlarıdır. İdari Teşkilât Tarihi derslerime Vecdi Gönül, İlber Ortaylı, İsmail Beşikçi ve bugün vali, kaymakam, büyükelçi olan birçok tanınmış kişi iştirak etmiştir.

Halil İnalcık

MİLLÎ MÜCADELE DEVRİ
(1908-1923)

1. 1908 Devrimi'nden Mondros Mütarekesi'ne

İnkılâp tarihimizi bir tarihi bütün olarak kavramak için 1908 Devrimi'nden başlamak en doğru yoldur. Esas konumuz 1918 Mondros Mütarekesi'nden son inkılâba kadar geldiğinden, 1908-1918 devresindeki belli başlı gelişmelere ancak kuşbakışı yapmakla yetineceğiz.

II. Abdülhamid (1876-1909) ilk Osmanlı Anayasası'nı 1876'da ilânından kısa bir zaman sonra yürürlükten kaldırmış ve ilk Mebuslar Meclisi'ni dağıtmış, ilk Meşrutiyet rejiminin başlıca kurucusu olan Mithat Paşa'yı mahkûm etmişti. Abdülhamid'in mutlakiyetçi ve müstebit idaresine karşı yabancı memleketlere kaçmış olan hürriyetçi aydınlar uzun bir mücadeleye girmişlerdi. Bunlar 1895-1898'te ihtilâlci *İttihad ve Terakki Cemiyeti*'ni (Birlik ve İlerleme Cemiyeti) kurdular. Bu cemiyet, Türkiye'de aydın ve ileri görüşlü, vatansever subaylar ile ilişki kurarak ihtilâl hazırlıklarını genişlettiler. İçerideki başlıca faaliyet merkezlerinden biri Selânik idi. Aynı şehirde doğmuş olan genç Mustafa Kemal de bu hürriyet faaliyetleri ile ilgilendi. 1907'den sonra Osmanlı Devleti'nin durumu birdenbire çok kötü, tehlikeli bir hale gelince bu yurtseverler harekete geçmeye karar verdiler; zira 1903'ten beri Makedonya'da Bulgar, Yunan, Sırp çetelerinin faaliyeti fazlasıyla genişlemiş, büyük devletler bu vilayete özerklik verilmesi için baskıyı artırmış ve nihayet İngiltere ile Rusya hükümdarları Reval'de, 1907'de buluşarak Türkiye aleyhinde yeni bir anlaşmaya varmışlardı. O zaman Osmanlı Devleti, Arnavutluk, Makedonya, Batı ve Doğu Trakya ile Ege Denizi Adaları'nı, bugünkü Suriye, Irak, Mısır ve Arabistan'ı sınırları içinde bulunduruyor, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Mısır, Kıbrıs üzerinde padişahın yüksek egemenlik

hakları tanınıyordu. Bu sonuncular, gerçekte ya bağımsız prenslikler veya yabancı işgali altındaydılar. O zamanki Türkiye'nin en önemli parçalarından birini oluşturan ve yüz binlerce Müslüman Türk'ü içine alan Rumeli vilayetlerinin kaybolması tehlikesi baş gösterince bütün yurtseverler memleketin kurtuluşu için kesin harekete geçme zamanının geldiğini gördüler. *İttihad ve Terakki Cemiyeti* ile ilişkisi olan Makedonya ordusuna bağlı bazı subaylar, başta Niyazi Bey ve Enver Bey (sonra paşa) olmak üzere isyan bayrağını kaldırdılar. Ordunun emirlere uymaması üzerine padişah sonunda baş eğmeye ve *Kanun-i Esasî*'yi (Anayasa) tekrar yürürlüğe koyduğunu ilân etmeye mecburiyet duydu. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilân olundu. Padişah sınırsız otoritesinin, anayasa ile sınırlandırılmasına ve memleket idaresini milletvekillerinin kontrolü altına koymaya razı oluyordu. Bu değişiklik bütün memlekette hürriyetin ve birliğin ilânı olarak karşılanmış, geleceğe karşı büyük bir ümit uyandırmış, fikir ve siyaset hayatı hürriyete kavuştuğundan eşi görülmemiş bir yayın faaliyeti, memleketin geleceği üzerinde fikir tartışmaları alabildiğine gelişmiştir.

İmparatorluğu kurtarmak için *Osmanlılık* denilen fikir başlangıçta en hâkim görüştü. Anayasa'da, din ve milliyet farkı gözetilmeden Padişahın bütün uyruğuna kanun önünde eşitlik tanınıyordu. İşte, kanun güvencesi ve eşitlik sayesinde imparatorluğu oluşturan çeşitli milletlerin; Türk, Arnavut, Rum, Bulgar, Arap, Osmanlı adı altında birliği koruyacaklarına ve *Osmanlılık* için çalışarak ilerlemeyi sağlayacaklarına, böylece hem bu milletlerin hem de imparatorluğun gelişeceğine inanılıyordu. İşte bu *Osmanlılık* ideali, *İttihad ve Terakki* mensuplarının o zaman bağlandıkları siyasetiydi. Bunun yanında yine Anayasa'da "devletin dini, İslâm dinidir" deniyor ve padişahın, bütün Müslümanların halifesi olduğu ayrıca belirtiliyordu. Padişah ve siyaset adamları devletin içeride Müslüman kavimler arasında birliğini, dışarıda nüfuzunu sağlayacak bir esas olarak İslâmiyet'i devletin siyasi yapısının temeli saymakta tereddüt etmiyorlardı. Bununla beraber *İslâmcılar* arasında geleneğe sıkı sıkıya bağlı, tutucu çoğunlukla İslâmiyet'i modern gereklere uydurmak isteyen aydın bir grup vardı. Üçüncü kuvvetli akım *Türkçülük* idi. *Türkçülük* başlangıçta Osmanlı siyasetinde yer almadı. *Osmanlılık* ve *İslâmcılık* imparatorluğun yaşaması için zorunlu esaslar sayıldığından *Türkçülük* bu devrede kültür faaliyetlerinde kendini gösterdi. Oysaki imparatorluğa bağlı kavimler arasında *milliyetçilik* bir asırdan beri kuvvetle kendini göstermiş bu-

lunuyor ve Osmanlı hâkimiyetine karşı bağımsızlık mücadelelerinin ruhunu oluşturuyordu. Bazı Osmanlı aydınları arasında da buna bir tepki olarak ve Avrupa kültürünün etkisiyle *Türkçülük* bilinci daha 19. yüzyıl ortalarında uyanmış olmakla beraber, yayılmamış ve siyasette bir nüfuz elde edememişti. Çünkü milliyet prensibi, imparatorluk birliği için en zararlı akım sayılıyordu. Türkiye'de *Türkçülük* bilincini temsil eden bir grup da, Rusya idaresindeki Türk ellerinden, Azerbaycan, Kazan ve Kırım'dan kaçıp gelmiş Türklerdi. Bunlar, Rus hâkimiyetine karşı milliyet fikrine bağlanmış ve Türkçülüğü geliştirmişlerdi. Osmanlı Devleti'nde *Türkçülük* ilk olarak Türk dili ve tarihi üzerinde kültür faaliyetleri şeklinde kendini gösterdi ve bu faaliyetler *Türkçülük* benliğini ve bilincini derinleştirdi. Bununla beraber 1908 İnkılâbı'yla iktidara gelen *İttihad ve Terakki* üyelerinin birçoğu aslında bu akımın kuvvetli etkisi altında olup samimi düşünceleri imparatorluğun Türkler için muhafaza edilmesini, Türklüğün kuvvetlenmesini isteyen vatanseverlerdi. Hristiyan unsurları imparatorluğa bağlamak için *Osmanlılık* nasıl siyasi bir esas sayılıyorsa, *İslâmcılık* da Arnavut ve Arapları tutmak için zorunlu sayılıyordu. I. Dünya Savaşı sonunda da bu unsurlar devlete karşı düşmanlarla bir oldukları zaman *Türkçülük* siyasi faaliyete esas teşkil edecektir.

İşte, 1908 İnkılâbı'nı yapan *İttihad ve Terakki Cemiyeti*'ne ve sonra onun siyasi liderlerine hâkim olan amaç ve düşünceler bundan ibarettir. O zaman orduda genç bir subay olan Mustafa Kemal (Atatürk) bu atmosfer içinde yetişti. Bununla beraber hiçbir zaman *İttihad ve Terakki*'nin faal bir üyesi olmadı. 1908 İnkılâbı'ndan önce Abdülhamid'in istibdad idaresini devirmek için gizli cemiyetlere girdi ve hatta *İttihad ve Terakki Cemiyeti*'yle temasa geçtiyse de, sonra bu cemiyetin faaliyetlerini eleştirmeye başladı ve liderlerine, özellikle Enver Paşa'ya, cephe aldı.

2. II. Meşrutiyet Devri

Aralık 1908'de genel seçimler yapıldı. Mebusân Meclis'i ve Âyân Meclis'inden oluşmuş Osmanlı Parlamentosu açıldı. Meşrutiyet devri esas amaçlarında başarı kazanamamış ve imparatorluğun tamamıyla tasfiyesine yol açmıştır. Meşrutiyet'in amaçlarından başlıcası, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, imparatorluğun birliğini ve devamını sağlamaktı. Oysaki daha genel seçimler yapılmadan Avusturya-Macaristan Devleti 1878'den beri işgal altında bulunan Bosna ve Hersek vilayetlerini kesin olarak ilhâk ettiğini duyurdu. Aynı zamanda Osmanlı padişahına tâbi olan Bulgaristan prensi tam bağımsızlığını ve çarlığını ilân etti. Arkasın-

dan özerk bir idareye sahip olan Girit Adası, Yunanistan ile birleştiğini bildirdi. 1911'de İtalyanlar Trablusgarb'ı işgal ettiler ve yeni hükümet İtalyanlara karşı savaşa girdi. Buralar, Osmanlı İmparatorluğu'na ismen bağlı yerlerdi. Fakat çok geçmeden Balkanlı devletler, yani Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan, Rusya'nın teşvikiyle Osmanlılar aleyhine Balkan ittifakını yaptılar ve Osmanlı ordularına karşı ezici bir zafer kazanarak (1912) Rumeli'deki bütün Osmanlı topraklarını zaptettiler. Bu arada Edirne de kaybedilmişti. Fakat Balkan devletleri zaptedilen toprakları aralarında bölüşemedikleri için birbirine karşı savaşa tutuştular, bundan faydalanan Osmanlı kuvvetleri Edirne'yi geri almaya ve aşağı yukarı bugünkü Trakya sınırlarımızı tespite ulaşmış oldular. Balkan Savaşları, yeni rejimin tüm zaaflarını ortaya çıkardığı gibi büyük Avrupa devletleri arasında imparatorluğun artık son saatlerinin geldiği inancını uyandırdı. Bu devletler, Anadolu ve Arap devletlerini aralarında nüfuz bölgelerine ayırmak için kesin antlaşmalar yapmaya başladılar. Tren yolu imtiyazları ve iktisadi faaliyet bölgeleri elde eden İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, Macaristan, Rusya birbirleriyle yaptıkları antlaşmalarla kendi paylarını önceden belirlemeye dikkat ettiler ve özen gösterdiler. Balkan Savaşları'ndaki başarısızlığın başlıca sebebi iç politikadaki iktidar kavgaları olarak gösterilmiştir. Aşağıda bu mesele hakkında biraz ayrıntı vereceğiz.

1908 İnkılâbı'ndan dokuz ay sonra inkılâba karşı İstanbul'da kışlalardaki bazı askerî birlikler mürteciler ile birleşerek bir karşı ihtilâl yaptılar, meşrutiyet idaresinin dine aykırı olduğunu iddia ediyorlar, şeriatı ve halifenin mutlak hâkimiyetini geri getirmek istiyorlardı. Birçok aydın asiler tarafından öldürüldü ve bu isyan ancak Rumeli ordusunun İstanbul üzerine yürüyerek duruma hâkim olmasıyla ortadan kaldırılabildi. İttihatçılar bazı partileri kapattılar ve hürriyeti kıstılar. II. Abdülhamid, isyan hareketinden sorumlu tutularak tahtı bırakmaya mecbur edildi. Onun yerine V. Mehmed Reşad padişah yapıldı. *İttihad ve Terakki Cemiyeti*'nin Selânik şubesi, bunların arasında Enver ve Talat Paşalar da vardı, iktidarı fiilen ellerinde toplamaya çalıştılar. Mesela, diğer ittihatçılar, Paris'te meşrutiyet için yıllarca çalışmış kişilere mevki vermek istemediler. İttihatçıların Selânik'teki merkezi, hükümetleri istediği gibi kurduruyor, beğenmediği vekillere işten el çektiriyordu. Yani özetle memlekette ne padişah ne de mebuslar, meclise hâkimdi. Gizli bir cemiyet, memleketi idare ediyordu. Bununla beraber, İttihatçılar mecliste çoğunlukta idiler.

Fiilen otorite Selânik'teki gizli merkezin elinde bulunuyordu. *İttihad ve Terakki Cemiyeti*'nin bu tutumu ile mecliste birçok kimsenin muhalif bir cephe kurmasına yol açtı. Diğer taraftan İttihatçıların merkeziyetçi politikasını beğenmeyen azınlık mebusları ile bazı millî haklar peşinde olan Arnavutlar, Araplar ve Rumlar mecliste bu muhalif gruba katıldılar. Böylece İttihatçılara karşı bir *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* kuruldu ve bazı ara seçimlerde de kazandı. Balkan Savaşı'nda İttihatçıların başarısızlığı üzerine bu parti iktidarı da ele geçirmede başarılı oldu (1912). Memleket o esnada çok buhranlı bir durumdaydı. Balkan Savaşı kaybedilmiş, Edirne ve Trakya Bulgarların eline düşmüştü. Edirne'yi kurtarmak azmiyle İttihatçılar hükümet darbesi yaptılar. Bâb-i Âli'yi basan İttihatçı liderler, Enver ve Talât, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürdüler ve kabineyi istifaya zorladılar. Bu tarihten sonra İttihatçılar, tek parti halinde kendi dikta idarelerini kurdular. Demokratik bir rejim yerine terör idaresi geldi. Şunu kabul etmek lazımdır ki, inkılâbın amaçlarını tahrib eden bu idare esas itibariyle normal olmayan şartların bir sonucudur. Trablus ve Balkan Savaşları, imparatorluğu perişan bir hale getirmişti. 31 Mart irtica ayaklanmasından sonra *Hürriyet ve İtilâf*, rakipleri gibi suikast, gizli cemiyet örgütlenmesi gibi korkutma, yıldırma yöntemleriyle çalışmaktaydı. Bâb-i Âli baskınından sonra İttihatçıların kahramanı Mahmud Şevket Paşa, hükümeti kurmuş, fakat kısa bir zaman sonra bir suikasta kurban gitmişti. Bundan bir yıl sonra Dünya Savaşı'na Türkiye'nin girmesinde de İttihatçılar sorumlu tutulmuştur. Muhalifler, memleketi bu savaşın darbelerinden kurtarmak için tarafsızlık politikası yürütmenin mümkün olacağını söyleyeceklerdir. Genel savaşın devamında başkumandan vekili ve harbiye nazırı olarak Enver, sadrazam olarak Talât Paşa, memleketin kaderini ellerinde tutacaklardır. Mustafa Kemal muhalifler arasındaydı. Onlar ordunun siyasete alet edilmesine, Enver'in diktatörlüğüne, Almanlara memleketin bağımsızlığını ortadan kaldıracak şekilde fazla yetkiler tanınmasına açıkça itiraz ediyorlardı. Çanakkale'deki büyük zaferinden sonra Mustafa Kemal'in nüfuzu artmış, ittihatçılara muhalif olanlar ona ümit bağlamaya başlamışlardı. Bununla beraber, Mustafa Kemal, prensiplerine sadık, yalnız bir asker olarak vatana hizmet etmeye çalışmakta, faal politikaya karışmamaktaydı.

İttihatçılar, ileride gerçekleşek büyük olayların hazırlanmasında, özellikle Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde büyük rol oynadılar. Bal-

kan Savaşı'nın, bu müthiş yenilgisinin, etkisi altında memlekette millî bir uyanış kendini göstermiş, Türk ocakları ve Türkçülerin faaliyetleri genişlemiş, *Türkçülük* devletin siyasetinde egemen olmaya başlamıştır. İttihatçılar bu faaliyetleri var kuvvetleriyle desteklediler. Esasen Balkan Savaşı'ndan sonra, Arnavutlar ayrı bir devlet halinde ayrılmışlar, Yemen isyanını Arap memleketlerinde başka direnişler takip etmiş, imparatorluk idarecileri Türklüğe dayanmaktan başka çare kalmadığını anlamışlardı. Bu devrin yayınlarını inceleyenler, bu kuvvetli milliyet cereyanının ne derece güç kazandığını görürler. Denebilir ki, 1919'dan sonra kendini gösteren millî ayaklanma ve millî hâkimiyetin temelleri bu devirde atılmıştır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, memleketin her tarafında meydana getirdiği şubeleri ile de, gelecek için milliyetçi bir kadro ve teşkilât hazırlamıştır. Özetle, saltanatın ve imparatorluğun ortadan kalkması ve millî devletin kuruluşu olayları, İttihatçılar idaresindeki II. Meşrutiyet devri anlaşılmadan izah edilemez.

3. I. Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu

İttihatçılar baştangıçta, Batı devletlerinin sempatisine ve yardımına güveniyorlardı. Fakat gördüler ki, Avrupa yüksek politikası imparatorluğu parçalamakta kararlıdır ve bunun için kendi aralarında bölme antlaşmaları yapmaktadır. Hatta Türkiye'nin kalkınması için ilk şart olan kapitülasyonların kaldırılmasını tartışmaya dahi yanaşmamaktadırlar, o zaman bu çıkmazdan kurtulmak için Abdülhamid gibi onlar da Almanya ile sıkı bir iş birliği yapmaktan başka çare görememiştir. Almanlar, 1913'te Türk hükümetinin daveti üzerine Liman von Sanders'ı bir askerî heyet ile Türk ordusunu yeniden düzenlemek üzere İstanbul'a gönderdiler. Saraybosna cinayeti üzerine Dünya savaşına götüren uluslararası buhran patlak verdiği zaman Enver Paşa, Almanlar ile gizli bir ittifak antlaşması imzaladı. Türk sularına sığınan ve Türk hükümeti tarafından satın alınan Goeben ve Breslau kruvazörlerinin Karadeniz'de Rus limanlarını bombalaması üzerine Türkiye'nin savaşa girmesi bir oldubitti halini aldı.

Burada, I. Dünya Savaşı'nı anlatacak değiliz, ancak konumuz bakımından önemli olan gelişmelere temas edeceğiz, bunlarda Çanakkale Zaferi, Sarıkamış felâketi, Ermeni tehciri, Türkiye'nin paylaşılması için müttefikler arasındaki antlaşmalar, Yunanistan'ın siyaseti ve İstanbul, İzmir üzerindeki ihtirasları, İngilizlerin Arap memleketlerini tamamıyla elde etmeleri, Rusya'da Bolşevik İhtilâli ve Türkiye için sonuçları, Wilson

Prensipleri'nin ülkede uyandırdığı derin yankıdır. İngilizler Boğazlar'ı ve İstanbul'u zaptetmek için Çanakkale'ye donanmalarını sokarlar, fakat Türk topçusu önünde ağır kayıplar vererek çekilirler. Arkasından, 25 Nisan 1915'te Gelibolu Yarımadası'na bir kuvvet çıkarırlar. Mustafa Kemal'in dâhiyâne idaresi ve Türk askerinin azim ve dayanıklılığı karşısında bu kuvvet, aralıksız olarak takviye edilmekle beraber, (düşman kuvvetlerinin toplam sayısı 400 bini aşmıştır) ilerleyememiş ve sahile mıhlanmış kalmıştır. 6 Ağustos'ta Suvla'ya çıkarılan bir ordu da Mustafa Kemal'in ani baskını ve karşı koyması neticesinde başarısızlıkla sonuçlanınca İngilizler yarımadayı boşaltmaya karar verdiler (8 Ocak 1916). İstanbul kurtulmuştu. Mustafa Kemal, Türk milletinin derin şükranını kazanmış ve millî kahraman olarak kutlanmıştı. Alman Kayseri özel bir adamını göndererek Mustafa Kemal'i tebrik etti. Bu zafer, Türklere 250 bin kişinin kaybına mâl olmuştur. Düşmanın kaybı da bir o kadardır. Hiçbir imparatorluk, çöküşü anında bu kadar parlak bir zaferle batmamıştır. Bunun ileriki olaylar bakımından en önemli sonuçlarından biri, Türk milletine güven ve Mustafa Kemal gibi bir kahraman vermesidir. Siyasi sonuçlarını bir Amerikalı yazar olan H. Howard şöyle özetler: "The failure of the expedition lost Bulgaria to the allies, lowered Entente prestige in the East, probably prolonged the war by two years and was one of the main contributory causes in precipating the Russian catastrophe of 1917."

Bununla beraber, İngilizler, Çanakkale seferine karar verince, Boğazlar ve İstanbul meselesi müttefikler arasında birtakım pazarlıklara yol açtı ve İstanbul'un, Türkiye'nin geleceğine dair birtakım antlaşmalar yapıldı. İlk antlaşma, İstanbul Antlaşması (The Constantinople Agreement) adı altında siyasi literatüre geçmiştir. İstanbul ve Boğazlar'ın geleceği sorusu meydana çıkınca, Rusya buralar üzerinde eski emel ve ihtiraslarını ortaya attı. 3 Mart 1915'te, yani Çanakkale'ye İngiliz taarruzundan on beş gün önce başlayan İngiliz-Fransız-Rus görüşmeleri 10 Nisan'da neticelendi. Antlaşmaya göre, savaş sonunda Rusya İstanbul ile beraber Trakya'da Enez-Midye hattı ve Anadolu'da Sakarya gerisindeki araziyi alacaktı. Fransa ve İngiltere o zaman savaş zorunluluklarının baskısı altında bunu kabul etmişlerdi. Buna karşılık onlar da kendi isteklerini Rusya'ya onaylattılar. İngiltere, Arabistan ve İran'ı nüfuz bölgelerine ayırdı. Fransa ise Suriye ve Çukurova'yı (Klikya) alacaktı. *Megalo İdea* hayalleri içinde olan Yunanlılar, İstanbul'u almak, Bizans'ı ihya etmek emelleri besliyorlardı. Fakat o zaman Yunanistan'da Kral Konstantin ile

başvekil Giritli Venizelos arasında takip edilecek siyaset konusunda tam bir aykırılık vardı. Almanlara sempati duyan Kral yansızlığı korumak azmindeydi, Venizelos ise Batılı müttefikler yanında Yunanistan'ı bir an önce savaşa sokmak ve Türkiye aleyhinde vaatler koparmak kararındaydı. Başlangıçta, İstanbul üzerinde müttefikler arasında konuşmalar başladığı zaman Venizelos, İstanbul üzerinde Yunan isteklerini ortaya attı. Müttefikler bunu Rusya'ya peşkeş çekiyorlardı, Yunanistan'ı savaşa sokmak müttefiklerin Balkanlar'daki durumunu fazlasıyla güçlendireceğinden, Yunanlılara bir karşılık olarak İzmir ve yöresini vadettiler. Fakat Kral savaşa girmeyi red edip, Venizelos'u istifaya zorlayınca bu vaatleri geri aldılar. Ardından, Venizelos 1917 Haziran ayında Kral Konstantin'i düşürüp müttefikler yanında Yunanistan'ı savaşa sokuncaya kadar, ikisi arasında mücadele devam etti. 1915 yazında müttefikler Selânik'e bir ordu çıkarmışlar ve buradan Venizelos'un da yardımıyla Yunanistan'ı savaşa sokmak için sürekli olarak baskı yapmışlardı; 1917 yazında Yunanistan nihayet savaşa karar verdiği zaman İzmir, İtalya'ya vadedilmiş bulunuyordu.

1916'da Fransa ve İngiltere Sykes-Picot Antlaşması denilen bir antlaşma ile Arap memleketleri üzerinde nüfuz bölgelerini daha kesin bir şekilde tespit etmişler ve Arapları Osmanlı Devleti aleyhine ayaklandırmak için savaştan sonra Arap devletlerinden oluşmuş bir federasyon kurulacağı vaadinde bulunmuşlardı; İtalya da Osmanlı ganimetlerinden kendisi için bir pay istemekte ısrar ettiğinden, nihayet ona *Saint-Jean de Maurienne*'de yapılan bir antlaşma ile (19 Nisan 1916) Antalya bölgesi ile İzmir'i ve iç bölgesini bırakmaya razı olmuşlardı. Sonradan, İzmir ve bölgesi tekrar Yunanlılara verilince, İtalya itirazlarda bulunacak ve Türk bağımsızlık savaşında Yunanlılar ve İngilizler aleyhinde bir tavır takınacaktır. Müttefikler, İtalya ile vardıkları anlaşmanın kesinleşmesi için Rusya'nın onayını şart koşmuşlardı. Halbuki, Rusya'da ihtilâl çıkıp nihayet Bolşevikler iktidara sahip olunca bütün gizli taksim antlaşmalarını red ettiler ve dünya komuoyuna açıkladılar. Tabii, İtalya ile müttefikler arasında yapılmış olan antlaşma da onaylanmadan kaldı. Sonradan müttefikler bunu ileri sürerek, İtalya'ya İzmir'i vermek istemediler ve yalnız Antalya bölgesini bıraktılar. Aslında, İngiltere savaş sonunda İstanbul ve Boğazlar'a yerleşince bu bölgeye yakın İzmir çevresinde zayıf bir devletin, Yunanistan'ın yerleşmesini tercih etmekteydi, onun için 1918 barış görüşmeleri esnasında İzmir'i tekrar Yunanistan'a bırakacaktır.

Burada belirtilmesi gereken nokta, Çanakkale Zaferi'nden sonra müttefiklerin Türkiye'yi parçalamak üzere daha savaş esnasında, kendi aralarında birtakım antlaşmalara varmış olduğudur.

1877-78 Türk-Rus Savaşı'nda Ruslar; Batum, Ardahan, Kars vilayetlerimizi işgal etmişlerdi. I. Dünya Savaşı'nda Enver Paşa buraları geri almak için Rusya'ya karşı doğuda büyük bir sefer hazırladı. İlk başarıları Sarıkamış'ta felaketli bir yenilgi takip etti (2 Ocak 1915). O zaman Türk ordusunun gerisinde, Rus ajanlarının da tahriki ile Ermeni çetelerinin faaliyeti, Türk köylerinin basılması ve Ermeni azınlığının genel bir isyan için hazırlıkları, Türk hükümetini esaslı önlemler almaya zorladı ve Ermeni azınlıklarının Doğu vilayetlerimizden memleketin güney ve iç kısımlarına sürgün edilmelerine karar verildi. Ermeni çetelerinin yaptıkları vahşetlerin doğurdukları nefret bir tarafa bu tehcir hareketi esnasında soğuk, açlık ve teşkilât eksikliği yüzünden istenmeyen olaylar oldu. Bu olaylar, düşmanlarımız tarafından tüm dünyada aleyhimize çok abartılı ve iftiralarla dolu bir propaganda kampanyasına yol açtı. Ruslar, soğuk açlık ve teşkilâtsızlık yüzünden perişan bir halde olan Türk ordusunu gerileterek Erzurum, Erzincan, Van ve Muş bölgelerini işgal ettiler (1916 kışı ve baharı). Fakat 1917'de Rusya Bolşevikler idaresine geçince, Almanya ve müttefikleri (bu arada Osmanlı Devleti ile imzaladıkları antlaşmaya göre Ruslar savaş sırasında işgal ettikleri yerleri boşaltıyorlar), 1877-78 Savaşı neticesinde zaptetmiş oldukları Batum, Ardahan ve Kars vilayetlerini de geri veriyorlardı (Mart 1918). Bolşeviklere karşı Güney Rusya'da çarlık taraftarı generaller idaresinde bir cephe kurulduğu gibi, Kafkasya'da, Erivan'da bir Ermeni Cumhuriyeti kuruldu. Bolşevikler bu tarafta hâkimiyeti tamamıyla ellerinden kaçırdılar.

Rusya'daki gelişmelerin Türkiye için derin sonuçları olmuştur. Rusya kendisine İstanbul'u vadeden müttefiklerden tamamıyla ayrılmış, İstanbul üzerindeki iddialarından vazgeçmiş ve İngiltere ile düşman hale gelmişti. Ateşkesten sonra Osmanlı hükümetinin, bu durumdan yararlanmaya çalışacağını göreceğiz. Bağımsızlık savaşı esnasında ise, Doğu'dan tehlikenin hafiflemesi, Batı'da Yunanlılara karşı direniş cephesinin kurulmasına yardım edecektir.

Bolşeviklerin Türkiye'nin parçalanması hakkındaki gizli antlaşmaları yayınlamaları, İngiltere, Fransa ve Amerika'yı güç bir duruma soktu. İngiltere, özellikle Hint Müslümanlarının tepkisini göz önüne alıyordu. Bu sebeple, Lloyd George 5 Ocak 1918'de şu bildiride bulundu: "We do

not challenge the maintenance of the Turkish Empire in the homelands of Turkish race with Istanbul capital at Constantinople." Ancak, İstanbul ve Boğazlar'ın milletlerarası ve tarafsız bir idareye tâbi olmasını istiyordu. Türkler ile yurt edinilmiş bölgelerin ve İstanbul'un geleceğini garanti eden bu açıklama, Osmanlı ülkesinde iyi karşılandı. Burada Türklerin millî hakları tanınıyordu. Bu prensip, daha sonra Wilson'un müttefiklerin savaş amaçlarını tespit ve ilân eden on dört maddeli meşhur beyanatında daha açık ve kuvvetli bir ifade buldu. Bu bildirinin 12. maddesi Osmanlı Devleti'ne aitti ve aynen şöyle idi: "The Turkish portions of the present Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty but the other nationalities which are now under Turkish rule should be assured an undoubted security of life and absolutely unmolested opportunity of autonomous development and Dardanelles should be permanently opened as a free passage to the ships and commerce of all nations under international guarantees." Savaşın neticesi hakkında ümit duymak ve barışa yanaşmak yönünde bu garantiler, Osmanlı komuoyuna etki etti. Aynı etki, bir dereceye kadar Almanya'ya yapılan teklifler hakkında da söylenebilir. Wilson Prensipleri Türkler arasında Türk milletinin kurtuluşu için millî hareketin doğmasında önemli rol oynar. Müttefikler bu prensibi çiğnemeye kalkışınca, Türkler bu esas üzerine karşı koymaya çalışacaklar, müttefiklerden bu garantilerin yerine getirilmesini talep edeceklerdir. Ateşkesten sonra gerek Türk basını gerek *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri* daima Wilson'un garantilerini hatırlayacaklardır. Wilson Bildirgesi'nde bu esası ayrıca şu sözler ile onaylamaktaydı: "It is the principle of justice to all peoples and nationalities and their right to live on equal terms of liberty and safety with one another, whether strong or weak unless this principle be made its foundation, no part the structure of international justice can stand."

1918 yılında askerî harekât, Türkiye aleyhine tehlikeli bir şekilde gelişti. Özellikle iki olay Türkleri ateşkes istemeye zorladı: 30 Eylül 1918'de müttefikler Yunanlıların da katılmasıyla, Selânik'te harekete geçtiler ve Bulgarları bozguna uğrattılar. 30 Eylül'de Bulgaristan teslim oldu. Böylelikle İstanbul büyük bir tehlike altına girmiş oluyordu. 18 Eylül'de Filistin Cephesi'nde yeni İngiliz kumandanı Edmund Allenby taarruza geçti, 1 Ekim'de Şam düştü. Bu esnada Filistin Cephesi'nde 7. Ordu Kumandanı olan Mustafa Kemal, Suriye'de direnmenin imkânsızlığını görmüş ve ordusunu Halep'e düzenli bir şekilde çekmişti. O zaman

durumun ümitsiz olduğunu gören Padişah, Talat Paşa'yı istifaya davet etti ve yeni sadrazam İzzet Paşa, Wilson'a ateşkes için başvurdu. 30 Ekim 1918'de Mondros'da Amiral Calthrope ve Rauf Bey Türkiye ile müttefikler arasında ateşkesi imzaladılar.

4. Ateşkes Dönemi

Mondros Mütarekesi'nin başlıca maddeleri şunlardır:

Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının müttefik savaş gemilerine açılması, Karadeniz'e güvenli ve serbest geçişin sağlanması, Çanakkale ve İstanbul Boğazları kalelerinin müttefikler tarafından işgali (m.1), sınırları ve iç güvenliği korumak için gerekenler hariç, Türk ordusunun derhal terhis edilmesi (m. 5), silahların ve teçhizâtın teslimi (m. 20), Hicaz, Yemen, Suriye ve Irak'taki bütün Türk garnizonlarının en yakın müttefik kumandanlarına teslim olmaları (m.16), Türk kara sularında polis hizmeti görecek küçük gemiler hariç, Türk donanmasının teslimi (m.6), bütün demiryollarında müttefik kontrol subaylarının yerleşmesi (m.15), telgraf hatlarının ve kabloların müttefiklerce kontrolü (m. 12), müttefiklerin emniyetini tehdit edebilecek bir durum ortaya çıkarsa herhangi stratejik bir yeri işgal etme hakkı (m.7), altı doğu vilayetinde herhangi bir karışıklık halinde müttefiklerin bu bölgenin herhangi bir kısmını işgal etme hakkı (m.24).

Yukarıda özetlediğimiz maddeler, Osmanlı Devleti'nin bütün önemli bölgelerinin, demiryolları ve teftiş araçlarının müttefiklerin kontrolü altına girmesi, ordunun terhis edilmek ve silahları alınmak suretiyle herhangi bir direniş hareketine geçmesi imkânının kaldırılması demekti. Bundan başka 7. ve 24. maddeler yeni işgallere meydan vermek için konmuştu. Müttefikler ateşkes maddelerine uydukları taktirde, Musul ve İskenderun-Antakya bölgesi dâhil olarak Türkiye işgalden kurtulmuş olacaktı. Ancak müttefiklere bu sınırları aşarak yeni işgaller yapmak fırsatını yaratmamak için memlekette herhangi bir kargaşalığın çıkmasına meydan vermemek gerekiyordu. Osmanlı hükümeti bunu sağlamak için bütün valilere gönderdiği bir genelgede içeride güvenliğin ne kadar hayati bir önem taşıdığını belirtiyor ve gelecekten ümitli olduğunu bildiriyordu. 1911 yılından beri savaşmakta olan yorgun ve yaralı memleket, ateşkesi ağır şartlarına rağmen, ferah bir kalp ile karşıladı. Geleceği, tevekkül ve ümitle beklemeye başladı. Savaşın son günlerinde Suriye cephesindeki Yıldırım Orduları başkumandanlığına getirilmiş olan Mustafa Kemal, ateşkesin hemen sonrasında İstanbul'a döndü. 3 Temmuz 1918'de tahta

çıkan yeni padişah VI. Mehmed Vahideddin, Mustafa Kemal'i takdir ediyor ve tutuyordu. 1917 yılında şehzade iken Almanya'ya onunla bir seyahatleri olmuş, aralarında bir yakınlık doğmuştu. İttihatçılar hükümetin başından uzaklaştıkları için, onların muhalifleri arasında olan Mustafa Kemal'in önemli görevler alması beklenirdi; fakat bu görev, hiç de Vahideddin'in ve adamlarının düşündükleri türden olmayacaktı.

5. Ulusal Tepki

Elverişli bir barış sağlamak için padişah ve hükümetinin ateşkes ile birlikte yürüttüğü siyaset şu noktalarda toplanabilir:

Müttefiklerin yakınlığını kazanmak amacıyla, memleketi savaşa sokmanın bütün sorumluluğunu *İttihad ve Terakki*'nin diktatör idaresine mâl etmek, savaşa girmemizi kötülemek.

Hükümetin bu yönde aldığı önlemler şunlardı: İttihatçıların iktidarda iken yaptıkları yolsuzlukları incelemek için Harbiye Nezareti'nde bir *Tedkîk-i Seyyiât* komisyonu oluşturuldu. Mebusân Meclisi'nde bir *Divân-ı Âlî* (Yüce Divan) kurularak savaş sorumlularının suçlarını meydana çıkarmak, *Ermeni Tehciri* sorumluluğunu İttihatçılara yükleyerek bu hareketin hükümetçe resmen kötülenmesi, on vilayette sorumlu devlet adamlarını ve diğer sorumluları araştırmak üzere soruşturma heyetleri gönderilmesi.

Bu dönemde yaşanan Boğazlıyan Kaymakamı Olayı kayda değer. Bu kaymakam, savaş esnasında Ermenilere kötü muamele yaptığı suçuyla Padişah hükümeti tarafından ölüme mahkûm edilir. Kilikya'da Ermeni çetelerinin gelişi güzel Türklere saldırıp dehşet saçtıkları bir sırada hükümetin bu kararı vatanseverleri protestoya götürür. Bunun üzerine padişah durumu kurtarmak için, bu idam hükmünün şeriata uygunluğu hakkında bir fetva almak mecburiyetini duyar. Bu olay, hükümet ile millî duygular arasındaki aykırılığı gösteren dikkate değer bir olaydır, milletin hükümete karşı siyasetini açıkça gösterir.

Nihayet hükümet, İttihatçıların hâkim olduğu Mebusân Meclisi'ni kapatma kararı alır (21 Aralık 1918). Yeni mecliste iktidarı elde etmek için İttihatçıların eski rakipleri *Hürriyet ve İtilâf Partisi* faaliyetlerini artırdı ve artık herkesin kötülediği *İttihad ve Terakki* adı altında çalışamayan eski İttihatçılar yeni bir parti, *Teceddüd Fırkası*'nı kurdular. Bu suretle Balkan Savaşı'nda memleketi felakete sürükleyen parti kavgaları yeniden canlanmak üzereydi. Ateşkesten hemen sonra (9 Kasım 1918) İttihatçı liderler Talât ve Enver İstanbul'dan kaçtılar. O zamanki sadrazam İzzet

Paşa bundan sorumlu tutularak istifaya zorlandı ve Tevfik Paşa hükümeti kuruldu. Özetle, dâhilde savaş sorumlularının ve güttükleri siyasetin tam tasfiyesine gidilmekteydi ve bu yeni siyaset o zaman doğal bir yol olarak görülüyordu.

Hükümet, müttefikleri kızdıracak bir şey yapmaktan dikkatle kaçınıyor, hatta onların bazı isteklerini siyaset gereği diyerek kabul ediyordu. Bilhassa, memleket dâhilinde herhangi bir direniş ve hoşnutsuzluk hareketine meydan vermemek, azınlıklar aleyhine hareketleri önlemek konusunda birinci derecede dikkat ediliyordu. Bu siyasetin bir neticesi olarak, müttefiklerin ateşkes maddelerine aykırı yeni işgal hareketini dahi lazım geldiği şekilde protesto etmeyecek, milleti kendi kaderine ve müttefiklerin eline bırakacaktır.

Müttefiklere hoş görünmek politikası, özellikle padişahın bir siyasetiydi. O, İngilizlerin yardım edeceğine inanıyordu. Zira İngiltere, Rusya'daki Bolşeviklere düşmandı ve Türkiye'yi ayakta tutmaya muhtaç olduğu düşünülüyordu. İkinci olarak, İngiltere, Hindistan'daki Müslümanların hislerini göz önünde tutarak bütün Müslümanların halifesi sıfatını taşıyan Osmanlı sultanına karşı radikal bir şekilde hareket edemeyeceği, aksine onu himayesi altına alacağı sanısı vardı. Başlıca bu noktalar göz önünde tutularak, İngiltere'nin yardım ve himayesine güveniliyor, İngiltere'ye yaranılmak isteniyordu. Bu siyasetin bir sonucu olarak sonraları 1919 Ağustos'unda, İstanbul'da bir *İngiliz Muhibleri Cemiyeti* kuruldu. Padişah ve Damad Ferid Paşa bu cemiyete üye oldular. Vatanseverler ve uzağı görenler, bu yaranma siyasetinin aksine, Türkiye'yi büsbütün esarete götüreceğine, merhamet dilenmekle bir devletin varlık ve bağımsızlığını korumanın bir hayal olduğuna inanıyorlardı. Atatürk bir mektubunda şunları yazmaktaydı: (Bkz. T. Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s. 32) "Fransızların hoş tutulmasında ne kazancımız olacağına doğrusu bizim aklımız ermiyor. Garp zihniyeti tabasbus/yalvarma ve riyakârlığın hassaten zulüm ve itis'afına uğradığı bir milletten çıktığını görürse, o milletin yaşamak hakkı olmadığına, zelil, hakir, duygusuz bulunduğuna hükmeder ve haince maksatlarını tatbike beis görmez... dilimiz döndüğü derecede yüzlerine vurmalıyız ki, hayatımıza kasdetmiş olan Avrupa nazarında yaşamak hakkına sahip olduğumuz anlaşılsın. Mümâşât ve riyakârlıktan ibaret olan Bab-i Âli politikasının mürevvici değiliz" (Bunları 12 Kasım 1919'da yazıyordu).

Bu görüşte olanlar, haksızlık ve işgaller karşısında millî direnişe giriştiği zaman Padişah ve hükümeti, yatıştırma ve yaranma politikasına sadık kalarak bu hareketi kötüleyecekler ve durdurmaya çalışacaklardır. Padişahın bu tutumunu biz daha Mustafa Kemal Samsun'a çıkıp millî direnişi teşkilâtlandırmaya başlamadan önce Adana'nın ve başka yerlerin işgali sırasında göreceğiz: Şu halde padişahın yatıştırma ve himaye arama siyasetiyle Millî Mücadele siyaseti daha başlangıçtan itibaren birbirine zıt iki yol olarak meydana çıkmış bulunuyordu. Gerçekten padişahın, boyun eğen, her şeyi kabullenen siyaseti, müttefiklere Osmanlı Devleti'ne her şeyi kabul ettirebilecekleri, Türkiye'nin ölü bir vücut haline gelmiş olduğu sanısını verdi ve müttefikler birtakım tedbirler aldılar ki, bunlar millî direnişin şiddetle kendini göstermesi ve millî siyasetin, Padişah siyaseti yerine geçmesi sonucunu vermiştir. Müttefiklerin, Türk milletinin haklarına, kendi vaadlerine ve nihayet mütareke hükümlerine aykırı olarak aldıkları tedbirler şunlardır:

a. Mondros Mütarekesi'nin sert bir şekilde uygulanması ve müttefiklerin savaş sırasındaki bölme planlarını uygulamak üzere bazı bahanelerle memleketin çeşitli yerlerinde yeni işgal hareketlerine girişmesi.

b. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti oluşturmak için faaliyetler.

c. Rumların İstanbul'da ve Karadeniz sahillerinde gösteriler yaparak ve çeteler oluşturarak faaliyete geçmeleri.

d. Yunanlılara İzmir ve yöresinin vadedilmesi, müttefikler adına bir Yunan ordusunun İzmir'e çıkması, istila ve yıldırma hareketlerine girişilmesi.

Millî direniş hareketinin doğmasında başlıca etken olan bu olaylar hakkında biraz ayrıntı vermeye çalışacağız.

Öncelikle, işgalleri ele alalım. Ateşkesten hemen sonra, daha 1918 Kasım ayında İngilizler, savaşta işgal edemedikleri, fakat daima göz diktikleri Musul ve bölgesini, sözde burada çıkmış bulunan kargaşalıkları bahane ederek işgal ettiler. 1919 yılı başlarında da Antep, Maraş ve Birecik'i işgal altına aldılar. Bu hareketler, Türkler tarafından ateşkes hükümlerinin bozulması şeklinde kabul edildi. Musul Meselesi Lozan Antaşması'ndan sonra da uzun süre bir anlaşmazlık konusu olarak kalacaktır. Fransızlar da 1918-19 kışında Adana ve Mersin dâhil olarak Pozantı'ya kadar bütün Çukurova (Kilikya)'yı işgal ettiler. Fransızların işgal kuvvetleri yalnız değildi, onların gözetimi altında birçok Ermeni intikama susamış bir halde memlekete geldiler, türlü yıldırı hareketlerine ve

cinayetlere giriştiler. Müttefiklerin yerli Ermenilere birtakım ayrıcalıklar vermeleri Türkleri büsbütün korkuttu. Ermeniler, bir İntikam Alayı oluşturmuşlardı, bazıları Fransız üniforması taşıyordu. Ermeni fedailerinin, Adana'nın içinde bile yapmaya cesaret ettikleri katliamlar nihayet halkı ayaklandırdı. Adana'da hemen büyük bir miting yaparak bu cinayetleri protesto ettiler ve İstanbul gazetelerine Fransız işgalini protesto eden "feryatnâmeler" gönderdiler. İstanbul Hükümeti, bu millî tepki karşısında İstanbul'daki müttefikler temsilcisi İngiliz Amirali Calthrope'ın dikkatini çektiler, fakat sonunda olanları kabullendiler ve Adanalılara yatıştırıcı emirler gönderdiler. Bununla kalmayarak Allenby'nin ateşkes dışında şu isteklerini yerine getirmelerini bildirdiler: Ermenilere yapılan zararı tespit için gelecek yabancı subaylara her türlü kolaylık gösterilecek, Türk halkı elindeki silahları teslim edecekti (Adana olayları ve burada millî direnişin ortaya çıkışı hakkında olayların içinde olan Saip'in *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri* adlı eserinde ayrıntı vardır). Silahlı Ermeni çeteleri karşısında silahsız ve savunmasız bırakılmak istenen bölge halkı Sultan'ın İngilizlerin zorlamasıyla verdiği emirleri dinlemeyerek varlığını kendi savunmaya karar verdi. Halk, "Öleceksek namusumuz ve şerefimiz ile ölelim," diyordu. Bir taraftan millî kuvvetler kurulurken öbür taraftan aydınlar Türk halkının haklarını savunmak için millî bir cemiyet, *İntibâh Cemiyeti*'ni, kurdular. Sonraları bu hareket genişleyecek, bütün güney vilayetlerine yayılacak, bu tarafta erkenden bir millî cephe kurularak Fransızlara karşı millet kahramanca mücadeleye girişecektir.

Güneyde bu işgaller olurken, 9 Mart 1919'da ufak bir İngiliz kuvveti (200 asker) Samsun'u işgal etti. Buna sebep bu yörede güvensizlik hareketlerinin görülmesiydi. İngiliz makamları ateşkesin 7. maddesini ileri sürerek harekete geçtiler. Fakat aslında bu asayişsizlik Rum çetelerinin eseriydi. Onlar beş yüz sene önce Trabzon merkez olarak bir Yunan devletinin yaşamış olduğunu düşünerek, orada bir Pontus Rum devleti kurmak hayaliyle buradaki ufak Rum azınlığı kışkırtıyorlardı. İstanbul'da *Rum Muhacirlerini İskân Cemiyeti* adı altında faaliyet gösteren *Etnik-i Eterya*, ihtilâl cemiyeti, Samsun halkına ajanlar göndererek çeteler kurduruyor, gizlice silah dağıtıyor, Yunan hükümetinin desteklediği bu cemiyetler ve çeteler orada Türklere saldırarak kargaşa çıkarmak istiyorlardı. "Patrikhane Merkez Komitesi bu faaliyetlerle ilgiliydi. İngilizlere gelince Rum çeteleri Türklere saldırılarını artırmışlardı. Mustafa Kemal'in 19 Mayıs'ta Samsun'a gönderilmesinin başlıca sebeplerinden biri bu du-

rumdu. O, Samsun'a varır varmaz ilk ilgilendiği mesele bölgede asayişi geri getirmek olmuştur. 22 Mayıs 1919 tarihi ile hükümete gönderdiği raporda durumu şöyle anlatmaktaydı: "Mütarakeden sonra Yunanlı emeli güden bütün Rumlar her yerde şımardılar. Samsun havalisinde de Pontus hükümetini kurmak için birleştiler. Bütün Rum çeteleri, bu maksat uğrunda siyasi bir şekil aldı. Son zamanlarda Samsun havalisindeki Rum nüfüzunu artırmak için Rusya'da ne kadar Rum varsa buraya getirtilmeye çalışılmıştır. Bugün Samsun havalinde 40 kadar Rum çetesi vardır. Buna karşı Türk ahali, hükümet tarafından korunamadığından Laz çetelerini Trabzon havalisinden getirerek mal ve namuslarını korumak zorunda kalmışlardır. Bu suretle 13 Müslüman çetesi faaliyettedir. Samsun'da nüfuz çoğunluğu Rumlardır, fakat liva içinde ezici çoğunluk Türklerdedir."

Türk askerî kuvvetleri, Samsun havalisinde eşkıyalık hareketlerine karşı faaliyette bulunarak durumu yatıştırmışlardır. İngilizler de burada millî kuvvetlerle çatışmaya girmemek için ve zaten kuvvetleri az olduğundan Sivas Kongresi'nden sonra 20 Eylül 1919'da Merzifon, 4 Ekim 1919'da Samsun'daki kuvvetlerini çekmişlerdir. Böylece Rumların Pontus hülyaları suya düşmüştür. Esasen, bütün bu gibi meselelerin çözümü Batı Anadolu'ya çıkmış bulunan Yunan kuvvetlerine karşı yapılan büyük mücadelenin sonucuna bağlıydı.

İngilizler, Samsun'dan önce Doğu Karadeniz'de önemli Batum Limanı'nı işgal etmişlerdi ve Türk kuvvetlerinin çekilmesi üzerine Bakü dâhil Kafkasya ve Brest Litovsk Antlaşması ile Türklere geçen Kars ve Ardahan İngilizler tarafından işgal edilmişti. İran ve Afganistan'da da İngiliz nüfuzu yerleştiğinden böylece Batum'dan Hindistan'a kadar İngiliz imparatorluğu yeni bir yol tesis etmiş sayılabilirdi. İngiliz politikasının bu taraftaki faaliyet ve işgalleri bu açıdan ayrıntılarıyla görüşülmelidir. Fakat İngilizler, Kafkasya'dan çekilince Kars, Ermenilerin eline düşmüş olup Erivan'da kurulan Ermeni hükümeti önemli kuvvetler oluşturarak Doğu Anadolu'yu işgale hazırlanıyordu. İstanbul Hükümeti tehlikeyi görerek, 3 Nisan 1919'da Kâzım Karabekir Paşa'yı Erzurum'da 15. Kolordu Kumandanlığı'na tayin etmişti. Kâzım Paşa İstanbul'dan ayrılmadan Mustafa Kemal ile görüşmüş ve Anadolu'da Millî Mücadele'nin kurulması konusunda bazı kararlara varmışlardır. Kâzım Paşa'nın Ermenilere karşı Doğu Anadolu'yu başarıyla savunduğunu ileride göreceğiz. Şimdi,

İstiklâl mücadelesinin büyük mücadele sahnesine, yani İzmir ve Batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgali olayına geçiyoruz.

6. Yunanlı İzmir'de

I. Dünya Savaşı sırasında bir aralık İzmir ve yöresinin müttefikler tarafından nasıl Yunanistan'a vadedildiğine yukarıda işaret etmiştik. Ateşkes imzalanınca, Yunanlılar müttefikler yanında yenen bir devlet tavrı takınarak amaçlarını açığa vurdular. Hâlbuki Yunanistan 1917'de savaşa girmiş, Türkiye ile ilişkilerini kesmiş, fiilen savaş ilân etmişti. Ataşkes imzalanınca Yunanlılar, Doğu Trakya demiryollarını müttefikler adına kontrol etmek üzere bu bölgeye askerlerini soktular, fakat ateşkes maddeleriyle saptanmış olan bu durumu, Trakya'yı tamamıyla işgal etmek ve sonra Yunanistan'a katmak için bir bahane olarak kullanmak istediler.

İstanbul'da Patrikhane'de, *Merkez Komitesi* ve *İskân Cemiyeti* adı altında ihtilâlci bir cemiyet faaliyetteydi. Müttefiklerle İstanbul'a gelmiş olan Yunan zabitleri, yerli Rumları kışkırtan tavır ve bildirimlerden çekinmiyorlar, Rumlar türlü gösteriler yapıyorlar, İstanbul'da Türk halkının üzüntüsüne sebep oluyorlardı. Yunan Amirali Kakolidi İstanbul'da Yunan kulübünde yaptığı bir konuşmada "Hellenizmin ana vatanı" diye bahsettiği İstanbul'a Yunan bayrağını getirdiğini söylüyordu. Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda İstanbul üzerinde Yunan iddialarını açıktan ortaya koyamıyordu (zira müttefikler İstanbul'u uluslararası bir idare altına vermeyi tasarlıyorlar, gerçekte İngiltere bu şehri kendi nüfuzu altında muhafaza etmek istiyordu, Sultan, Konya veya Bursa'ya gönderilecekti.) Venizelos İstanbul'u açıkça isteyemiyorsa da, onun bir Yunan şehri olduğunu iddia ediyordu.

Venizelos, 30 Ocak 1919'da Paris'te büyük devletlerin Yüksek Sulh Meclisi'ne sunduğu bir raporla Meis Adası ile Marmara Denizi arasındaki Batı Anadolu'nun Yunanistan'ın işgali altına verilmesini istedi. Bunun gerekçesi olarak bu bölgenin bir Rum çoğunluğu tarafından iskân edilmiş olduğunu iddia ediyor, bu nedenle Wilson Prensipleri'ni hatırlatıyor ve sözde burada İzmir ve Aydın'da Rumların emniyetini tehlikeye düşüren ciddi kargaşalıkların çıktığını ve Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesinin uygulanarak müttefikler adına Yunanlıların burayı işgal etmesini talep ediyordu. Lloyd George, planlarını uygulayabilmek için Anadolu'da yeterli kuvvet bulunduracak durumda değildi, bunun için Yunanlıların isteği kendi planları için çok faydalıydı. Venizelos'un raporu incelenmek

üzere bir komisyona yollandı. İzmir daha önce İtalyanlara vadedilmiş olduğundan, İtalyan delegeleri Yunan isteklerine itiraz ettiler. Komisyon, Yunanlılara Kırkağaç, Ayvalık ve İzmir arasında bir bölgeyi işgal bölgesi olarak tayin etti. Arazi işlerine bakan merkezî komite, İtalyan itirazlarına rağmen İngiltere ve Fransa'nın desteği ile bu planı kabul etti. 6 Mayıs'ta Türkiye'deki Rumları korumak amacı ile Venizelos'a, İzmir'e iki üç tümen çıkarma izni verildi. Bununla beraber askerî uzmanlar şu görüşü ilâve etmek mecburiyetini duydular: "Bu gibi hareketlerin ateşkes hükümlerine uygun olduğuna emin olmadığımız için bu kararın İtalyan ve Türk hükümetlerine vaktinde haber verileceğini kabul ediyoruz." Hâlbuki Venizelos herhangi bir Türk direnişine meydan bırakmamak için Türklere, çıkarma yapılmadan ancak 12 saat önce haber verilmesini önemle istiyordu. İngilizler, İzmir'de herhangi bir Yunan girişimine silahla karşı koymaya karar vermiş olan Nureddin Paşa'yı İstanbul Hükümeti nezdinde baskı yaparak oradan aldırmışlardı. Bu hazırlıklardan sonra 15 Mayıs sabahı İngiliz, Amerikan, Yunan ve Fransız savaş gemilerinin korumasında, Yunan askerî birlikleri İzmir'e çıktılar ve derhal katliama giriştiler.

Önceden silahları elinden alınmış Türk garnizonuna bağlı askerler ve diğer yüksek rütbeli subaylar soğukkanlılıkla öldürüldü, Müslümanlara ait binden fazla mağaza yağma edildi. Yunanlılara yalnız stratejik noktalar, kalelerin işgali izni verilmiş olduğu halde, Yunan kuvvetleri süratle memleketin içine ilerlemeye başladılar, hatta Paris Konferansı tarafından tayin edilmiş olan işgal sınırlarını aşmaya yeltendiler. Katliama uğrayan halk yerlerini yurtlarını bırakıp memleketin iç taraflarına kaçmaya başladı. İstanbul'da Rumlar, bu işgali bir bayram gibi kutluyorlardı. Facialar yurdun her tarafında süratle duyuldu ve bütün millet, bu haksız tecavüz karşında bir vücut gibi dikildi. Her tarafta Yunan işgalini protesto etmek için mitingler toplanıyor, redd-i ilhâk adı ile Yunan işgalini red için heyetler oluşturuluyor, müttefiklere protesto telgrafları yağdırılıyordu, özetle bütün Türk milleti heyecanla bir anda birleşmiş ve ayaklanmış bulunuyordu.

Müttefikler dâhil, hiç kimse bu tepkiyi hesaplamamıştı. Her şeyi kabul ettireceklerine inandıkları, yorgun ve geleceğini metanetle beklediğini sandıkları Türkler şimdi, "Ya ölüm! Ya kurtuluş!" diye haykırarak ayaklanmıştı. İzmir işgali karşısında bu millî heyecan ve birlik, gerçekten millî Türk devletinin kuruluşuyla biten mücadelenin büyük olayıdır.

İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'ndaki iki yüz bin kişinin toplandığı büyük mitingde minarelerin ve siyaha boyanmış Türk bayrağının gölgesi altında Halide Edib Hanım şöyle haykırıyordu, "Allah'a, hakka, milletlerin ilâhi hakkına dayanan Türk milleti, bütün Müslüman ve Türk dünyasına davamızı ilân ediyorum." Sonra yazılan bildirgede, "Vatandaşlar, bu muazzam içtima'mızla biz bütün cihana gösteriyoruz ki, Türk buradadır, burada yaşayacak, burada ölecektir," diye belirtilmekteydi. Aynı günlerde Mustafa Kemal, büyük millî savaşın esaslarını tespit etmekteydi.

Yunanlıların hareket tarzı müttefikleri güç duruma soktu. Hak ve insaniyet adına hareket edenler şimdi suçlu duruma düşmüşlerdi. İlân edilen prensipler adına hakkı, insanlığı müdafaa edenler, Türkler oluyordu. Hindistan Müslümanları müttefikleri kınıyordu ve İngiltere için Müslüman dünyasının tepkisi, siyasi bakımdan büyük bir önem taşımaktaydı. Bu durum karşısında İngilizler, Yunanlıları ılımlı hareket etmeye sevk etmek ve İzmir havalisinde soruşturma yapmak üzere milletlerarası bir soruşturma komisyonunun kurulmasını kabul etmek zorunda kaldılar. Bu komisyon, 7 Ekim 1919 tarihli raporunda şunları yazacaktı: "Mütarekeden beri Aydın vilayetinde Hristiyanlar tehlikede değillerdi. Güvenlik şartları, mütarekenâmenin 7. maddesine dayanarak İzmir istihkâmlarının işgalini gerektirmez. Asayişin korunması için yapılan işgal, gerçekte bir ilhakın bütün şekillerini göstermektedir." Amerikalı General Harbord'da 19 Ekim'de raporunda "işgalden sonra İzmir'de çıkan karışıklıklardan" büyük devletlerin sorumlu olduklarını kaydetmiştir.

İstanbul'da bu olaylar karşısında hükümetin tutumu şu oldu: Hükümet yukarıda işaret ettiğimiz gibi Yunan hareketlerini protesto ederek bir soruşturma komisyonu gönderilmesini ister, Yunan işgalinin geçici olduğunu, bölgenin kaderinin ancak barış konferansında yapılacak antlaşma sonunda belli olacağı düşüncesindedir. Yunan ilerlemelerini durdurmak için müttefikler nezdinde harekete geçer. Batı Anadolu'da Türk halkının korunması ve jandarma miktarını artırmak için önlemler alır, fakat hâlâ yatıştırma politikasına bel bağlayarak halkın direnme hareketlerine girişmesine ve silahlanmasına meydan vermek istemez. Yatıştırıcı bildiride bulunur. Çünkü silahlı bir direnişin barış konferansında devletin durumunu zayıflatacağı kanısındadır. Sultan nihayet,

durumu görüşmek ve önlem almak üzere sarayda *Şûrâ-yı Saltanat* adı altında büyük bir danışma meclisi toplamaya karar verir.

Fakat her şey, artık Padişah hükümetinin uzlaşma ve yatıştırma politikasının tamamıyla iflâs etmiş olduğunu, milletin kendi savunmasını kendi eline aldığını, millî iradenin memleketin kaderinde son merci hâline geldiğini göstermekteydi. *Şûrâ-yı Saltanat*'ta yalnız hükümet ve önemli resmî kişiler değil, bütün millî kurumlar, bu arada üniversite (o zaman Darülfünun) ve *Hukuk-i Milliye Müdafa Cemiyetleri* gönderdikleri delegeler ile temsil edilmiştir. Şûrâya katılan delegelerin çoğunluğu kuruluş için millî iradenin hâkim kılınmasını tek çare olarak öne sürerler. Örneğin, Celâleddin Arif Bey şunları söylemiştir: "Rumeli'den Erzurum ve Bayezid'e kadar gidiniz, buralardaki millet fertlerinin hepsi gazetelerdeki miting ve protestolardan da görüyoruz ki, bugün vatanın saadeti için kanlarını son damlasına kadar dökmeye azmetmiştir. Millet azmini gösterebilmek için evvelâ kendisini ifade edebilecek bir hâle getirilmelidir. Kendi azim ve iradelerini memleketlerini işgal etmiş olan hükümetlere de göstermiş olurlar." Rauf Ahmed Bey ise, "Bugünkü durumumuz, harici siyasetimizin dayanacağı tek nokta kanaatimce Wilson Prensipleri'dir," iddiasındadır. Fakat onun Amerikan mandası teklifi, itirazlarla karşılandı. Ömer Feyzi Bey ise, "Hükümetin vereceği oy milletin kaderine ait ise, bu hakkî haiz değildir," dedi ve Millet Meclisi'nin toplanması zorunluluğu üzerinde durdu ve sözünü, "Hakikate doğru gitmek ve hakikati iltizam etmek lazımdır. Bu vaziyet ise ancak kendi mukadderatını milletin tayin etmesidir," diyerek bitirdi.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası adına Sadık Bey, "Millet rehberlerinin bir işareti bunun için (mücadeleye atılmak için) kâfidir, bu işareti bugün her tarafta sabırsızlıkla ve heyecanla beklerler," sözleriyle geleceği keşfediyordu (Bu söz 26 Mayıs 1919'da söylenmiştir). Ayrıca, Sadık Bey fiilî silahlı direnişe geçmenin zorunlu olduğuna işaret etti. Delegelerden Süleyman Nazif Bey, *Osmanlılık* ve imparatorluk fikrini terk etmenin zamanı geldiğini, millî birlik için çalışmanın ve Doğu'da İngilizlere karşı bir direniş cephesinin oluşturulabileceğini savundu.

Bu konuşmalar, o zaman hâkim görüşleri tespit bakımından özellikle dikkate değer. Damad Ferid siyaseti eleştiriliyor, millî iradeyi temsil eden millet meclisinin bir an önce toplanması ve millî menfaatlerin savunmasının ancak bu şekilde mümkün olacağını, millî silahlı direnişin zorunluluğu belirtiliyor, hatta memleketin bir lidere ihtiyacı olduğu ifade

ediliyordu. Görülüyor ki, Mustafa Kemal bu fikirleri benimsemek yoluyla o zamanki genel duyguları temsil etmiştir. O daha başlangıçtan itibaren, memleketin ve halkın temsilcisi olmuş ve bu sayede hızla başarıya doğru yürüyebilmiştir. Yine bu konuşmalar gösteriyor ki, o zamanki kamuoyu, Padişah siyasetinin iflâs etmiş olduğuna kanaat getirmiş ve millî siyaset cephesine dönmüştür. Türkiye'deki bu gelişmeler üzerine müttefikler Osmanlı hükümetini Paris'te barış konferansına davet ettiler.

7. Mustafa Kemal Anadolu'da

Erzurum ve Sivas Kongreleri: Millî İradenin Memlelet Geleceğine Hâkim Olması İçin Mücadele

Mustafa Kemal, İzmir'in işgalinden sonra Samsun'a hareket etti. Fakat tayini için teşebbüsler daha Nisan ayında başlamıştı. İstanbul'da Erkân-ı Harbiye bu atama işine ön ayak olmuştu. Saray, Sultan Vahideddin ile sadrazam Damad Ferid Paşa da, bu tayini o zaman desteklediler. Aslında, Mustafa Kemal'den başka bazı gözde paşalar Anadolu'ya, mesela Kâzım Karabekir Paşa Erzurum'a 15. Kolordu Kumandanlığı'na gönderilmişlerdir. Mustafa Kemal, o zaman sarayın takdir ettiği ve Vahideddin'in güvendiği generallerdendi. O, *Yaver-i Şehriyârî* unvanını taşımaktaydı. Dünya Savaşı'nda memleketin kaderini elinde tutan ve birçok yanlış adımlarla felâkete sebep olan İttihatçıların kaçmasından sonra, onların ve özellikle Enver Paşa'nın muhalifi olan Mustafa Kemal'in nüfuzu artmış bulunuyordu.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesiyle esas rolü Erkân-ı Harbiye oynamış görünmektedir. Memleketin bulunduğu feci şartları en yakından gören ve bilgisi olan Erkân-ı Harbiye yüksek makamları da birçok aydınlar gibi Anadolu'da millî hareketin tek kurtuluş cephesi olduğunu görmekteydiler. Mareşal Fevzi Çakmak'ın belirttiğine göre, bu konuda aralarında görüşmeler de olmaktaydı. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa ile sonradan onun yerine gelen Fevzi Paşa, Mustafa Kemal ile bu konuda anlaşmışlardı. Mustafa Kemal'e Samsun'da ve çevresinde Rum Pontus teşkilâtının sebep olduğu kargaşalıkları giderme görevi verildi. Fakat bu görevi çok aşan geniş yetkiler ile Mustafa Kemal, III. Ordu Müfettişliği'ne atandı. Geniş bir heyeti vardı. Kâzım Karabekir kumandasındaki 15. Kolordu'dan başka 3. Kolordu onun emri altına verilmişti. Bu kolordunun merkezi Sivas'ta olup yeni kumandanı Refet Bey, Mustafa Kemal ile beraber İstanbul'dan hareket etmiş bulunuyordu. Kolordunun bir tümeni Amasya'da, diğeri Samsun'da idi. Fakat III. Ordu

müfettişi Mustafa Kemal'e bu müfettişlik görevleri dışında diğer ordular ile iletişimde bulunmak, onlarla birlikte iş görmek, hatta gerektiğinde valilere emir vermek ve geniş bir alanda olağanüstü önlemler almak yetkileri de verilmişti. Kemal, Ankara'da Fuad Paşa kumandasındaki XX. Kolordu ile temasa geçme yetkisini de almıştı. Mustafa Kemal, gelecek için tasarılarını gerçekleştirmek amacı ile bu yetkilerin verilmesinde ısrar etmişti ve Erkân-ı Harbiye onun bu arzusunu yerine getirmişti. Mustafa Kemal, 1927'de Büyük Millet Meclisi önünde verdiği büyük nutukta bu yetkilerin kendisine verilmesinde tereddüt ile hareket edildiğini, hatta Harbiye Nazırı'nın mührünü okunmayacak şekilde bastığını söylemiştir. Erkân-ı Harbiye şüphesiz onu desteklemekteydi, sonradan Saray, İngilizlerin baskısına rağmen, bir süre onu desteklemekte devam edecektir. Mustafa Kemal İstanbul'dan ayrılmadan önce Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'nda bulunan İsmet Bey (İnönü) ile görüşmüş ve anlaşmıştır.

Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçerken hiç şüphesiz orada Türk milletinin kendi iradesine dayalı bir teşkilât kurmayı ve dünyaya Türk milletinin sesini duyurmaya karar vermiş bulunuyordu. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar, bu tasarıyı açık bir şekilde göstermektedir. Mustafa Kemal büyük nutukta bunu şöyle ifade etmektedir (ifade bugünkü Türkçeye uyarlanmıştır) :

"Osmanlı İmparatorluğu, Padişah, Halife, bu kelimeler boş laflardan başka bir şey ifade etmiyordu... Bu durumda verilecek bir tek karar vardı: Millî hâkimiyet esasına dayanan kayıtsız şartsız bağımsızlığa sahip yeni bir Türk devleti kurmak. İşte İstanbul'dan ayrılmadan önce aldığımız karar buydu ve Samsun'a ayak basar basmaz bunu gerçekleştirmeye çalıştık."

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışıyla başladığı iş, her şeyden önce bir ihtilâldi: Fiilen otoritesini kaybetmiş ve Türk milletinin bağımsızlığını koruyamayacak bir duruma düşmüş olan Osmanlı saltanatı yerine, millî hâkimiyet esasına göre yeni bir devlet kurmak. Saray, Mustafa Kemal'in bu ihtilâlci kararını hissetmekte gecikmedi. Esasen İngilizler de İstanbul'da Mustafa Kemal'in bu kadar geniş yetkilerle Anadolu'ya gönderilmesinden şüphelenerek hükümeti sıkıştırmaya, sonra Erkân-ı Harbiye reisini görevden almaya çalıştılar. Damad Ferid öncelikle Mustafa Kemal'i İstanbul'a geri çağırdı, gelmeyince görevinden azletti ve Erzurum Kongresi'nden sonra onu tutuklamaya çalıştı. Mustafa Kemal ise, asıl amacına ulaşıncaya kadar durumu idareye çalışmış, başlangıçta

padişaha karşı doğrudan doğruya cephe almış görünmekten kaçınmıştır. O, uzak görüşlülüğünü, planını, askerî taktik uzmanı biri gibi aşama aşama gerçekleştirecektir. İlk iş, millî iradeyi temsil eden bir meclis, kongre toplamak olacak, ona dayanarak millî iradeyi temsil eden bir otorite meydana getirecektir. Bu amaç, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde gerçekleşmiştir.

Mustafa Kemal altı yüz senelik Osmanlı saltanatına ve halifeye karşı bu ihtilâl kararını verirken, davasının tamamıyla haklı ve kutsal olduğuna inanıyordu. Büyük *Nutuk*'ta diyor ki: "Esas olan Türk milletinin şeref ile yaşamasıdır. Bu ancak tam bir bağımsızlık ile mümkündür... Ne kadar zengin ve refahlı olursa olsun bağımsızlıktan mahrum bir millet, medeni milletler nazarında köleden başka bir muameleye layık değildir... ve Türk, vakûr, haysiyet ve şerefi yüksek bir millettir. Böyle bir millet için köle olarak yaşamaktansa yok olmak daha iyidir. Onun için ya istiklâl ya ölüm."

İstanbul'daki politikacılar başka türlü düşünmekteydiler. Onlar Türk milletini köle durumuna düşürecek fedakârlıklar ile devleti, daha doğrusu kendi hayatlarını ve saltanatlarını devam ettirmeyi umuyorlardı. Bu iki asırdan beri Bâb-i Âlî'nin yürüttüğü aşağılanma siyasetiydi. Büyük devletlerin yardım ve lütuflarını beklemek ve devletin haysiyetsiz bir hayat ile devamına razı olmaktı. Mustafa Kemal, millî iradeye, millî haklara dayanarak hür bir milletin mutlak şekilde bağımsızlığı davası ile ortaya çıkıyordu. O günkü şartlar içinde bu amacın gerçekleştirilmesini değil, hayalini bile imkânsız görenler ortadaydı. Fakat ateşkesten sonra yapılan haksızlıklar, milletin hayatına yapılan ihanet ve kasıtlar sonucunda Türk milleti aynı şeyi duymaktaydı. Millî bir lider bu arzuyu gerçek yapacaktı. İşte Mustafa Kemal'in büyük tarihî görevi buydu. Asya'nın mahkûm milletleri önünde ilk defa bu davayı bütün anlamı ve kapsamıyla ortaya koymak, onu başarılı kılmak ve Mustafa Kemal'in asıl büyük tarihî zaferi ve giriştiği hareketin ruh esasıdır.

Büyük *Nutuk*'ta, yani 1927'de her şey bittikten sonra söylenmiş sözlerde bu tarihî amaç ve görev mutlak bir açıklıkla ifade edilmiştir. Kuşkusuz Mustafa Kemal Anadolu'ya geçerken aynı düşünceler ile hareket etmiştir. Onun kafasındaki sorulara tarih olumlu cevap vermek zorundadır. Zira onun 22 Haziran 1919'da valilere ve orduya gönderdiği Amasya Genelgesi ve ondan sonraki hareketleri, başka bir şekilde yo-

rumlanamaz. İstanbul Hükümeti de bu nedenle ona karşı cephe almakta gecikmemiştir.

Amasya Genelgesi şöyle demekteydi: 1. Vatanın bütünlüğü tehlikededir. 2. Merkezî hükümet üstüne aldığı sorumluluğun gerektirdiği şeyleri yerine getirememektedir. Bu durum milletin hiçe sayılması sonucunu vermektedir. 3. Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. 4. Duruma çare bulmak, milletin hak isteyen sesini dünyaya işittirmek için her türlü baskı ve kontrolden kurtulmuş serbest bir millî heyetin ortaya çıkması gereklidir. 5. Anadolu'nun her bakımdan en emin yeri olan Sivas'ta millî bir kongrenin toplanması kararlaştırılmıştır. 6. Bunun için bütün vilayetlerin her livâsından üç delegenin en kısa zamanda yetişmek üzere hemen yola çıkarılması gerekir. 7. Her ihtimale karşı bu hazırlığın gizli tutulması ve delegelerin seyahatlerini kimliklerini belli etmeden yapmaları uygun olur. 8. Doğu vilayetleri adına 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongre toplanacaktır. Bu tarihe kadar diğer vilayet delegeleri Sivas'a erişebilirlerse, Erzurum Kongresi'nin üyeleri de Sivas genel toplantısına katılmak üzere oradan hareket edeceklerdir.

Mustafa Kemal bu kararı, Amasya'da Rauf Bey, Refet Paşa, Ali Fuad Paşa gibi arkadaşlarıyla görüştükten sonra almıştı. Aynı zamanda, her tarafa gönderilen bir yazı ile İzmir ve Aydın'ın işgaline karşı protesto mitingleri düzenlenmesini ve milletin dünyaya sesini duyurmasını istedi.

Amasya Genelgesi millî ihtilâlin başlangıcı, millî iradeyi teşkilâtlandırmaya çağıran bir belge, yeni Türk devletinin kuruluşuna doğru ilk adımdır ve Mustafa Kemal'in gerçek amacını ortaya koymuştur. Bu ihtilâlci ve cesur kararı alırken arkadaşları onun kadar kesin davranmadılar ve bazı tereddütler gösterdiler. Gerçek inkılâpçı o idi. İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal'in gerçek amacını erkenden keşfederek onu görevden aldı. Dâhiliye vekili Ali Kemal vilayetlere gönderdiği 23 Haziran tarihli bir genelgede, İngiliz yüksek komiserinin isteği üzerine Mustafa Kemal'in görevinden azledildiğini bildirdi. Hükümet ondan yetkilerini alarak giriştiği harekette faaliyetlerini yasaklamaya çalışıyordu. Mustafa Kemal, kongreler toplanıp gereken yetkilerini bu kongrelerde beliren millî iradeye dayandırıncaya kadar, bu azli kabul etmedi. Esasen, ordu arkasından ayrılmadı. Sivas valisi, İstanbul'dan Mustafa Kemal'in faaliyetine son vermek, hatta onu tutuklamak emri aldı. Sultan, Ali Kemal'i onaylamaktaydı. Bu andan itibaren millî ihtilâl başlamıştı. Şunu belirtmek lazımdır ki, Türk bağımsızlık savaşı ilk aşamada bir millî ihtilâl hareketi

olarak başlamıştır. Hâkimiyetin kaynağını sultandan alıp millete aktarma şeklinde kendini göstermiştir. Mustafa Kemal'in İstanbul Hükümeti'nin gönderdiği emirleri dinlememesi ve millî bir kongre toplamaya karar vermesi bir ihtilâl niteliğindeydi.

Mustafa Kemal, Sivas'a geldi, halk ve ordu onu, Çanakkale kahramanı bir millî lider olarak heyecan ve sevgi ile karşıladı. Sivas valisi Mustafa Kemal'i tutuklamaya cesaret edemedi. Bu amaçla Sivas'a gelmiş olan Elazığ valisi Ali Galip de girişiminde başarılı olamadı. Mustafa Kemal oradan Erzurum'a hareket etti.

Erzurum'da *Vilayet-i Şarkiyye Müdâfaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti*'nin girişimi ile 3 Mart 1919'da Doğu vilayetlerinin geleceğini göz önünde tutan bir kongre toplanmasına karar verilmişti. Mustafa Kemal, Sivas'tan Erzurum'a hareket etti (3 Temmuz). Bir hafta sonra görevinden ve askerlikten istifa ettiğini padişaha bildirdi. Bundan önce Erzurum ve Bitlis valileri ile Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa'nın bulunduğu bir toplantıda Millî Mücadele'ye devam edeceğini açıkladı, toplantıdakiler kendisini takip edeceklerine söz verdiler ve hareketi onun idare etmesini istediler. O bütün bu karar ve hareketlerinde belli başlı askerî şeflerle temas halinde bulunuyor, onlarla ahenkli çalışıyordu. Bu şefler arasında İstanbul'da Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa, o zaman Sulh Hazırlık Komisyonu'nda başkanlık yapan İsmet Bey (o zaman miralay) bulunmaktaydı. Nihayetinde istifasını millete açıkladı.

Erzurum Kongresi'nin açılması 10 Temmuz günü için kararlaştırılmıştı. Fakat delegelerin gecikmesi ve diğer sebepler yüzünden kongre ancak 23 Temmuz'da açıldı. Mustafa Kemal'in çabalarıyla vali ve kumandanların iş birliği, bu tarihî ve hayati kongrenin toplanmasını sağladı. Özellikle, ordu kumandanları onu istifa etmemiş gibi sadakatle dinliyorlar ve emirlerini derhal yerine getiriyorlardı. O, birçok hallerde, hatta askerî olmayan işlerde kararlarını mülkî yetkililerden saklıyor ve yalnız askerlere bildiriyordu. Konya valisi Cemal Paşa'nın İstanbul'a gitmesi üzerine Mustafa Kemal orduya millî davaya başlamak üzere bir genelge sundu ve genelge diyordu ki, devletin ve milletin yazgısının belirlenmesinde millî irade hâkimdir. Ordu bu millî iradenin hizmetkârıdır.

Mustafa Kemal, ordu kumandanlarına vazifeleri başından ayrılmamalarını bildirdi. İşgal kuvvetlerinin zoru ile hükümet bir askerî birliğin kaldırılmasına karar verdiği taktirde, merkezî hükümetin buna ait emirlerinin dinlenmemesini istedi. Mülkî idarenin de millî harekete katılmasını

istedi. Bu suretle o, Anadolu'da devlet kuvvetlerini ve teşkilâtını kendi emri altında, millî davaya sıkı sıkıya bağlamak istiyordu. İstanbul Hükümeti ise, bu hareketi açıkça kendisine karşı bir isyan kabul ediyordu. Atatürk bağımsızlığını ve millete hizmet kabiliyetini ve imkânını kaybettiği için İstanbul Hükümeti'nin, Anadolu'ya bağımlı olmasını, yani yasal hâkimiyetin Anadolu'da olduğunu savunuyordu. İleride bütün olaylar onun bu görüşünde ne kadar haklı olduğunu gösterecektir. Fakat ileriyi göremeyen birçok politikacı, bu hayati anda, saltanatın ve hükümetin otoritesi ve tek yasal egemenliği fikrinden kendilerini kurtaramadılar ve neticede millî harekete zararlı faaliyetlerde bulundular.

Mustafa Kemal, sultan üzerinde baskı yapmak üzere onun tarafından bir millî meclis oluşturulması ve millî hareketi sultanın girişimlerine bırakma teklifleri de alıyor, fakat böyle düşünenleri onaylamıyordu. Bu fikirde olan Samsun valisi Hamid Bey'e şöyle diyordu, "Evvelâ millî bir hükümetin dayanacağı temeli ortaya çıkarmak gerek, bu da Erzurum ve Sivas Kongreleri ile mümkün olacaktır." Bu söz, Mustafa Kemal'in bu kongreleri toplamaktaki amacını açık bir şekilde göstermektedir. Bu da Sultan'a bağımlı olmayan bir hükümet oluşturmaktır.

Mustafa Kemal'in bu ısrarı yakın iş arkadaşlarıyla arasında bazı görüş ayrılıkları çıkmasına sebep olmuş ve bu hâl Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da devam etmiştir. Mustafa Kemal görüşlerinin yerindeliğini 1927'de büyük nutukta açıklamaya ve incelemeye çalışmıştır. Mustafa Kemal'in diğerlerinden farkı uzağı görmesi, tam bir ihtilâlci olarak radikal çarelere başvurması, ideallerindeki kesinlik ve derinliktir. O, diğerlerinden farklı olarak, bu yüksek ve uzak ideali gerçekleştirecek kuvvet ve enerjiyi kendinde ve milletinde hissediyordu. Aynı zamanda büyük stratejist olarak dava için dünya siyasi koşullarının sağladığı imkânları iyi tahmin etmiş ve hesaplamıştır.

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919'da nihayet bir okulun salonunda toplandı ve ilk gün Mustafa Kemal'i başkanlığa seçti. O, durumu açıklayan bir nutuk verdi ve delegeleri yalnız şark vilayetleri değil, bir bütün olarak memleketin büyük davası üzerine çekti. Erzurum Kongresi kararları sonradan Sivas Kongresi'nde ve Büyük Millet Meclisi'nde alınan kararlara esas olduğu için çok önemlidir. Aynı nutukta, Mustafa Kemal millî haklarını hiçbir kuvvetin yok edemeyeceğini belirterek millî ruhun ve iradenin başarılı olacağına inancını delegelere açıkladı. Bunun için

Anadolu'da millî iradeye dayanan bir meclis ve kuvvetini bu meclisten alan bir hükümet oluşumu gerektiğini açıkladı.

14 gün süren Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal'in tespit ettiği şu hedefleri bir bildirge halinde ilân etti:

1. Millî hudut içinde vatan bir bütündür, onun muhtelif kısımları ayrılamaz (vatanın bütünlüğü prensibi, doğuda Ermenilerin, güneyde Fransızların, batıda Yunanlıların işgal ve istila hareketlerine karşı mukavemet ve savaş kararı demektir).

2. Her türlü yabancı işgal ve müdehalesine karşı ve Osmanlı hükümetinin dağılması halinde, millet bir bütün olarak müdafaa ve mukavemet edecektir (Millî bağımsızlık prensibi). Bununla milletin bölünmezliği ve bağımsızlığı esası ilân ediliyor ve bunu korumak için savaşı göze alıyordu. Sultan'ın hükümeti dağılsa bile, Türk milleti ve onun yaşama ve bağımsızlık hakları devam edecektir. Türk devleti, sultana değil, Türk milletinin iradesine bağlıdır (Bunda "millî iradenin üstünlüğü" esası ifadesini bulmuştur).

3. Vatanın bağımsızlığını korumaya İstanbul'daki merkez hükümet muktedir olamadığı takdirde, bu gaye ile geçici bir hükümet teşekkül edecektir. Bu hükümeti, Millî Kongre seçecektir. Kongre toplantı halinde değilse, bu seçimi Heyet-i Temsiliye yapacaktır. (Bu madde ile millî iradeye icra kuvveti ve örgütlenme hakkı isteniyor ve ona, sultanın tayin ve onayına gerek kalmadan devlet işlerini yürütme yetkisi tanınıyordu. Burada kullanılan geçici kaydı sultanı ve onun hükümetini tek yasal makam sayanlar karşısında kabul edilmiş bir kayıttır. Millî hareketin başlangıcında, hatta sonra Büyük Millet Meclisi toplandığı zaman dahi Mustafa Kemal bu noktayı ihmal edemedi. Çünkü henüz memleketin büyük bir kısmı onun mutlak millî irade hâkimiyeti esasını, tam anlamıyla ihtilâlci görüşünü benimseyecek durumda değildi. Bu yüzden Mustafa Kemal, esas amaç olan millî kurtuluş savaşına zarar vermemek ve ayrılık doğmasına meydan bırakmamak için kayıtsız şartsız millî hâkimiyetin ilânını sonraya bıraktı. O zaman, Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşları arasında dahi bu prensibi kabul etmeyenlerin bulunduğu düşünülürse, onun ihtilâlci amaçlarını hemen ortaya çıkarmakta tedbirli hareket etmesinin sebebi anlaşılır. Fakat aşağıda görüleceği gibi, daha o zaman saray ve hükümeti bu hareketteki ihtilâlci esası belirlemede güçlük çekmemiş, Mustafa Kemal'e ve kongreye karşı cephe almıştır. Saray ve hatta Mustafa Kemal'in yanında bulunan birçokları hareketi, müttefikler üzerinde etki

yapmak için millî tezahürat seviyesinde bırakmak düşüncesindeydiler. Mustafa Kemal ise, ona radikal bir millî ihtilâl karakteri verdi ve bu hedefi adım adım gerçekleştirdi).

4. Bu mücadelede millî kuvvetleri harekete geçirmek ve millî iradeye hâkim kılmak esastır (bu madde ile 3. maddede az çok ifade edilen ihtilâlci prensip ifade edilmektedir).

5. Hristiyan unsurlara siyasi hâkimiyetimizi ve içtimaî dengemizi bozucu ayrıcalıklar verilemez (bu madde ile doğuda Ermenilere özerk bir idare vermek isteyen müttefiklerin bu siyaseti red ediliyordu).

6. Manda ve himaye kabul edilemez. (O zaman, Türkiye'nin içinde bulunduğu koşulları hesap eden birçok aydın büyük bir devletin himaye ve idaresini isteyerek memleketin parçalanmasını önlemenin mümkün olduğunu düşünüyordu. Böylece büyük bir devletin diğerlerine karşı menfaatlerimizi savunacağı hesaplanıyordu. Bu yaklaşım, memleketin bağımsızlığını ve şerefini bir pazarlık konusu yapmaya alışmış olan eski Bab-ı Âli politikacılarının zihniyetiydi. Millî iradenin mutlak egemenliği prensibini savunan bir lider için bu fikri kabul etmek mümkün değildi. Bu savunduğu fikri inkâr etmek olurdu. Bağımsız bir devlet kurmak, bütün ihtilâl hareketlerini millî iradenin hâkimiyeti esasına dayandırmak isteyen bir millî lider için başka bir devletin himaye ve vasîliğini kabul etmek çelişkili bir fikirdi. Nihayet, başka bir milletin vasîliğini kabul etmeyi, tarihinde hiçbir zaman bağımsızlığını kaybetmemiş bir millet ve onun kahraman önderi kabul etmezdi, bu nedenle o zaman birçokları tarafından, bir çözüm şekli olarak ileri sürülen bu fikir, Mustafa Kemal'in öncülüğüyle, kongre tarafından rededdildi.)

7. Kongre, Millî Meclis'in derhal toplanmasına ve Meclis'in hükümet icraatını, kontrol etmesine çalışılacaktır. (Kongre, Mustafa Kemal'in düşündüğü gerçek bir millî hükümetin valığı için yeter derecede yetkili bir oluşum değildi. Delegeler, millet tarafından seçilmiş değillerdi. Mustafa Kemal, bu amacı 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni toplamak yoluyla gerçekleştirecektir.)

İstanbul Hükümeti, bu millî kongrenin toplanmasına engel olmak için önlemler almıştı. Damad Ferid Paşa kongrelerin dağıtılması için askerî ve sivil makamlara emirler gönderdi. Fakat ordunun aldığı karşı önlemler sayesinde, hükümetin bu girişimleri boşa çıkarıldı.

Kongre esnasında Mustafa Kemal'in lider konumunu ortadan kaldırmak isteyenler çıktı. Tüzüğe göre seçilen Temsil Heyeti içinde

Mustafa Kemal, Rauf Bey bulunuyorlardı. Temsil Heyeti'nde bazıları; yalnız vilayet temsilcilerinin bulunmasının, dışarıda daha iyi etki yapacağını, Mustafa Kemal'in adını görenlerin millî hareketi kişisel amaçlara bağlamalarının muhtemel olacağını ileri sürüyorlardı. Fakat Mustafa Kemal, büyük *Nutuk*'ta itiraf ettiği gibi, millî iradeyi harekete geçirmek için Kongre'yi aydınlatmak ve idare etmek zorunluluğuna inanıyordu. Sonra da Kongre'nin yürütme heyeti olan Temsil Heyeti'nde görev aldı. Bu teşkilât, yeni Türkiye devletinin ilk özü sayılabilirdi. Gerçekten, bir Osmanlı Mebusân Meclisi vardı, fakat toplantı halinde değildi, memleketin ve millî iradenin gerçek temsilcisi bu Mebusân Meclisi'nin olması gerekirdi. Onun için Erzurum Kongresi bu meclisin toplanmasını da istekleri arasında belirtti. İleride İstanbul'da toplanacak olan bu meclisin başarısızlığı üzerinedir ki, Mustafa Kemal Anadolu'da, Ankara'da milleti temsil eden gerçek bir Millet Meclisi toplayacak ve yeni Türk devletinin kuruluşunda bu, kesin adımı oluşturacaktır. Erzurum Kongresi sonunda 15. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir'e gelen Harbiye Nazırı'nın bir telgrafında, Mustafa Kemal'in derhal tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi emrediliyordu. Bu emir yerine getirilmedi.

Bu sırada Kara Vasıf'ın kurduğu gizli bir teşkilât bütün orduyu emri altına almak istiyordu. Mustafa Kemal, böyle gizli bir baskı kuruluşuna gerek olmadığı düşüncesi ile bunu onaylamadı.

Erzurum Kongresi'nin izlediği amaçlardan biri, büyük devletlere buradaki Türk varlığını tanıtmak ve bu Türk yurdunda bir Ermeni yurdu kurmak isteyenlere karşı millî iradeyi belirtmekti. Onun için Kongre'de alınan kararlar yabancı devletlere bildirildi. Erzurum Kongresi, doğu vilayetleri için toplanmıştı. Mustafa Kemal, memlekette benzeri bütün örgütleri temsil eden ve bütün milletin iradesine tercüman olacak bir kongrenin Sivas'ta toplanmasına Amasya Genelgesi ile girişmiş bulunuyordu. 2 Eylül'de Mustafa Kemal Sivas'a geldi. Fakat delegeleri seçtirip Sivas'ta toplamak kolay olmadı. İstanbul Hükümeti buna engel olmak üzere önlemler almakta ve gerici akımlar, bu kongreyi memleket çıkarlarına aykırı göstermekteydiler. Diğer taraftan Sivas'a gelen Fransız jandarma müfettişi M. Brunot, kongre toplandığı takdirde Sivas bölgesinin işgal olunacağını bildirdi. İstanbul Hükümeti de bu haberi onayladı. Sonradan Fransız kumandanı bu Kongre'nin, müttefiklere karşı düşmanca hareketlerde bulunmadığı takdirde toplanmasına izin verilebileceğini bildirdi. Mustafa Kemal bunda, bütün kongre üyelerinin toplanmasına

izin verdikten sonra, onların toptan tutuklanması amacını sezdi. İstanbul Hükümeti'nden de aynı nitelikte telgrafların gelmesi, sultan hükümetinin işgal kuvvetleriyle iş birliği halinde çalıştığına şüphe bırakmıyordu.

Bununla beraber delegeler seçilip gönderildi. Erzurum Kongresi üyelerini ve dolayısıyla Doğu vilayetlerini temsilen Kongre'nin seçmiş olduğu Heyet-i Temsiliye, başlarında Mustafa Kemal olduğu halde Sivas'a gelmiş bulunuyorlardı.

Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da saat 2'de resmen açıldı. Sabahleyin Mustafa Kemal, Rauf Bey, Bekir Sami Bey ve başkalarının toplanarak kendisini Kongre başkanlığına seçmeme kararı aldıklarını öğrendi. Kongre açıldığı zaman alfabetik sırada her vilayet delegesinin başkanlık seçimi dışarıda iyi bir etki bırakmak için böylece şahsiyet meselesinin kaldırılacağı öne sürüldü. Bu teklif, oya sunuldu ve reddedildi. Sonra üç oy dışında Mustafa Kemal üyelerin oyu ile başkanlığa getirildi. Bu girişimler dikkate değer. Çünkü memleketin vatansever ve kabiliyetli bir lidere muhtaç bulunduğu bir zamanda, kişisel rekabetler onu görevden uzaklaştırmaya çalışıyor; Türk Millî Mücadelesi'ni bu eşsiz önderden yoksun bırakmak istiyordu. Mustafa Kemal büyük *Nutuk*'ta, başkanlık makamına geçme kararında olduğunu, bunun kendisi için bir vatan borcu olarak kabul edildiğini ve hareketin başarılı olması için kendisinin mücadeleyi idare etmesi gerektiğini, kısaca memleketin bir millî lidere ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Millî dava, onun şahsında toplanmamış, onun bütün engelleri yıkmasını bilen iradesine tâbi olmamış olsaydı başarıya ulaşamazdı. Bunu ona karşı olanlar da sonradan onaylamışlardır.

Başkanlığa seçilmekle Mustafa Kemal, millî hareketin başına milletin delegeleri tarafından getirilmiş oluyordu. Artık otoritesini bu kaynaktan alıyor ve daha kendisini sultanın hükümetinden, yetkili görüyordu. O, liderlik mücadelesini kazanmıştı, fakat bunu lider olma zevki için değil, vatanı kurtarmak ve tam bir kudretle hizmet etmek için istemişti. O zamanki koşullar içinde birçokları dikkatli hareket etmekten dem vurdukları halde, o kendi şahsını her türlü tehlikelerin önüne atmaktan çekinmiyordu.

Atatürk bu tarihlerde Çanakkale kahramanı bir vatansever olarak genel hürmet görmekteydi. Kongre'nin Sivas'ta toplanmasındaki sakıncaları bildiren Sivas valisi Reşid Paşa'ya Mustafa Kemal fikrinde ısrar ettiğini yazınca Reşit Paşa'nın cevabı şu olmuştu, "Vatanseverliğiniz inkâr

edilemez olduğundan ve vatanın selameti söz konusu bulunduğundan bu konuda son kararı vermek size aittir."

Kongre'nin ilk günlerinde konuşulacak konular üzerinde tartışmalar yapılırken bu konuların siyasi içerikte olup olmadığı şeklinde garip bir fakir ortaya atıldı. Bu Sultan'ın siyasi hak ve yetkilerini hâlâ korumak çabasıyla öne sürülüyor, Kongre'nin fikri sıradan bir millî gösteri hareketinden ibaret bulunduğu aşılanmaya çalışılıyordu. Bu görüşün Mustafa Kemal'in ihtilâlci görüşüne taban tabana zıt olduğunu söylemeye gerek yoktur. Kongre'nin siyasi içerikte olduğu gerçeği kabul edildikten sonra Erzurum Kongresi kararları gözden geçirilerek orada ifade edilen esasların bütün memleketi kapsayacak şekilde değiştirilmesine gidildi. *Şarkî Anadolu Müdafa-i Cemiyeti* yerine *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti* adı kondu. Amerikan mandası kabul edilmesi hakkında Kongre'ye sunulan muhtıra üzerine uzun tartışmalar oldu. Bunu özellikle imparatorluğun parçalanmasını önleyecek bir tedbir olarak düşünüyorlardı. Bekir Sami Bey, bu konuda Amerikan temsilcisi ile temasa geçmiş o da Türk milleti adına başkan Wilson ve Senato'ya başvurulmasını tavsiye etmişti. Amerika mandasını İngiltere'nin de sonunda kabul edeceği düşünülüyordu. Amerika'nın siyasi amaçlar beslemeden Türkiye'nin kalkınmasına yardım edecek tek ülke olduğu da iddia ediliyordu (Halide Edip Hanım'ın fikri). Vasıf Bey, Kongre'ye mandanın özü hakkında bilgi verdi ve prensip olarak kabulünü istedi. Bekir Sami, İbrahim Fazıl Paşa ve Refet Bey Amerikan mandasının kabulünden yana açıklamada bulundular. Raif Efendi ise manda karşıtı konuştu. Sonunda muhtırayı verenler geri aldılar. Nihayet Amerikan Kongresi'nin Türkiye'deki gerçek şartları incelemek üzere bir heyet göndermesi hakkında bir mektup yazıldı. Fakat Mustafa Kemal, o zaman buna önem vermediğini ve mektubun gönderilip gönderilmediğini hatırlamadığını söylemiştir.

Sivas Kongresi 11 Eylül 1919'da sona erdi. Ertesi gün Mustafa Kemal İstanbul Hükümeti ile ilişkileri kesti ve 13 Eylül'de sultan hükümetinin seçimlerle Mebusân Meclisi'ni toplamaya yanaşmadığını ileri sürdü. Bir Millet Meclisi'nin mümkün olan en kısa zamanda toplanması gerektiğini ordu kumandanlıklarına bildirdi. Bu yolla Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal, sultanın hükümetini tamamıyla bertaraf etmek, Anadolu'da millî hâkimiyet esasına göre yeni bir Türk devleti kurmak üzere en önemli kararı açıklamış bulunuyordu. Millet Meclisi'nin top-

lanması için gönderdiği bu tamimde, *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin derhal seçim hazırlıkları yapmasını ve gönderilecek mebus miktarının tespitini istemekteydi. Aynı zamanda bütün devlet memurlarının Millî Kongre'nin emirlerine uymasını, İstanbul'dan değil Kongre'nin seçtiği Heyet-i Temsiliye'den emir alması gerektiğini bildirdi. Karşı gelenler, millet adına cezalandırılacaktı. Irk ve din ayrılığı gözetilmeden, herkesin hayatı, malı, şerefi ve memleketin güvenliği garanti ediliyordu. Bu yolla devlet ve sorumlulukları da Millî Kongre, daha doğrusu onun temsil eden Heyet-i Temsiliye ve başı Mustafa Kemal tarafından devralınmış bulunuyordu. İhtilâl tamdı. Bundan sonra Sultan'ın hükümeti ile Mustafa Kemal arasında şiddetli bir mücadele başlayacaktır, İstanbul Hükümeti ile ilişkilerinin kesilmesi sonucunu veren olaylar, Sivas Kongresi esnasında geçmiştir. Çeşitli kaynaklardan gelen haberler, Kongre sırasında İstanbul Hükümeti'nin İngilizlerle iş birliği halinde Doğu Anadolu'daki kabileleri harekete geçirmek, Kongre'yi basmak ve üyelerini tutuklamak girişiminde bulunduğunu göstermekteydi. Harput valisi Ali Galip Bey bu hareketin başındaydı. Bir İngiliz kurmayı Nowil, Bedirhaniler ile Ali Galip Malatya'ya geldiler. Burada kabilelerin toplanmasına çalışılıyordu. Mustafa Kemal Diyarbakır ordu komutanlığına bağlı birliklerden bazılarını harekete geçirerek Ali Galip'i ve yoldaşlarını tutuklamaya ve dağıtmaya çalıştı. Bu kuvvetler Malatya'ya geldiler, fakat söz konusu şahıslar kaçmışlardı. Onların, kabileleri toplayarak bu kuvvetleri baskına uğratmak istedikleri öğrenildi.

2 Eylül 1919'da Ali Galip'e dâhiliye vekili tarafından gönderilen yazı, tarihî bir önem taşır. Burada Dâhiliye Nazırı Adil Bey, Ferid Paşa'nın onayı ile şunları yazmaktaydı: "Erzurum'da bazı şahıslar toplanıp birtakım kararlar almışlar. Bunlar memlekette ve dışarıda kötü etki bırakmıştır. İngilizler, bunu bahane ederek Samsun'a kuvvetler çıkarıp memleketin önemli geniş alanlarını işgale hazırlanmaktadır. Sivas'ta sekiz on kişi toplanacakmış. Bu aslında önemsiz ise de, Avrupa'da geniş yankı yapmaktadır. Ordunun her derece subayı ile askeri bu şahısların görüşlerini benimsemektedir. Sizin göreviniz, güvenilir yüz veya iki yüz adam alarak bu şahısları tutuklamaktır. Bunları bölgenizdeki kabileler arasından toplayabilirsiniz. Böylece bu maceracıların Sivas'ta toplanmasına engel olabilirsiniz. Hükümet, yabancıları işgal niyetlerinden vazgeçirebilir. Sizi Padişah'ın iradesi ile Sivas valisi ve kumandanı atadık."

Bu suikasttan haberdar bulunan Mustafa Kemal, dâhiliye nazırını şiddetle suçlayan bir telgraf gönderdi: "Milletin Padişah'a isteklerini bildirmesine engel oluyorsunuz. Düşmanla iş birliği yapıyorsunuz. Millete bunun hesabını vereceksiniz," dedi. Bu olay, 10 Eylül'de oldu. Mustafa Kemal bu kararların Padişah ve Sadrazam Ferid Paşa'nın bilgisi dâhilinde alındığı görüşündeydi. Durumu aydınlatmak için Mustafa Kemal doğrudan doğruya Padişah'la temasa geçmek istedi, hükümetin kabileleri ayaklandırarak arada Müslüman kanının dökülmesine sebep olacaklarını padişaha çektiği telgrafta bildirdi. Bu oyunlara son verilmesini, hükümetin namuslu ve vatansever kimseler tarafından oluşturulmasını, aksi halde milletin hükümet merkezi ile her türlü ilişkisini keseceğini, ordunun milletle beraber olduğunu ilâve etti. Böylece o, milletin ve ordunun iradesini temsil ettiği inancındaydı (Bu kararları, daima orduya genelgelerle bildirmeye de dikkat ediyordu). Fakat İstanbul'da onun padişahla doğrudan doğruya ilişkiye geçmesine ve bu isteklerini bildirmesine engel oldular. Bunun üzerine 12 Eylül'de Mustafa Kemal İstanbul ile Anadolu arasında her türlü haberleşmeyi yasakladı. Anadolu'nun İstanbul Hükümeti ile bağlantısı kesildi. Anadolu artık Sultan'ın hükümetinden değil, Kongre'nin temsilcilerinden, Mustafa Kemal'den emir alacakdı. Son hareketle bu, fiilen sağlanmış oluyordu.

Burada, İstanbul Hükümeti'nin durumu ve aldığı önlemler hakkında biraz bilgi vermek olayların gelişimi ve devletin içinde bulunduğu gerçek şartları öğrenmek bakımından faydalı olacaktır. Paris'te toplanan barış konferansında Türklerle yapılacak barış antlaşması sona bırakılmıştı. Nihayet Haziran'da, yani Mustafa Kemal Anadolu'ya gönderildikten bir ay kadar sonra Damad Ferid Paşa kendisini Paris'e davet ettirdi ve müttefiklere barış hakkında Osmanlı isteklerini bildirdi. Bu istekler, Osmanlı İmparatorluğu'nun düşman elinde bulunan Arap memleketleri de dâhil olarak bir bütün halinde korunması esasında birleşiyordu. Arap memleketleri için özerklik kabul ediliyor, Ermeniler için bazı garantiler veriliyor, özellikle çürük bir yapı halinde Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı, her şeyin üstünde tutuluyordu. Bu Halife-Sultan'ın durumuna uygun bir siyasetti. Mevcut çürük yapıyı korumak için İngiliz himayesine sığınılacaktı. Milyonlarca Müslüman tebaası dolayısıyla İngiltere'nin, Osmanlı Halifesi'ni himaye görevini üzerine alacağı ve koruması altındaki bu devleti bütün olarak muhafazayı kendi çıkarı, kabul edeceği umuluyordu. Bu nedenle, Damad Ferid Hükümeti İngilizlere yaranmak için

her şeyi yapıyordu. Bu politikaya karşın Mustafa Kemal ve milliyetçiler, Türk milletinin başına bela olan Osmanlı İmparatorluğu fikrini tamamıyla bırakmak, onun yerine Türk milletine dayanan ve yalnız onun çıkarlarını hesaba katan millî bir politika taraftarıydılar. Anadolu'da ve Trakya'da yalnız Türklerden oluşmuş Türk millî devletinin kurulmasını istiyorlardı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra milliyet fikrinin kazandığı önem ve büyük devletlerin bu esasa değer vermeleri (hiç olmazsa görünüşte) sebebiyle, en akıllıca ve ümit verici politika da buydu. Bu nedenle milliyetçilerin görüşü milletlerarası şartlar bakımından da en uygun politikaydı. Bu şartlar, zaferin onlarda kalmasında başlıca rol oynayan sebeplerdendir. Buna karşın yeni Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'nin himayesi altında korunması Türk milletinin değil, Osmanlı Hanedanı'nın çıkarınaydı. Bu suretle iç politikada meydana gelen derin değişiklik kendini dış politikada ifade etmekteydi.

Müttefiklerin Osmanlı sadrazamının köhne ve iddialı isteklerine karşı tepkisi bütün milletin derin acı ile hissettiği sertlikte oldu: Fransız Başbakanı Clemenceau, Türklerin hâkimiyetinden çıkmış ve müttefiklerin işgali altına girmiş hiçbir milletin tekrar Türk hükümetinin idaresi altına verilmeyeceğini, çünkü Türklerin tarihte nereye gittilerse oranın ilerlemesine engel olduklarını acı ve alaylı bir dille ifade ederek, bu planın tartışmaya dahi değmediğini söyledi. Bir tokat gibi inen bu acı cevapla ezilmiş olan Damad Ferid, utanç içinde memlekete geri döndü. Clemenceau'nun bu haksız ve merhametsiz sözleri bütün Türkler, bu arada doğal olarak Mustafa Kemal üzerinde de derin bir etki yaptı. Millet, artık medeni dünyanın, Osmanlı İmparatorluğu hakkında ne düşündüğünü öğrenmiş bulundu, Türkler için artık takip edilecek bir tek siyaset ve ümit vardı; o da Türklerle yurt edinilmiş topraklar üzerinde millî bir Türk devleti kurmaktı. Milliyetçilerin ve Mustafa Kemal'in idealleri, milletçe takip edilecek tek yoldu. Mustafa Kemal, milletin duyduğu derin acıya tercüman olarak Sadrazam'a bir mektup göndermekten kendini alamadı. Büyük vatansever bu mektupta diyordu ki: "İmparatorluğu parçalamak ve yok etmek hususundaki sarsılmaz kararın bu derecede küçültücü bir şekilde ilânı karşısında sarsılmayacak hiç kimse düşünemiyorum. Allah'ın yardımı ile milletimiz bu gibi câniyâne kararlar karşısında irkilmeyecek metin ve yılmaz bir ruha sahiptir. Şuna inanıyorum ki, zat-ı devletleri genel durumu, imparatorluğu ve milletin hakiki menfaatlerini üç ay öncekinden farklı bir şekilde görmektesiniz.

İçeride ve dışarıda selâhiyetle konuşmak ve kendini dinletmek için mutlak surette millî iradeye dayanmak gerektir. İngilizlerin gösterdiği yolda bir kurtuluş aramak manâsızdır. Hükümet, millî harekete karşı koymaktan vazgeçmelidir. En kısa zamanda Meclis-i Mebusân'ı toplamalıdır." Fakat Damad Ferid, Mustafa Kemal'in millî iradeye dayanarak devlet otoritesini Anadolu'ya geçirmekte olduğunu görüyordu. Bu durum karşısında İstanbul'da Meclis-i Mebusân'ı toplamaya karar verdi. 20 Eylül 1919'da Sultan Vahideddin bir genelge yayınladı. Bu genelgede millet ve hükümet arasında bir anlaşmazlık olduğunu ileri sürenlerin milleti yanılttıkları, seçimlerin bir an önce yapılmasını ve Meclis-i Mebusan'ın hemen toplanmasını istedi. Fakat adı geçen şahısların hareket tarzlarının, bunu geciktirmekte olduklarını iddia etmekte, büyük devletlerin adalet hissine güvenilmesini, bu sayede şerefimizin ve dünyadaki durumumuzun korunacağını belirtmekteydi.

Bu bildiri, son yüzyıldaki Osmanlı Hanedanı'nın kaderini Avrupa devletlerinin eline bırakmış, bağımlı ve korkak ruhlu entrikacı politikasının son ifadelerinden biri olması itibariyle dikkate değer. Öbür taraftan, kuvvet karşısında yılmayarak hakkını ve bağımsızlığını gerekirse ölüme atılarak savunmaya karar vermiş ses, Türk milletinin kendi sesiydi. Millet o sesin arkasından gitti. Mustafa Kemal, Sultan'ın galiplerden merhamet ve doğruluk dilenen cılız sesini gür sesiyle boğdu. Büyük *Nutuk*'ta der ki: "Nisfet ve merhamet niyâz etmekle millet işleri, devlet işleri görülemez; milletin, devletin şeref ve istiklâli temin edilemez. Nisfet ve merhamet dilenmek gibi bir prensip yoktur. Türk milleti, Türkiye'nin müstakbel çocukları bunu hatırdan çıkarmamalıdır."

Mustafa Kemal bütün hayat felsefesini şu cümlede özetlemiştir: "Hayat demek mücadele demektir. Hayatta muvaffakiyet mutlaka mücadeleyle mümkündür." Onun bu inanışı, bu mücadeleci, enerjik karakteri bütün tarih boyunca Türklerin karakteri olmuştur. Yeni Türkiye bu yeni ruhla doğacaktı. Türk milleti tekrar kendi birincil hayat felsefesine kavuşacak ve o ruhla yükselecekti. Bağımsızlığı, hürriyeti üzerinde pazarlık yapmak, onu başka menfaatler için kısmen olsun gölgelemek, yardım dilenmek, Türk milletinin karakterine hiçbir zaman yakışmazdı. Yenilmez görünen güçlükleri, Mustafa Kemal ve onun Kuvâ-yı Milliye çocukları böyle yendiler. Onun sunduğu devletin geleceği, bu mücadele felsefesine bağlıdır. Yeni yetişen nesiller, gerçek Atatürkçülüğün bu prensibini, tam bir bilinçle benimsemişlerdir.

Atatürk, Clemenceau'nun zehirli iftiralarını hiçbir zaman unutmamıştır. 1930'dan sonra Mustafa Kemal vaktinin, enerjisinin büyük bir kısmını, Türk tarihinin ve medeniyetinin kaynaklarını, asil karakterini meydana çıkarmaya karar verirken, bütün isteği sözde tarihçilerin Türk milletinin tarihine karşı sistemli bir şekilde yükledikleri bu haksız iftiraları ve hataları yine aynı silahla, ilimle düzeltme, Türk milletine milletler arasında hakkı olan şerefli mevkii sağlamaktı. Onun bütün hayatı, Türk milletinin haklarını almak için mücadele ile geçmiştir. Onun, layık olduğu hayat ve mevkii için savaş meydanında, ilim alanında, teknikte, her alanda yılmaz bir azimle çalışmak, Atatürkçülüğün gerçek temelindeki mücadeleci ruhtur.

Atatürk, aynı zamanda gerçekçi bir politikacıydı. Mücadelesinin daha başında Avrupa'da, dünyada hâkim akımın milliyet kavramı olduğunu bütün açıklığı ile görmüş, bu davanın başarı şansını iyi kavramıştı. Aynı şekilde, emperyalist devletler arasında savaştan sonra kendini gösteren rekabetin, Türk millî davasını başarıya eriştirme bakımından önemini anlamıştı. Bunun için o, daha başlangıçtan itibaren İngiltere'ye karşı Fransa'ya yaklaşmaya çalıştı. Sultan'ın İngiliz taraftarı siyasetine karşı Fransız taraftarı bir siyaset güttü. Avrupa kamuoyunda millî akımlara karşı sempati kuvvetliydi. Her millet kendi varlığını duyurmaya ve haklarını istemeye her zamankinden daha çok çabalamaktaydı (bu arada Ermenilerin ve Yunanlıların faaliyetleri, özellikle kamuoyunu Türkler aleyhine çevirmek çabasındaydı). Mustafa Kemal de Erzurum ve Sivas Kongrelerinin kararlarını millî iradenin ifadesi olarak yaymak ve bütün dünyaya duyurmak için mümkün olan bütün yolları kullandı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması: 23 Nisan 1920

Saray, Anadolu'da Damad Ferid Paşa Hükümeti aleyhine gittikçe kuvvetlenen hareketten ve nihayet ilişkilerin kesilmesi ile sonuçlanan olaylardan habersiz değildi. Hükümetin Paris'ten hayal kırıklığı içinde dönüşü, onun nüfuzunu sıfıra indirmişti. 2 Ekim 1919'da Ferid Paşa istifaya mecbur oldu. Yerine millî harekete taraftar bulunan Ali Rıza Paşa sadrazam oldu. Saray, kendi hükümeti ile Anadolu'daki hareketin uyum içinde çalışması için, daha doğrusu Anadolu'yu tekrar İstanbul'a bağlamayı zorunlu görmüştü. Ali Rıza Paşa, Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Mustafa Kemal'e göndererek anlaşmayı sağlamaya çalıştı. Mustafa Kemal,

bir genelge yayınlayarak yeni hükümet karşısında durumunu belirtti. Bu bildiride şu şartlarla yeni hükümeti destekleyeceklerini bildirmekteydi: Meclis-i Mebusân toplanıncaya kadar hükümet, milletin geleceğine ait hiçbir karar almayacak, Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarını ve Kuvâ-yı Milliye'yi tanıyacaktır. Mustafa Kemal, Rıza Paşa'ya, şimdiye kadar Kanun-i Esasî'ye (Anayasa) ve millî amaçlara aykırı hareket eden hükümetlerin hareketlerinden milletin çok sıkıntıya düştüğünü; şimdi Kuvâ-yı Milliye'nin millî iradeyi temsil edecek bir hale geldiğini ifade etti ve bu şartlar tanınmadıkça Anadolu ile İstanbul Hükümeti arasındaki ilişkileri kesmeye karalı olduğunu ilân etti. Aynı zamanda millî hareketle iş birliği yapmayan eski hükümet zamanında İstanbul'a bağımlı kalan Konya, Elazığ, Malatya valilerinin tutuklanmasını, Trabzon valisi ile eski Kastamoni ve Ankara valilerinin görevden alınmasını ve yeni bir göreve atanmasını bildirdi. İstanbul'da Harbiye Nezareti'nde önemli mevkilere kendi istediği kimseleri tayin ettirmek için ordu kumandanlarının yeni harbiye nazırına telgraf çekmelerini istedi. Fevzi veya Cevat Paşa'nın Erkân-ı Harbiye Nezareti Reisliği'ne; İsmet Bey'in (İnönü) Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'na tayinini talep etti. Bu isteklerinin çoğu yerine getirildi.

Ali Rıza Paşa cevabında, kongrelerin kararlarını esas hatlarında hükümetin siyaseti olarak benimsediklerini, fakat Heyet-i Temsiliye'nin hükümete ait yetkileri üzerine almasının kanuna aykırı anormal bir durum olduğunu ve Anadolu'da hükümet otoritesine itaat olunmasını, yabancılar ile siyasi ilişkiye geçmekten kaçınılmasını dile getirdi. Açıkça, Mustafa Kemal'in kongreler yoluyla ve özellikle ordunun desteği ile Anadolu'da fiilen kurduğu ihtilâl hükümetini tanımıyor ve ortadan kaldırmak istiyordu. Şunu belirtmek yerinde olur ki, Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşlarından bazıları da, onun Halifenin hükümetini hiçe sayacak ve ona hükmedecek kadar ileri gitmesini doğru bulmuyorlar, bunu zaman zaman kendisine bildiriyorlardı.

Millet iradesinin hâkim olduğu ve bütün hareketleri buna dayandırmak gerektiği noktasında ısrar eden Mustafa Kemal'e karşı yeni hükümet, aynı prensipleri öne sürüyordu. Ali Rıza Paşa telgrafında, "Memleketimizde Kanun-i Esasî'ye göre millet hâkimdir." diyordu. Meclis-i Mebusân'ın toplanması ve böylece millî iradenin memleketin geleceğine hâkim olması halinde, Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği Heyet-i Temsiliye'nin otoritesinin kalmaması lazımdı. Mustafa Kemal'in kendisi de bu esası savunuyor fakat millî amaçları bağımsız bir biçimde

gerçekleştirecek yetenekte bir heyet toplanmadıkça millî hareketi gevşetmek istemiyordu. O, Çanakkale'de nasıl hayati tehlike karşısında âmirine danışmadan askerî hareketi kendi girişimiyle ele almış ve Çanakkale Zaferi'ni kazanmış ise, millî hareketi amacına erişinceye kadar liderliği altında yürütmeye karalıydı. Mustafa Kemal kendine, Türk milletine güveniyordu. Türk milletini esenliğe çıkardığı gün hareketlerinin, aldığı bütün önlemlerin haklılığını millet onaylayacaktır.

Mustafa Kemal, yeni hükümet millî hareketi ve onun icra kurulu olan Heyet-i Temsiliye'yi yasal ve kanunî saymadıkça onunla hiçbir zaman anlaşmaya gitmemeye karar verdi. Bağımsız hareketlerine devam ederek hükümete danışmadan millete bir bildiri yayınladı. Öbür taraftan hükümette kendi bildirisini yayınlamaktaydı. Mustafa Kemal millî iradeyi temsil ettiklerini öne sürüyor ve buna dayanarak bütün otoriteyi Heyet-i Temsiliye'de görüyor, Anadolu'da her yerde memurların Heyet-i Temsiliye'nin emirlerine tâbi olmalarını istiyordu ve bunu gerçekleştirmeyi başarmıştı da. Ordu ve millet onun arkasından yürüyordu, karşı gelen valileri, ordu kumandanlarına gönderdiği bir emirle görevden uzaklaştırıyor veya tutuklatıyordu.

Mustafa Kemal, bütün iyi niyet gösterilerine rağmen Ali Rıza Paşa kabinesine güvenmemekte şu bakımdan kendini haklı göstermektedir: Ali Rıza Paşa devletin sürüklenmekte olduğu uçurumdan habersiz gerçekle ilgisi olmayan önlemlerden bahsetmektedir. Millete, davasını anlatacak, aldatılmasına engel olacak bir lider gerekti. Bundan başka yeni kabinede Mustafa Kemal'in aleyhine fikirler besleyen Damad Ferid Paşa Dâhiliye Nezareti görevini üzerine almıştı bu güvensizliği artırmaktaydı. Diğer taraftan hükümet bildirisi, Mustafa Kemal'e ve Heyet-i Temsiliye'ye önem vermediği için bu esaslı bir güvensizlik kaynağı oldu.

Hükümetin görüşü, Mustafa Kemal'e şöyle özetleniyordu: Şimdiye kadar millî kuvvetler ve teşkilâtın faaliyetlerinin iyi sonuçlarını herkes kabul etmektedir. Fakat bundan sonra, kanunî bir idarenin bu eserin meyvelerini toplaması gerekir. Şimdi devletle millet arasındaki bu ayrılığa son vermek zorunludur. Esasen Mebusân Meclisi'nin toplanması için bütün önlemler alınmıştır.

Açıkça görülüyor ki, Anadolu'daki millî hareket, sultanın hükümeti için bir araçtan ibaretti. Ondan müttefik devletler ile yapılacak görüşmelerde bir koz olarak yararlanmak isteniyor ve merkezî hükümete tam itaati uygun görülüyordu. Fakat Mustafa Kemal, Anadolu'da millî kurtuluş

görevini ve millî iradeye dayanarak gerçek otoriteyi benimsemiş bir ihtilâl hükümeti meydana getirmiş olup bu hareketi derinleştirmekteydi. Daha o zaman İstanbul, bu hareketin saltanatın kaldırılmasıyla sonuçlanacak bir ihtilâl hareketi olduğunu tahminde gecikmedi. Ali Rıza Paşa bu fikirdeydi. 8 Ekim'de Rıza Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta Mustafa Kemal, o zaman hareketin bu karakterini doğal olarak, itiraf edemezdi, ona kabine ile anlaşma halinde olduğunu, bugünkü hükümetin, milletin güvenine sahip olduğunu bildirdi. Bunun üzerine İstanbul'dan hükümeti temsilen Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesine ve Heyet-i Temsiliye ile görüşerek antlaşmanın esaslarını tespit etmesine iki taraf karar verdi.

Damad Ferid'in düşmesinden beri Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'da nüfuzu kuvvetlenmekteydi, her tarafta askerî ve sivil makamlar millî teşkilâtı takviye etmek ve genişletmek için faaliyetlerini artırmışlardı. Örneğin, Bursa'da Damad Ferid'in adamı olan vali, İstanbul'a sürülmüş ve yerine yerel bir komite idareyi ele almıştı. Aydın ve diğer bölgelerdeki halk direniş hareketlerinin, Kuvâ-yı Milliye'nin teşkilâtlandırılması için Heyet-i Temsiliye oralara subay ve kumandanlar gönderdi. İşgal edilen bölgelerde de gizli direniş teşkilâtı kurmak üzere emirler verildi.

Mustafa Kemal, millî hareketin siyasi teşkilâtı olarak Müdafa-i Milliye Cemiyetlerini de kuvvetlendirmeye ve ileride yapılacak Meclis-i Mebusân seçimlerinde bu örgütlerin adaylarını seçtirmek için önlemler almaya başladı. Bu yolla hem siyasi hem askerî cephede millî hareketi hâkim duruma getirmeye çalıştı. İstanbul Hükümeti ve sultan, daha o zaman fiilen Anadolu'da hâkimiyeti kaybetmiş sayılırdı.

Yeni toplanacak Meclis-i Mebusân, milletin gerçek ve yasal temsilcisi olarak Heyet-i Temsiliye'nin görevini sona erdirecek, eğer faaliyetinde devam etmek için ısrar ederse, birçoklarının iddia ettiği gibi; âsi ve kanuni olmayan bir yapı haline gelecekti. Mustafa Kemal mecliste millî hareket taraftarlarının çoğunluğu elde tutmalarını, kendisini başa getirmelerini, böylece meclis ve hükümet ile millî hareket arasındaki ayrılığa son vermelerini istiyordu. Meclisin, sultanın ve işgal kuvvetlerinin etkisinden uzak; millî amaçları serbestçe takip edebilecek bir durumda bulunması için de İstanbul'da değil, Anadolu'da bir yerde toplanmasını zorunlu görüyordu. Meclis-i Mebusân, sultanı değil millî hareketi desteklemeliydi. Mustafa Kemal, milletin genel onayını alıyor, milletçe destekleniyor, yoklukla varlık arasında bulunan Türk milleti kurtuluş ümidini ona

bağlıyordu. Mustafa Kemal'in gerçek icra kuvveti ise ordudan geliyordu. Yeni hükümet ile memleketin iç, dış davaları üzerinde güdülecek siyasi amaçları tespit etmeden önce, ordu kumandanlarına bir genelge gönderdi ve onların fikirlerini sordu.

18 Ekim'de Amasya'da Salih Paşa ile Mustafa Kemal buluştular. Halk, büyük tezâhuratta bulundu. Görüşmeler 20-22 Ekim arasında üç gün sürdü. Alınan kararlar ordu kumandanlarına bildirildi.

Mustafa Kemal'in hükümete kabul ettirmeye çalıştığı esas noktalar şunlardı: Millî teşkilât ve Heyet-i Temsiliye merkezî hükümet tarafından resmen siyasi bir varlık olarak tanınmalıdır. Görüşmelerin resmî niteliği ve alınacak kararların uygulanması her iki tarafa da mecburi olmalıdır. Konuşmaların ve kararların resmî protokoller halinde tespit ve imza olunmasına Mustafa Kemal önem verdi. Bu suretle millî teşkilâtın gayri meşruluğunu iddia edenlerin bu iddiaları düşmüş olacaktı.

Devletin temel kanunlarına göre, padişahın devlet içindeki makamı sebebiyle, protokolde saltanat ve hilâfet makamına karşı bağlılık belirtiliyor, sonra Sivas Kongresi kararları esas noktalarında kabul ediliyordu. Buna göre:

1. Türklerin yerleştiği vilayetlerin düşmana şu veya bu suretle terk olunması, bir himaye veya mandanın kabul edilmemesi, bir kelime ile Türk vatanının bütünlüğü ve bağımsızlığının korunması,

2. Gayrimüslim unsurlara Türk vatanının siyasi egemenlik ve toplumsal dengesini bozacak nitelikte ayrıcalıklar verilmemesi,

3. *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin hukuki bir örgüt olarak İstanbul Hükümeti'nce tanınması,

4. Barış konferansına Heyet-i Temsiliye tarafından onaylanacak kimselerin gönderilmesi,

5. Osmanlı Meclis-i Mebusân'ın İstanbul'da toplanması doğru olmadığından, bu esaslar, ileride Meclis-i Mebusân tarafından kabul edilmek üzere iki taraf arasında bir anlaşma halinde tespit edilmiş bulunuyordu. Seçimlerde Heyet-i Temsiliye'nin hiçbir müdahalede bulunmayacağı, seçimlerin serbestçe gerçekleşeceği belirtilmekteydi. Heyet-i Temsiliye'nin faaliyeti ayrı bir protokolde tespit edilmişti. Salih Paşa meclisin İstanbul'da toplanmayıp Anadolu'da daha emin bir yerde toplanması fikrini kabine arkadaşlarına kabul ettirmeye çalışacağını, başarılı olamadığı takdirde istifa edeceğini vadetmişti.

Millî iradenin nüfuzunu kırmak, işleri yine sultanın ve hükümetinin eline vermek için Sivas'ta şeyh unvanı taşıyan birtakım insanların padişaha gönderdikleri bir telgraf, fazlasıyla dikkate değer. Telgrafta, "Mustafa Kemal Paşa, Padişah'ın fermanıyla hareket ettiği söylentisini yayarak kendini millî iradenin temsilcisi olarak göstermek çabasındadır ve bu çabasında bir avuç tâbileri kendisine yardımcı olmaktadırlar. Bizler, dinimizin bir gereği olarak Halifemiz efendimize her bakımdan sadık bulunuyoruz. İki yüzden fazla ulema âyân ve tüccarın imzası ile Salih Paşa'yı Sivas'a davet etmişsek de bir cevap alamadık," denmekteydi.

Bu olay İngilizler ile beraber hareket eden Said Molla'nın bir icâdıydı. Mustafa Kemal, davet telgrafını Salih Paşa'ya verdi ve entrikacıların cezalandırılmasını istedi. Sivas'ta telgrafhaneyi sıkı kontrol altına aldırdı. Bu olaylar, Mustafa Kemal'in yeni hükümete karşı güvenini sarstı. Buna karşı Ankara halkı valilik vekâletinde bulunan Yahya Galip Bey ve İstanbul'un gönderdiği valiyi kabul etmeyeceklerini belirterek, Ferid Paşa'nın adamı olduğunu ileri sürerek İstanbul'a bir protesto gönderdiler.

Harbiye nazırı memleketin her tarafında bu gibi iddiaların hükümetin otoritesini sıfıra indirdiğinden, benzer girişimlere son vermekte Mustafa Kemal'in yardımcı olmasını isteyen bir telgraf gönderdi.

Bütün bu olaylar, merkezî hükümet ile Heyet-i Temsiliye arasında yasal otoriteyi kimin temsil ettiği noktasındaki esaslı fikir ayrılığını ve mücadeleyi yansıtmaktadır. Merkezî hükümet, sultanın tayin ettiği bir hükümet olarak tek meşru hükümet olduğunu iddia ettiği halde Hayet-i Temsiliye kendini millî iradenin iş başına getirdiği bir heyet sayarak bu otoriteyi kendinde görmekte, Mustafa Kemal'in büyük *Nutuk*'ta söylediği tarzda bir hükümet gibi hareket etmekteydi. Görülüyor ki, Mustafa Kemal mücadeleyi açıkça sultanla millet arasında bir çatışma şeklinde anlıyor ve yasal otoritenin tek sahibinin millet olduğu teziyle sultanın otoritesine karşı geliyordu. Mustafa Kemal bir millet meclisinin Anadolu'da toplanması ve millî harekete tam bir meşruiyet kazandırmasını, bundan sonraki faaliyetlerinde başlıca hedef olarak seçti. Bu çalışmaları, öncelikle İstanbul Hükümeti'nin meclisi İstanbul'da toplaması neticesini verdi. Fakat bu meclisin İngilizler tarafından dağıtılması üzerine Mustafa Kemal istediği gibi bağımsız bir millet meclisini Anadolu'da toplamakta ve yeni Türk devletini sağlam esaslar üzerinde kurmakta başarılı olacaktır. İngilizler, öncelikle, Yunanlıları İzmir'e çıkarmak, ikinci olarak, Meclis-i Mebusân'ı dağıtmakla millî hareketin uyanmasına ve zafer kazanmasına

başlıca sebep olmuşlardır. Başka bir ifadeyle, onlar Türk milletinin ve onun liderlerinin neler yapabileceklerini hesap edememişlerdir. Şimdi bu olayları biraz daha yakından takip edelim.

İstanbul'da Osmanlı Meclis-i Mebusân'ın toplanmasına Mustafa Kemal kesinlikle bir şekilde karşıydı. Öncelikle kendisinin İstanbul'a gitmesi şahsı için tehlikeliydi ve İstanbul'a barış imzalanıncaya kadar ayak basmaması İstanbul'daki millî teşkilât tarafından bildirilmişti. Mustafa Kemal, İstanbul'da müttefiklerin kontrolü altında toplanacak bir meclisin, milletin gerçek çıkarlarına uygun serbest faaliyette bulunmayacağını düşünmekteydi. İstanbul'dakiler ise, Padişah'ın İstanbul'da bulunduğu, meclis, Anadolu'da toplandığı taktirde idarî güçlükler doğacağı iddiasıyla Meclis'in İstanbul'da toplanması gerektiği düşüncesinde ısrar etmekteydiler. İstanbul'dan Kara Vasıf da Mustafa Kemal'e aynı şeyi kabul etirmeye çalışıyordu. Bu mesele sonuç olarak, sultan ile millî teşkilât arasında otorite mücadelesinin, başka bir şekilde ortaya çıkmasıydı. Meclis Anadolu'da toplanırsa, hiç şüphesiz Mustafa Kemal'in nüfuzu altında hareket edecekti.

Mustafa Kemal için bu nazik meselede halkın ve seçilecek mebusların hangi eğilimde olduklarını bilmek önemliydi. Aynı zamanda ordu kumandanlarının fikirlerini sordu: Meclisin İstanbul'da toplanması yönünde kuvvetli bir eğilim görüldüğünden bunu kabul etti. Fakat aynı zamanda mebusların İstanbul'a hareket etmeden önce bazı merkezlerde toplanarak emniyet tedbirlerini düşünmeleri, kuvvetli bir grup oluşturmaları ve millî teşkilâtın programını savunmak üzere hazırlanmaları konusunda karar aldı. Millî teşkilâtı memlekete yaymak ve kuvvetlendirmek üzere orduya emirler gönderildi. Mebusların millî davaları tam serbestlikle görüştükleri hakkında güven oluşuncaya kadar millî teşkilâtın her zamanki gibi faaliyetlerine devam edeceği kararlaştırıldı. Aynı biçimde Paris Konferansı'nda millî teşkilât aleyhine bir karar alındığı ve bu karar hükümet ve meclis tarafından onaylandığı takdirde, amacı gerçekleştirmek için mümkün olan hızda ve en uygun şekilde milletin fikri alınarak harekete geçilecekti.

Bu kararlar, Mustafa Kemal'in daveti üzerine Sivas'ta toplanan bir konferansta alınmıştı. Bu konferansa Kâzım Karabekir, Rauf Bey, Ali Paşa, Vasıf Bey katılmışlardır. Bu isimler, Mustafa Kemal'in millî teşkilâtta başlıca kimlerle çalıştığını göstermesi bakımından dikkate değer olduğu gibi millî teşkilâtın geleceği söz konusu olduğu zamanlar

onun nasıl hareket ettiğini belirtmesi bakımından da önemlidir. Meclisin toplanması ile beraber millî iradenin bu mecliste ortaya çıktığı ve artık onun dışında milleti temsil etmek iddiasında bulunan bir örgüte yer kalmadığı açıktı. Fakat görüldüğü gibi meclis bu kararı alsa dahi, millî amaçları gerçekleştirmek için Mustafa Kemal ve arkadaşları millî teşkilâtı devam ettirmek kararındaydılar. Mustafa Kemal mebuslara bu kararları bildirdiği gibi, şu noktalara onların dikkatini çekti: Müttefiklerin meclisin üyelerini tutup sürgün etmeleri ihtimali vardır. Mecliste düşmanın amaçlarına alet olacak gruplar (Rum mebuslar, *İngiliz Muhipler Cemiyeti*, *Nigehbân Cemiyeti* üyeleri) hazır bulunacaktır. Bu şartlar altında meclis, tarihî millî görevini yapmakta büyük güçlükler, hatta imkânsızlıklar karşısında kalabilir. İstanbul'da toplanması doğru değildir. Bu konuda mebusların fikirlerini bildirmeleri rica olunur. İstanbul'da toplandığı takdirde durumu incelemek için mebusların Trabzon, Bursa, Eskişehir, Bandırma, Edirne gibi merkezlerde toplanması uygun olur.

Bu arada Mustafa Kemal ile hükümetin arası gittikçe açılmaktaydı. Hükümet, meclisin İstanbul'da toplanmasında ısrar ediyor, millî teşkilâtın seçimlere müdehalesini istemiyor, millî teşkilât adına devlet işlerine karışılmaması uyarısı yapılıyordu. Bunlara uyulmadığı takdirde hükümetin istifa edeceği tehdidinde bulunuluyordu. Bu tehdit seni düşmanların karşısında yalnız bırakırız anlamına geliyordu. Çünkü Ali Rıza Paşa kabinesi, millî hareketi ve Mustafa Kemal'i destekler bir hükümet kabul ediliyordu. Harbiye Nazırı Cemal Paşa, millî teşkilâta üye biriydi. Bu arada millî hareket aleyhinde Bandırma Anzavur Ayaklanması'nın olması endişeyi artırdı. Mustafa Kemal, devlet işlerine karışmamak gerektiğini kabul etmekle beraber millî hareketi ve teşkilâtı zayıflatacak durumlara göz yumulmayacağını da hükümete bildiriyordu. Mustafa Kemal, hükümetin millî çıkarlara aykırı gizli cemiyetlerin İstanbul'da serbestçe faaliyette bulunduklarına da dikkat çekmekteydi. Özellikle, *İngiliz Muhipler Cemiyeti* adı altında Said Molla'nın faaliyetleri millî çıkarlara karşı haince amaçlara yönelmişti. Mustafa Kemal, Meclis-i Mebusân'ın İstanbul'da toplanmasına engel olamayınca, millî hareketi destekleyen bir grup oluşturarak Meclis'te millî amaçların Sivas Kongresi'nde tespit edildiği gibi savunulmasını sağlamaya çalıştı. Mebusların Eskişehir'de toplanarak kendisi ile toplu nasıl hareket edeceklerini belirlemelerini istedi, bu amaçla Ankara'ya hareket etti ve 27 Aralık 1919 tarihli bir genelge ile Heyet-i Temsiliye'nin, yani millî hareket icra organının merkezi

olarak Ankara'yı belirledi. Yolda ve Ankara'da kendisine halk tarafından yapılan gösterileri bir güven gösterisi olarak kabul etti ve bunu her tarafa bildirdi. Ankara'yı merkez yapmak fikri, onda daha iki ay öncesinde vardı. Merkezin Sivas'tan Ankara'ya naklini doğudaki savunma için zararlı sayan bazı arkadaşları bu değişikliğe o zaman itiraz etmişlerdi, Mustafa Kemal merkezin İstanbul'a ve Batı Cephesi'ne yakın olması zorunluluğuna inanmaktaydı. Şimdi meclisin İstanbul'da toplanması bu zorunluluğu büsbütün kuvvetlendirmişti. Ankara'ya geldikten sonra Mustafa Kemal İstanbul'a gidecek mebusların toplanma ve görüşme yeri olarak Eskişehir'den vazgeçti ve Ankara'yı tayin etti. Hükümet ve bu arada Mustafa Kemal'in güvendiği Harbiye Nazırı Cemal Paşa, Ankara toplantısı fikrine karşıydı. Meclisin bir an önce toplanması için Ankara'ya gidilmemesi ve esasen Ankara'da böyle bir toplantının gereksiz olduğu, bunun içeride ve dışarıda meclisin otoritesini sarsacak bir hareket olacağı iddia edilmekteydi. Mebuslar kararsızlık içindeydiler. Bir kısmı Ankara'ya gelmiş bir kısmı doğru İstanbul'a gitmişlerdi. Hükümet Mustafa Kemal'in mebuslar ile doğrudan doğruya ilişkiye girmesini, mebusların onun nüfuzu altında kalmasını istemiyordu. Mustafa Kemal, hareketini İstanbul Hükümeti'ne şöyle anlattı: "Şayet mecliste millî teşkilâtın desteklediği kuvvetli bir grup bulunmaz ve Sivas kongresinde belirlenen millî amaçlar ezici bir çoğunlukla meclis tarafından onaylanmaz ise, milletin davada birliği ve kuvveti gösterilemez. Ayrılık düşmana hizmettir."

Bu arada Mustafa Kemal'in Harbiye Nezareti ile anlaşmazlığa düştüğü bir meseleyi de burada anmak gereklidir. Bu sırada Harbiye Nazırı, Anadolu'da kolordu ve tümen kumandanlıklarında bulunan genç kumandanların yerine İstanbul'dan yaşlı ve büyük rütbeli generalleri getirmek istiyordu. Mustafa Kemal buna itiraz etti. Özellikle, Ankara'da bulunan ve Damad Ferid tarafından azledilmiş Ali Fuad Paşa'nın yerine Fevzi Paşa'nın gönderilmesine inatla karşı koydu. Ali Fuad Paşa, Batı Cephesi'nin teşkilâtlandırılmasında başlıca rolü oynamıştır. Mustafa Kemal, harbiye nazırının İstanbul Hükümeti gibi serbest hareket etmediği, düşman devletlerden emir almakta olduğu düşüncesindeydi. Bu sebepten milletin bağımsız temsilcisi olarak Heyet-i Temsiliye'nin kararlarını hükümetin kararlarının üstünde tutuyordu. Bunu şu olay ile belirtmek istemiştir: Yunanlılar 15 Mayıs'ta sözde bu çevredeki Rumların emniyetini sağlamak bahanesi ile İzmir'e çıktıktan sonra, memlektin içine doğru süratle yayılmaya ve mümkün mertebe geniş bir araziyi

işgal altına almaya çalıştılar. İşgal hareketi, Türk halkının katliamı, yıkılıp yakılması ve vahşet usullerine başvurulması gibi korkunç bir tarzda yapılmakta, buna karşı Türkler arasında nefs-i müdafaa için yer yer direniş kuvvetleri kurulmaya ve düşmana karşı çete savaşı yapılmaya başlandı. Bu harekâtta Demirci Efe gibi efeler kendini gösterdi. Bundan başka 29 Mayıs 1919'da ilk defa Ayvalık'ta Ali Bey kumandasındaki ordu birlikleri Yunanlılara ateş açarak bu direniş hareketine katıldılar. Ondan sonra Mustafa Kemal Refet Bey'i (sonra meşhur Refet Paşa) Batı'ya, efeler arasına göndererek bu millî halk direniş hareketini teşkilâtlandırmaya ve ordu ile bağlantısını kurmaya çalıştı. Müttefik devletler Yunan işgalinin doğurduğu huzursuzluğu görerek buraya bir soruşturma komisyonu gönderdiler ve bu komisyon Yunanlıların bir işgal ordusu gibi hareket ettiğini, yıldırma hareketlerinde bulunduğunu tespit etti. Müttefikler bunun üzerine Yunanlıların daha fazla ilerlemesine engel olmak, bu yolla Türkleri yatıştırmak ve çarpışmaları önlemek üzere iki taraf arasında bir hat tespit etti. Bu teklif İstanbul'da General Milne tarafından bildirildiği için buna *Milne Hattı* denilmiştir. İki taraf arasında müttefik kuvvetleri yer alacaktı. Osmanlı hükümeti ise bu kuvvetlerin düzenli Osmanlı askeri olması ve arazinin de müttefik kuvvetleri tarafından işgal edilmesini teklif etti. General Milne, Osmanlı Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya, Paris müttefik makamları tarafından bu konuda alınan kararların uygulanması konusunda baskı yapmaya başladı. Cemal Paşa'nın bunları uygulamadığını ileri sürdü. Cemal Paşa ise, buna karşı yapılan hareketler karşısında halkı direnmekten alıkoymaya imkân olmadığı, Osmanlı hükümetinin tekliflerinin kabulünü ileri sürdü. Nihayet, müttefik makamları Cemal Paşa'yı istifaya mecbur ettiler (22 Kasım). Bu şunu ispat etmekteydi ki, Osmanlı hükümetine müttefikler hükmetmekteydiler. Mevcut şartlar altında İstanbul Hükümeti'nden emir almak, düşmana hizmet etmek demek olurdu.

Cemal Paşa'nın ve onunla beraber Genel Kurmay Başkanı Cevat Paşa'nın müttefiklerin baskısıyla istifaya zorlanması, İstanbul Hükümeti'nin memlekette nüfuzunu büsbütün kırdı, milliyetçilerin ve vatanın esenliğini isteyenlerin tamamıyla Mustafa Kemal'e bağlanmaları neticesini verdi. Onların istifasıyla Mustafa Kemal, İstanbul'da kendine taraftar sayılan iki adamı kaybediyordu. Ali Rıza Paşa kabinesi bu darbeden sonra fazla yaşamayacaktır. Meclis-i Mebusân Ali Rıza kabinesi zamanında toplanacaktır.

Cemal Paşa'nın ve hükümetin, mebusların Ankara'da toplanarak millî bir cephe halinde İstanbul'a hareketi fikrine karşı olduklarına yukarıda işaret etmiştik. Müttefik devletler, değil böyle bir millî grubun, Meclis-i Mebusân'ın dahi toplanmasına karşıydılar.

Mebusların hepsi Ankara'ya gelmediler. Fakat gelenlerle Mustafa Kemal toplantılar yaparak memleketin kurtuluşu için gidilecek yolu açık bir şekilde belirtti. Sözlerinin özeti şudur: Devlet ve millet bir ölüm kalım noktasına gelmiştir. Millet kurtuluş için kendi kaderini kendi eline almıştır. İstenen şey açıktır: Bağımsızlık ve hürriyet. Bunun üzerinde kimsenin tereddütü yoktur ve bütün millet bu amaç arkasında birleşmiştir. Kurtuluş için birlik şarttır. Mecliste milletin vekilleri, milletin bu tek amacının sözcüsü olmalı, bunun arkasında birleşmelidir. Amacımız, Sivas Kongresi'nde açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bundan başka bir program ve siyaset olamaz. Millî hareket, daha şimdiden dünyada Türkiye'ye karşı bakışı değiştirmiş bulunmaktadır. Bu yolda yürümek mutlaka bizi kurtuluşa götürecektir. Özetle mebuslar, Sivas Kongresi'nde ifade edilen millî amaçlar etrafında birlik halinde bulunmalıdırlar. Mustafa Kemal'in arzusu, onların Müdafa-yi Hukuk Partisi halinde teşkilâtlanmalarıydı. Fakat mebuslar, bu cesareti gösteremediler. Mustafa Kemal sonradan, kurtuluş hareketi başarıya ulaştıktan sonra, onların bu hareket tarzını, bu çekingenliklerini, onlara göstediği yoldan kaçmalarını şiddetli bir dille eleştirmiş, millî davaya bir ihanet saymıştır.

Mustafa Kemal İstanbul'a mebus olarak gitmemeye karar verdi. Çünkü meclise karşı müttefik kuvvetleri tarafından bir suikast düzenleneceğinden ve meclis tarafından kendisinin başkan yapılacağından şüphe etmekteydi. Meclis başkanlığı kendisine milletin lideri olmak için gereken formaliteyi sağlamış olacaktı. Başkanlık teklifini birkaç kişiye söyledi, fakat onlar İstanbul'a gidince bunu unuttular.

Meclis-i Mebusân 19 Ocak 1920'de İstanbul'da toplandı. Aynı tarihte Cevat ve Cemal Paşaların istifasını istediler. Gösterilen suçları, millî kuvvetleri desteklemekti. Mustafa Kemal, bunun devletin bağımsızlığına indirilmiş ağır bir darbe olarak düşünüleceğinden istifayı kabul etmemelerini kendilerine ve sadrazama yazdı. Bu aynı zamanda millî teşkilâta indirilmiş bir darbe olacaktı. Fakat o, bunu önleyemedi.

Mustafa Kemal, Meclis-i Mebusân'ın çalışmalarını yakından takip etti. Özellikle, Heyet-i Temsiliye üyelerinden Rauf Bey'den raporlar almaktaydı. Kendisinin başkanlığa seçilmesi suya düştü. Rauf Bey'e

yazdığı mektupta Mustafa Kemal, bunu millî kuvvetlerin millet tarafından resmen tanınması amacıyla istediğini, meclis dağıtıldığı takdirde onun başkanı sıfatı ile görevlerini devam ettirmek imkânını bulacağını, bu işte kişisel ihtirasın söz konusu olmadığını yazdı. Meclis toplanır toplanmaz hükümetin beklendiği gibi yaptığı ilk işlerden biri, Heyet-i Temsiliye'nin millî iradeyi temsil ettiği iddiasına karşı cephe almasıdır. Rıza Paşa bütün vilayetler için hazırladığı bir genelgede, toplanan meclisin millî iradeyi temsil eden tek yer olduğu ve millî irade adına yapılan her tür faaliyetlerin bundan sonra kanunlara göre cezalandırılacağını ilân etmiştir. Bu olağan zamanlarda bir hükümetin yapabileceği normal bir hareket sayılabilirdi. Fakat işgal kuvvetlerinin baskısı ile nazırlarını işten uzaklaştıran bir hükümetin, milletin bağımsızlığı ve vatanın kurtarılması için faaliyette bulunan bağımsız bir oluşuma ve onun liderine karşı bu iddialara kalkışması, eğer bu hareketi bir siyasi manevra ifade etmiyorsa, çok hatalı bir karardı. Buna karşı Mustafa Kemal de millete bir bildiri ilân ederek millî birliğin önemini, millî komite ve teşkilâtın millî vazifesine devam etmesi gerektiğini ifade etti. Bu sırada işgal kuvvetleri kumandanlığının İstanbul'un Türklere bırakılacağı hakkında sözlü vaadleri de Millî Teşkilâtı ve direnişi dağıtmak amacıyla Osmanlı hükümetini destekliyordu. Gerçekleri gören milliyetçiler, başlarındaki Mustafa Kemal'in bilinçli uyarılarıyla kızgınlığa kapılmadılar. Meclisi, politikacıların ve saray hükümetinin tahmin ve ümit ettiği gibi dağılmaya bırakmayıp toplanmasını sağladılar. Ordu ve millî teşkilât, millî hakların ve bağımsızlığın sarsılmaz dayanağı olarak faaliyete devam etmeye karar verdi.

Şimdi İstanbul'da Harbiye Nezareti'ne Fevzi Paşa (Mareşal) getirildi. Harbiye Nezareti'nde İsmet Bey, bu sırada Mustafa Kemal'in iş birliği halinde bulunduğu başlıca kişiydi. Mustafa Kemal, Ankara'ya Heyet-i Temsiliye'yi naklettiği zaman İsmet Bey Ankara'ya gelmiş, sonra İstanbul'da bulunması faydalı görülerek tekrar Harbiye Nezareti'ne dönmüştür. İsmet Bey, 3 Mart'ta İstanbul'dan çok önemli bazı haberler gönderdi: Hükümeti devirmek, meclisi ve millî kuvvetleri dağıtmak üzere bir birlik kurulmuş olduğunu; bunların İstanbul'da bir hilafet yüksek meclisi oluşturarak milletin kaderini ellerine almaya hazırlandıklarını bildirmekteydi. İngilizler, İstanbul'u sultana bırakacaklarını vadederek böyle bir hareketi desteklemekteydiler. Öbür taraftan Yunanlılar yeni bir saldırı hareketine hazırlanmaktaydılar. Anzavur, Balıkesir ve Biga

çevresinde millî kuvvetler aleyhine faaliyetlere geçmişti. İngilizler bir taraftan da Ali Paşa üzerinde baskı yapmaktaydılar. 3 Mart'ta Yunan taarruzu başladı. Ali Rıza Paşa istifa etti.

Şimdi Ferid Paşa'nın temsil ettiği İngilizlere dayanmak isteyen saltanatçı ve gerici grupla Mustafa Kemal'in başında bulunduğu milliyetçiler arasında iktidar için gizli, şiddetli bir mücadele başladı. Mustafa Kemal, Sultan'a bir telgraf göndererek millî amaçları temsil eden bir hükümeti iş başına getirmek zorunluluğunu belirtti. Saray, Salih Paşa'yı hükümeti oluşturmakla görevlendirdi. İktidarı, Mustafa Kemal'e vermek düşünülüyordu. Fakat onun İstanbul'a gelme ihtimali olmadığından, buna imkân yoktu. Aslında İngilizler buna izin vermezlerdi. Mustafa Kemal'in milletin yanından ayrılarak Sultan'ın sadrazamı olmayı kabul etmeyeceği açıktı. İstanbul'da ancak saltanatın ve İngilizlerin çıkarlarına hizmet edecek bir hükümet kurulabilirdi. Milletin gerçekten güvendiği millî lider ise, bu iktidarı ancak, milletin yanında, onun elinden alabilirdi.

İstanbul'un İşgâli

Salih Paşa, Amasya görüşmelerinden beri millî amaçları benimsemiş bir kişi olarak, milliyetçileri tatmin eder bir hükümet başkanı sayılırdı. Fakat İngilizler darbeyi hazırlamışlardı. 16 Mart 1920'de İtilâf Devletleri, İstanbul'u resmen işgal, ettiler, devlet dairelerini, Meclis-i Mebusân'ı bastılar ve belli başlı mebusları tutukladılar. Daha sonra bu mebusları Malta'ya sürgün gönderdiler.

Yayınladıkları bildiride İtilâf Devletleri, bu hareketi haklı göstermek için, milliyetçilerin barış konferansı tekliflerini reddederek Anadolu'da savaşı tekrar alevlendirdiklerini, Hristiyan halka tecavüzde bulunduklarını, bu yüzden müttefiklerin birtakım önlemler almaya mecbur kaldıklarını belirtiyorlardı. İstanbul'u Türklerden almak maksadında olmadıklarını tekrarlıyorlardı. İstanbul işgalinin geçici olduğu, halkın makamı hilafet merkezi olan İstanbul'dan alacakları emirlere uymaları gerektiği ifade ediliyordu.

Bu bildiriyi hazırlayanlar, millî kuvvetin İzmir faciasından doğduğunu bilmezliğe geliyorlar, kuzu postuna bürünerek yeni işgal ve tecavüzlerini örtmeye çalışıyorlardı. Hükümet, artık tamamıyla düşmanın himaye ve emrinde olan bir hükümetti.

İstanbul'un işgali Millî Mücadele tarihinde yeni bir aşamadır. O zamana kadar saltanattan ve İngiliz himayesinden yardım ümit eden

birçok kimseler de artık Anadolu'da millî harekete katılmaktan başka çare olmadığını görmüşlerdi. Şimdi Türk milletinin asıl hükümeti Anadolu'da kurulacaktır.

Meclis-i Mebusân'ın toplanmasıyla politikacıların konumunu sarsmaya çalıştıkları Mustafa Kemal, meclisin İngilizler tarafından zorla dağıtılması üzerine eskisinden çok daha kuvvetli hale geldi. Artık millî amaçları yalnız o temsil etmekteydi. İstanbul'da kendilerini emniyette hissetmeyen birçok kimse Anadolu'ya geçip Mustafa Kemal ile birleştiler. İngilizlerin hareketi, bütün yurtta millî hisleri tekrar galeyana getirdi. Millet, amacı ve lideri etrafında her zamankinden daha bilinçli olarak birleşti. İngilizler Türklerin gözünü korkutmak istedi, ama aksine Türk milletinin daha azimli mücadeleye devam etmesi kararı ile karşı karşıya kaldı. Burada Mustafa Kemal'in uzağı gören, azimli lider kişiliğinin birinci derecede rolü vardır. Mustafa Kemal, yazı ve genelgeleri ile içeride halkı uyarıp, yapılan hareketin anlamını halka açıkladığı gibi, dünya kamuoyu üzerinde bir etki yapmaya, uygulanan hareketin haksızlığını anlatmaya çalıştı. En cesaret kırıcı olaylar karşısında irkilmeden, ümitsizliğe düşmeden bu olaylardan yeni saldırı planları için istifade etmesini bilen Mustafa Kemal o zaman büyük lider kabiliyetini kanıtladı. Vilayetlerde mitingler düzenletti, işgali protesto ettirdi. Bu hareket, her şeyden önce Mondros Mütarekesi'nin maddelerine aykırıydı. 16 Mart günü yayınladığı bildiride İstanbul işgalinin yediyüz yıllık Osmanlı egemenliğine son vermiş olduğunu, artık bizzat milletin bağımsızlığını, varlığını ve geleceğini savunmak zorunda bulunduğunu ilân etti. Bu genelgede Atatürk, bu amaca, yani millî hâkimiyete dayanan bir hükümet kurmaya azimli olduğunu, çevresini buna hazırladığını göstermekteydi.

Bununla beraber durum çok tehlikeliydi. İtilâf Devletleri'nin aldığı sert tedbirlerin amacı Türkiye'yi ağır barış şartlarını kabule hazırlamaktı. Fransa ve İngiltere, millî kuvvetlerin bu şartları kabul etmediklerini görüyor, güç kullanmak gerektiğini anlıyorlardı. Fakat savaş sonrasında Anadolu'ya tekrar yeni Fransız ve İngiliz askeri göndermek bu devletler için kolay değildi. Müttefikler, Yunan ordusunun bu amaç için kullanılmasına razıydılar. Paris'te bulunan Venizelos da İngiliz, Fransız başkanlarına Yunanistan'ın bu işi başaracak yeterli kuvveti olduğu hakkında güvence veriyor, böylelikle müttefiklerin amaçlarına da hizmet edilmiş olacağını övünerek söylüyordu. Herhalde Anadolu'da Mustafa Kemal'in idare ettiği millî direniş müttefikleri düşündürmekte, hatta Fransa bu

yönden Türklere karşı barış şartlarında ılımlı davranmak gerektiğine inanmaktaydı.

Mustafa Kemal'in idare ettiği millî direniş, Asya'da Müslümanlar arasında heyecanla takip ediliyordu. İstanbul işgaline karşı protesto bu Müslüman milletlere de bir bildiri ile ilân edildi. İngiltere'nin Hindistan'da ve bağımsız bir Arap devleti kurma vaadi ile Türkler aleyhine ayaklandırdığı Araplar arasında nüfuzu sarsılmış, buralarda isyan hareketleri görülmeye başlamıştı. Mısır'da 1919'da, Irak'ta 1920'de isyan çıktı. Irak isyanı İngiltere'ye 400 kişi kayba ve kırk milyon Sterlin'e mâl olmuştu. Mustafa Kemal, bu memleketlerde millî bağımsızlık amaçlarının kahramanı olarak alkışlanmaktaydı. İngiltere bütün bunları hesaba katmak mecburiyetindeydi. O zaman İngiltere'yi korkutan iki hareket vardı: Biri Mustafa Kemal'in millî ayaklanması, diğeri Bolşeviklik.

Mustafa Kemal, sıradan bir direniş hareketin lideri değildi. O millî irade esasına göre yeni Türk devletini kurmak idealini güç şartlar içinde dahi başlıca amaç olarak izlemekteydi. Hatta denebilir ki; 1919'da olduğu gibi 1920'de de onun esas faaliyeti bu yönde toplandı. Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanması bu itibarla bir dönüm noktasıdır.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin Toplanması

Atatürk o dönemde, en önemli işin bir millî meclis toplamak olduğunu ifade etmiştir. İstanbul'un işgali üzerine Anadolu'da müttefik işgal kuvvetlerine karşı alınan tedbirler (Eskişehir'de, Afyon'da yabancı askerlerin silahlarının alınıp gönderilmesi, yabancı subayların tutuklanması, Gevye ve Ulukışla bölgelerinde demiryollarının tahribi) bu iş yanında ikinci plandaydı. Mustafa Kemal, ordu kumandanlarıyla telgrafla görüştükten, onların fikirlerini aldıktan sonra millî meclis toplanması için 19 Mart'ta bir genelge gönderdi. Bunda, İstanbul'un işgali ile devletin yasama, yürütme ve adlî kuvvetlerinin iş göremez hale geldikleri, bu sebeple memleketin bağımsızlığı için Ankara'da bir meclis toplanmasının zorunlu olduğu, bu meclisin olağanüstü yetkilere sahip olacağı ve dağılan meclis üyelerinin ona katılacakları bildiriliyor, seçimlerin yapılması için vali ve kumandanlara talimat veriyordu. Meclise her livâdan beş mebus seçilecekti. Seçim iki dereceli olup idaresi *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri*'nin kontrolüne izin verir şekilde yapılacaktı. Bu arada Düzce'de dağıtılan Meclis-i Mebusan Başkanı Celaleddin Arif Bey Ankara'ya çağırıldı. Seçimler, memlekette ciddiyet ile yapıldı. Bazı bölgelerde biraz tereddüt

ve isteksizlik görüldü. Dersim, Malatya, Konya, Diyarbakır ve Trabzon başlangıçta mebus göndermekte tereddüt ettilerse de, sonuçta Meclis'te bütün seçim bölgelerini temsil eden mebuslar hazır bulundular.

Sultan ve hükümeti, hiçbir değişiklik olmamış gibi hareket ediyor, yasal hükümetin İstanbul'da iş başında bulunduğunu, yeni bir meclis toplamak, hükümet kurmanın Sultan'ın hükümetine isyan demek olduğunu ilân ediyorlardı. Mustafa Kemal, kendisi büyük Nutuk'ta aldığı tedbirlerin gerçekte bir ihtilâl niteliği taşıdığını söyler. Tek meşru hükümet olarak sultanın hükümetini tanıyan bir kısım halk, Adapazarı, Düzce, Bolu, Nallıhan, Beypazarı, Nevşehir, Niğde ve başka yerlerde millî kuvvetlere karşı cephe aldılar. Ordudan firarlar çoğaldı, hatta bir kısım subaylar Samsun'da Mustafa Kemal'i ve Heyet-i Temsiliye'yi tanımadıklarını bildirdiler. Fakat bereket versin ki, halkın büyük çoğunluğu bu tepkiye kayıtsız kaldı ve asıl önemlisi, ordu millî davaya sadakatten ayrılmadı ve millî liderin emrinden çıkmadı.

Mustafa Kemal, çeşitli yerlerde kumandanlara gönderdiği emirlerin yerine getirilmesi sayesinde bu bozguncuları sindirmekte ve tutuklayarak zararsız hale getirmekte başarılı oldu. Mustafa Kemal, Ankara'da toplanmakta olan mebusların zihnindeki soruları da ortadan kaldırmaya çalışıyor, onlarla sık sık konuşarak kendilerini aydınlatıyordu. Meclisin toplanamaması ihtimali, onu endişelendirmekteydi. Meclisin bağımsızlığını korumak, hilâfet makamını düşmanların elinden kurtarmak esas amaç olarak gösterilmekteydi. Nihayet, 23 Nisan 1920'de Meclis'i resmen açmaya karar verdi. Meclis'in açılışında; Hacı Bayram Camii'nde özel bir dinî tören düzenleyecek ve bütün mebuslar buna katılacaklardı. Meclis cuma gününe denk getirilmişti. Hutbede Sultan'ın ismi anılacaktı. Mustafa Kemal bu merasimin ayrıntılarının en uzak köylere kadar duyurulmasına özel önem veriyordu.

Meclis'in açılış nutkunda Mustafa Kemal, millî devlet ve millî siyasetin takibi gereken tek yol olduğunu belirttikten sonra yeni iktidarın niteliği meselesi ortaya çıktı. O zamanki şartlar ve zorunlulukları göz önünde tutan bir teklif ile Mustafa Kemal yeni hükümetin içeriğini bir belge ile Meclis'e kabul ettirdi. Bu önemli belgenin esas noktaları şunlardır:

1. Hükümet oluşumu zorunludur (Böyle bir karar alınması gerekiyordu, zira birçokları, İstanbul'da Sultan'ın hükümeti varken ayrı bir hükümet oluşumunu gereksiz ve gayri meşru buluyorlardı).

2. Geçici olarak bir hükümet reisi tanımak veya "padişah kaymakamı" belirlemek uygun değildir (Yukarıdaki itirazı yapanlar, İstanbul'un işgal altında bulunduğu olayı karşısında geçici bir hükümet başkanı seçilmesi teklifinde bulunuyorlardı. Oysaki bu Millet Meclisi'ne gerçek ve tek otorite merkezi gözüyle bakılmaması, millî egemenlik prensibinin reddi anlamını taşırdı. Milletin vekillerinin seçeceği hükümetin devletin gerçek hükümeti olduğu kabul edilmeliydi. Pratik bakımdan da Millî Mücadele'yi yürütecek bir hükümetin tamamıyla serbest olması ve tam otoriteyle iş görmesi zorunluluğu açıktı. Mustafa Kemal, bu maddedeki teklifi ile bu noktaları belirtiyordu).

3. Meclis'te toplanmış millî iradeyi gerçekte vatanın kaderine hâkim olarak tanımak esastır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üstünde bir kuvvet mevcut değildir (Cumhuriyet esasını kuran bu madde ihtilâlci bir karakter taşıyordu. Yeni hükümetin varlığı ve otoritesi bu millî irade esasına dayanmaktaydı).

4. Türkiye Büyük Millet Meclisi yasama, yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır. Meclis'ten ayrılacak bir heyet, Meclis'e vekil olarak hükümet işlerini görür. Meclis reisi bu heyetin de reisidir (Bu madde yukarıdaki maddede belirtilen millî iradenin doğal sonuçlarını gerçekleştiren bir maddeydi.) Başka ifadeyle Meclis, yasama kuvvetinin, yani kanun yapma kuvvetinin ve icra kuvvetinin yani kanunları uygulama ve idare görevinin sahibi ve merkezi sayılıyordu. Böylece, Sultan'ın hükümetine iş kalmıyordu. Meclis; kanun yapma görevine sahip olduğundan halktan vergi toplaması, askere çağırması yasal ve mümkün olacaktı. Mustafa Kemal ve arkadaşları otorite ve faaliyetlerini meşru bir temele dayandırabileceklerdi. Sultanın hukukuna karşı millî iradenin üstünlüğü prensibi esastı. İşte bu nokta halifenin her türlü otoritenin kaynağı olduğu hakkında eski İslâmî düşünceye bağlı kalan toplulukların, özellikle ulemanın itirazlarına uğrayacaktır. Kısaca bu önerge, Amasya Beyannâmesi'nden beri Mustafa Kemal'in ve arkadaşlarının ortaya attıkları prensibi, millî iradenin hâkimiyeti esasını en kesin şekilde ifade eden, ona meclis ve hükümet ile somut bir şekil veren ihtilâlci bir anayasa niteliğindeydi. Millî Türk devletinin doğuşunu gösteren bir belgeydi. Meclis'in toplanmasıyla bu millî irade, kanuni yollardan usûlüne göre tam olarak meydana çıkmış oluyordu. Meclis'te bütün yurdun usûlüne göre temsiline Mustafa Kemal onun için büyük önem vermiştir. Padişah hükümeti artık Mustafa Kemal ve arkadaşlarının faaliyetlerini kanun

dışı sayamayacaklar, onun valilere ve kumandanlara emir vermesini, halktan vergi toplamasını kanuna aykırı isyan niteliğinde yorumlamayacaklardı. Sultan hükümeti ve onu destekleyenler, bu konuda ısrar ettikleri taktirde millî iradeye, yani gerçek yasal otoriteye karşı gelmiş sayılacaklardı. Bu esasa dayanarak aynı meclis bu gibileri millî iradeye karşı isyancılar saymak ve cezalandırmak yetkisine sahip oluyordu. İşte bu düşünceler üzerine Hiyanet-i Vataniye Kanunu çıkarılacak, millî harekete karşı gelenler ve meclis hükümetinin emirlerini dinlemeyenler cezalandırılacaklardır. Mustafa Kemal meclise sunduğu önergede *hatıra* başlığı altında kaydettiği şu ifade ile o zamanki şartlar içinde yabancı düşmanlara karşı çarpışırken bir iç savaşı önlemek amacı ile saltanata karşı açıkça cephe almaktan kaçındığını belirtti: "Padişah ve halife, altında bulunduğu tazyikten kurtarıldığı zaman meclisin düzenleyeceği kanunî esaslar dairesinde vaziyetini alır." Burada, sultanın otoritesi yine meclisin iradesine bağımlı tutuluyor, yani millî irade esasından fedakârlık yapılmıyordu. Meclisin düzenleyeceği esaslar ifadesiyle bu nokta sağlanıyordu. Diğer taraftan Sultan baskı altında bulunduğu için otoritesini kaybetmiş göstererek önergenin bütün otoriteyi millî iradeye ve meclise devretmesi zorunlu bir tedbir olarak gösteriliyordu, açıkça sultanın otoritesine karşı cephe alınmış bulunuyordu. Bu sorunun açıkça tayini ileride yabancılar memleketten atıldıktan sonra meclisin kararına bırakılıyordu. Mustafa Kemal, prensiplerde gösterdiği titizlik ve uzak görüşlülüğü ile mevcut şartları iyi hesap eden, asıl amacı gözden kaçırmayan bir siyaset ve devlet adamı olduğunu bu "Hatıra" fıkrasında ispat etmiştir.

Mustafa Kemal ve İstanbul'daki karşıtları bu kararın tam bir ihtilâl kararı olduğundan şüphe etmediler. Zaten Mustafa Kemal, meclisi Ankara'ya toplantıya çağırırken başta bunun bir kurucu meclis (Meclis-i Müessisân) olmasını düşünmüş, taslağa öyle yazmış, sonra bu fikirden vazgeçmişti.

İstanbul'da millî hareketin mualifi olup saltanatın üstün haklarını, *Osmanlılık* ve İngiliz siyasetine bağlayarak bir barış imzalamak politikasını takip eden, yani her bakımdan Mustafa Kemal'in muhalifi ve düşmanı sayılan şahıs, Damad Ferid Paşa tekrar Sultan tarafından sadrazam yapıldı (5 Nisan). Bu hükümet, milletin temsilcisi Mustafa Kemal'i, 11 Mayıs 1920'de, yani Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanı ve onun hükümetinin başı seçildikten sonra idama mahkûm etmek cesaretini gösterdi.

TBMM'de kabul edilen önerge, yeni Türk devletinin karakterini belirttiğinden ve tarihî mevcut şartlarla sıkı sıkıya bağlı olduğundan, ona özel tarihî ve millî kimliğini kazandıran niteliği üzerinde durmak gerekir. Önergede deniyor ki, hükümet meclisten ayrılacak bir heyet tarafından görülecek ve bu heyetin başı, meclisin başı olacaktır.

Bu, kuvvetlerin ayrılığı prensibi değil, kuvvetlerin birliği esasıdır. Yani bütün devlet yetkileri; kanun yapma ve bu kanunları uygulama, kontrol etme yetkileri bir tek organa, Büyük Millet Meclisi'ne verilmektedir. Bu organın idare tarzı, sultan olduğu taktirde mutlakiyet, istibdad idaresi olurdu. Bu yetkiler mecliste toplanınca meclisin mutlak hâkimiyet rejimi anlamına gelecekti. Böyle bir rejim o zaman zorunluydu. Düşman, milletin varlığını tehdit etmekte, ilerlemekteydi. Bu durumda süratle karar almak, bu kararları hızla uygulamak ve yapılan işleri hemen meclisin denetimi altında bulundurmak, vekiller üzerinde yakın bir denetim icra etmek zorunluydu. İcra kuvvetine meclis dışında bir dereceye kadar bağımsız bir şekilde tedbirler almak, bunun hakkında zaman geçtikten sonra sorumlu sayılmak ve iktidardan çekilmek imkânı o şartlar altında verilemezdi. Diğer taraftan sultan karşısında meclis bütün devlet yetkilerinin başvurulacak tek mercii ve desteği olmak iddiasındaydı. Millî iradenin kuvvetini, bölünmezliğini göstermek, entrikalara meydan vermemek ve millî iradeyi zaafa uğratmamak yine o zamanki şartların gerektirdiği bir şeydi ve bu durum da ancak kuvvetlerin millî iradenin sahibi olan mecliste yoğunlaşması suretiyle sağlanabilirdi. Vekiller, teker teker meclis tarafından seçilmekteydi. Böylece hükümetin her faaliyet sahasını meclis doğrudan doğruya ve yakından kontrol edecek durumdaydı. Hükümet başkanı, meclisin de başkanıydı. Bu durum kuvvetler birliği sistemini son derece kuvvetlendirdiği gibi başkanı, devlet içinde olağanüstü yetkilere ve alışılmamış bir yere getirmekteydi. Bu da o zamanki şartların getirdiği bir durumdu. Memleket kurtuluş ve millî inkılâp hareketinde bir tek liderin iradesi altında toplanmak ve belirli amaçlara süratle ve etkili bir şekilde yönelmek mecburiyetinde bulunuyordu. Bu lider Türk milletinin büyük talihi olarak Mustafa Kemal'in şahsında kendini göstermişti. Mustafa Kemal 24 Haziran'da meclis başkanlığına seçildi. 2 Mayıs'ta icra vekilleri heyeti yeni devletin ilk hükümeti olarak 11 üyeden oluştu. Millî müdafaa vekâletinde Rıza Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olan ve İstanbul'un işgalinden sonra sonra 8 Nisan 1920'de Ankara'ya gelmiş bulunan Fevzi Paşa (Fevzi Çakmak) Erkân-ı Harbiye-i Umumiye

Başkanlığı'na atandı. Böylece millî hükümet, iç ve dış düşmanlara karşı mücadeleyi teşkilâtlandırmaya girişti.

Sultan'ın Mücadelesi, Hilafet Ordusu ve Sevr Antlaşması

Sultan Vahideddin, Mustafa Kemal'in idamı kararını 24 Mayıs'ta onayladı. Yine Nisan içinde hilâfet ordusu adı altında bir ordu hazırlanmaya başladı ki bunun amacı millî kuvvetleri ortadan kaldırmak ve memlekette sultan-halife'nin otoritesini geri getirmekti. Bundan başka halife adına yayınlanan beyannâmeler ve İslâm dinini temsil eden en yetkili makam olarak şeyhülislam efendinin çıkarttığı fetva halkı Mustafa Kemal ve milliyetçiler aleyhine ayaklanmaya teşvik etmekteydi. Bunun sonucu olarak 1920 yılında birçok yerde millî hareket aleyhinde ayaklanmalar ve saldırılar kendini gösterdi. Büyük Millet Meclisi bir taraftan bu iç savaşla uğraşırken diğer taraftan Fransızlar güneyde ve Yunanlılar batıda taarruza geçtiler. İtilâf Devletleri, milliyetçileri bu duruma getirirken öbür taraftan Osmanlı hükümetini kendi istedikleri şekilde bir barış antlaşması imzalamaya zorladılar ve 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı onaylattılar. Büyük Millet Meclisi, siyasi hayatının bu ilk yılında çok zor zamanlar geçirdi, ancak büyük liderin ileri görüşlülüğü, enerjisi ve vatanseverliği sayesinde bu buhranı atlattı. I. İnönü ve II. İnönü Zaferleri, bu buhranlı devrenin atlatıldığını ve Millî Mücadele tarihinde yeni bir sayfanın başladığını göstermek itibari ile bir dönüm noktası sayılabilir.

Mustafa Kemal büyük *Nutuk*'ta, ayaklanmaların yurdu kapladığını ve Ankara kapılarına dayandığını ifade ederek durumun ağırlığını hakkıyla belirtmiş, cehalet, kin ve bağnazlık bulutlarının vatan ufuklarını kararttığını söylemiştir. Millî kuvvetler, aleyhinde harekete geçen çetelerin faaliyette bulundukları başlıca bölgeler, Balıkesir ve Bandırma Bölgesi, Kocaeli Bölgesi, Yozgat, Çorum Bölgesi, Beyşehir, Konya, Ilgın, Bozkır Bölgesi ve nihayet Bolu, Beypazarı Bölgesi idi. İsyancılar, Ankara'da millî hükümetin merkez binasına kadar sokulmuşlardı. Ankara civarında Ziraat Okulu'nda karargâhını kurmuş bulunan Mustafa Kemal her an asilerin saldırısını beklemekteydi. Milliyetçileri ele geçiren âsiler bunları akla gelmedik işkencelerle öldürmekteydiler.

Bu genel ayaklanmada en tehlikeli elebaşlarından biri Anzavur idi. Anzavur Ayaklanması ilk olarak 21 Eylül 1919'da Balıkesir'in ku-

zeyinde başladı, daha sonra 1920 Nisan'ında Bolu, Düzce ve Beypazarı bölgelerine kadar yayıldı. Nihayet 11 Mayıs'ta Gevye yöresinde yaptığı taarruzda düzenli ordu kuvvetleri tarafından ezildi ve kaçmaya mecbur edildi. Nisan içinde meclisin açılması hazırlıkları yapılırken Düzce, Gevye ve Adapazarı âsilerin eline düştü. Gevye kumandanı Mahmud Bey pusuya düşürülerek öldürüldü. 24. fırkanın silahları âsilerin eline geçti. İstanbul'dan gelen İzmit Valisi Çerkez İbrahim Bey âsileri tebrik etti. Padişahın selamlarını iletti ve gönüllüler toplayarak Gevye Geçidi'ne saldırdı. Mustafa Kemal, Yunanlılar karşısındaki millî kuvvetlerden bir kısmını bunların üzerine göndermek zorunda kaldı.

İzmit'te Süleyman Şefik Paşa, Suphi Paşa gibi hainler grubu da, İstanbul'un verdiği talimata göre, hilâfet ordusu gibi şatafatlı bir ad altında çeteleri teşkilâtlandırmaya çalışıyorlardı. Suphi Paşa, Mustafa Kemal'in kişisel düşmanlarındandı.

Bolu, Düzce ve Adapazarı isyanları üç ay sürdü. Bolu yöresine ilerlemiş olan hilâfet ordusu yenildi ve İzmit'teki esas kuvveti, İstanbul'a kaçmaya mecbur bırakıldı.

Halifeye bağlılık propagandasıyla ortaya çıkan çeteler, Orta Anadolu'da Yozgat yöresindeki halkı kendi taraflarına çekmekte, şehirleri işgalde, düzenli askerî kuvvetlere saldırmakta başarılı oldular. Güneyde Urfa çevresinde Millî aşireti 4000'i bulan önemli kuvvetlerle buradaki askerî birlikleri yenmeye ve kasabaları ele geçirmeye başlamıştı. Ancak Eylül içinde düzenli askerî kuvvetler bunların hakkından gelebilirdi. Konya isyanı 5 Mayıs'ta bu şehirde bir gizli cemiyetin çıkardığı ayaklanmadır, bu ayaklanma bölgenin kumandanı tarafından bastırılmıştır.

İtilâf Devletleri, Paris Barış Konferansı'nda Türklerle barışın daha fazla geciktirilmesenin mümkün olmadığını gördüler ve bir taraftan Yunanlılara Anadolu'dan taarruza geçme iznini verirken, öbür taraftan Osmanlı hükümetini Paris'te barış görüşmelerine çağırdılar. Bu suretle millî kuvvetleri ezmek, onların bir şey yapamayacağını, aksine memleketin yeni işgallere açık kalmasına sebep olduklarını göstermek, ümitsizlik içinde kalan, âciz ve otoritesiz sultanın hükümetine barış şartlarını imzalatmak Lloyd George'un planıydı. O, Damad Ferid'in şahsında bu planına hizmet edecek adamı da bulmuştu.

İtilâf Devletleri, 24 Nisan 1920'de San Remo'da Osmanlılara kabul ettirmek istedikleri barış şartlarını esas hatlarıyla kendi aralarında kararlaştırmış bulunuyordu. Bundan iki gün sonra Osmanlı hükümeti barış

konferansına davet edildi. Sultan, 26 Nisan'da, eski sadrazamlardan Tevfik Paşa başkanlığında bir heyeti Paris'e gönderdi. İtilâf Devletleri barış şartlarını 11 Mayıs'ta Tevfik Paşa heyetine bildirdi. Tevfik Paşa bu ağır şartları bağımsız bir devlet anlayışıyla bağdaştırılmaz bulduğu için görüşmelere katılmadı. Bu sırada Türkler üzerine baskı yapmak düşüncesi ile müttefikler, Venizelos'a saldırıya geçmek, Milne hattını aşarak Anadolu içerisine yayılma izni verdiler. Millî hükümet aleyhine ayaklanmalar aynı tarihlerde olmaktaydı. Venizelos Paris'ten hükümetine gönderdiği telgrafta, İngiliz başvekilinin gelişinden memnun olduğunu, barış antlaşmasının Türkler tarafından reddedildiği takdirde Yunanistan'ın askerî müdahalesini istediğini, İtalya'nın bu antlaşmanın uygulanmasına taraftar olmadığını ve Fransa'nın da Türklere sempati duyduğunu bildirmekteydi. Venizelos aynı telgrafta şunları ilâve etmekteydi: "Yunanistan gerekli kuvvetlere maliktir... Şurası muhakkaktır ki, eğer Türkiye imzayı reddeder ve biz de sulhu tatbik için kuvvet sarf edersek, bir taraftan Pontus ve Ermenistan'ı ihtiva eden bir devlet-i müttehidenin teşkili, diğer taraftan Türklerin belki İstanbul'dan uzaklaştırılması ve Yunanistan'ın Edremit sahillerine kadar yayılması şeklinde şeraitin lehimize tadil edileceğini zannederim. Türkiye'de büyük devletlerinkine muadil bir kıta işgal edeceğini ve Boğazlar'ın nezaretini istihsal edeceğini ümit ediyorum," diyordu. Venizelos'un bu sözlerinde, hangi amaçlarla hareket ettiği açık bir şekilde itiraf olunmaktadır. Venizelos'un İngiliz başvekiline vadettiği askerî baskı, Yunanlıların 22 Haziran'da taarruza geçmesinde kendini gösterdi. Yunanlılar, o zamana kadar Milne hattı denilen ve Ayvalık'ın kuzeydoğusu ile Manisa-Ödemiş'in doğusundan ve Aydın'ın güneyinden geçen hattın batı kısmında kalmışlardı. Kuzeye doğru ilerleyerek Bursa'yı, diğer taraftan doğuya ilerleyerek Uşak'ı işgal ettiler. Her iki cephede millî kuvvetler ağır kayıplar verdiler, çok zayıfladılar. Aydın Cephesi'nde de başarılı olan Yunan kuvvetleri, Nazilli'ye kadar geldiler. Kuvvetlerimiz Eskişehir'e çekildi. Müdafa hatlarımızın yarılması ve kolay Yunan başarısı, millî hükümeti ciddi bir buhran içine attı. Müttefiklerin Paris Barış Konferansı'nda baskıları kuvvetlendi. Büyük Millet Meclisi'nde bir mebûs, "Millî kuvvetler denilen şeyin bir hayaletten ibaret olduğunu son yenilgiler dünyaya göstermiştir," diyecek kadar ileri gitti. Mustafa Kemal, mecliste yapılan şiddetli eleştirileri karşılamak için zor anlar yaşadı. İstanbul Hükümeti'nin, bu başarısızlığın başlıca

sorumlusu olduğunu ileri sürdü. Çelik iradeli adam, durumun yakında düzeleceğini vadetti ve yeniden asker toplanmasına karar verildi.

Bu esnada Paris Barış Konferansı'na gitmiş olan Osmanlı delegelerinden oluşan heyetin başkanlığını Sadrazam Ferid Paşa bizzat üzerine aldı. Millî hükümet Türk milleti adına bu ölüm vesikasının tanınmasını önlemek amacıyla şu önlemleri aldı: 30 Nisan'da Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin kurulduğunu büyük devletlere bildirildi, bu suretle Osmanlı hükümetinin Türk milleti adına bir uluslararası antlaşma imzalamaya yetkisi olmadığı anlatılmak isteniyordu. 7 Haziran'da, İstanbul Hükümeti'nce yapılacak her türlü antlaşmanın hükümsüz sayılacağı Büyük Millet Meclisi'nce kabul edildi: 18 Temmuz'da Meclis, Millî Mîsak'a yemin etti. Mîsak'ta ifade edilen millî amaçlar gerçekleşmedikçe mücadeleden vazgeçilmeyecekti. Bu durum, Türk milletinin iradesini dünyaya ilân etmesi itibariyle önemli bir karar teşkil etmekte ve Sevr Antlaşması daha imzalanmadan reddetme anlamını taşımaktaydı. Fakat Damad Ferid 10 Ağustos'ta Sevr Antlaşması'nı imzalamaktan çekinmedi (Şunu da ilâve etmek lazımdır ki, Doğu'da millî kuvvetlerin durumu tehlikeli bir şekildeydi. Ermeniler, Yunan taarruzu başladığında Haziran içinde saldırıya geçmiş, Oltu bölgesini işgal etmişlerdi).

Osmanlı heyeti, müttefiklere barış şartları üzerinde esaslı hiçbir değişiklik yaptırmadan Sèvr Antlaşması'nı, ölü doğmuş bu belgeyi imzaladılar. Düşmanların amaçlarını göstermesi ve mücadelenin Lozan'da elde ettiği başarıyı ayrıntılı aktarmak düşüncesiyle esaslarını anlatacağız.

Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920)

Antlaşmanın sınırlara ait maddeleri şöyledir: Trakya'nın büyük kısmı terk ediliyor, Midye hattının berisinde İstanbul'a kadar olan bölge Türklere bırakılıyordu. Burada da Boğazlar Komisyonu adı altında oluşturulan uluslararası bir organizasyon, gerçek otoriteyi ele geçiriyordu. İstanbul sultana bırakıldıysa da, şarta bağlı bırakılmıştır. Türkler çeşitli sözleşmelerle azınlıklara tanınan hak ve garantileri yerine getirmedikleri takdirde İstanbul üzerindeki haklarını da kaybedeceklerdi. Azınlıklara verilen haklar ise çok geniştir. Yunanlıların kasten yeni bir olay çıkarmaları ve İstanbul'un kaderi meselesini ortaya atmaları imkânı açık bırakılmıştır.

Yunanlılar Trakya'nın büyük bir kısmıyla İzmir bölgesini almaktaydılar. Bu bölge Akhisar, Ödemiş, Tire, Söke, Bergama'yı içine almakta

ve görünüşte Osmanlı egemenliği altında sayılmaktaydı. Fakat ileride Yunanlıların tamamıyla ilhak etmelerini sağlayacak özel önlemler alınmıştı. Bu tedbirler şöyleydi: Osmanlı hâkimiyetini temsil etmek üzere hisarda bir Türk bayrağı sallanacaktı. Fakat devlet bu hâkimiyetin yerine getirilmesini Yunanistan'a bırakıyordu. Sözleşmenin yapılmasından 5 yıl sonra yerel parlamento bölgenin Yunanistan'a katılmasına karar verip, *Cemiyet-i Akvâm*'a başvuracaktı. *Cemiyet-i Akvâm* isterse, bir halk oylaması yaptıracaktı. Türkler orada nüfus çoğunluğuna bakarak, gelecekte halk oylamasının kendi lehlerine çıkacağını ümit edemezlerdi. Çünkü buradan Türkleri kaçırmak ve Yunanlıları yerleştirmek için Yunanlılar 5 senelik süre esnasında istediklerini yapabilirlerdi. Güneyde Osmaniye, Antep, Urfa ve Mardin'i Türk sınırları dışında bırakmaktaydı. Ermenistan sınırı, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson tarafından çizilmiş, o da Gümüşhane ve Erzincan'ı içine alarak Van'dan Trabzon'a kadar geniş bir bölgeyi bağımsız Ermenistan devletine peşkeş çekmişti. Boğazlar Bölgesi Trakya'daki arazi ile beraber Anadolu'da İzmit ve Edremit'e kadar uzayan geniş bir araziyi kontrol bölgesi haline getiriyordu. Özetle burada Türk hâkimiyeti lafta kalıyordu.

İşte bu sınırlar içinde düşünülen Türk ülkesi de İtalyanlar, Fransızlar ve İngilizler arasında nüfuz bölgelerine ayrılmış bulunuyordu. Bunun anlamı şuydu: Bu devletlerden her biri kendine ayrılan bölgede kapitülasyonlar ve mali zorunluluklar himayesinde demiryolları yapmak, işletmek, sanayi tesisleri kurmak, eski borçlar karşılığında memleketin gelir kaynaklarını kontrol etmek ve sömürmek imtiyazlarını elde etmekteydi.

Türkiye'den, fakirliği dolayısıyla savaş tazminatı istenmesinden vazgeçildiği belirtildikten sonra, sözde Türkiye'ye yardım bahanesiyle Türk mali ve iktisadi hayatı uluslararası bir komisyonun eline veriliyordu. Osmanlı, Fransız, İngiliz ve İtalyan delegelerinden kurulu bir komisyon Türkiye'nin iktisadi kalkınması için uygun göreceği tedbirleri alacak, Türkiye'nin devlet bütçesini düzenleyecek ve mali kanunların uygulanmasını kontrol edecek, para politikasını düzenleyecek, bu komisyonun rızası olmadan devlet hiçbir dış borç alamayacak ve Duyûn-i Umumiye'ye, yani yine yabancı devletlere ayrılmış vergi kaynakları dışındaki bütün gelir kaynakları bu komisyonun kontrolü altında bulunacaktı. Bu kaynaklar öncelikle İtilâf Devletleri'nin çıkarlarını göz önünde tutarak harcanacak ve kalan para Osmanlı hazinesine bırakılacaktır. Yabancı memleketlere imtiyaz verme yetkisi de bu komisyona verilmiştir.

Gümrükler, genel müdürünü de bu komisyon tayin ve azledecektir. Bu mali hükümler, devletin bütün maddi gücünü ve ekonomik, mali hayatına ait en önemli yetkileri komisyona devretmekteydi. Yalnız bu mali hükümlere bakılırsa, Türkiye'nin bağımsızlığı bir laftan ibaret kalıyor ve bir sömürge durumuna düşüyordu.

Vergileri, gümrükleri, bütçenin yönetimi, para politikası yabancılardan kurulu bir komisyona verilmiş olan bu devletin ordusu da ortadan kaldırılıyordu. Devletin jandarma olarak 35000 kişilik bir ordusu olmasına, bunu takviye için 15000 kişilik bir yardımcı kuvvete izin verilmiştir. Bu kuvvetlerin mitralyözdan daha ağır silahı olmayacaktır. Bu kuvvetler, 4 lejyona ayrılmış olup her lejyon büyük devletlerden her birini nüfuz bölgesinde hizmet görecek ve subaylarının on beş kadar bir kısmı o nüfuz bölgesini benimsemiş olan devletin subaylarından meydana gelecekti. Yani bu küçük ordunun kumanda heyeti de, yabancıların kontrolü altına girmiş olacaktı. Her türlü talimat yasaktı. Savaş gemisi olarak ancak 600 tonilato altında 13 küçük gemiye izin verilmişti.

Bundan başka Türkiye'nin herhangi bir yerini, kargaşa çıktığı bahanesiyle müttefiklere işgal etme hakkını veren Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesiyle telgraf hatlarını kontrol ve Doğu Anadolu'yu işgal hakkını veren 12. ve 24. maddeleri de Sevr Antlaşması'nda yürürlükte bırakmaktaydı. Böylece Türkiye'nin antlaşmadan sonra da yeni işgallere uğratılması için kapının açık bırakılması demekti.

Maliyesi, ordusu yabancı kontrolü altına alınan ve arazisi nüfuz bölgelerine ayrılmış bulunan bu zavallı devletin tebaası da adeta elinden alınmıştı. Zira Osmanlı tebaasında her kim isterse hiçbir kayda bağlı kalmadan müttefik veya yeni kurulan devletlerden birinin tâbiiyetine geçebilecekti. Bundan başka müttefik devletler tebaasından, isteyen Osmanlı ülkesine yerleşip sanatını icra edebilecekti. Örneğin bir yabancı doktor Türkiye'de doktorluk yapacak, kapitülasyonların himayesinde vergilerden muaf tutulduğu için Türkiye'de Türk meslektaşlarından daha imtiyazlı çalışma imkânları bulunacaktı. Türk devletinin kendi tebaasına sahip olma, onu koruma hakkı dahi tanınmamıştı. Azınlıklara dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş geniş haklar ve imtiyazlar tanınmış bulunuyordu. Azınlıklar, her çeşit okul ve üniversite kurma hakkını elde ediyordu. Müttefikler, bu azınlıklara kötü muamele edildiği kanaatine varırlarsa, o bölgeyi işgal etme hakkını da saklı tutuyorlardı.

Kapitülasyonlar bırakılıyor, diğer müttefiklere de aynı haklar tanınıyordu. Örneğin, Yunanistan ve Ermenistan Türkiye'de Fransızlar ve İngilizler gibi memleketin yerli kanunlarına tâbi olmadan, vergi ödemeden istedikleri gibi iş yapma müsadesine sahip olacaklardı. Bu demektir ki, Türkler eşit olmayan şartlar altında hiçbir zaman sanayi ve ticaret alanında yabancılarla rekabet edemeyecekler, ortadan kalkacaklardır veya bu alanlarda çalışmak isteyenler, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında birçok örneklerle görüldüğü gibi yabancı devletin tâbiiyetine geçecektir (Zaten tâbiiyet değiştirme de yukarıda işaret ettiğimiz gibi gayet basit bir hale getirilmiş bulunuyordu). Türkler, kendi vatanlarında âciz, fakir, zavallı bir hayat sürmeye mahkûm oluyordu.

Bu belge, Türk milletine karşı bağnazlık ve kin dolu devletlerin aç gözlü, utanmaz bir emperyalizmin pervasızca tasarlanıp dikte ettiği bir imha planıydı.

Tevfik Paşa, Ferid Paşa'ya yazdığı bir mektupta, bu şartlar altında "Devlet-i 'Aliyye düvel-i müttefikanın hâkimiyet-i müşterekesi altında bir günâ hakk-i istiklâlden mahrum bir müstemleke haline ifrağ" edilmekte olduğundan, bunları kabul edemeyeceğini bildirmekteydi. Fakat sonra (o bu mektubu 17 Mayıs'ta yazdı. Ondan sonra Yunan ve Ermeni saldırıları geldi ve Yunanlılar Anadolu'da önemli ilerlemeler yaptılar) Ağustos ayında Tevfik Paşa da bu şartları az farkla imzaladı.

Müttefikler Osmanlı Devleti'nden zaptettikleri Arap memleketlerini kendi aralarında paylaşmak üzere yeni antlaşmalar yapmışlardı. Fakat Fransa, Filistin ve Suriye yüzünden, İtalya Anadolu'da kendisine ayrılan İzmir Bölgesi'nin Yunanistan'a peşkeş çekilmesinden dolayı İngiltere'ye kırgındılar. Müttefikler arasında ganimetin paylaşılması sırasında çıkan bu anlaşmazlıklar, Mustafa Kemal hükümeti tarafından iyi bir diplomasi ile millî bir dava lehine kullanıldı. Mustafa Kemal o zaman Batı devletlerinin hücum ve tehditleri karşısında yalnız kalmış olan Bolşevik Rusya ile siyasi ilişkiler kurarak millî hükümetin durumunu kuvvetlendirmek bakımından faydalandı. 11 Mayıs 1920'de Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet, Moskova'ya hareket etti. Bu heyetin temasları neticesinde 20 Ağustos 1920'de yeni Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından 10 gün sonra Moskova ile bir antlaşma imzalandı. Yeni Türk devleti, Fransızlarla Güney Cephesi'nde yaptığı başarılı mücadeleden sonra (Fransızlar Pozantı'da yenilmiş, Maraş ve Urfa'dan geri çekilmek zorunda bırakılmışlardı), Fransız hükümeti ile bir ateşkes imzaladı. Yeni

devleti müttefiklerden birinin tanıması anlamına geldiği için bu antlaşma, önemli bir diplomatik başarı sayılabilirdi. Millî hükümet, Yunanlılar önünde gerilemekle beraber kuvvetleri dağılmış ve direnişi kesilmiş değildi. Yunanlılar karşısında düzenli bir ordu meydana getirmek ve Eskişehir - Kütahya hattı üzerinde bir cephe kurmak millî hükümetin direnişinin gücünü gösterdi ve bundan sonraki Yunan saldırılarına (İnönü Muharebeleri) karşı başarı kazandı. Millî hükümetin 1920 yılında en büyük başarılarından biri, sultan hükümetinin tahrik ettiği iç ayaklanmaları bastırması ve hilâfet ordusunu yok etmesidir. Millî hükümet Sevr Antlaşması'nı tanımadığını ilân ediyor, Türk milletinin gerçek hükümeti olan Millet Meclisi ile Millî Mîsak esasları dâhilinde yapılmayan hiçbir antlaşmayı yasal saymıyordu. Müttefikler Anadolu'da millî hükümeti yenip ortadan kaldırmadıkça Sevr Antlaşması'nı uygulamaya imkân olmadığını gördüler. Halbuki millî hükümet, şimdi düzensiz çete savaşı yapan "Kuvâ-yı Milliye" yerine düzenli bir ordu kurmaya karar vermiş ve bunun uygulamasına geçmişti. Bu sebepten Anadolu'da millî direniş gittikçe daha sertleşmekteydi. Bunun üzerine onlar alışılmış taktiğe başvurdu, bir taraftan Yunanlılar Bursa üzerinden Eskişehir yönüne yeni taaruzlara geçerken öbür taraftan, doğrudan doğruya millî hükümetle temas kurarak Sevr'i bazı değişikliklerle uygulamayı denediler.

Düzenli Millî Ordunun Oluşturulması, I. ve II. İnönü Zaferleri, Londra Konferansı

Yeni hükümetin karşısında en âcil ve önemli görev, millî davayı yürütecek, düşmana karşı direnecek güçte düzenli bir millî ordu meydana getirmekti. Bu kolay olmadı. Öncelikle, yorgun ve bitkin Türk halkını yeni fedakârlıklara ikna edip, ondan elinde avucunda kalan son varlığını vermesi isteniyordu. Sultan hükümeti aynı halka halife ağzından buna gerek olmadığını telkine çalışmaktaydı. Yüzyıllarca itaate alışmış, halifeden yüz çevirip onu kurtuluş mücadelesine çağıran millî liderin peşinde her şeyiyle ateşe atılmak, hiçbir millet için kolay bir şey olamazdı. Fakat olayların dili her şeyden kuvvetliydi. Türk halkı, Yunanlıların korkunç zulmünü, köylerinin yakılıp yıkıldığını, ailelerin katledildiğini, toprağından çıkarıldığını görüyordu. Bunun bir ölüm kalım savaşı olduğu meydandaydı. Halk lidere güveniyordu. Bu lider kudret ve enerjisiyle ona ümit veriyordu. Ordu ve orduda toplanan aydınlar, bu bilinci en güçlü şekilde temsil etmekteydiler. Büyük Millet Meclisi ondan asker

ve para istediği zaman Türk milleti buna en kötü şartlar içinde olsa dahi gönülden cevap vermekle büyük bir millet olduğunu gösterdi. Tarihçi bu büyük gerçeği ortaya koymazsa, Türk mucizesini açıklayamaz. Bizzat Mustafa Kemal, bunu çeşitli fırsatlarda işaret etmiş, ne yapılmışsa Türk milletinin eseridir diye bu gerçeği tanımıştır.

Düzenli millî orduyu kurmak işindeki güçlüklerden biri Kuvâ-yı Milliye denilen direniş çetelerini disiplinli ordu saflarına sokmak, Çerkez Edhem gibi Kuvâ-yı Milliye kumandanlarını yola getirmekte görüldü. Çerkez Edhem buhranı, millî kuvvetlerin dağılması, siyasetin Bolşevikliğe kayması ihtimali ve merkezî bir faaliyet yerine keyfî bir çete idaresinin sürekli olması gibi büyük tehlikeler taşıyan bir buhrandı. Bu buhranın atlatılmasını eşsiz liderin sabır, cesaret ve uzak görüşlülüğü sağlamıştır. Bu, onun en önemli başarılarından sayılmalıdır.

Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra Ankara'da siyasi parti niteliğinde birkaç örgüt meydana geldi. Bunların oluşturulmasına Rusya olaylarının ve Rusya'da yayılan komünist fikirlerin az çok etkili olmuştur. Bu partiler içinde bir hayli önem kazanan, meclisi ve orduyu işgal eden Yeşil Ordu'dur. Bir siyasi hareket olarak ortaya çıkan Yeşil Ordu'nun asıl önemi askerî idi. Henüz yeni Türk devletinin düzenli ordusu oluşmamış ve genel savaş kalıntısı olan ordu kısımları ise senelerce savaşarak yorulmuş bulunuyordu. Âsi çeteler üzerine gönderilen askere halifenin fetvasında, Ankara Hükümeti'nin yasal olmadığından bahsedilerek etki edebildikleri birkaç defalar görülmüştü. Bu durumda yeni Türk ordusu, yeni zihniyete göre yetiştirilinceye kadar millî hareket için güvenilir askerî kuvvetler vücuda getirme propagandasıyla bazı gizli teşkilâtlar kurmaya kalkışanlar olmuştu. Bu teşkilâta, Yeşil Ordu adı verildi. Yeşil Ordu'nun kurulmasına teşebbüs eden kimseler bu teşebbüslerinden Mustafa Kemal'i haberdar etmeksizin onu kuvvetin başında göstererek teşkilâtlarını genişletmeye çalışmaktaydılar. Mustafa Kemal bunu öğrenince, ileri gelenleri ve Genel Sekreter Hakkı Behiç Bey'i çağırdı. Millet Meclisi'nde mebus olan Çerkez Reşit Bey ve Tevfik Beyler batıda Kuvâ-yı Milliye hareketlerini kumanda eden Çerkez Edhem'in kardeşleri olup hep birlikte bu Yeşil Ordu teşkilâtına girmişlerdi. Çerkez Edhem, Anzavur ve Düzce isyanlarının bastırılmasında önemli bir rol oynamıştı. Devletin başka önemli askerî kuvvetleri bulunmadığından bu kuvvetlere güveniliyordu. Fakat Çerkez Edhem bulunduğu mevkiiden gurura kapılarak ordu kumandanlarını tanımamaya, valilere bizzat emir vermeye, özetle

bağımsız bir tavır almaya ve devletin gerçek hâkimi gibi hareket etmeye başladı. Yeşil Ordu talimatnâmesini bastırıp özel ajanlarla memleketin her tarafına göndermekte, teşkilâtını yaymakta, Eskişehir'de *Yeni Dünya* adı altında görünüşte komünizm meyilli bir gazete çıkarmaktaydı. *Kuvâ-yı Seyyare* adını alan Çerkez Edhem Ordusu ve Yeşil Ordu Büyük Millet Meclisi'nde taraftar kazandı. Meclis'te Mustafa Kemal'e muhalif olarak *Halk İştirâkiyun Fırkası* adıyla komünizm eğilimli bir fırka kurmuş olan eski valilerden Nazım Bey, kendini dâhiliye vekilliğine seçtirmede başarılı olmuştu. Tehlikeyi gören Mustafa Kemal, Nazım Bey'i istifaya zorladı. Çerkez Edhem'e önem verdiği düşünülen Garp Cephesi kumandanı Ali Fuad Paşa geriye alınarak yerine İsmet Bey (İnönü) Garp Cephesi Kumandanlığı'na tayin edildi. Cephenin güney kısmı kumandanlığına Refet Bey atandı. Yeni kumandanların görevi, süratle düzenli ordu ve süvari kuvveti oluşturmak, hükümeti Çerkez Edhem ve benzerlerinin disiplinsiz kuvvetlerine tâbi olmaktan kurtarmaktı. Edhem kendi kuvvetlerinin İsmet Bey tarafından teftişine razı olmayarak itaatsizlik gösterdi. Doğrudan doğruya meclis başkanlığı ile yazışmak iddiasında bulundu. Daha sonraları da bütün millî kuvvetleri kendi kumandası altında toplamaya ve Garp Cephesi Kumandanlığı'nı kendi eline almaya çalıştı. Meclis'teki karşıt gruplar Yunanlıların tehlikeli durumu sebebiyle Mustafa Kemal, Çerkez Edhem ve kardeşlerinin hareketlerine karşı açıktan önlem alamadı. İşi zamanına bıraktı. Fakat İsmet Bey Garp Cephesi kumandanı olarak Ferid Paşa'dan farklı hareket ederek Edhem'in keyfi hareketlerine set çekecek tedbirler aldı. Şahısların herhangi bir şekilde tutuklanması veya mal ve para istenmesini devletin kanunlarına göre sorumlu makamların yapabileceğini ilân etti (Edhem kendi başına canı istediği kimseleri tutuklatıyor ve hatta idam ettiriyor, halktan kendi adına mal ve para topluyordu, bunu yaparken de millî kuvvetler adına hareket ettiği iddiasında idi). Düzenli ve kanuna bağlı devlet olduğunu göstermek için Büyük Millet Meclisi şu esasları ilân etmişti: Asker ancak TBMM adına onun çıkardığı kanunlar çerçevesinde toplanabilir. Vergi aynı esaslar çerçevesinde alınır ve devletin hazinesine yatırılır; şahısları sorgulamak ve cezalandırmak ancak resmî hâkimler tarafından kanunlara göre yapılabilir. Edhem'in tuttuğu yol millî hareketi bir çete hareketi durumuna düşürebilir. Halkın güvenini sarsar, bütün millî davayı küçültebilirdi. Edhem adı geçen emirlere karşı gelince nihayet âsi olduğu ilân edilerek aleyhine düzenli kuvvetler gönderildi. Bu millî

kuvvetler arasında bir iç savaş demekti. Yunan baskısının tekrar kendini gösterdiği bir zamanda alınan bu karar çok tehlikeliydi. Bursa ve Uşak Cephelerinde Yunan kuvvetlerine karşı duran düzenli birliklerden oluşan kuvvetler ayrılarak Edhem'e karşı Kütahya üzerine gönderildi. Edhem bu kuvvetlere karşı koymak cesaretini gösteremeyerek süratle batıya çekildi. Yunan kumandanı ve İstanbul'da veziriazam ile ilişki kurdu. Mustafa Kemal mecliste Edhem'in koruyucusu olan mebuslarla da uğraşmak zorunda kaldı. Bu mebuslar af istediler. Bunu şahsi çekişme sonucu ortaya çıkan bir olay gibi küçümsemeye ve yatıştırmaya çalıştılar. Edhem'in direnişi ile millî cephenin çökeceğine işaret ettiler. Gönderilen kuvvetler karşısında Edhem ve kardeşleri nihayet Mustafa Kemal'in kullandığı ifadeyle layık oldukları yere yani düşman Yunan cephesine kaçtılar. Edhem'in son sığınağı Gediz ele geçirildi.

Millî kuvvetler arasında bu iç mücadeleden haberi olan Yunanlılar Edhem'in sığınmasının ertesi günü Uşak'tan İznik'e kadar uzanan cephe üzerinde saldırıya geçtiler (6 Ocak 1920). Bu taarruz İnönü'de kırıldı. Millî ordu, I. İnönü Savaşı'nı kazandı. Aşağıda biraz daha ayrıntılı anlatmak üzere Edhem'in Kütahya'da bırakılan zayıf kuvvetler üzerine taarruz ettiğini belirtmekte fayda var. Geriden yapılan bu tehlikeli saldırı İzzeddin Bey'in ve Refet Bey'in kuvvetleri tarafından püskürtüldü. O sırada İnönü Savaşı'nı kazanan kuvvetlerden bir kısmı Kütahya tarafından gönderilerek Edhem'e karşı saldırıya geçildi. Edhem tekrar Yunanlıların yanına sığındı. O bu hareketiyle gerçek amacını ortaya koymuş, memlekette ve Büyük Millet Meclisi'nde bütün nüfuzunu ve taraftarlarını kaybetmiştir. Bu büyük tehlikenin yok edilmesinde Mustafa Kemal'in gösterdiği taktik kabiliyeti ve siyasi kararlarındaki cesaret, onun Millî Mücadele'deki liderliğini pekiştirdi.

Millî hükümetin ilk zaferi olan I. İnönü Zaferi'nden önceki askerî ve siyasi durumunu özetlersek bu başarının önemini anlarız. Sevr Antlaşması'na karşı Mustafa Kemal'in aldığı kesin tavır ve direniş kararı müttefikleri düşündürmeye başladı. Memlekette bu antlaşmanın ağır hükümleri iyice anlaşıldı. Antlaşmanın imzalanmasından bir ay geçmeden Ferid iktidardan çekilmek zorunda kaldı ve hükümetin başına Sevr şartlarını zamanında reddetmiş olan Tevfik Paşa getirildi. Yeni sadrazam derhal Ankara'yla temas kurdu. Mustafa Kemal'i iyi tanıyan İzzet Paşa ile Salih Paşa başkanlığında (birincisi dâhiliye, ikincisi bahriye nazırıydılar) bir heyet Ankara'ya hareket etti. Saraydan gönderilen

bir subayın getirdiği belgelerde, daha elverişli barış şartları sağlamak ümidinden bahsediliyor, özellikle İzmir ve İstanbul'un Türk hâkimiyeti altında muhafazası umuluyordu. Mustafa Kemal Anadolu'da direnişi, İstanbul Hükümeti ile iş birliği barış şartlarının değiştirilmesi için en önemli etkendi. Bu nedenle İstanbul, Ankara ile ilişki kurmayı zorunlu gördü. Mustafa Kemal tarafından durum şöyle ele alınmaktaydı: Büyük Millet Meclisi hükümeti iş başında iken İstanbul Hükümeti'ni tanımak kendi yasallığını inkâr etmek olurdu. Sevr'i yapanları onaylamak anlamına gelebilirdi. Diğer taraftan barış antlaşmasında İstanbul Hükümeti'nin yanında yer almak, imzalanan bu belgeyi, ufak ve aldatıcı değişikliklerle kabul etmek, Millî Mîsak'a ihanet etmek demekti. Mustafa Kemal İstanbul'un gönderdiği heyet karşısında durumunu bu esaslara göre düzenledi. Bilecik'te İzzet Paşa heyetiyle bir görüşmeyi kabul etti. Bu esnada Mustafa Kemal, Edhem meselesiyle meşguldü. Ankara'ya gelmiş olan Edhem'i yanına alarak Eskişehir'e hareket etti. Orada onun cephe kumandanının emri altında hizmeti kabul etmesini sağlamak amacındaydı. Yukarıda gördüğümüz gibi, Edhem ve kardeşleri bu anlaşmaya yanaşmadılar ve âsi ilân edildiler. Eskişehir'den Bilecik'e geçen Mustafa Kemal, orada İstanbul'dan gelen kabine üyeleriyle görüştü, fakat hükümet azası sıfatlarını tanımadı. Sonra onları, kendi isteklerine karşı Ankara'ya götürmeye karar verdi. Kendilerinin millî hükümet ile birleştikleri haberini yaydı. Bu yolla içeride ve memleket dışında Ankara'daki millî hükümetin tek yasal hükümet olduğunu, sultanın nazırlarının da ilk fırsatta onunla birleştiklerini, İstanbul'daki hükümeti gerçek hükümet saymadıkları izlenimini yaratmak istedi. Paşalara gereken bütün saygıyı göstermekle beraber onları Ankara'ya getirdi. İstanbul Hükümeti onların Ankara Hükümeti'ne katılma haberini alınca şaşırdı. Kendileri ile temasa geçmeye çalıştı.

İşte bu sırada Edhem'i uzaklaştırma ve Yunan saldırısı oldu. İngilizler Sevr Antlaşması'nı kurtarmak için Yunanlıların saldırıya geçmelerine müsaade ettiler. Edhem'in isyanını fırsat bilen Yunanlılar Bursa'yı işgal eden üç fırkalık kuvvetlerinden iki fırkasını Eskişehir'e doğru harekete geçirdiler. Venizelos, Türk kuvvetlerini küçümsüyor ve İngiliz Başbakanı'na müttefiklerin askerî yardımı olmadan kendi kuvvetlerinin millî kuvvetlerin hakkından geleceğini söylüyordu. Yunan kuvvetleri İnönü mevzileri önüne geldikleri zaman İsmet Bey Edhem'in takibiyle meşguldu. Garp Cephesi kumandanı acele gelip düşmanın saldırılarını

karşıladı ve püskürttü (10 Ocak 1920). Düşman yine geldiği yere, Bursa'ya doğru çekildi. Bu savaşa Yunanlılar 20000 tüfek, 150 ağır makineli tüfek, 50 topla Türkler ise 6000 tüfek, 50 makineli, 28 topla girdiler. Türk kuvvetleri, Gündüzbey-İnönü arasında bir hat halinde demiryolunun geçtiği vadiyi kesmişlerdi ve böylece Eskişehir'i koruyorlardı. Yunan kuvvetleri başlangıçta sağ kanadımızda yaptıkları saldırıda başarı kazanmışlar, fakat İnönü'de yaptıkları saldırılar askerimizin şiddetli direnişiyle karşılaşmış ve püskürtülmüştü.

İnönü Zaferi geniş ölçüde bir savaş olmamakla beraber, milletimizin tarihinde yeri büyüktür. Bu zafer, müttefiklerin zannettikleri gibi, önemsiz millî kuvvetlerin çetelerden ibaret olmadığını göstermiş, Paris'teki devlet adamlarını düşündürmeye başlamış, Sevr Antlaşması'nın değiştirme gerekliliğini ortaya koymuştur. Diğer taraftan Büyük Millet Meclisi hükümetin nüfuzunu ve otoritesini ülke içinde ve dışında kuvvetlendirmiş, gelecek başarıların temel taşını koymuştur.

Millî hükümetin bu tarihe kadar başka önemli başarıları da olmuştur. Bunlardan başlıcası, Doğu Cephesi'nde Ermenilerin saldırılarının yok edilmesi ve vatan topraklarının kurtarılması, Güney Cephesi'nde Adana, Maraş, Antep ve Urfa bölgelerinde kurulan millî kuvvetlerin Fransızları durdurması ve Adana, Maraş Cephelerinde düşmanı geriletmekte başarılı olmasıdır.

Ermenilere karşı yapılan başarılı askerî harekâtı burada özetleyelim: Bolşevik Devrimi neticesinde Rusya'da çarlık devrilince meydana çıkan millî devletlerden biri de Erivan, Gümrü ve Kars bölgesinde kurulan Ermeni devletiydi. Bolşevik rejimine karşı olan yeni Ermeni devleti müttefiklere dayanmakta, açıkça İngilizler tarafından desteklenmekteydi. Şu halde Türk millî kuvvetlerine karşı batıda ve doğuda aynı düşmanın saldırıları devam etmekteydi. Bu küçük Ermeni devleti ve müttefikler, doğu vilayetlerimizi de içine alan büyük Ermenistan'ı meydana getirme politikasını gerçek yapmak üzere bir taraftan kendi bölgelerindeki, Türk çoğunluğunu katlederek veya kaçırmak suretiyle zayıflatmaya çalışıyor, diğer taraftan henüz Türk kuvvetlerinin himaye etmekte oldukları doğu vilayetlerimizi işgale hazırlanıyorlardı. Bu durum karşısında 9 Haziran 1920'de doğu vilayetlerimizde geçici seferberlik ilân edildi ve asker toplanmaya başlandı. Haziran ayı içinde Ermeniler, Oltu bölgesini işgal ettiler. Dış işlerimiz bir ultimatom gönderdi ve taarruzlarına karşı ihtar

etti. Fakat onlar, Kötek ve Bardis bölgelerinde kuvvetlerimize saldırmak cesaretini gösterdiler. Bardis'i baskınla ele geçirdiler.

Kuvvetlerimiz Kâzım Karabekir kumandasında karşı taarruza geçti (28 Eylül 1920). Sarıkamış'tan sonra 30 Ekim'de Kars kurtarıldı. Bir hafta sonra Gümrü'de ele geçirildi. Bu suretle 1878'den beri düşman işgali altına geçmiş olan topraklar kurtarılmış oluyordu. Bozguna uğrayan Ermeni devleti, derhal bir barış antlaşması imzaladı (2 Aralık 1920).

Bu cephede yeni Gürcü devleti de, Türk topraklarına karşı amaçlarını gerçekleştirmeden önlendi ve 1920 Temmuz ayında İngilizler Batum'u işgallerine son verince burasını işgal ettiler. Bu, Osmanlı Devleti'nin 1918'de Rusya ile imzaladığı Brest Litovsk Antlaşması maddelerine aykırıydı. Sonradan Osmanlı Devleti ile yeni Gürcü devleti arasında imzalanan antlaşma bölgeyi bırakıyordu. Millî hükümet bunu protesto etti. Gürcüler müzakereyi kabul ettiler ve nihayet 21 Mart 1921'de imzalanan antlaşmayla Batum, Ardahan ve Artvin'i terk etmeye razı oldular.

Görülüyor ki, 1921 yılı başlarında millî hükümet, her zamankinden daha güçlü bir hale gelmiştir. Bu durum karşısında müttefikler, barış görüşmelerine Ankara Hükümeti'ni de davet etmek zorunluluğunu hissetmişlerdir ki, bu millî hükümet için son derece önemli bir başarıydı. Böylece hiç olmazsa fiilen dünya devletleri de Türk millî iradesini temsil eden hükümetin meşruluğunu tanıyorlar ve Türk milletinin ve vatanının geleceğini tayinde sorumlu buluyorlardı. Veziriazam Tevfik Paşa, 27 Ocak 1922 tarihli telgrafında Mustafa Kemal'e şunları yazdı: 25 Ocak'ta Paris'te toplanan barış konseyinin verdiği karara göre, Londra'da 21 Şubat'ta bir konferans toplanacak ve buna müttefiklerle Osmanlı ve Yunan delegeleri katılacaktır. Konferasın konusu Doğu Meselesi'ne bir çözüm bulmaktır. İnanıldığına göre son olaylar mevcut antlaşmada değişiklikler yapılmasını gerektirecektir. Padişah hükümetinin bu konferansa katılması, Ankara'nın tam yetkiye sahip delegelerinin Osmanlı heyetine dâhil olmasına bağlı tutulmuştur. Bu kararlar müttefik devletlerin İstanbul'daki temsilcileri tarafından hükümete bildirilmiştir. Gönderilen telgrafta "seçeceğiniz kimseler ve burada tayin edeceğimiz kimselerle birleşip Paris'e hareket edilmesi için kararınızı beklemekteyim. Meselenin özel ehemmiyeti sebebiyle bu konuda muhaberenin sağlanması için telgraf hattının serbest bulundurulması hususunda emir vermenizi rica ederim. Cevabınızı telgrafhanede beklemekteyim." İkinci bir telgrafta Tevfik Paşa Yunanlıların yeni bir taarruz için İzmir'e ordu çıkarmakta

olduklarını ve bununla açılacak Londra Konferansı'na etki etme amacı güttüklerini bildirmekteydi.

Mustafa Kemal, iki yıllık mücadelesinin davaya yönelik ilk sonucunu almış, Osmanlı hükümetine izlediği yolun doğruluğunu onaylatmış, milletin gözünde yürüttüğü politikanın doğruluğunu bütün berraklığıyla ortaya koymuş ve galip devletlere Türk millî varlığını tanıtmış bulunuyordu. Bu noktalardan sadrazamın yazısı tarihî öneme sahiptir.

Mustafa Kemal, Türkiye adına söz söylemeye yetkili tek ve meşru temsilcinin bağımsız Büyük Millet Meclisi olduğunu cevabında belirtmiş ve Millî Mîsak dışında şartları içeren bir antlaşmayı imzalamaya gidilmeyeceğini ilâve etmiştir. Ankara Hükümeti'nin tek meşru hükümet olduğunun padişah tarafından bir fermanla ilân edilmesini de istemiştir. Tevfik Paşa cevabında milletin bağımsızlığı yolunda Mustafa Kemal'in şimdiye kadar yaptığı gayretlerin durumu elverişli hale getirdiğini kabul edip onayladıktan sonra herhalde bu konferansa katılmanın gerekli olduğu, yoksa Türk delegasyonunun hazır olmadığı halde Yunanlıların bulunduğu bir toplantıda aleyhimize kararlar alınacağını bildirmekte ve Ankara'nın delegelerini göndermesinde ısrar etmekteydi. Buna karşı Mustafa Kemal, 20 Ocak 1921 tarihinde kanunlaşan ilk anayasanın metnini sadrazama gönderdi. Burada anayasanın hangi şartlar içinde meydana geldiğini açıkça görmekteyiz. Bu anayasanın ikinci maddesinde, icra ve yasama kuvvetinin Büyük Millet Meclisi'nde bulunuduğu ve milletin tek gerçek temsilcisinin olduğunu bütün açıklığıyla belirtilmiştir. Mustafa Kemal, sadrazama bu anayasanın hükümleri dışında hareket etmenin imkânsız olduğuna dikkat çekmekteydi.

Mustafa Kemal, Londra'ya gönderilecek delegasyonun, Büyük Millet Meclisi'ni temsil eden ve onun tarafından gönderilen bir heyet olması gerektiği noktasında ısrar etti.

Tevfik Paşa tedbirli bir politikacı sıfatıyla şu olasılıkları ileri sürerek Ankara Hükümeti'nin padişahın hükümetle iş birliği yapmasının zorunlu olduğunu ifade etmekteydi. Ona göre ihtimaller: İstanbul ve Boğazlar'ın kesin olarak kaybı, müttefiklerin Yunanlılara mali ve askerî yardımda bulunarak zaten bitkin olan Anadolu halkını yeniden öldürücü bir savaş karşısında bırakması, Türkiye'nin çok büyük fedakârlıklar sonunda yine Batı'dan yardım istemeye mecbur kalacağı ve bağımsızlığını kaybedeceğiydi. İhtiyar vezirin, Sakarya Muharebesi'ni önceden gördüğüne şüphe yoktur. Fakat o, milliyetçilerin ya istiklâl ya ölüm kararını anlayamazdı,

o millî kudrete güvenemezdi, Mustafa Kemal'in ve Türk milletinin mucizeler yaratacağını tahmin edemezdi.

Mustafa Kemal nihayet meseleyi Büyük Millet Meclisi'nin önüne getirdi. Oradaki görüşmeler sonunda Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında Londra'ya ayrı bir heyet gönderilmesine ve müttefikler tarafından ayrıca davet edilmedikçe, gidilmemesine karar verildi. Bu davet İtalyan Hariciye Nazırı Kont Sforza aracılığıyla geldi. Delegelerimiz Londra'ya hareket ettiler.

Londra'da görüşmeler 23 Şubat'ta başladı: Bu sırada Yunanlılar, Anadolu'da büyük taarruzlarını hazırlamaktaydılar. Müttefiklerin değişiklik teklifleri esasa ait olmayıp Sevr Antlaşması'nın millî hükümet tarafından da onaylanması amacını güdüyordu. Millî Mîsak esaslarına bağlı kalan Türk delegasyonuyla bir uzlaşmaya varmaya imkân yoktu. Müttefiklerin öne sürdükleri değişiklikler şöyledir:

a. Kurulmasına izin verilen jandarma ve diğer kuvvetlerin biraz daha fazla olması, yabancı subayların azaltılması.

b. Boğazlar mıntıkasının sınırlarının daha dar tutulması.

c. Devletin bütçesi üzerine konulmuş olan sınırlamaların biraz hafifletilmesi ve kapitülasyonlar üzerinde bazı değişiklikler yapılabilmesi.

d. Ermenistan sınırlarının Milletler Cemiyeti tarafından tayin olunan bir komisyon aracılığıyla belirlenmesi.

Bu değişikliklerin en önemlisi İzmir bölgesine aitti: Burası sözde bize geri veriliyordu. Fakat Yunan kuvvetleri İzmir şehrinde kalacak, vilayet içinde düzen ve asayişi müttefik subayları sağlayacak, jandarma kuvveti Türk ve Hristiyanlardan nüfus nisbetine göre oluşturulacak, bir Hristiyan vali tayin edilecek ve vilayet Osmanlı hükümetine yıllık bir vergi ödeyecekti. Fakat bu teşkilât, beş sene sonunda Milletler Cemiyeti tarafından iki taraftan birinin başvurması ile değiştirilebilecekti.

Bu plana Türk heyeti daha cevap almadan Yunanlılar bütün cephelerde büyük kuvvetlerle genel taarruza geçtiler. Bu saldırı, II. İnönü Savaşı'nda düşmanın tam yenilgisiyle neticelenecektir.

Düşman kuvvetleri iki bölgede toplanmış bulunuyordu. Bursa havalisinde ve Uşak bölgesinde. Bizim kuvvetlerimiz, biri Eskişehir'in kuzeybatısında diğeri Dumlupınar'daydı. Buraları Yunan ordularına karşı iki önemli demiryolu kavşağı olan Afyon ve Eskişehir'i örtmekteydi. Başka bir kuvvetimiz Menderes Vadisi boyunca düşmana karşı koyacaktı. 23 Mart'ta Bursa ve Uşak'taki Yunan kuvvetlerinden bir kısmı

ileri harekâta başladılar. Biz düşmanı ileri mevzilerde karşılamaya karar verdik. 27 Mart'ta bütün hatlarımız düşmanla savaşa tutuşmuş bulunuyordu. Savaşı, Batı Cephesi kumandanı İsmet Bey idare etmekteydi.

Düşmanın taarruza soktuğu kuvvetler 40000 tüfek, 370 ağır ve hafif makineli tüfek, 144 toptan, bizim kuvvetlerimiz ise Eskişehir Cephesi'nde 15000 tüfek, 150 ağır ve hafif makineli tüfek ve 56 toptan ibaretti. Afyon Cephesi'nde 9000 tüfek, 64 makineli, 51 top vardı.

Yunanlılar, 30 Mart'ta yeni takviyelerle İnönü mevzilerimize yaptıkları saldırılarda püskürtüldü. Sarsılmış olan sol kanat Ankara'dan gönderilen takviyelerle desteklendi ve sonra her iki kanattan karşı taarruza geçildi. Bu savaşlar çok çetin ve tehlikeli aşamalar göstermiştir. 31 Mart - 1 Nisan gecesi düşman geri çekilmeye başladı ve Bursa doğusundaki mevzilerine kadar kovalandı. Bu zaferi bildiren telgrafını İsmet Paşa şöyle bitirmekteydi, "Düşman binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını terk etmiştir." Mustafa Kemal buna verdiği tarihî cevapta, "Bütün tarih-i âlemde sizin İnönü Meydan Muharebesi'nde deruhte ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhte etmiş kumandanlar enderdir. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makus talihini de yendiniz... Namınızı tarihin kitâbe-i mefârihine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedî minnet ve şükrana sevk eden büyük gazâ ve zaferlerinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir meydan-i şerefle seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için şaşaa-i itilâ ile dolu bir ufk-i istikbâle de nâzır ve hâkim olduğunu söylemek isterim. Büyük Millet Meclisi kumandanı Mustafa Kemal."

Güneydeki Uşak Cephesi'nden gelen düşman kuvvetleri önemli ilerlemeler yaptılar ve 24 Mart'ta Dumlupınar bölgesini zaptettiler. Afyon'a girdiler. Konya yönünde yürümekle bir strateji hatası yaptılar. Bu arada İnönü'de başarı kazanmış olan kuvvetlerimiz bu cephenin yardımına yetişti. Bunun üzerine düşman tekrar Uşak yönüne çekildi. Afyon kurtuldu. Bu cephelerdeki Türk saldırıları düşmanı önemli Dumlupınar mevzilerinden atamadı. Mustafa Kemal bu cephede kumanda mevkiinde bulunan Refet Paşa'yı geri alarak Millî Müdafaa vekâletine getirdi. Millî Müdafaa vekili Fevzi Paşa Erkân-ı Harbiye başkanlığına tayin olundu. Bu görevi bırakan İsmet Paşa ise bütün Garp Cephesi'ne kumandan oldu. Böylece, Güney ve Kuzey Cepheleri bir tek kumanda altında birleştirilmiş oldu.

II. İnönü Zaferi Büyük Millet Meclisi hükümetinin içeride ve dışarıda nüfuzunun artmasına ve millî davanın kuvvet kazanmasına yardım etti, Millî Mîsak esaslarına inancı kuvvetlendi. Londra'ya Türk temsil heyetinin başkanı olarak gitmiş olan Bekir Sami Bey'in İngiltere, Fransa ve İtalya ile yaptığı antlaşmalar, Mart 1921'de Ankara'ya dönüşünde Mustafa Kemal ve meclis tarafından Millî Mîsak esaslarına aykırı görülerek onaylanmadı.

Bu sözleşmeler, Mart 1921'deki şartlar karşısında imzalanmış, bundan bazı diplomatik faydalar ümit edilmişti. Ankara'da o zaman büyük devletlere karşı mücadeleyi süresiz devam ettirmek imkânsızlığını öne sürenler çoğalmış, bu devletleri Yunanlılar yanında yer almaya zorlayacak yerde onları ayıracak siyasi tedbirlere başvurulması ve bunun için de sert görünülmesi tavsiye ediliyordu. O zaman İngiltere Başvekili Lloyd George Yunanlıları destekliyor, Yunan ordusunun Ankara Hükümeti'ni ortadan kaldırma gücüne sahip olduğu hakkında verdiği garantilere güveniyordu. Fakat savaştan sonra savaşın kazançları bakımından kendini tatmin edilmemiş gören ve bundan başlıca İngiltere'yi sorumlu tutan Fransa ve İtalya devletleri, İngilizleri ve Yunanlıları desteklemekte gönüllü değildiler. Özellikle Fransa, Arabistan ganimetlerinin bölüştürülmesinden memnun bulunmuyor, Ren Havzası üzerinde isteklerinin İngiltere tarafından desteklenmemesi yüzünden bu devlete başka sahalarda yardım etmek istemiyordu. Öte yandan Fransızlar, Kilikya, Güney Anadolu bölgesini, işgal etmiş olan İngilizlerden devraldıkları zaman burada oluşturulan Türk millî kuvvetlerine karşı çetin bir mücadeleye başlamak ve bu cephede devamlı olarak 60-70 bin kişilik bir ordu bulundurmak zorunda kalmışlardı. Savaştan bıkmış olan Fransız halkı bu fedakârlığın ancak İngiliz politikasına yaradığı düşüncesindeydi. İngilizler hiçbir zorluğa girmeden Fransızları ve Yunanlıları Türklere karşı mücadeleye sokup bunun sonucunda Sevr'i onaylatmak istiyorlardı. Sevr ise daha ziyade İngiliz çıkarlarına hizmet eder görülüyordu. Bundan başka dünya savaşı içinde İzmir üzerinde vaatler almış olan İtalya, burasının Yunanlılara peşkeş çekilmiş olmasından dolayı kırgın bulunuyor, bu davada Yunanlıları ve İngilizleri desteklemek istemiyordu. İşte bu şartlar, Ankara Hükümeti'ne bazı diplomatik manevralarla, Yunanlıları ve İngilizleri yalnız hale getirme şansını vermekteydi. Bekir Sami Bey Londra'da Fransa ve İtalya ile yaptığı sözleşmelerde birtakım fedakârlıklar yapmak suretiyle bu iki devleti İngilizlerden ve Yunan-

lılardan ayırma amacını gütmüş bulunuyordu. Fransızlarla yapılan antlaşmaya göre, Güney Cephesi'nde askerî harekâta son verilecek, millî kuvvetler silahtan tecrit edilecek, oradaki Türk zabıta kuvvetlerine Fransız zabitleri dâhil olacak, halkı karışık olan yerlerde jandarma, milliyet oranına göre oluşturulacak, Güney Anadolu'da iktisadi girişimlerde Fransızlara üstün hak tanınacak, Ergani madeni Fransızlara verilecektir. En önemli kazancımız, Antep, Urfa bölgesinin tekrar sınırlarımız içine alınmış olmasıydı.

İtalyan Hariciye Nazırı Kont Sforza ile Bekir Sami Bey arasında yapılmış olan ikinci sözleşmeye gelince, İtalyanlar İzmir ve Trakya'nın Türklere geri verilmesi hususunda konferansta yardım vadediyorlar, buna karşılık Antalya, Konya, Burdur, Isparta, Kütahya bölgelerinde iktisadi işlerde İtalyanlar tercih edilecek, keza Ereğli Kömür Maden İşletmeleri bir Türk şirketine devredilecekti.

Bu iki antlaşma Sevr'e yabancı devletler için iktisadi nüfuz bölgesi esasını muhafaza ediyor, yani milletin tam istiklâli esasına aykırı bulunuyordu. Bunun kabulü Millî Mücadele'nin uğrunda çarpıştığı prensipleri zayıflatabilir, onun ruhunu öldürebilirdi. Başka bir deyişle İstanbul Hükümeti'nin uzlaşma politikasına dönmek demek olurdu. Mustafa Kemal, Bekir Sami Bey'i istifaya zorladı ve antlaşmaları onaylatmadı.

İngilizlerle yapılan sözleşmeler ise, esirlerin değiştirilmesine aitti. Fakat bütün İngiliz esirlerinin geri verilmesine karşılık, Türk esirlerinden Ermenilere ve İngiliz esirlerine kötü muamele yaptıkları iddia edilerek Türk esirlerini geri vermeme hakkını muhafaza etmekteydiler. Bu suretle birçok vatanseverin düşman elinde kalması, hususu ile İstanbul işgalinden sonra Malta'ya sürgün edilen mebusların gelmemesi ve İngiliz esirleri tamamıyla iade edilmiş olduğundan Türk esirlere her türlü kötü muamelenin yapılmasına imkân bırakılması tehlikesi vardı. Bu antlaşma da onaylanmadı. Onun yerine 24 Ekim 1921'de İstanbul'da yapılan bir antlaşma ile Malta'da tutuklu bütün Türklerle Anadolu'da esir tutulan İngilizlerin değiştirilmesi esası üzerinde anlaşmaya varıldı.

Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonuçları

II. İnönü Savaşı'ndan 2,5 ay sonra Yunanlılar, çok daha geniş ölçüde kesin sonuçlu bir saldırı hareketine giriştiler. Bu saldırının amacı, Ankara'yı almak, millî hükümeti ortadan kaldırmaktı. Bu hareket, Sakarya Savaşı'yla neticelendi ve millî hareketi tam bir zafere götürdü. Şimdi

bu savaşın siyasi ve askerî hazırlıkları ile aşamalarını ve sonuçlarını anlatacağız.

1920 sonunda Yunanistan'da önemli bir değişiklik olmuştu: Yapılan seçimlerde Venizelos kaybetmiş, memleketten uzaklaşmış, onun ve politikasının karşıtı olan Kral Konstantin tekrar tahta çıkmıştı. Konstantin Dünya Savaşı sırasında İtilâf Devletleri'nin bütün baskılarına karşı koyarak, Almanya'ya karşı savaşa girmekten kaçındığı için İngiliz ve Fransız halkı tarafından sevilmeyen ve güvenilmeyen bir kişiydi. Konstantin'in iktidara gelmesi üzerine, İngiliz başvekili Anadolu'daki harekâta Venizelos gibi Yunanistan'ın yeter kuvvetlerle devam edip etmeyeceğini ve kuvvetlerinin yetip yetmeyeceğini sordu. Konstantin hükümeti, bunun millî bir siyaset olduğu ve Yunan kuvvetlerinin Türk direnişini kırmak için yeterli gücünün bulunduğu hakkında garanti verdi. Gerçekten, Konstantin memleketinde yerini kuvvetlendirmek için bir zafere muhtaçtı. Herhalde Sevr Antlaşması'yla Venizelos'un elde ettiklerinden daha azına razı olamazdı. Aksine Anadolu'da saldırı sahasını genişletti. Müttefikler, Fransızlar Yunanlıların askerî güçlerinin Anadolu içlerinde böyle teşebbüse geçmelerini tehlikeli görüyor ve uyarıda bulunuyorlardı. Türkler, Anadolu içine çekilerek Yunan ordusu için gittikçe daha çetin şartlar yaratabilirler, orduları dağılsa bile çete savaşına devam ederler ve düşman zaafa uğrayınca karşı saldırıya geçebilirlerdi. Mustafa Kemal, tüm bu olasılıkları hesaba katıyor, neticeden emin bir stratejist olarak Yunan ordusundan ve saldırılarından birçokları gibi telaşa düşmüyordu. Son çare olarak gerilla savaşını da hesaba katıyordu.

Kral Konstantin için iç siyaset zorunlulukları bir genel saldırıyı gerektirdiği gibi, İngiliz Başbakanı da Türkleri Sevr'i imzalamaya zorlamak için Yunanlıları bu saldırıya teşvik etti. Fransızlar durumu onaylamadılar. Diğer taraftan Yunan başkumandanı Papulas, örgüt halinde bulunan Türk ordusu kuvvetlenmeden saldırarak, millî kuvvetleri en zayıf zamanında vurmak ve dağıtmak gerektiğini bir askerî zorunluluk olarak öne sürmekteydi. İşte bu suretle Yunan hükümeti, 300.000 askeri silah altına çağırdı. Artık Venizelos'un Sevr'de sağladıklarıyla yetinmiyor Ankara'yı almayı İstanbul'da Bizans'ı ihya etmeyi hayal etmeye başlıyordu.

Konstantin, I. ve II. İnönü Muharebeleri'nde başarısızlığa uğrayınca, İngilizler Yunanlıların askerî gücünden ve bu işi başarabileceklerinden şüphe etmeye başladılar. Anadolu'daki Yunan harekâtı karşısında, tarafsız olduklarını dahi ilân ettiler. Fransızlar ve İtalyanlar ise, Yunan teşebbü-

sünü başlangıçtan beri beğenmiyorlar, hatta Mustafa Kemal hükümetine zaman zaman yaklaşma eğilimi gösteriyorlardı.

Yunanlılar ve İngilizler bir taraftan bizi diplomatik yollardan türlü tekliflerle avutmaya çalışırken, öbür taraftan askerî hazırlıklarını saldırı için tamamlamaya çalışıyordu. Anadolu'daki kuvvetlerini yedi fırkadan on iki fırkaya çıkarmışlardı, yani 96.000 tüfek, 5.600 hafif ve ağır makineli tüfek ve 345 topla donanmış bir orduyu saldırıya hazırlamışlardı. Millî hükümet ise siyaset manevralarının gerçek amacını görüp eldeki bütün imkânları hazırlayarak bu Yunan taarruzunu karşılayacak kuvvetleri Batı Cephesi'ne yığdı. Bu bakımdan, güney bölgesinde Fransızlarla çarpışmaların kesilmesi ve doğuda Ermenilerle Gümrü Antlaşması'nın yapılması, güney ve doğudaki kuvvetlerimizi bu tarafa nakletme imkânını vermişti.

10 Temmuz'da başlayan Yunan saldırısı, 13 Eylül'e kadar süren çok çetin savaşlarla devam etmiş ve Sakarya'da parlak Türk başarılarıyla son bulmuştur. Bu savaşlar iki aşamaya ayrılır. 10 Temmuz-25 Temmuz arasında Kütahya ve Eskişehir savaşlarında Yunanlılar başarı kazandılar. 25 Temmuz'da bütün kuvvetlerimizi Sakarya Irmağı'nın gerisine çektik. Nihayet 23 Ağustos'ta Sakarya Savaşı başladı ve 13 Eylül'de zaferimizle bitti.

Yunanlılar bu defa, İnönü mevzilerimize karşı zayıf kuvvetler göndermiş, esas kuvvetleriyle Kütahya önünde merkez sol cephesine yüklenmişlerdir. Üstün düşman kuvvetleri karşısında bu cephe çekilmiş, Eskişehir'de kuvvetlerimiz sarılmak tehlikesi karşısında kalmıştır. Uzun cephede bu elverişsiz durumda direnişe devam etmek fazla kayba neden olur, kesin bir bozguna yol açabilirdi. Fakat Eskişehir ve Kütahya gibi önemli demiryolu kavşaklarının ve Yunan askerinin pervasız zulümlerine karşı geniş yurt parçalarını terk etmek kararını almak güçtü. Garp Cephesi Kumandanlığı bu noktada kesin karar alamıyordu. Eskişehir'in doğusunda toplanan kuvvetlerimizin yaptığı saldırı (Eskişehir Muharebesi) başarısızlığa uğradı. Cephe karargâhına gelen Mustafa Kemal, şu atak kararı verdi: "Orduyu Eskişehir şimal ve cenubunda topladıktan sonra düşman ordusuyla araya büyük bir mesafe koymak lazımdır ki; ordunun düzenleme ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya şarkına kadar çekilmek câizdir."

Bu emre göre Garp Cephesi kumandanı İsmet Paşa, Türk ordusunu dağılmasına meydan vermeden, düzenli bir şekilde, Sakarya'nın doğusuna çekti, 23 Ağustos'a kadar geçen bir ay içinde hükümet geceli

gündüzlü çalışarak ordumuzu Sakarya arkasında hazırlayıp takviye etti. Bu esnada askerî zorunlulukları anlamayanların çıkardığı bozguncu cereyanları önleme ve maneviyatı yükseltme görevi de Mustafa Kemal'e düştü. Zira bu bozguncu havanın devamı, düşmanın işine yaramaktan başka bir netice vermezdi. Mecliste bu "felâketli" sonuçtan sorumlu olanın araştırılması Mustafa Kemal'in ordunun başına getirilmesi söylendi. Mersin mebusu Selâhattin Bey, Mustafa Kemal'in kumandayı ele almasını istedi. Buna karşı koyanlar oldu. Ordunun tamamıyla yenildiğine inanılıyor, üstü örtülü ya da açıktan Mustafa Kemal'e karşı hücumlar yapılıyordu. Onun perişan bir ordunun başında kendi ölüm kalım savaşını vermesi isteniyordu. Fakat onun kumandayı almasını isteyenlerin bir kısmı durumu ancak Mustafa Kemal'in askerî dehasının kurtarabileceğine inanıyordu. Mustafa Kemal 4 Ağustos'ta gizli bir oturumda durumu açıkladı. Başkumandanlığı kabul etti. Durum gereği Mustafa Kemal, başkumandan olarak Büyük Millet Meclisi'ne ait bütün yetkileri tam ve mutlak olarak istiyor, bu yetkiyi ancak orduyu kuvvetlendirmek, hızlı ve kesin kararlarla onu zafere ulaştırmak istediğini belirtiyordu. Mecliste onun başkumandan kaymakamı unvanıyla atanmasını ve meclis denetlemenmesinin devamını isteyenler çıktı. Başkumandanın böyle kritik bir zamanda meclisten fikir sorması, bizzat kumandanlık görevini tehlikeye düşürebilirdi. Hatta bazı mebuslar bu tam yetkinin başkumandan tarafından kendi şahsı lehine kullanılacağından dahi endişe etmek cüretinde bulundular. Mustafa Kemal, meclise tüm bu noktalarda güvence verdi, fakat tam yetki noktasında ısrar etti. Bazı düzeltmeler yapıldıktan sonra kanun kabul edildi. Bu tartışmalar, isabetli olup olmadıkları bir tarafa, I. Büyük Millet Meclisi'nin karakterini ve faaliyetlerini göstermesi bakımından dikkate değer. Kanun kabul edildikten sonra yaptığı kısa konuşma tarihimizin bu trajik anında büyük liderin vatanperverliğinin ve kendine güven hissinin tam bir göstergesidir: "Mazlum milletimizi esaret altına almak isteyen düşmanları tamamıyla yeneceğimize dair inancım hiçbir zaman sarsılmamıştır. Bu sarsılmaz imanı bu vesilesiyle yüksek meclisin, bütün milletin ve bütün dünyanın önünde ilân ederim." Ankara'da birkaç gün daha kalarak vekâletlerin faaliyetini ortak amaç uğrunda organize etti. Halktan maddi vasıtaları ordunun hizmetine almak için Millî Yükümlülük Komisyonu'nu kurdu. Birçok eşyanın, karşılığı sonradan ödenmek üzere, yüzde kırkına el koydu. Askerî nakliyatın bedava taşınması zorunlu oldu. Bu emirleri uygulamak için Kastamonu,

Samsun, Eskişehir ve Konya'da İstiklâl Mahkemesi'ni faaliyete geçirdi. Ölüm kalım savaşını bütün milletin malı yapan bir lider sıfatıyla, savaşın tüm gerekliliklerini yerine getirdi. Bunları düzenledikten sonra cepheye, hareket sahasına gitti.

Düşman son başarılarıyla şımarmıştı. Kral Konstantin, bizzat İzmir'e gelerek Yunan ordusu başkumandanlığını üzerine aldı. Aldıkları askerî karar, Türk ordusunu mahvederek Ankara'yı zaptetmekti. İngiltere başvekili Parlamento'da şu sözler ile Yunalıları teşvik ediyordu, "Yunanistan kazandığı zaferden sonra, Sevr Antlaşması ile yetinmez, daha geniş ölçüde tatmin edilmelidir," Türklerin ezileceğine kesin gözü ile bakan büyük devletler Türk-Yunan Savaşı'nda tarafsız olduklarını ilân ettiler. Bu arada İngiliz büyükelçisinin bu zaferinden istifade ederek Yunanistan'ın büyük devletlerin aracılığını istemesi teklifini, kral reddetmemiş, kendi işini kendi görmek kararını vermişti.

Karanlık günler yaşanıyordu. Bütün millet, saray da dâhil, bir tek nefes halinde savaşmayı bekliyor, bütün ümitler, bütün dualar Mustafa Kemal'in varlığında toplanıyordu. Türklüğün kaderi hiçbir zaman böylesine bir kahramanın ellerine verilmiş değildi. Mustafa Kemal'in iki yıl önce haykırdığı zaman gelmişti:,"Ya istiklâl! Ya ölüm." Bütün sorumluluk da onun üzerine bırakılmıştı.

2 Ağustos'ta düşmanın hatlarımıza karşı ciddi bir saldırısı başladı. Cephe yüz kilometrelik bir hat üzerindeydi. Düşmanın güneyden, sol kanadımızdan bir çevirme yapacağı düşünülüyordu. Sakarya Savaşı'nda düşman ordusu kuvvetlerimizin iki katıydı ve açık denizden Batı'nın, özellikle İngiltere'nin, sağladığı araç ve gereçleri serbestçe almaktaydı.

Sakarya Savaşı yirmi iki gün sürdü. Zaman zaman ve yer yer düşman hatlarımızı yardı. Tehlikeli durumlar oldu. Batıya bakan cephemiz, güneyden gördüğü baskıyla güneye doğru döndü. Düşman Ankara'ya elli kilometre kadar yaklaştı. Askerlik kurallarına göre kırılan hatlarımızı daha gerilere almak gerekirdi. Fakat bu yapılamazdı. Bu yenilgiye ve bozguna yol açabilir, Ankara düşebilirdi. Bu kanlı, inatçı, amansız bir savaştı. Gerilemek, yenilgiyi kabul etmek olamazdı. Bu ölümü kabul etmek olurdu. O zaman Mustafa Kemal bütün birliklere, en ileri hatlardaki yere kadar şu emrini duyurdu: "Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadan terk olunamaz. Onun için küçük büyük her cüz-i tam bulunduğu mevziîden atılabilir, fakat küçük büyük her cüz-i tam ilk

durabildiği noktada tekrar düşmana karşı cephe oluşturararak muharebeye devam eder. Yanındaki cüz-i tammın çekilmeye mecbur olduğunu gören cüz-i tamlar ona tâbi olmaz. Bulunduğu mevziide nihayete kadar sebatla dayanmaya mecburdur."

Bu emir, ya ölüm ya zafer parolasının bir askerî kural haline getirilmesi demekti. Her birlik yok oluncaya kadar bulunduğu yerde çarpışacak, fakat vatan toprağını düşmana bırakmayacaktır. Bu emir, vatanseverliği askerliğin kuralları üzerine çıkaran bir emirdi. Bu emir, İstiklâl Savaşı'nın Türk azmini ve vatanseverliğini en parlak şekilde dile getiren bir azim ve kararın ifadesiydi. Türk askeri, Türk ordusu büyük liderin verdiği bu ruhla savaştı ve nihayet düşmanı yenilgiyi kabul edip çekilmeye mecbur etti. Türk askerinin gösterdiği şaşırtıcı direnme, düşmanı yıpratmış, sarsmış ve nihayet ricat ettirmişti.

Düşmanın yıprandığını gören başkumandan, özellikle Sakarya doğusundaki sağ kanadımızla düşmanın zayıf olan sol kanadına bir saldırıda bulundu. Ondan sonra bütün cephe boyunca saldırıya geçildi. Mağlup Yunan ordusu çekilmeye karar verdi ve bütün cephe boyunca ricata başladı. 13 Eylül'de Sakarya doğusunda düşmandan eser kalmamıştı.

Bu muharebeyi idare eden Yunan Erkân-ı Harbiyesi'nin reisi General Stratikos'un sözleri düşmanın dahi bu savaşı nasıl anladığını göstermek bakımından burada dikkata değer. O, hatıratında şöyle yazmıştı: "Gâzi Kemal, etrafındaki zabitlerle Türkiye'nin son kalesini müdafaa etti. Önüne geçilmez azim ve iradeyle onu kurtarmak istedi. Yunan ordusunun pek gerilmiş sinirleri, Ankara önündeki siperler karşısında tamamıyla gevşedi. Yunan azim ve iradesi, Mustafa Kemal'in azim ve iradesini daha kuvvetli görerek önünde baş eğdi."

Sakarya Zaferi'ni kazanan Mustafa Kemal'i bütün millet, sevinç ve minnet gözyaşlarıyla bağrına bastı. Meclis coşkun bir biçimde ona Mareşal ve Gâzi unvanlarını verdi (Mustafa Kemal, sultan hükümetine istifasını verdiğinden beri askerî bir rütbe sahibi değildi, şimdi askerî rütbelerin en büyüğünü milletin elinden alıyordu).

Sakarya Savaşı, Türklüğün Anadolu'da, yaşayışını sağlayan tarihimizin en kesin sonuçlu savaşlarından biridir. Bu savaş, Selçuk Türklerinin Anadolu'nun kapılarını açtıkları Malazgirt Savaşı'ndan da büyüktür. Çünkü bu savaşta yeni bir yurt açmaya gelenler değil, bin yıllık yurdunu, ocağını, en kutsal varlıklarını savunan bir milletin hayatı ve geleceği kurtarılmıştı. Bu savaş, dünya tarihinde yaşamak azminde olan

bir milletin, bütün dünyanın maddi kuvvetlerini yenecek bir kudret ve zafere erişeceğini ispat eden bir savaştı. Bütün Asya ve Afrika milletlerine ümit ve kurtuluş vadeden bir zaferdi. Bu yüzden bu savaş yalnız Türk tarihinde değil, bütün dünya tarihinde en önemli savaşlardan biriydi.

Sakarya Zaferi'nin Siyasi Sonuçları

Sakarya Zaferi'nin ilk sonuçları, millî devlet için kesin önem taşır. Bu zafer, Büyük Millet Meclisi'nin içeride ve dışarda hakikaten ve kesin olarak tanınması, sultanın iktidar ve otoritesini tamamen kaybetmesi neticesini vermiştir. Dışarıda düşmana karşı kazanılan zaferle beraber Millî Türk Devleti de gerçekten kesin olarak kurulmuş oluyordu. Milletin kuruluşu, milletin her zamankinden daha sıkı bir şekilde TBMM etrafında toplanması Fransa ve Rusya ile antlaşmalar imzalaması, İtilâf Devletleri'nin barış için başvurusu ile belirmiş oluyordu.

İlk antlaşma, Moskova ile (16 Mart) imzalanan Moskova Antlaşması'na kesin içerik kazandıran Kars Antlaşması'dır. Bu antlaşma ile Azerbaycan ve Ermenistan'a ait maddeler Sovyetler Birliği'yle bağlanmış oluyordu.

Millî hükümet daha 1920 Temmuz ayında Sovyet hükümetiyle siyasi ilişkilere girişmiş, Bekir Sami Bey idaresinde bir heyet 1920 Temmuz sonlarında Moskova'ya varmış, dostça karşılanmış ve 24 Ağustos 1920'de bir antlaşma projesi hazırlanmıştı. Bu taslağa göre, Sovyetler, Millî Hükümet'e maddi yardımda bulunacaktı. O arada Sovyetler hariciye komiserinin Ermenistan lehine bazı isteklerde bulunması üzerine ilişkiler soğumuş, fakat Ermeni saldırılarının millî kuvvetler tarafından durdurulması ve Gümrü Antlaşması (3 Aralık 1920)'nın imzalanması üzerine Moskova daha makûl bir yol izlemiş ve görüşmeler daha elverişli bir hava içinde devam ettirilmiştir. Rusya İngilizlerin himayesiyle Bolşeviklere karşı Güney Rusya ve Kafkasya'dan harekâtta bulunan Beyaz Rus Generalleri Denikin ve Vrangel tehdidi altında bulunuyor, Ermenistan ve Gürcistan'da kurulan millî bağımsız kuvvetler İngiliz himayesinde Sovyetlere karşı düşmanca hareket ediyorlardı. Bu yüzden, bu tarafta Sovyetler ve millî Türk hükümetinin iş birliği, her iki tarafın çıkarları gereğiydi. Sovyetler, Kafkasya'da hâkimiyetlerini kurmak için mücadele ettikleri sıralarda, 16 Mart 1921'de, Türk hükümetiyle nihayet Moskova Antlaşması'nı imzalamıştı. Hatırlanmaya değer ki, bu tarihte Millî Hükümet İnönü'de varlığını ispat ve Gümrü Antlaşması'nı imza

etmiş bulunuyordu. Moskova Antlaşması'na göre her iki taraf yaptıkları mücadelede menfaatlerinin ortak olduğunu onaylamakta, her iki taraf diğerine zorla kabul ettirilmek istenen hiçbir belgeyi tanımamayı taahhüt etmekte, Sovyet hükümeti Türk Millî Mîsak'ını tanımakta, milletlerin kendi kaderini belirlemede hür oldukları prensibi onaylanmaktaydı. Sınırlar meselesine gelince, Kaskasya'da 1878 Berlin Antlaşması'nın önceki sınırlar tanınmakta (yani Kars, Ardahan bölgelerinin geri dönmesi onlar tarafından da onaylanmakta), ancak Batum Limanı Sovyetlere bırakılmaktaydı. Buna karşılık Iğdır geri veriliyordu. Keza Nahcivan bölgesi Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bırakılmıştı.

Osmanlı Devleti ile Çarlık arasında imzalanmış bütün antlaşmalar yok sayılıyor, Rusya bütün mali isteklerinden ve özellikle kapitülasyonlardan vazgeçiyordu. Boğazlar ve Karadeniz'in gelecek statüsü Karadeniz'de sahili bulunan devletler arasında yapılacak konferansta belirlenecekti. Ancak alınacak önlemlerin Türkiye'nin ve İstanbul'un emniyetine zarar getirmemesi esası belirtildi. Karşı tarafın zararına çalışacak teşkilâtlara, her iki taraf kendi sınırları içinde izin vermemeyi üzerine alıyordu. Rusya, bahsi geçen antlaşmada Kafkas Cumhuriyetlerine ait maddelerin kabul edilmemesi için bu cumhuriyetler nezdinde gereken teşebbüslerde bulunmayı üzerine almakta idi.

Bu son madde, sınırlar meselesini Kafkas Cumhuriyetlerinin onayına bağlı tutmakla kapıyı açık bırakmıştı. Bu onay 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile yerine getirilmiştir. Türkiye hükümeti ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında imzalanan Moskova Antlaşması'nı tekrar etmekte ve bu cumhuriyetler tarafından onayını sağlamaktaydı. Kars Antlaşması, Sakarya Zaferi'nin bir meyvesi sayılabilirdi. Artık doğu sınırlarımız her türlü şüpheden uzak bir şekilde belirlenmiş, bu tarafta tam barış ve güvenlik sağlanmış oluyordu. Bu sonuç millî hükümet için bir siyasi başarıydı (Türkiye Hükümeti'nin ilk uluslararası antlaşması 1 Mart 1920'de Afganistan'la yapılan ittifak antlaşması olduğu unutulmamalıdır).

Sakarya Zaferi'nden sonra millî hükümetin imzaladığı ikinci uluslararası antlaşma Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'dır. Yukarıda, 1920 Mayıs ayında Fransızlar Kilikya (Çukurova) Cephesi'nde ateş kesilmesi için millî hükümetin bir ateşkes imzaladığını söylemiştik. Fransızların, yine yukarıda açıklamaya çalıştığımız sebeplerin etkisi altında, millî hükümete karşı İngilizlerden daha

elverişli bir davranış takındığına da işaret etmiştik. Fransa, Yunanistan ve İngiltere çıkarları için körü körüne Güney Cephesi'nde uğraşmaktan kurtulmak ve Türkiye ile bir an önce bir anlaşma sağlamak amacıyla 9 Haziran 1921'de Franklin Bouillon'u temsilci olarak Ankara'ya gönderdi. Müzakerelere 13 Temmuz'da başlandı. Görüşmelerde hareket noktası olarak Millî Mîsak'ın alınması teklifine karşı Fransız temsilcisi Sevr'in bir emrivaki olduğu, Londra'da Bekir Sami Bey'le imzalanmış antlaşmanın görüşmelere esas alınması gerektiği noktasında direndi. Bu görüşmelerde eşsiz bir asker olduğu kadar ince bir diplomat olduğunu gösteren Mustafa Kemal, nihayet Batı'yla yapılacak herhangi bir antlaşmada Millî Mîsak dışında bir esasın itibarının olamayacağı görüşünü kabul ettirdi. Bekir Sami Bey'in Mîsak-ı Millî'den bahsetmemiş olmasını ileri sürdü Londra Antlaşması üzerinde duran Fransız temsilcisi nihayet Mîsak-ı Millî'yi incelemeye razı oldu. Burada özellikle kapitülasyonların kaldırılması dile getirildi. Bu noktada Mustafa Kemal'in açıklamaları dikkate değer, "İstiklâl-i tamm bizim bugün deruhte ettiğimiz vazifenin ruh-i aslîsidir. Bu vazife bütün milletçe tarihe karşı deruhte edilmiştir. Bu vazifeyi deruhte ederken kabiliyet-i tatbikiyesi hakkında şüphe yok... Fakat bir netice hasıl ettiğimiz kanaat ve iman, bunda muvaffak olabileceğimize dairdir. Biz böyle işe başlamış adamlarız. Bizden evvelkilerin irtikâp etmiş oldukları hatalar yüzünden milletimiz lafzen mevcut zannolunan istiklâlinde mukayyed bulunuyordu. Biz haysiyet ve şeref ile yaşamak isteyen bir milletiz. Biz hataya tebaiyyet yüzünden bu evsaftan mahrum kalmaya tahammül edemeyiz... İstiklâl-i tâmm denildiği zaman bittabii siyasi, mali, iktisadi, adli, askerî, harsi vesair her hususta istiklâl-i tamm ve serbestî-yi tâmm demektir. Bu saydıklarımızın herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet millet ve memleketin manâ-yı hakikisi ile bütün istiklâlinden mahrumiyeti demektir. Biz bunu temin ve istihsal etmeden sulh ve sükûna mazhar olacağımız kanaatinde değiliz. Şeklen, usûlen sulh yapabiliriz, itilâf yapabiliriz, fakat isitklâl-i tamimizi temin etmeyecek olan bu gibi sulhler ve ihtilaflarla milletimiz hiçbir vakit hayatına ve sükûnete mazhar olmayacaktır." Bu uzun görüşmelerde Mustafa Kemal, önemli diplomatik görüşü Bouillon'a (eski vekillerden olup Fransa Millet Meclisi'nde hariciye komisyonu tutanak memuru idi) esas itibariyle kabul ettirdi. Fakat Fransa hükümetiyle antlaşma noktaları tespit ve tasdik ettirmek için Sakarya Muharebesi'ni kazanmak gerekiyordu. Bu antlaşmaya göre Kilikya (Çukurova) Fransız askeri tarafından boşaltılıyor, Fransız

işgalinde kalan İskenderun Bölgesi için Fransızlar özel bir uygulamayı kabul ediyor (burada Türklerin millî kültürüne saygı duyacak, Türkçe resmî niteliğini haiz olacak). En önemlisi İtilâf Devletleri'nin en önemlilerinden olan Fransa müttefiklerinden ayrılarak millî hükümetle resmî bir antlaşmayı onaylıyordu. Mustafa Kemal'in sözü ile "bu itilâfnâme ile âmâl-i milliyetimiz, ilk defa olarak düvel-i garbiyeden biri tarafından tasdik ve ifade edilmiş oldu." Antlaşmanın imzasından sonra Türkiye ve Fransa karşılıklı temsilciler göndererek daimi siyasi ilişki kurdular.

Sakarya'dan Sonra Büyük Taarruz

Sakarya Zaferi'mizden sonra düşmanın saldırı gücü tamamıyla kırılmış bulunuyordu. Yunan kuvvetleri Eskişehir, Kütahya, Afyon doğusunda bir hatta sağlamlaştırılan bölgelerde yer aldı. Bu suretle hâlâ Anadolu'da önemli bir bölgeyi işgal altında bulunduruyor ve müttefiki İngiltere vasıtasıyla baskı yaptırarak isteklerinde ısrar ediyordu. Millî kuvvetler bizzat taarruza geçip Yunanlıları Anadolu'dan tamamen sürüp atmadıkça Millî Mîsak hedeflerine erişmek imkânsızdı. Bir kelime ile şimdi taarruz sırası Türklerdeydi ve davanın son neticesini bu saldırının sonucu belli edecekti. Millî kuvvetler bu saldırıyı yapabilir miydi? Yunanlıları sağlam mevziilerden atmak kolay görünmüyordu. Millî hükümet bu son saldırı için askerî ve siyasi cephede çok iyi hazırlanmak ve hiçbir şeyi kadere bırakmamak zorundaydı. Her şey böyle bir saldırınn sonucuna bağlıydı. Hazırlıklar bir yıl sürdü. Bu zaman zarfında müttefikler bir barış saldırısında bulundular ve millî hükümeti barışa zorlamaya çalıştılar. Aşağıda bundan bahsederek, Türk ordusunun saldırıya nasıl karar verdiğini göreceğiz.

Sakarya Zaferi'nden sonra millî hükümet, içeride ve dışarıda iyice yerleşmiş ve nüfuzu artmıştır. Ekim 1921'de Kars Antlaşması ile Rusya, Moskova ile daha önce imzalanmış antlaşmaya kesin bir nitelik kazandırılmış, Ankara Antlaşması ile Fransa ile ateşkes yapılmış, Çukurova Fransızlar tarafından boşaltılmış, böylelikle Türk devletinin ve ordularının doğudan ve güneyden bir kaygıları kalmamıştı.

Şimdi millî hükümet bütün kuvvetlerini batıda Yunanlılara karşı kullanabilirdi. Gerçekten Çukurova (Kilikya) ve doğu cephelerinden önemli askerî kuvvetler, özellikle top ve silah Batı Cephesi'ne nakledildi. Sakarya Zaferi'nden sonra bütün Anadolu halkı, Yunanlıları yurdun bağrından söküp atmak için güven duygusu içinde bulunuyor, şevk ve

heyecanla çalışıyor ve her zamankinden daha büyük bir arzuyla ordu saflarına gelip katılıyordu. Bu elverişli şartlara rağmen nakliyattaki güçlükler, yıllarca savaşmış fakir memleketin kısır kaynakları sebebiyle bu askerî hazırlıklar ağır yürümekteydi. Bu arada İstanbul'da müttefik kontrolü altında bulunan depolardan cephane, top, cesaret ve fedakârlıklarla Anadolu'ya kaçırıldı.

Türk saldırısının gecikmesi üzerine müttefikler, özellikle İngiltere, millî kuvvetlerin hiçbir zaman saldırı yapamayacaklarını ve bu durumun sonsuza kadar devam edemeyeceğini öne sürerek tehditler, baskılar yaptılar. 29 Temmuz'da Yunanlılar müttefiklerle beraber bir nota göndererek, Türkleri barışa zorlamanın bir vasıtası olarak, İstanbul'un kendi işgallerine bırakılmasını istiyorlardı. Aynı zamanda Tekirdağ'a asker çıkarmaya başladılar. İngiltere başlangıçta bunu doğru görmediğini, müttefikler ile beraber ilân etti. Böyle hareket etmeye mecburdu. Zira Fransızlar ve İtalyanlar, İstanbul'un Yunan işgaline bırakılmasına katiyen taraftar değillerdi. Bunun İstanbul'u ve Boğazlar'ı, yalnız İngiltere kontrolüne bırakmak demek olacağı inancındaydılar. Şiddetle itiraz ettiler ve İngiltere'yi bu Yunan isteğini reddetmeye zorladılar. Yunan hükümetine verilen ortak cevapta, İstanbul ve Boğazlar'da müttefik işgali altında bulunan bölgeye bir Yunan teşebbüsü halinde, müttefik askerî kuvvetleri tarafından karşı konulacağı bildirildi. Fakat daha sonra İngiliz başvekili, Yunanlıların isteklerini haklı gördüğünü parlamentoda açıkladı. Nutkunda Yunanlılara karşı müttefiklerin haksızlık ettiklerini, onların bütün kuvvetlerini kullanmaya izin vermedikleri, buna karşı "Kemalistlerin" barışa razı olmadıkları, barışa erişmek için Yunanlılara daha büyük hareket serbestliği verilmesi, Türkiye'nin kuzeyini işgal etmelerine müsaade olunması, Türkiye'yi abluka etmek gerektiği tezini savundu. Her zaman olduğu gibi bu önlemlerin haklı olduğunu göstermek ve dünya kamuoyunu aleyhimize çevirmek için sözde Karadeniz kıyılarında paraşütçülere karşı Türklerin zulüm yaptıkları suçlamalarında bulundu. Buralara soruşturma ve araştırma için müttefiklerin delegelerinden bir karma komisyon gönderilmesini istedi. Bu tehditlerin ardından Türkler ateşkesi kabul edip barışa yanaşmazlarsa, şimdiye kadar müttefiklerce teklif edilen elverişli şartları dahi kaybedeceklerini ilân ederek millî hükümeti barışa zorlamak istedi.

İngiliz hükümetinin kesin olarak Türkiye zararına ve Yunanlılar lehine bir siyaset gütmeye kararlı olduğunu gösteren bir siyasi olay

şudur: Hindistan'da milliyetçiler kendi millî isteklerini kabul ettirmek için İngiliz hükümetine karşı faaliyetlerini arttırmış, millî lider Mustafa Kemal'e karşı Yunanlıların saldırısını kötülemekteydiler (*non-coopertion*, asker vermeme kararı). İngiliz delegeler, Türkler lehinde barış şartlarının hafifletilmesini, Hindistan'daki durum dolayısıyla gerekli buluyordu. Lloyd George bu siyaseti reddetti ve nazırı istifaya mecbur etti.

İngiliz başvekilinin tehditkâr nutku üzerine millî hükümet, Yunanlıları memleketten atma azminde olduğunu, İngiliz şartlarının ve tehditlerinin hiçbir zaman kabul edilemeyeceğini göstermek ve İstanbul'u tehlikeden kurtarmak için nihayet nutkun verildiği aynı gün Büyük Taarruz kararını aldı (6 Ağustos 1922). Mustafa Kemal daima haklıydı: Haklar kuvvet ve mücadeleyle alınırdı.

Türk ordusu geçen zaman zarfında iyice takviye olunmuştu. Saldırıdan önce kuvvetlerin durumu şöyleydi: Yunanlılar 130.000 kişi, Türk ordusu 100.000 kişi, Yunanlıların 8.000 kadar makineli tüfeği, Türklerin 2.800 kadar makinelisi vardı, top miktarı itibariyle ise her iki taraf eşit gibiydi (Yunanlılar 348, Türkler 323). Bizim süvari kuvvetlerimiz düşmandan üstündü (Yunanlılar 1.300, Türkler 5.200).

Saldırı planı süratli bir baskın saldırısı esasına göre yapılmıştır. Türk kuvvetlerinin büyük kısmı düşmanın zayıf bulunduğu güney kanadından ani olarak bütün gücüyle saldıracak, düşmanı geriden sararak kesin neticeyi biran önce gerçekleştirecek, bir yok etme savaşı yapacaktı. Planın uygulanması, onun tam bir gizlilik içinde yapılmasına bağlıydı. Yani düşmana sezdirmeden Türk kuvvetlerinin büyük kısmını güneye kaydırmak ve toplamak, düşmanın büyük kuvvetleri karşısında oyalayıcı, zayıf kuvvetler bırakmak gerekiyordu. Düşman bu planı fark ettiği takdirde tedbirler alır, karşı saldırıya geçer veya güneyde zayıf olan cephesini kuvvetlendirir plan uygulanamazdı. Bu stratejik harekâtta, Türk kumandanları tam bir başarı gösterdiler. Saldırı hazırlıkları tamamlanınca bir akşam başkumandan son derece gizlilikle cepheye hareket etti, genel karargâh Akşehir'e geldi. Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Cephe Kumandanı İsmet İnönü, I. Ordu Kumandanı Nureddin, II. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşalardı. Türk ordusu erleri ve subayları ile Kurtuluş Savaşı'nın bu son büyük uğraşını şevk ve heyecanla gözlemekteydiler. 26 Ağustos sabahı kumandanlar savaşı idare edecekleri Kocatepe'ye çıktılar (Afyonkarahisar'ın güneyinde). Sabah beş buçukta top ateşiyle savaş başladı. Cehennemî bir top ateşiyle, düşman mevzileri dövüldükten sonra taarruza kalkan asker, akşam düşman mevziilerini zaptetmiş,

savunma hatlarını ele geçirmiş bulunuyordu. Türklerin bir yıldan beri berkitilmekte olan bu mevziileri yarabileceğine kimse inanmıyordu. Kuzeye doğru çekilen düşman güney ve doğudan esas kuvvetlerimizi sararken, batı ve kuzeyden süvari kolordumuz süratle düşmanı çevirdi ve 30 Ağustos'ta düşman çember içinde kaldı. Savaşın bu ikinci aşaması Başkumandan Meydan Muharebesi olarak anılır. Bu imha savaşında Çalköy'de altı Yunan fırkası demir çember içinde yok edildi. Güneyde demiryolu boyunca Uşak istikametine kaçmaya çalışan düşman kuvvetlerini ise, süvarimiz şiddetle takibe başladı. Keza kuzeyde Eskişehir Bölgesi'nde bulunan Yunan kuvvetlerine karşı taarruza devam edildi. Yunanlıların hiçbir yerde tutunmasına meydan vermemek, ya tamamıyla yok etmek ya da denize kadar sürüp atmak şarttı. Aksi halde Yunanlılar, müttefik kuvvetlerin himayesinde yeni pazarlıklara girişme imkânını bulabilirlerdi. Başkumandan, savaşın amacını, "Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir!" tarihî emri ile ifadelendirdi. Panik halinde kaçan düşman askeri kalıntılarını süvarilerimiz, gece gündüz uyuyup dinlenme bilmeden, Uşak ve İzmir'e doğru akan piyade kuvvetlerimizle kovaladılar. 2 Eylül'de Uşak'a giren kuvvetlerimiz kaçmaya vakit bulamayan Yunan başkumandanı General Trikopis ile diğer yüksek kumanda heyetini esir ettiler. 9 Eylül'de ordularımız savaşarak İzmir'e girdiler. Ertesi gün Mustafa Kemal, İzmir'e ayak bastı. Kuzeyde Eskişehir Bölgesi'ndeki düşman oldukça direndi. Fakat sonunda yenildi, bir fırkası esir edildi. Kurtulanlar canlarını Bandırma'da gemilere güçlükle attılar. 18 Eylül'de anayurdun topraklarında düşmandan eser kalmamıştı. Kuvvetlerimiz, Gebze ve Çanakkale yönlerinde ilerleyerek İngiliz kuvvetleriyle karşılaştı.

İtilâf Devletleri'yle Mudanya Ateşkesi

Büyük zafer anlamı ve sonuçları bakımından tarihin en önemli savaşlarından biridir. Bu savaşla Türk yurdu parçalanmaktan kurtuldu. Anadolu'nun Türklüğü kesinleşti. Asırlardan beri aramızda yaşattığımız, koruduğumuz Yunanlıların kalıntıları da işgal altında iş birliği yaptığı düşman kuvvetleri ile birlikte çekip gitti (Mübâdele). Bütün dünya gördü ki, imkânsızlıklar içinde dahi Türk, özyurdunu korumasını bilmiştir. Bu savaş bütün dünyada emperyalizme karşı millî hakların zaferi olarak karşılanmış, mahkûm milletler arasında sevinç ve ümit yaratmıştır. Hindistan'da ve yeni boyunduruk altına sokulmuş olan Arap ülkelerinde hareketlenmeler son haddine varmış, emperyalistler büyük endişelere düşmüşlerdir. Asya'da emperyalist büyük devletlere

karşı kazanılmış olan bu ilk büyük zafer, ileride bu milletler tarafından büyük bir örnek olarak alınacak onlar için ümit, cesaret ve kuvvet kaynağı olacaktır. Böylece büyük zafer, dünya tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Bu hareket, günümüzde geliştikçe, Mustafa Kemal'in tarihî kişiliği daha büyümektedir. Savaşla birlikte Millî Mîsak'ta ifade edilen bağımsızlık ilkeleri gerçek olmuş, milletlerin kendi özyurdunda hür ve bağımsız yaşama, gelişme hakkının hiçbir zorlamayla kaldırılamayacağını parlak bir şekilde göstermiştir. Türk'ün yaşama ve yükselme kudreti, azim ve iradesi bu zaferle en muhteşem ifadesini bulmuştur. Bu zafer, aynı zamanda sultana karşı onun siyasetine ve temsil ettiği bütün Ortaçağ geleneklerine karşı yeni bir hayatı, millî hayatı getiriyordu. Nihayet bu zafer, Çanakkale galibinin askerî dehasının bir şaheseri ve Türk askerî gücünün yeni ve parlak bir göstergesiydi.

Türk kuvvetleri, İstanbul ve Çanakkale istikametinde yürüyüşlerine devam ettiler. Zira Mîsak-ı Millî'yi gerçekleştirmek için İstanbul ve Trakya'yı da Yunan işgalinden kurtarmak gerekirdi. Halbuki Türk ordusunun yolu üzerinde müttefiklerin askeri bulunuyordu. Müttefiklerle savaş halinde değildik, fakat Türk kuvvetlerine, direniş göstermesi halinde antlaşmanın hükümsüz kalması ve savaşın başlaması mümkündü. İngiltere, şimdiye kadar Yunanlılar aracılığıyla bize karşı oynadığı oyunu açıktan kabul edecek miydi? Bununla beraber, Türkler içinde de yeni bir savaş, istenen bir şey değildi. Yine Lloyd George en son önlemlere başvurdu ve demiryollarıyla Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'dan Boğazlar'ı savunmak için müttefiklerin asker gönderip gönderemeceklerini sordu. İngiliz başbakanı Türklerin istekleri kabul edildiği takdirde bunun son savaşta Türkiye üzerinde kazanılmış olan tüm kazançlarını kaybetmek demek olduğunu ilân etmekteydi. Fransa, İngilizlerin çıkarları için bir savaşa sürüklenmek istemedi. Bu siyasetin tehlikelerini bir notayla belirtti ve Anadolu tarafındaki askerini Rumeli tarafına geçirdi. İtalya, Fransa'yı takip etti. Dominyonlardan Yeni Zelenda ve Avusturalya İngitere'ye yardım vaadinde bulundular. Fakat ordularını terhis etmiş ve yeni savaştan çıkmış olan İngiliz kamuoyu, yeni bir savaşa meyilli değildi. Hindistan'daki kaynaşma, tehdit edici boyutta idi. Türk askeri Çanakkale kapılarına dayanmıştı. İngiliz hükümeti anlaşma tarafını seçti. Fransız yüksek komiserinin, sonra Franklin Bouillon'un İzmir'de Mustafa Kemal'i ziyareti ve görüşmeler sonunda gönderilen notada, Edirne ve Trakya'nın Yunanlılar tarafından

boşaltılması ve Türk idaresine terki, buna karşılık barış imzalanıncaya kadar Türk askerinin Boğazlar bölgesine girmemesi şartıyla ateşkes teklif ediliyordu. Mudanya'da fevkalâde yetkilerle, Türk delegesi İsmet İnönü ile İstanbul'daki müttefik kumandanları arasında görüşmeler başladı. Müttefikler Doğu Trakya'nın boşaltılmasını kesin barış konferansına bırakmak konusunda ısrar ettiklerinden görüşmeler kesildi. Türk kuvvetleri Trakya'ya geçmek üzere İstanbul ve Boğazlar'a doğru ileri harekâta yeniden başladılar. Yunanlıların itirazlarına rağmen müttefikler nihayet haklı isteğimizi kabul ettiler. Trakya'yı onlar Yunanlılara işgal ettirmişlerdi. Mudanya Görüşmeleri (4-11 Ekim) sonunda başlıca şu kararlar alındı: Doğu Trakya Meriç Irmağı'nın son kıyısına kadar Edirne dâhil, boşaltılacak ve bundan 30 gün içinde Yunan memurları müttefikler aracılığıyla idareyi Türk memurlarına devir ve teslim edecekler, kesin barış görüşmeleri Lozan'da toplanacak konferansa bırakılacaktı. Barış antlaşması imzalanıncaya kadar Doğu Trakya'da yalnız 8.000 jandarma bulundurabilecektik. Mütarekenin imzası ile beraber İstanbul ve Boğazlar'da mülkî idare millî hükümete teslim olunacak, fakat müttefiklerin kuvvetleri kesin barış antlaşması imzalanıncaya kadar İstanbul'da kalacaklardı. Aynı ateşkes antlaşmasıyla Türklerle Yunanlılar arasında askerî harekâta son verilecekti. Mütareke, Yunan delegeleri tarafından yetkisizlik iddiasıyla imzalanmadı. Fakat Yunan hükümeti müttefiklerin baskısı altında Doğu Trakya'yı zamanında boşaltıp idaremize teslim etti. Türk zaferi ve Mudanya'da imzalanan ateşkes, İngiltere için de ağır bir yenilgiyi ifade etmekteydi.

Müttefikler, 28 Ekim'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetini padişah hükümeti ile birlikte barış konferansı için Lozan'a delegelerini göndermeye davet ettiler. Padişahın Türk milletinin tek ve meşru hükümdarı tavrını takınması ve milletin bu kadar fedakârlık pahasına kazandığı netice üzerinde söz sahibi olmaya kalkışması, millî hükümeti kesin bir karar almaya sevk etti: İstanbul'un millî hükümetin idaresi altına geçmesi için artık orada saltanatın mevcut olmaması gerekirdi. 1 Kasım 1922'de Osmanlı saltanatının kalktığı, Büyük Millet Meclisi tarafından bir kanunla kararlaştırıldı. Hilâfet, saltanattan ayrılıp Osmanlı hanedanında Abdülmecid Efendi'ye tevcih edildi. Vahideddin İngiliz makamlarına hayatını tehlikede gördüğünü, kendisinin başka bir tarafa naklini isteyen bir mektup gönderdi. İngilizler kendisini saraydan alıp bir savaş gemisine koydular. Son Osmanlı padişahı bu şekilde kaçtı.

Lozan Konferansı ve Antlaşması

Lozan'da yapılacak mücadele bağımsızlık savaşı gibi çok çetin bir mücadele olacaktı. Antlaşma üzerinde etraflı bir eser yayınlamış olan Cemil Bilsel'in dediği gibi önceleri ayrı yönlerde mücadele ve hareket eden büyük devletler, şimdi karşımıza ortak bir cephe halinde çıkıyorlardı. Konferansa gidecek Türk delegasyonunun başı olarak, o zaman başvekil olan Rauf Bey'in ismi ortaya atıldı. O, İsmet Paşa'nın müşavir verilmesini teklif etti. Mustafa Kemal uzun incelemeden sonra nihayet İsmet Paşa'yı delege heyeti başkanlığına getirmenin en doğru yol olduğu kanaatine vardı. İsmet Paşa'ya hariciye vekilliği verilerek Türk delege heyeti başkanlığına tayin olundu. Heyetin diğer üyeleri Sıhhiye Vekili Rıza Nur ve eski Maliye Vekili Hasan Bey'di. Ayrıca, 20 müşavir de heyete dâhildi. Lozan'da bulunan baş delegemiz İsmet Paşa, Fransa'ya başvekil R. Poincaré'nin daveti üzerine kısa bir ziyarette bulundu. Kapitülasyonlar hariç, diğer meselelerde iki taraf arasında anlaşma olduğu görüldü.

Konferans, 21 Kasım 1922'de Lausanne'da İsviçre Cumhurbaşkanı'nın, Lord Curzon ve İsmet Paşa'nın nutuklarıyla açıldı. Paşa nutkunda şunları söyledi, "Türk milleti yaptığı yenilenmiş barış teşebbüslerinin yetersizliğini ve faydasızlığını anlayarak, artık hiçbir kurtuluş ümidi kalmadığının farkına vararak mevcudiyetini müdafaa ve maddi manevi kendi vasıtalarıyla istiklâlini sağlamaya muvaffak oldu...

Hür milletler bu hale teveccühlü bir gözle şahit olmuşlardır... Hâlâ bu dakikada bile bir milyondan ziyade masum Türk'ün küçük Asya ovalarında ve yaylalarından mecelsiz ve gıdasız dolaştıklarını da hatırlatmak isterim. Türk milleti bu insanlık üstü fedakârlıklara katlanmak suretiyle medeni insanlık arasında derin bir hayat kuvvetini malik milletlere has olan mevcudiyet ve istiklâl hakkı ile sulh ve sükûna bir faaliyet unsuru olmak üzere bir mevkii kazanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin katî gayesi bu mevkii muhafaza ve tahkim etmekten ibarettir."

Konferansın nizamnâmesi görüşülürken İsmet Paşa, terimler ve ifadeler üzerinde durarak, "Kendisi kabul etmedikçe konferansın hiçbir şey kabul etmesine imkân olmadığını anlatmak," istemiştir. Mesela, burada Şark İşleri Konferansı tabirine itiraz edip bunun Lozan Konferansı Nizamnâmesi şeklinde değiştirilmesini istedi. Boğazlar rejimi görüşülürken Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın temsil edilmelerini talep etti. Başkanlık meselesi görüşülürken de Türklerin bu konferansta diğer devletlerle eşit şartlara sahip olarak katıldığı üzerinde ısrarla durdu.

Konferansın toplanma amaçları son antlaşmada şöyle ifade edilmiştir, "1914 senesinden beri Şark'ın sükûnunu ihlâl eden hal-i harbe kati surette son vermek, milletlerin müşterek refah ve saadetleri için elzem olan dostâne ve ticari münasebetleri yeniden kurmak, bu münasebetlerin devletlerin istiklâl ve hâkimiyeti esasına göre kurulması öne sürüldü." Türk delegesi, gerek Batı gerek Doğu Trakya'da halkın çoğunluğunun Türk olduğunun şüphe edilemeyeceğini söyledi. Meriç Nehri'nin sınır sayılmasını isteyen Venizelos'a karşı İsmet Paşa Türk tezi üzerinde ısrar etti. Yani Edirne İstasyonu'nun bulunduğu Karaağaç İstasyonu'nun ve Edirne-İstanbul demiryolunun Kuleli Burgaz-Mustafa Paşa kısmının bulduğu yerlerin Türkiye'ye verilmesini ve Batı Trakya'da halkın oyuna başvurulmasını istedi. Batı Trakya meselesinde, müttefiklerin "self-determination" prensibini öne sürdü. Fakat burası Balkan Savaşı sonunda 1913'te terkedilmiş olduğundan, devletler konferansta ancak Sevr'den önceki durumun görüşülemeyeceğini ileri sürerek, isteklerimizi reddettiler. Nihayet, sınır meselesinde Meriç'in sol sahili ifadesi yerine Meriç'in mecrası ifadesi kullanılmak suretiyle bu sınır kabul edildi. Ancak Karaağaç konusu halledilemedi. Bu sorun konferans kesildikten sonra ikinci devrede, çetin görüşmelerden sonra çözülebildi ve bize bırakıldı. Sınır meselesinde, fedakârlık yapmış 1913 sınırını istemekten vazgeçmiştik. Karaağaç meselesi ileride Yunanistan'ın tamirat borcu yüzünden çıkan ve her iki tarafı tekrar savaşın sınırına kadar getirmiş olan mesele ile birlikte ele alınarak çözülebilmiştir. Geri adım attık, tazminattan vazgeçtik. Zaten başka memleketlerde olduğu gibi, Yunanistan'a bunu kabul ettirsek, antlaşmayı imzalasak dahi parayı ödetmek kolay değildi. Onun için Yunanistan'ın tazminata karşı Karaağaç'ı bırakmaya razı olması ile yetindik. İşte bugünkü Trakya sınırımız böylece kesin şeklini aldı. Sınırın iki tarafında otuz kilometrelik bir arazi şeridi askerden muaf olacak ve böylece emniyet meselesi garanti edilmiş olacaktı.

Asya sınırına gelince, Fransa mandası altına konan Suriye ile sınırımız, 20 Ekim 1921 Ankara İtilâfnâmesi'nde belirlenen sınırlar olarak kabul edildi. Bu antlaşmada Fransa İskenderun Sancağı yani Hatay Türkleri için millî varlıklarını ve dillerini garanti eden maddelerle kabul edildi.

Konferans 21 Kasım 1922 Salı günü toplanmış, bir kesilme devresinden sonra ikinci devre 24 Kasım 1923'te başlamış ve son antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Görüşmelerin kesilmesi, bazı esas meselelerde anlaşmaya varılamaması yüzünden 4 Şubat 1923'te olmuş

ve yeniden toplanma ancak 24 Nisan'da gerçekleşmiştir. Birinci devrede büyük devletler, kendi isteklerini ve iradelerini kabul ettirmeye çalışmışlar, ikinci devre daha sakin geçmiş ve karşılıklı antlaşmalar egemen olmuştur. Genellikle Türklerin öne sürdükleri formüller kabul edilmiştir.

Birinci devre: Üç komisyon kurularak meseleler paylaştırıldı. Birinci komisyon siyasi işler, askerî işler ve sınırlar komisyonu idi. Bu komsiyona İngiltere Hariciye Nazırı ve Baş Delegesi Lord Curzon başkan oldu. İkinci komisyona İtalya Baş Delegesi Marki Gorki başkan seçildi. İktisadi ve mali işlere ait üçüncü komisyona ise M. Barer başkan seçildi.

Birinci siyasi komisyonda, Trakya sınırları, Adalar, savaş esirleri ve ahalinin değiştirilmesi, Boğazlar meselesi, azınlıklar, Musul işi görüşülmüştür.

İkinci devre: Komisyonlar terk olunarak yalnız üç komite seçilmiş, ikincil komisyonlar yerine uzmanlar toplanmışlardır.

Amerika Birleşik Devletleri her iki devrede yalnız gözlemci gönderdi. Amerikalılar bizimle ayrı bir antlaşma yaptılarsa da, bu metin senatoda gerekli çoğunluğu toplayamadığı için onaylanmadan kalmıştır. 24 Temmuz 1923'te imzalanan kesin barış antlaşması beş kısıma ayrılmıştır: Siyasi, iktisadi, ulaştırma, sağlık işleri ve çeşitli hükümler.

Antlaşmaya ek olarak Boğazlar'ın tâbi olacağı usule dair mukavelenâme, Trakya sınırına dair mukavelenâme, ikâmet ve adlî yetki mukavelenâmesi, ticaret mukavelenâmesi, Türk-Rum ahalinin mübadelesine dair mukavelenâme ile protokol, tutuklularla esirlerin değiştirilmesine dair mukvalenâme ve başka meselelere dair 17 mukavelenâme ve protokol imza edilmiştir.

Lozan Barış Antlaşması'nın araziye ait hükümleri şunlardır: Trakya sınırılarının müzakeresinde Edirne İstasyonu ve Karaağaç üzerinde tartışmalar oldu. Türkiye'nin Meriç Nehri'nin batısında yol emniyeti bakımlarından yaptığı istekler, Curzon ve özellikle Venizelos'un diplomatça hücumlarına yol açtı. İsmet Paşa isteklerini net bir biçimde bildirmeyerek, düşmana açıklamama taktiğini takip ediyordu. Venizelos, I. Dünya Savaşı'ından başlayarak Türkleri saldırgan göstermek istedi. İsmet Paşa, 1913 sınırları üzerinde ısrar etti. Venizelos, Yunan ordusu ile birlikte Doğu Trakya'dan 250.000 Rum'un Yunanistan'a göç etmiş olduğunu belirtti ve buna göre, "İskenderun mıntıkası için özel bir idare usûlü kurulacaktır. Bu mıntıkanın Türk ırkından olan sekenesi, kültürün

inkişafı için her türlü kolaylıktan istifade edeceklerdir. Türk lirası orada resmî mahiyeti haiz olacaktır," dedi.

8 Ağustos 1921'de oradaki yüksek komiserin emri ile İskenderun sancağında yerel özel bir idare kuruldu. 1923 Mart ayında tam otonomi (muhtâriyet) istendi ise de, Fransızlar kabul etmediler. Lozan'da Ankara Antlaşması'na göre madde yukarıdaki şekilde kabul edildi.

Irak'la olan sınırlarımıza gelince, bu memleket I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı ordularını kuzeye sürmüş olan İngiliz ordusu tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Ateşkesten sonra İngilizler o andaki sınırlarda kalmaları gerekirken, bu sınırları aşmışlar ve Musul'u işgal etmişlerdi. Savaşa son verilip, ateşkesin imzalanmasından dolayı bu hareket, haksız olup milletlerarası hukuka aykırıydı. Fakat aynı İngiltere, Türkiye'nin başka yerlerini de ateşkesten sonra çeşitli bahanelerle işgal etmiş ve yenik Osmanlı hükümeti buna karşı hakkını arayamamıştı. Musul işgalini haklı göstermek için İngiltere, birtakım dayanağı olmayan iddialar öne sürmüştür. Musul bölgesinin bizim için hayati bir önemi vardı. Zira burada halk, çoğunlukla Türklerden olup Millî Mîsak sınırları içindeydi. Türk vatanının öz parçalarından biriydi. Selçuklular zamanından beri burada Türk devletleri hâkim olmuş ve XI. yüzyıldaki Oğuz Türklerinin Anadolu'ya göçleri esnasında Türklerin ilk yerleştikleri bölgelerden biri Musul bölgesi olmuş, sonra burada Musul Atabeyleri Devleti kurulmuş, o tarihten sonra Türk devletlerinin sınırları içinde kalmıştı. İngilizler, petrol yatakları zengin olan bu bölgeyi ellerinde tutmayı ve hatta onun kuzeyindeki bölgeyi de ele geçirmeyi hayati önemde sayıyorlardı. Bu sebepten Musul Meselesi, İngiltere ile Türkiye arasında uzun zaman gerginlik doğuran çok önemli bir anlaşmazlık konusu olmuştur. Bu mesele Lozan Konferansı'nda uzun tartışmalara sebep olduğu halde halledilememiş, sonraya bırakılmıştır.

İsmet Paşa'nın verdiği muhtıraya göre, Musul vilayetinin o zamanki nüfusunun 500000'i yerleşik, 170000'i göçebe idi. Göçebeler burada devamlı oturmazlardı. Bütün vilayette Araplar azınlıktaydı. Arapça konuşan ahalinin bir kısmı da soy itibari ile Türk'tü. İngiliz heyeti, Türk istatistiklerini reddetti, onlara göre Türk ahali onikide bir oranındaydı. Arapları ve Kürtleri ayırıyorlardı. Siyasi delile gelince, buradaki halkın tarih boyunca ve son savaşta Türk devletine bağlılığını ispat ettiğini, İngilizlerle Şerif Hüseyin arasında kurulacak Arap devleti sınırları içine Musul'un sokulmamış olduğunu, yani o zaman Arapların ve İngilizlerin

burayı bir Arap ülkesi kabul etmediklerini İsmet Paşa ileri sürdü. Halkın oyuna başvurularak hangi idareyi istediğinin de sorulmadığını ifade etti. İngiltere'yi emperyalizmle suçladı ve milletlerin geleceğine kendisinin hâkim olması (*self-determination*) prensibi üzerinde ısrar etti. Musul, Türk vatanına geri dönmüş olan Urfa, Maraş ve Adana'dan farklı bir durumda değildir, dedi. Curzon ise görünüşte Arap çıkarlarının avukatlığı rolünü üzerine alarak, buraların Araplığı ve ileride kurulacak Arap devletine ait olması gerektiği noktası üzerinde durdu. Kuvvetli delillerimiz karşısında zaman zaman çaresiz kalan İngiltere Hariciye Nazırı Curzon, nihayet İngilizlerin fesih hakkını yani "cebrin hakka üstünlüğü"nü ifade etmek mecburiyetinde kaldı. İsmet Paşa, Batı Trakya işinde olduğu gibi, millî haklarımızdan emin olarak Musul vilayetinde de halk oyuna başvurulmasını istedi ve bunda ısrar etti. Demokratik bir memleketin temsilcisi olan Lord Curzon ise, bu halk oyu isteğini daima reddetti. Sınırların belirlenmesi için de bunun iyi bir yol olmadığını söyledi. Curzon, Musul'un Irak için hayati bir iktisadi bölge olduğunu, bu bakımdan, Irak'a bağlı bulunduğunu iddia etti (bu gibi iddialar sonradan başka emperyalist devletler tarafından da kullanılacaktır ve bugün de siyasi literatürde hayli yaygın bilimsel bir örtüye bürünmüş olan "Münbit Hilâl" (*Fertile Crescent*) kavramı da aynı nitelikte emperyalist bir propagandadır).

Türk heyeti, Musul vilayetinin Türkiye için askerî bakımdan da gerekli bir sınır teşkil ettiğini belirtmiştir. Curzon nihayet, Milletler Cemiyeti'nin hakemliğini teklif etti. Türkiye kendi dâhil olmadığı bu cemiyetin kararlarını kabul edemeyeceğini bildirince de, savaş tehdidi savurmaktan geri kalmadı. Japonya ve Fransa kendisini desteklediler, bunun dünya barışını tehdit eden bir mesele olduğunu söylediler. Bu mesele, konferansın 4 Şubat'ta kesilmesine sebep olan başlıca nedenlerden biri olmuştur. Bununla beraber İsmet Paşa bu kesilmeyi önlemek üzere Musul Meselesi'nin barıştan sonra İngiltere ile ayrı bir antlaşma konusu yapılması ve bu yüzden barış antlaşmasının yarım kalmaması önerisinde bulundu.

Türklerin teklifi, konferasın kesilmesini önleyecek içerikte idi. Fakat kapitülasyonlar meselesindeki daha derin anlaşmazlık bunu önleyemedi. Konferansın ikinci devresinde Türk teklifi üzerinde anlaşmaya varıldı, yani iki taraf şu metin üzerinde anlaştılar: Bölüm 1, madde 2: "Türkiye ile Irak arasındaki sınır dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında barışçı yolla tayin edilecektir. Tayin olunan müddet

içinse iki hükümet arasında anlaşmaya varılamadığı takdirde anlaşmazlık Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne arz olunacaktır. İki taraf bu anlaşma meydana gelinceye kadar, durumda bir değişiklik yapacak herhangi bir askerî harekâtta bulunmayacaktır."

Kapitülasyonların Kaldırılması

Kapitülasyonlar en çetin anlaşmazlıkların kaynağı ve konferansın bir ara dağılma sebebi olmuştur. Bugünkü Türkiye'nin temellerini oluşturan, emperyalizme karşı Millî Mücadele'nin en büyük başarısı sayılan kapitülasyonların kaldırılmaması konusunda Batılı devletler neden ısrar ettiler? Kapitülasyonların kaynağı ve önemi nedir, memleketimiz için neden böyle bir önem kazanmıştır?

Kapitülasyonların kaynağı şudur: Eski medeniyetlerde olduğu gibi İslâm medeniyetinde de yabancı tüccarlara İslâm memleketlerine geldikleri ve yerleştikleri zaman kendi hukuklarına bağlı olma hakkı tanınmıştır. Bu onlara verilmiş bir imtiyazdan ziyade bir zorunluluk ifade etmekteydi. Zira o zamanlar hukuk, dinî içerik taşıdığından İslâm hukukunun onlara uygulanması zaten mümkün görülmüyordu. Bununla beraber yerli Müslümanlarla olan hukuki anlaşmazlıklar güvenliğe ait cezaî, olgularda yabancılar da yerli yargılara tâbi olmalıydı. Bu suretle kapitülasyonlar vermekle İslâm devleti hâkimiyet hakkına ait sahada fedakârlık yapmış sayılmazdı. Fakat Osmanlı Devleti'nin çöküş devrinde kudretli Avrupa memleketleri, bu sahada sultanın tek taraflı bağışladığı imtiyazları bir antlaşma gibi yorumladılar.

İslâm hukukuna göre kendisine İslâm memleketinde geçici olarak ticaret veya başka bir amaçla yerleşme müsaadesi verilen Hristiyan veya Yahudiyi *müste'men* denir. *Müste'men, amân* yani himaye isteyip kendisine bu himaye bağışlanmış olan Hristiyan veya Yahudi demektir. Böylece, kapitülasyonlar tek taraflı bir bağışlamadır. Yani zorla devam ettirilemez.

Avrupalı hukukçular, tarihî gerçeklere uyan bu görüşümüzü çürütmeye çalışmışlardır. Onlara göre kapitülasyonlar, her iki tarafı karşılıklı bağlayan antlaşmalar niteliğindedir ve bu sebepten bir tarafın arzusu ile kaldırılamaz. Öteki tarafın da buna razı olması gerekir. Zira biz Dünya Savaşı çıkınca yukarıda anlattığımız görüşe dayanarak, kapitülasyonları kaldırdığımızı ilân etmiştik. Avrupa devletleri ise bunu tanımamışlardı. Avrupalı hukukçulara göre Osmanlı sultanı bu imtiyazı verirken kendisi de siyasi ve iktisadi birtakım çıkarlar sağlamıştır. Hatta Rosas daha ileri

giderek kapitülasyonların, Türkiye'nin ilerlemesine yardım ettiğini, Batılılarla temasa geçirdiğini, memeleketin çağdaşlaşma ve laikleşmesine yol açtığını da belirtir. Ona göre çıkarlar karşılığında verilen kapitülasyonları reddedemez.

Avrupa hukukçuları ikinci bir delil olarak kapitülasyonların olduğunu, zira iki taraf arasında başka antlaşmalar gibi aynı resmî usuller içinde yapılmış belgelere dayandığını, hükümet başkanlarının tasdik ettiklerini ve yeminle onayladıklarını ileri sürerler. Mahmud Esad'a göre kapitülasyonlara bu şekil sonradan, 19. asırda, verilmiştir. Onun bu tezinde büyük bir gerçek payı vardır. Osmanlılar kapitülasyonları verirken yalnız kendi İslâm hukuku çerçevesinde hareket ediyorlardı. Hiçbir zaman bunların ileride Avrupa uluslararası hukukuna göre yorumlanacağını akıllarına getirmiyorlardı. 18. ve 19. yüzyıllarda ise üstünlüğe sahip olan Avrupa devletleri, kaynak itibariyle birer bağışlanma olan ve yabancılara Osmanlı ülkelerinde serbestçe ve kolayca ticaret yapabilmeleri için *müste'men* adıyla bağışlama amacını güden bu "imtiyazları", devletin zorunlu taahhütleri konumuna sokmuşlar ve çaresiz durumda olan Osmanlı hükümetine onaylatmışlardır.

Neticede, bağışlanan imtiyazlar devletimizin hâkimiyet haklarını yok eden veya zedeleyen ve Osmanlı ülkesini bir yarı sömürge haline sokan bir durum meydana getirmiştir.

Bu imtiyazlar üç grupta toplanmaktadır: Adlî, mali ve idari. Adlî kapitülasyonlar: Yabancılar belirli hallerde yalnız kendi konsolosluk mahkemelerinde yargılanırlardı. Türk mahkemelerine geldikleri zaman da konsolosluğun temsilcisi olarak konsolos tercümanı (*dragomanı*) hazır bulunurdu. Öncelikle, ceza davalarında yabancılar arasındaki davalar kendi konsolosluk mahkemelerinde görülür, devlet karışmazdı. Dava Osmanlı tebaası ile yabancı arasında ise Osmanlı mahkemelerinde tercüman huzurunda görülürdü. Fakat bazı devletler bu takdirde dahi davanın konsolosluk mahkemesinde görülmesinde ısrar etmişlerdir. Örneğin, 1877'de bir Osmanlı tebaasını öldürmüş olan bir yabancı kendi konsolosluk mahmekemesinde yargılanmış ve suçlunun beraat ettiği görülmüştür. Bu demektir ki, Osmanlı Devleti yabancı devletler karşısında kendi tebaasının haklarını savunmaktan âcizdir. Böyle bir devletin tebaası da bu tâbiiyetten bir an önce kurtulmaya bakar. O devlet diğer devletler seviyesinde değildir, hâkimiyeti yoktur.

İnkılâp Tarihi Dersleri Metnine İlave

İnkılâp Tarihi derslerinden birinde Rusya ve komünizm tartışma açıldı o zamanlar SBF solcuların karargâhı durumunda idi. Komünist Rusya açıkça Boğazlar ve bazı Doğu Anadolu vilayetlerimiz üzerinde resmen isteklerde bulunmuştu. Ben sınıfta, "Komünist Rusya Türkiye'yi istila etse Rusça resmî dil olsa dilimiz yasaklansa buna razı olur musunuz?" diye kışkırtıcı bir soru ortaya attım. Solcu öğrenciler derhal yanıtladılar, "Evet, hiç sorun yok. Çünkü esas sorun emekçilerin kurtuluşudur," dediler.

Solcu grup arasında Abdullah Öcalan dâhil 20-25 kadar Kürt kökenli öğrenci vardı. Onlar burada yetişip ileride "Kürdistan"ın idarecileri olacağız iddiasını açıkça ifade etmekte idiler. 1971-1981 döneminde kızım Günhan İnalcık SBF'de Fitnat Şahinbaş başkanlığında İngilizce öğretiyordu. Onun için ilginç anıları burada kaydetmeyi bir tarihçi olarak ödev bilirim.

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdare Bölümü Başkanı Prof. Tahsin Bekir Balta'dan *İdare Tarihi* okutmam için bir davet aldım. Daveti kabul ederek 1956-1972 yılları döneminde bu dersi okuttum. O dönemde SBF'de çok değerli meslektaşlarla yakın ilişkisi kurma imkânını buldum. Başkan Prof. Balta'dan başka İdare Bölümü'nde Prof. Akif Unat, Prof. Tahsin Güneş, Prof. Şeref Gözübüyük meslektaşlarımı saygıyla anarım. Uluslararası İlişkiler Bölümünde Prof. Şükrü Esmer, genç yaşta kaybettiğimiz Prof. ... Meral ve sonraları bölüm başkanlığına gelen Prof. Fahir Armaoğlu, Deniz Baykal...

İdare Tarihi sınıfında sonraları Türk idare ve siyasetinde önemli mevkilere gelen öğrencilerimle tanıştım. Bunların arasında bakanlık mevkiine gelmiş Vecdi Gönül, Atilla Koç ve daha birçok vali ve kaymakam var.

Ders notlarımın fotokopi halinde elden ele dolaştığı haberini aldım. Bu notları ayrı bir yerde yayımlamayı planlıyorum. SBF dergisinde şu makalelerim çıkmıştır:

"Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları" Cilt: XII (1958), 319-341.

1972'de Chicago Üniversitesi'nin daveti üzerine SBF'den ayrılmak zorunda kaldım, İdare Tarihi derslerimim değerli öğrencilerimden İlber Ortaylı üstlendi. Kendisinin sınıf arkadaşı Atilla Koç, Kültür Bakanlığı'na geldiğinde Topkapı Sarayı Müdürlüğü'ne atadı. Geniş bilgisi ve güzel

hitabetiyle Ortaylı bugün kamuoyu önünde kazandığı haklı bir şöhrete sahiptir, onunla kıvanç duyuyorum.

SBF'de İdare Tarihi yanında ayrıca *Türk İnkılâp Tarihi* derslerini okutmam istendi. Bütün öğrencilerin almak zorunda bulunduğu bu dersler dolayısıyla 1956-1972 döneminde tüm bölümlerde okuyan öğrencileri tanımak fırsatı buldum. Bu değerli öğrencilerim arasında sonraları Türkiye siyaset idare, maliye, iktisat, dış ilişkiler alanlarında önemli sorumluluklar üstlenmiş, tanınmış kişiler bulunmaktadır.

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi'nde Çıkan Makaleler

1. "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", Cilt: XII (1958), s. 319-341.

2. "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", (1959), s. 69-93.

3. "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", 14. Cilt, (1959), s. 69-74.

4. "Osmanlı Padişahı", (1958), s. 68-79.

İNKILÂP TARİHİ DERSLERİNE İLAVE EDİLEN BELGELER

1914-1926 yılları arasına ait bu belgeler Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi'nden ve Milli Savunma Bakanlığı'nın yayımladığı kitaplardan, Halil İnalcık Osmanlı Araştırmaları Merkezi'nde görevli Ali Işık tarafından tespit edilmiş olup, burada devrim tarihi konusunu aydınlatma bakımından yayımlanması faydalı görülmüştür. Yeni harflere çevirileri Ali Işık tarafından yapılmıştır.

بیانامهٔ همایون

اردوده ، دونمامه

دول معظمه اردسنده حرب اعلان ایدلسی اوزرینه هر دائم تاکهانی وحشیز تجاوزلره اوغرایان دولت ومملکتمزك حقوق وموجودیتی فرصت‌جو دشمنلره قارشو ایجابنده مدافعه ایده‌بیلمك اوزره سنلری سلاح التنه چاغیرمش ایدم . بو صورتله سلح بر بیطرفلق ایچنده بشامقده ایکن قره‌دکز بوغازینه طوغریدن قوتلی اوزره یولة بیقان روسیه دونمامی تعلیم ایله مشغول اولان دونمامزك بر قسمی اوزرینه آتشزین اتش آچدی . حقوق بین‌الملله منایر اولان بوحمله تجاوزکار روسیه جابیدن تصحیحه انتظار اولنورکن کرك مذکور دولت، کرك متفقاری انکلتره وفرانسه دولتاری سفیرلرینی کری چاغیرمق صورتیله دولتمزله مناسبات سیاسیه‌سنی قطع ایتدیلر . متعاقباً روسیه عسکری شرق‌حدودمزه تجاوز ایتدی . فرانسه ، انکلتره دونمالری مشترکاً جناق قلعه بوغازینه ، انکلیز کیلری عقبیه طوب آتدیلر . بویله یکدیکرینی ولی ایدن خائنانه دشمنلك آثاری اوزرینه اوتهدنبری ارزو ایتدیکمز صلحی ترك ایدرك آلمانیا وآوسترا مجارستان دولتاریله متفقاً منافع مشروعه‌مزی مدافعه ایچون سلاحه صارلمغه مجبور اولدق . روسیه دولتی اوچ عصردنبری دولت علیه‌مزی ملکاً بك چوق ضرورلره اوغراتمش ، شوکت وقدرت ملیه‌مزی آرتیرمه‌جق اتحاد وتحدد آثارینی حرب ایله وبیك درلو حیل ودسالیسله هردفعه‌سنده محو بالتشدید . روسیه، انکلتره وفرانسه دولتاری ظالمانه براداره آلتنده ایکنلدیکلری ملیونلرله اهل‌اسلامك دیانةً وقلباً مربوط اولدقاری خلافت‌معظمه‌مزه قارشی هیچ بروقت سوءفکر بسله‌مکدن فارغ اولامامشلر وزره متوجه‌اولان هرحیثیت وفلاکتی مسبب ومحرك بولنمشلردر. ابتده بو دفعه توسل ایتدیکمز جهاد اکبر ایله بر طرفدن شان خلافتمزه ، بر طرفدن حقوق سلطنتمزه قارشی اجتماع ایدیلمکده اولان تعرضاته ان شاءالله تعالی الی‌الابد نهایت ورمه‌جکدر. عون وعنایت باری ومدد روحانیت پیغمبریله دونمامزك قوه دکزده وجسور عسکرلرمك چناق قلعه وعقبه ایله قفقاس حدودنده دشمنلره اوردقاری ایلك ضربهلر حق یولنده‌کی فداکارلرمك ظفرله تتویج ایدمجکی حقنده‌کی قناعتمزی تزیید ایلمشدر . بوکون دشمنلرمزك محکمت واردولرینك متفقلرمزك پای جلادتی آلتنده ازلکده یولمشی یولقاعتمزی تأیید ایدن احوالدندر .

قهرمان عسکرلرم : دین مبینمزه وطن عزیزمزه قصد ایدن دشمنلره آجدیغمز یومبارك غزا وجهاد یولنده برآن عزم وتباتدن ، فدا کارلقدن آیرلمایکز دشمنه آرسلانلر کبی صولت ایدیکز ؛ زیرا هم دولتمزك ، هم قنوای شریفه ایله جهاد اکبره دعوت ایتدیکم اوچیوز ملیون اهل اسلامك حیات وعاتی سزلرك مظفریتکزه باغلیدر . مسجدلرده جامعلرده کیتدکجه حضور رب‌العالمینه کال وجد واستغراق ایله متوجه اوچیوز ملیون معصوم ومظلوم مؤمن قلبنك دعا وتمنای سزکله برابردر .

عسکر اولادلرم : بوکون عهده‌کزه ترتب ایدن وظیفه شیدیه‌یه قدر دنیاده هیچ بر اردویه نصیب اولامامشدر . بووظیفه‌یی ایفا ایدرکن بروقلر دنیالی تزه‌ئمش اولان عثمانلی اردولرینك خیرالخلفلری اولدیغکزی کوسترمکزکه دشمن دین ودولت بر دعا مقدس طوپراقلرمزه آیاق آتمنه ، کعبهٔ‌الهی ومرقد منور نبویی‌یی احتوا ایدن ارضی مبارکهٔ حجازیمك استراحتی اختلاله جرأت ایده‌مسون . دینی، وطنی، ناموس عسکریمی سلاحیله مدافعه ایچکی، پادشاهی افتخارنده اولمی استحضار ایلکی بیلیر عثمانلی اردو ودونمامی موجود اولدیغی دشمنلره مؤثر بر صورتده کوسترمکزدر .

حق وعدل یزده ، ظلم وعدوان دشمنلرمزده اولدیغندن دشمنلرمزی قهرایتمك ایچون جناب عادل مطلقك عنایت صمدانیه‌سی وبیغمبر ذیشانمزك امداد معنویسی یزه‌ار وداور اولدیغنده شبه یوقدر. بوجهاددن ماعدا سنك ضررلرینی تلافی ایچون شانلی وقوی بردولت اولدیغی چیقه‌جغنه امینم . بوکونکی حربده برلکده حرکت ایتدیکمز دنیانك اك جسور وعصتلو ایکی اردوسیله سلاح ارقداشلغی ایتدیککزی اونوتمایکز .

شهدالریکز ، غازیلرکز سالمیه مژده ظفر کوتورسون ، ساغ قالانلریکزك غزاسی مباوك قلنچ کسکین اولسون .

۲۲ ذالحجه سنه ۳۳۶ و ۲۹ تشرین‌اول سنه ۳۳۰

محمد رشاد

ارقداشلر : ۳۰ تشرین‌اول سنه ۳۳۰

سوکیلی باش قوماندانمز خلیفهٔ ذیشان افندمز حضرتلرینك ارادهٔ سنیه‌لرینی تبلیغ ایدیورم . الهك عنایتی پیغمبرمزك امداد روحانیسی ومبارك پادشاهمزك خیردعاسیله اردومزه دشمنلرمزی قهر ایده‌جکدر. بوکونه قدر قرمده ودکزده ضابط وعسکر فداکارلرمك کوسترمکده کلری قهرمانانه قدر دشمنلرمزك بزیشان اولمه‌جقلرینه کتیروك دلیلدر. آنجق هرضابط هرعسکر اونوتمامیدرکه حرب بیدانی فدا کارلق بیدانیدر . اوراده هانکی عسکر دعا ایلری آتیلیر ، هانکی عسکر دشمنك شرابنل وقورشونلرندن یلمیه‌رق آیاق دیرو صوکنه‌قدر ثبات ایدرسه اوعسکر مطلقا قازانیر. تاریخ شاهدورکه عثمانلی عسکرندن ثباتلی ، عثمانلی عسکرندن فداکار هیچ برعسکر یوقدر . هیچ دوشمن یلدیرکه باشمزك اوجنده پیغمبرمزك وصحابه‌کزین اقتدیارمزك روحانی اویجیور ، شانلی بایراقلرمز باشلرمزك اوجنده یرم تهایه‌جنمزه باقیور . اکر اثرك حقیقی اولادی اولدیغمزی کوسترمك ، یرمدن صکره کلهجکلرك لسانلرندن قورتولق ایستره‌سك چالیشه‌یم زنجیرلر آلتنده ایکنلرین اویجیوز ملیون اسلام واسکی وطنداشلرمزی هپ یرم مظفریتمزه دعا ایدییور. اولومدن کیه قورتولیه‌جکدر .

نه‌موتلو ایلری کیدنلر ، نه‌موتلودرین وطن یولنده شهید اولنلر . . .

ایلری ! دائما ایلری که ظفر ، شان ، شهادت ، جنت هپ ایلرده ، اولوم وذلت کریده‌در . مبارك ومقدس شهیدلرمزك روحنه ، فاتحه ،

بادهم چوق یشا

باش قوماندان وکیلی

انور

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI İLE İLGİLİ PADİŞAH'IN ORDU VE DONANMAYA GÖNDERDİĞİ BEYANNAME[1]

Orduma, Donanmama

Düvel-i Muazzama, (Büyük Devletler –İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Macaristan, İtalya, Rusya) arasında harp ilân edilmesi üzerine her daim nâgehânî ve haksız tecavüzlere uğrayan devlet ve memleketimizin hukuk ve mevcudiyetini fırsatçı düşmanlara karşı icabında müdafaa edebilmek üzere sizleri silah altına çağırmış idim. Bu suretle silahlı bir tarafsızlık içinde yaşamakta iken Karadeniz boğazına torpil koymak üzere yola çıkan Rusya donanması talim ile meşgul olan donanmamızın bir kısmı üzerine ansızın ateş açtı.

Milletlerarası hukuka zıt olan bu haksız tecavüzün Rusya tarafından düzeltimesini beklerken gerek Rusya Devleti, gerek müttefikleri İngiltere ve Fransa devletleri sefirlerini geri çağırmak suretiyle devletimizle diplomatik ilişkilerini kestiler. Akabinde Rusya askeri doğu hududumuza tecavüz etti. Fransa, İngiltere donanmaları birleşerek Çanakkale Boğazı'na, İngiliz gemileri Akabe'ye top attılar. Böyle yek diğerini vely eden hâinâne düşmanın âsârı üzerine, öteden beri arzu ettiğimiz sulhu terk ederek Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleriyle ittifakla meşru menfaatlerimizi müdafaa için silaha sarılmaya mecbur olduk. Rusya Devleti üç asırdan beri Devlet-i Aliyyemizi toprak açısından pek çok zarara uğratmış, şevket ve kudret-i milliyemizi arttıracak her türlü gelişmemizi harp ile ve bin türlü hile ve desise ile her defasında mahva çalışmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zalimâne bir idare altında inlettikleri milyonlarca ehl-i İslâm'ın dinen ve kalben bağlı oldukları hilafet-i muazzamamıza karşı hiçbir vakit sû-i fikir beslemekten fâriğ olmamışlar ve bize yönelen her musibet ve felakete sebep ve kışkırtıcı bulunmuşlardır. İşte bu defa baş vurduğumuz cihad-ı ekber ile bir taraftan şan-ı hilafetimize, bir taraftan hukuk-ı saltanatımıza karşı îkâ edilegelmekte olan taarruzlara inşaallahu teâlâ sonsuza kadar nihayet vereceğiz. Allah'ın yardımı ve Peygamberimiz'in yardımları ile donanmamızın Karadeniz'de ve cesur askerlerimin Çanakkale ve Akabe ile Kafkas hududunda düşmanlara urdukları ilk darbeler halk yolundaki

1 Bu belgeler MSB. Arşiv Müdürlüğü'nden Ali Işık tarafından alınmıştır.

gazâmızın zaferle neticeleneceği hakkındaki kanaatimizi tezyid eylemiştir. Bugün düşmanlarımızın memleket ve ordularının müttefiklerimizin hısmı altında ezilmekte bulunması bu kanaatimizi teyid eden ahvaldendir.

Kahraman askerlerim! Din ve vatanımıza kast eden düşmanlara açtığımız bu mübarek gazâ ve cihad yolunda bir an azm ve sebattan, fedakârlıktan ayrılmayınız düşmana arslanlar gibi saldıracağız; zira hem devletimizin, hem fetva-yı şerife ile cihad-ı ekbere davet ettiğim üç yüz milyon Müslümanların hayat ve bekası sizlerin muzafferiyetinize bağlıdır. Mescitlerde, camilerde Kâbetullah'ta Allah'ın huzurunda kemal-i ciddiyetle meşgul üç yüz milyon masum ve mazlum mümin kalbinin dua ve temenniyâtı sizinle beraberdir.

Asker evlatlarım! Bugün üzerinize verilen vazife şimdiye kadar dünyada hiçbir orduya nasip olmamıştır. Bu vazifeyi yerine getirirken bir vakitler dünyayı titretmiş olan Osmanlı ordularının hayırlı evlatları olduğunuzu gösteriniz ki düşman-ı din ve devlete bir daha mukaddes topraklarımıza ayak basmasın, Kâbe'yi ve Peygamberimiz'in nurlu türbesi bulunan toprakları işgale kalkışmasın, münevver-i Nebevî'yi ihtivâ eden arazi-i mübareke-i Hicaziye'nin istirahatini ihlâle cür'et edemesin. Dinini, vatanını, namus-ı askerisini silahıyla müdafaa etmeği, padişahı uğrunda ölümü istihkâr eylemeği bilir bir Osmanlı donanması mevcut olduğunu düşmanlara etkili bir biçimde gösteriniz.

Hak ve adalet bizde, zulüm ve tecavüz düşmanlarımızda olduğundan düşmanlarımızı kahretmek için adaleti mutlak olan Allah'ın yardımı ve Peygamberimiz'in manevi desteği ile bize yâr ve yâver olacağında şüphe yoktur. Bu savaştan mazisinin zararlarını telafi etmiş şanlı ve kuvvetli bir devlet olarak çıkacağımıza eminim. Bugünkü harpte birlikte hareket ettiğimiz dünyanın en cesur ve muhteşem iki ordusuyla silah arkadaşlığı ettiğinizi unutmayınız.

Şehidleriniz, önceki şehitlere müjde-i zafer götürsün, sağ kalanlarınızın gazâsı mübarek, kılıcı keskin olsun.

Fî 22 Zilhicce sene 332 ve fî 29 Teşrin-i evvel sene 330

Mehmed Reşad

Arkadaşlar: 30 Teşrin-i evvel sene 330

Sevgili baş kumandanımız halife-i zîşân efendimiz hazretlerinin irade-i seniyyelerini tebliğ ediyorum. Allah'ın yardımı Peygamberimiz'in manevi desteği ve mübarek padişahımızın hayır duasıyla ordumuz

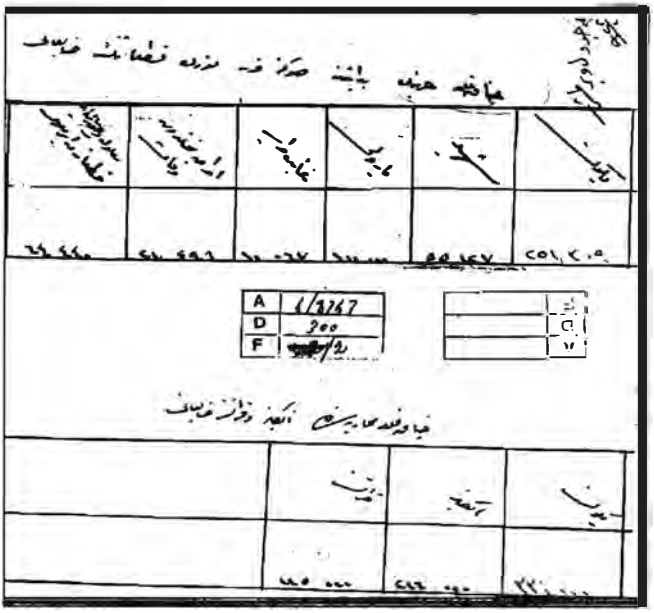
düşmanlarımızı kahredecektir. Bugüne kadar karada ve denizde zâbit ve asker kardeşlerimin gösterdikleri kahramanlıklar düşmanlarımızın perişan olacaklarına en büyük delildir. Ancak her zâbit ve asker unutmamalıdır ki harp meydanı fedakârlık meydanıdır. Orada hangi asker daha ileri atılır, hangi asker düşmanın şarapnel ve kurşunlarından yılmayarak ayak direr sonuna kadar sebat ederse o asker mutlaka kazanır. Tarih şahittir ki Osmanlı askerinden sebatlı, Osmanlı askerinden fedakâr hiçbir asker yoktur. Hepimiz düşünmeliyiz ki başımızın ucunda Peygamberimiz'in ve sahabe-i güzîn efendilerimizin ruhları uçuyor, şanlı babalarımız başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor. Eğer onların hakiki evladı olduğumuzu göstermek, bizden sonra geleceklerin lanetlerinden kurtulmak istersek çalışalım, zincirler altında inleyen üç yüz milyon İslâm ve eski vatandaşlarımız hep bizim muzafferiyetimize dua ediyor. Ölümden kimse kurtulmayacaktır.

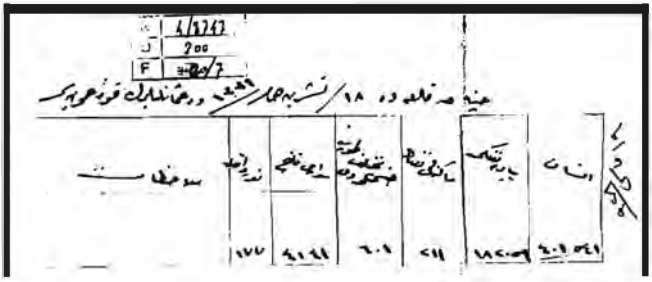
Ne mutlu ileri gidenlere, ne mutlu din ve vatan yolunda şehid olanlara...

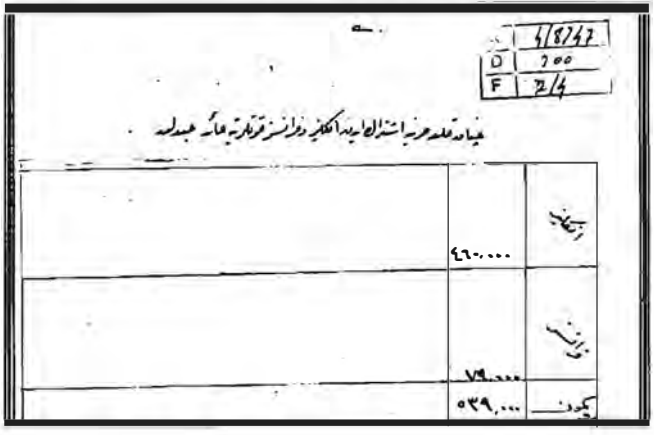
İleri! Daima ileri ki zafer, şân, şehâdet, cennet hep ileride, ölüm ve zillet geridedir. Mübarek ve mukaddes şehitlerimizin ruhuna "Fatiha".

Padişahın çok yaşa!

Başkumandan Vekili Enver

Çanakkale Harbi'nin Başlangıcından Sonuna Kadar Türk Birliklerinin Zayiatı

Malul ve diğer sebeplerle kıtalardan ayrılan	Muhtelif hastalıklardan vefat	Gaip ve esir	Yaralı	Şehit	Yekûn
64.440	21.498	10.067	100.000	55.127	251.309(*)

(*) Tablodaki zayiat miktarları toplandığında, yekûn 251.309 değil, 251.132 çıkmaktadır

Çanakkale Muharebesi'nde İngiliz ve Fransız Zayiatı

İngiliz	Fransız	Yekûn
216.000	115.000	331.000

(3413-61 (2-2))

Çanakkale'de 18 Teşrin-i evvel 1331'de Osmanlıların Genel Kuvveti

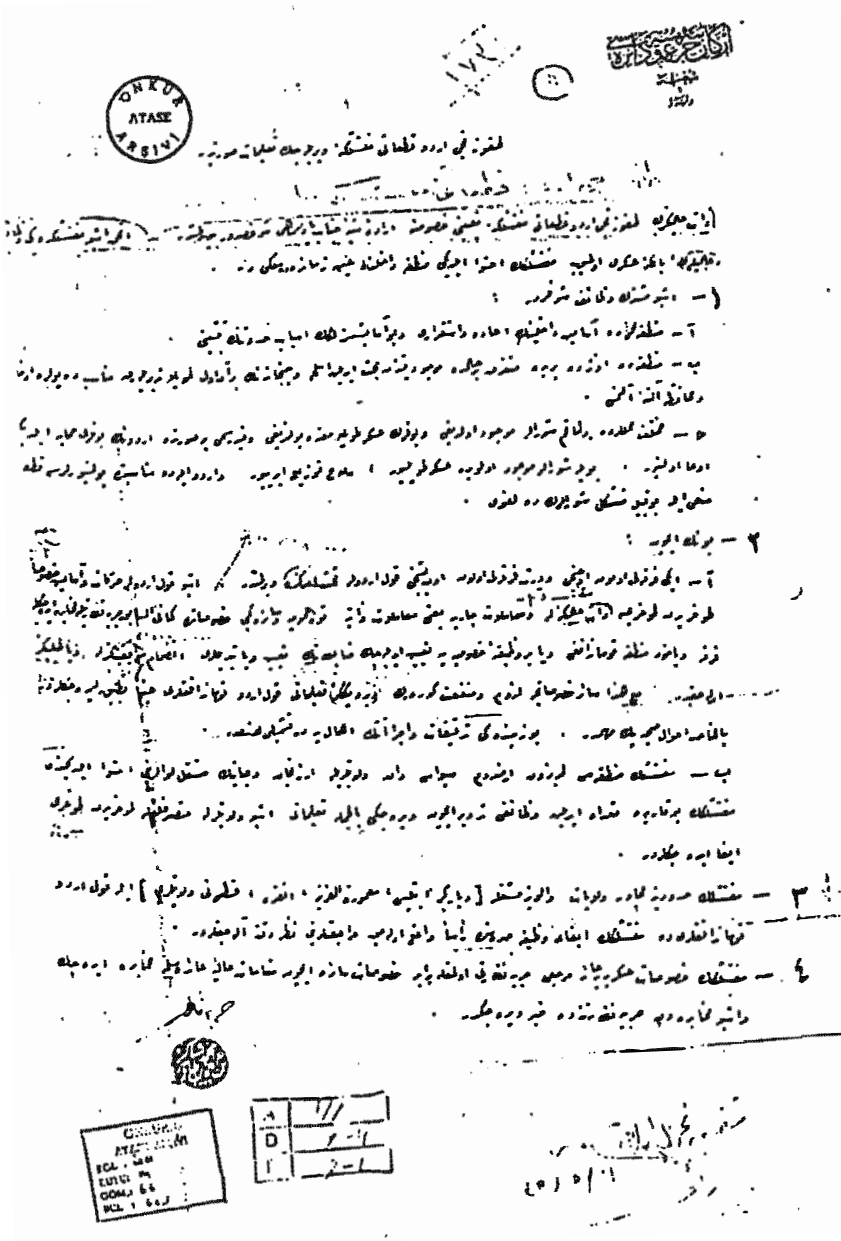
İnsan	Piyade tüfeği	Makinalı tüfek	Muhtelif cins top adedi	Süvari kılıcı	Nurdanlık (projektör)	Mülahazat
401.541	182.059	211	601	4141	177	

(3413-61 (2-7))

Çanakkale Harbi'ne Katılan İngiliz ve Fransız Kuvvetlerine Ait Cetveldir

İngiliz	460.000
Fransız	79.000
Yekûn	539.000

(3413-61 (2-4))

9. ORDU KITAATI MÜFETTİŞLİĞİ'NE VERİLECEK DİREKTİF SURETİ

Şube 1
Numara 73

Genelkurmay Dairesi

9'uncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne verilecek direktif suretidir:

9'uncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne ait görevleri yüksek şahsınızın 9'uncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne atanması hususunda padişah onayı çıkmıştır. Ancak bu müfettişlikteki göreviniz yalnız askerî olmayıp, müfettişliğin kapsadığı bölgeler içinde aynı zamanda mülkîdir.

1. Bu ortak görevler şunlardır:

a) Bölgenizde iç güvenliğin sağlanması ve devamlılığı, asayişsizliğin ortaya çıkış sebeplerinin belirlenmesi.

b) Bölgede ötede beride dağınık bir hâlde varlığından söz edilen silah ve cephanenin bir an evvel toplattırılarak uygun depolara biriktirilmesi ve koruma altına alınması.

c) Değişik yerlerde birtakım toplulukların bulunduğu ve bunların asker toplamakta olduğu ve gayriresmî bir surette ordunun bunları koruduğu ileri sürülüyor. Böyle topluluklar olup da asker topluyor, silah dağıtıyor ve ordu ile de ilişkide bulunuyorlarsa kesin olarak önlenmesi ile bu gibi toplulukların kaldırılması.

2. Bunun için:

a) İki tümenli olan 3'ncü ve dört tümenli olan 15'inci kolordular müfettişlik emrine verilmiştir. Bu kolordular harekât ve güvenlik konularında doğrudan doğruya müfettişlikle ve yürürlükte olan işlemler yani özlük işleri genel kuvve ve sair gibi konularda eskisi gibi Harbiye Nezareti'yle haberleşeceklerdir. Tümen ve bölge komutanlığı veya bir özel göreve atanacak subayların tayin ve değiştirilmeleri müfettişliğin onayı ve istemiyle olacaktır. Bununla birlikte diğer konularda gerek ve yarar görerek müfettişliğin verdiği direktifi kolordu komutanlıkları aynen uygulanacaktır. Özellikle, sağlık işleri çok önemlidir. Bu ortamdaki inceleme ve işlemlerin halka da yayılması gereklidir.

b) Müfettişlik bölgesi Trabzon, Erzurum, Sivas, Van illeriyle Erzincan ve Samsun bağımsız sancaklarını kapsadığından müfettişliğin

yukarıda sayılan görevleri yürütmek için vereceği bütün direktifi bu illerle mutasarrıflıklar doğrudan doğruya yapacaklardır.

3. Müfettişlik sınırına yakın iller ve bağımsız iller (Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülaziz, Ankara, Kastamonu illeri) ile kolordu komutanlıkları da müfettişliğin görevini yapması sırasında doğrudan doğruya olabilecek isteklerine önem vereceklerdir.

4. Müfettişliğin askerî konularda başvuracağı yer Harbiye Nezareti olmakla beraber diğer konular için ilgili makamlarla haberleşebilecek ve bu haberleşmeden Harbiye Nezareti'ne de bilgi verilecektir.

Şifreye dönüştürüldü. 7. 5. 1919
Re'fet

Harbiye Nazırı
Mehmed Şakir

Koleksiyon adı: İstiklâl Harbi
Kutu: 14
Gömlek: 66
Belge: 66-1

BOĞAZLIYAN KAYMAKAMI KEMAL BEY'İN İDAMINA DAİR BEYANNAME

"Milli Şehit" Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey

Vatan severliğin bedeli ağırdı. Bu ağır bedeli ödeyenlerden biri de Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'dir. Hükümetin emrini yerine getirmekten başka suçu olmayan Kemal Bey "maruf" Nemrud Mustafa Paşa'nın başkanlığındaki, çoğunluğunu Ermeni üyelerin meydana getirdiği Divân-ı Harb tarafından "Ermeni tehcirinde vazifesini kötüye kullanarak ölümlere sebep olduğu gerekçesiyle" ölüme mahkûm edilmiş; Beyazıt Meydanı'nda asılarak karar yerine getirilmiştir. Tarih: 8 Nisan 1919

Ermeni meselesi ne idi ve olaylar niçin bu noktaya gelmişti? Kabaca konuya temas etmek istiyoruz.

Yüz yıllar boyu Osmanlı topraklarında huzur ve güven içinde yaşayan Ermeniler, Osmanlıların zayıflamaya başladıkları bir zamanda, dış güçlerin tesiriyle devlet kurma hayaline kapılıp yer yer isyan çıkarırlar; kadın, çocuk, ihtiyar demeden sivil halkı katlederler. İmparatorluk zaten büyük gaile içindedir. Ermenilerin "içten" vuruşları devleti güç durumda bırakır. Başta bulunan İttihad ve Terakki hükümeti bir kanun çıkartarak Ermenilerin tehcirine karar verir. Sadrazam Talat Paşa'nın imzasıyla yayınlanan ve 14 Mayıs 1331 (1915) tarihinde yürürlüğe giren kanunun metni şöyledir:

Madde 1: Sefer vaktinde ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki komutanları ahâli tarafından herhangi bir surette hükümetin emirlerine, memleketin müdafaasına ve asayişin muhafazasına ait icraat ve tertibat karşı gelme ve silahlı tecavüz ve dayanma görülürse derhal askerî kuvvetlerle en şiddetli surette tedibat yapmaya, tecavüz ve direnmeyi esasından yok etmeye izinli ve mecburdur.

Madde 2: Ordu, müstakil ordu, tümen komutanları askerî kampları mebni veya casusluk ve hainliklerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahâlisini tek tek veya topluca diğer yerlere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3: İşbu kanun neşri tarihinden geçerlidir. 13 Recep 1333 ve 14 Mayıs 1331(1915).

Dâhiliye Nezareti, o sıra Boğazlıyan kaymakamı ve Yozgat mutasarrıf vekili olan Kemal Bey'e bir şifreli telgraf çeker: "Kazanın dâhilinde bulunan bilumum Ermenileri 24 saat içinde yola çıkaracaksınız, bunların sevk edileceği istikamet Suriye'dir. Şifrenin alındığının acele bildirilmesi."

Kemal Bey kaza hudutları içindeki Ermenilerin tehcirini emreder ve bizzat uygulamaya girişir.

Mondros mütarekesinden sonra İtilâf Devletleri'nin baskısıyla Damad Ferid Hükümeti, Ermeni tehcirinde suçlu gördükleri yöneticileri Divân-ı Harb'e sevk eder. Bunlardan biri de idealist vatansever Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'dir. Hayret Paşa başkanlığında kurulan mahkemede, beliğ bir savunma yaparak şöyle der:

"!.. Savaşta yenilişimizin aleyhimizde meydana getirdiği hezeyanı durdurmak maksadıyla, iddia makamının da isteği üzerine kurbanlar verilmesi bir siyaset icabı sayılıyorsa bu kurban ben olamam. Siz kurban seçmekle değil, ancak hak ve adaletle hüküm vermek vicdani görevini taşıyan bir yüksek heyetsiniz. Mutlaka kurban aranıyorsa herhalde bütün işlerin tertipçisi ve idarecisi olarak benim gibi küçük bir memur bulunacak değildir."

"Toplama" şahitler ise Kemal Bey'i en ağır şekilde suçluyorlar. İngilizler ve Ermeniler idam cezası vermesi için Hayret Paşa'ya baskı yapıyorlardı. Baskılar karşısında Hayret Paşa çekilir, yerine "Nemrud" lakabıyla tanınan Mustafa Paşa tayin edilir.

Kemal Bey "peşin hükümlü" Nemrud Mustafa Paşa başkanlığındaki mahkeme tarafından 8 Kasım 1919'da idama mahkûm edilir. Bu, "savaş suçlusu" aleyhine verilen ilk idam cezası idi.

İdam kararı tasdik edilmek üzere saraya gönderilir. Padişah Mehmed Vahideddin kararı tasdik etmek istemez. "Bu yoldaki hükümler devam edecek olursa, iş intikam bilahare mukâtele şeklini alacağından çekinerek" şeyhülislam tarafından fetva verilmesini talep eder. Mustafa Sabri Efendi şu yolda bir fetva verir:

"Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idama mahkûm edilen Kemal'in muhakemesi hak ve adalete uygun bir surette icra edilmiş olduğu takdirde hakkında sâdır olan hükm-i idamın derûn-ı varakada muharrer fetva ve nükûl-i şer'iyyeye muvafık olduğu vareste-i arzdır."

Padişahın idam kararına karşı çıkacağını anlayan Dâhiliye Nazırı Mehmed Ali Bey ile Adliye Müsteşarı ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti Reisi Said Molla, padişahı kandırması için Damad Ferid Paşa'yı saraya

göndermişlerdi. Karar saraydan çıktıktan sonra Bekirağa Bölüğü'nde kalan Kemal Bey akşamın alaca karanlığında buradan alınarak Beyazıt Meydanı'na getirilir. İdam sehpasının etrafını polis ve jandarma sararak, halk yaklaştırmaz. Kemal Bey sehpada halka dönerek son sözünü söyler:

"Sevgili vatandaşlarım, ben bir Türk memuruyum. Aldığım emri yerine getirdim. Vazifemi yaptığıma vicdanım emindir. Sizlere yemin ederim ki ben masumum, son sözüm bugün de bu budur, yarın da budur. Ecnebi devletlere yaranmak için beni asıyorlar. Eğer adalet buna diyorlarsa kahrolsun adalet!"

Meydana yığılan on binler hep bir ağızdan bağırır:

"Kahrolsun böyle adalet!.." Kemal Bey sözüne devam eder:

"Benim sevgili kardeşlerim, asil Türk milletine çocuklarımı emanet ediyorum. Bu kahraman millet, elbette onlara bakacaktır. Vatan uğrunda cephede ölen bir insan gibi şehit gidiyorum. Allah vatan ve milletimize zeval vermesin, amin."

Halk hıçkıra hıçkıra ağlamaktadır.

Meydanı gören eski rektörlük binasının penceresinden devrin Adliye Müsteşarı Said Molla'nın cellatları paylayan bağırtısı duyulmaktadır:

"Söyletmeyin bu alçak herifi!... Hemen asın bu k..."

Az sonra 35 yaşındaki bu gencecik bu vatan sever dar ağacında sallanıyordu.

Köşe başlarını tutan Fransız ve İngiliz askeri halkı güçlükle dağıtmışlardı. O akşam Bayezid Camii'nin gasilhanesine bırakılan Kemal Bey'in naaşı sabah buradan alınarak Kadıköy'deki teyzesinin evine getirilir. 10 Nisan 1919'da vasiyeti üzerine, Kadıköy Mahmud Baba Türbesi'nde oğlunun mezarı yanına gömülür. Cenazesi büyük bir törenle kaldırılmıştır. Töreni Kadıköy, Mecidiyeköy, Üsküdar Dergâh şeyhi Münib Efendi idare eder. Çok sayıda subay ve erin de katıldığı cenazeyi Tıbbiye talebeleri "Türklerin büyük şehidi Kemal Bey" yazılı bir çelenkle karşılarlar. Cenaze alayı geçerken Kadıköy İtfaiye Karakolu önündeki bir manga asker selam durur. Tabut omuzlar üzerinde değil, bir çığ gibi büyüyen kalabalığın elleri üzerinde kabristana getirilir.

Kemal Bey'in üzerinden çıkan vasiyeti tarihe bir belge olarak kalacaktır:

"Merhum sevgili oğlum Adnan'ın medfun bulunduğu Kadıköy Kuşdili Çayırı'ndaki kabristanda yavrumun yanında gömülmemi diliyorum. Teyzem ve kardeşim Kadıköyü'nde sakindirler. Adı İsmet Hanım'dır. De-

fin masrafı teyzeme tevdi' buyrulmalıdır. Kabir taşım, hamiyetli Türk ve Müslüman kardeşlerim tarafından dikilmeli ve üstüne şöyle yazılmalıdır: Millet ve memleket uğrunda şehit olan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in ruhuna Fatiha!.. Perişan zevcem Hatice'ye, yavrularım Müzehher ve Müşerref'e muavenet edilmesini, yavrularımın tahsil ve terbiyesine ihtimam buyurulmasını vatandaşlarımdan beklerim."

"Babam, Karamürsel aşar memuru'l-sâbıka Arif Bey de âcizdir. Kardeşim Münir de kimsesizdir. Bunlara da muâvenet olunursa memnun olurum. Türk milleti ebediyyen yaşayacak, Müslümanlık asla zeval bulmayacaktır. Allah millet ve memlekete zeval vermesin. Ferdler ölür, millet yaşar, inşallah Türk milleti ebediyyete kadar yaşayacaktır."

30 Mart 1335 (1919)

Boğazlıyan Kaymakam-ı sâbıkı Kemal

Millet onu unutmadı. Türkiye Büyük Millet Meclisi 14 Ekim 1922'de çıkardığı özel bir kanunla "Milli Şehit" olarak kabul etti. Boğazlıyan'da bir mahalle ve bir ilkokul "Milli Şehit" adını taşır.

"Milli Şehid"imizi şehadetinin 97. yılında rahmetle anıyoruz. Nur içinde yatsın.[2]

2 *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mayıs 1988, sayı: 17, s. 44-46.

BOĞAZLIYAN KAYMAKAMI KEMAL BEY

1885'te Beyrut'ta doğmuştur. Gümrük Başkâtibi Arif Bey'in oğludur. 1912'de Gebze, 1913'te Karamürsel, 1915'te Boğazlıyan kaymakamlıklarında bulunmuş, bilahare İzmit Sancağı Muhacirin Müdürlüğü'ne tayin olunmuştur.

Son vazifesinde iken 13/6/1918'de mütarekenin karışık ortamında bir kısım politikacıların ve Ermeni komitacılarının zorlaması sonucu memuriyetten azledilmiş ve mahkemeye sevk edilmiştir.

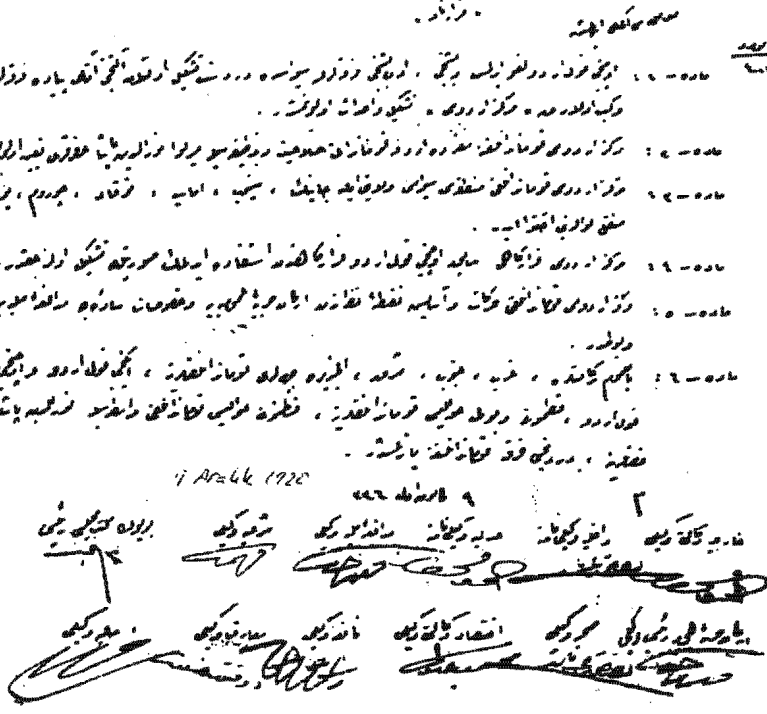
Konya İstinaf Mahkemesi'nden beraat etmesine rağmen yine politik baskılarla tevkif edilerek İstanbul'a götürülmüş ve galip devletlerin baskısına dayanamayan İstanbul Hükümeti'nce Hayret Paşa Divânı'na sevk edilmiş, sözde bir mahkemeden sonra idama mahkûm edilmiş. 10 Nisan 1919 Perşembe günü de asılarak hüküm infaz edilmiştir.

Ertesi günü büyük bir halk topluluğu tarafından buraya defnedilen Kemal Bey'in idamı millî uyanışın ve İstanbul Hükümeti'nin kamuoyunda mahkûmiyetinin ilk açık belirtisi olmuş, mezarının başında bir tıbbıyeli şöyle feryat etmiştir: "Kemal sen şu anda toprağa ektiğimiz bir çiçeksin. Orada büyüyecek dalların o kadar ki, seni bu akıbete layık görenlerin hepsini paramparça edecekler, intikamın behemahal anılacaktır Kemal."

Kemal Bey, TBMM'nce 14 Ekim 1922 tarihinde çıkarılan bir kanunla "Milli Şehit" olarak tescil edilmiştir.

Ruhu şâd olsun.

Kaynak: *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Mayıs 1988, Sayı: 17, s. 44-46.

3. KOLORDU'NUN LAĞVEDİLİP MERKEZ ORDUSUNUN KURULMASINA DAİR KARARNAME

Numara: 407 - İşlemi Tamamlanmıştır
Kararname

1. Madde: 3. Kolordu lağvedilmiş ve 5. ve 15. Tümenlerle Sivas'ta hemen teşkil olan 6. atlı piyade tümenlerinden oluşarak merkez ordusu teşkil olunmuştur.

2. Madde: Merkez ordusu kumandanlığına seferde ordu kumandanı yetkisi ve vazifesiyle Mirliva (Tuğgeneral) Nureddin Paşa Hazretleri tayin olunmuştur.

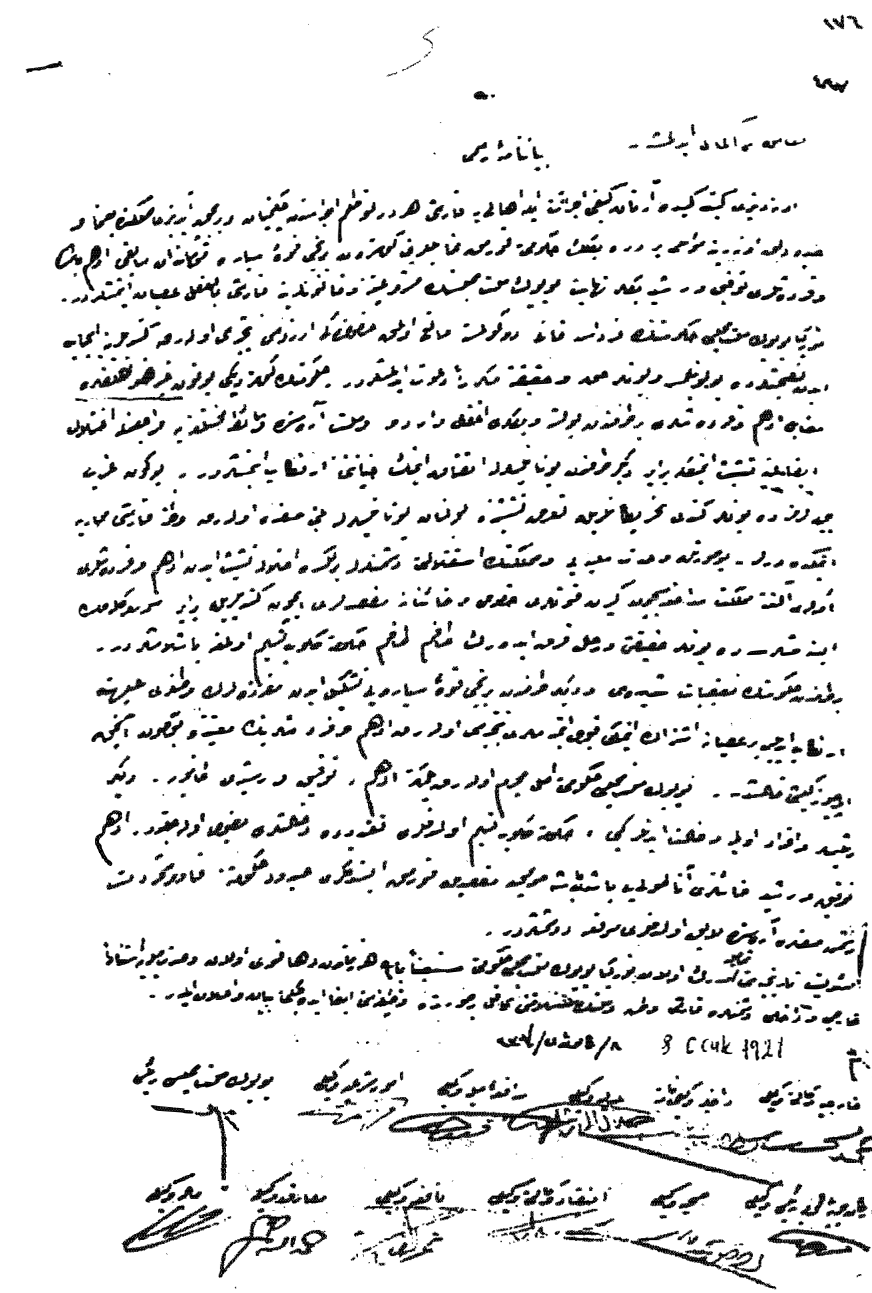
3. Madde: Merkez ordusu kumandanlığı mıntıkası Sivas vilayeti ile Canik (Samsun), Sinop, Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat müstakil livalarını kapsar.

4. Madde: Merkez ordusu karargâhı eski 3. Kolordu ve karargâhından istifade edilmek suretiyle teşkil olunacaktır.

5. Madde: Merkez ordusu kumandanlığı harekât ve asayiş bakış noktasından Genelkurmay'a ve hususat-ı sairce Milli Savunma Bakanlığı'na bağlıdır.

6. Madde: Tüm bakanlıklara Batı, Güney, Doğu, Elcezire cepheleri kumandanlıklarına, 2. Kolordu, 3. Kolordu, Kastamonu ve Bolu havalisi kumandanlıklarına, Kastamonu havalisi kumandanlığı vasıtasıyla Nureddin Paşa Hazretleri'ne, 4. Tümen komutanlığına yazılmıştır. 9 Kanunievvel 1336 Rumi, 9 Aralık 1920 Miladi.

Dışişleri Bakanı	İmza
İçişleri Bakanı	İmza
Adalet Bakanı	İmza
Milli Savunma Bakanı	İmza
Genelkurmay Başkanı	İmza
İktisat Bakanı	İmza
Bayındırlık Bakanı	İmza
Din İşleri Bakanı	İmza
Milli Eğitim Bakanı	İmza
Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal	İmza

1. KUVVE-İ SEYYARE ESKİ KUMANDANI ETHEM BEY VE KARDEŞLERİ TEVFİK VE REŞİD BEYLERİN İSYANINA DAİR RESMÎ BEYANNAME

Resmî Beyanname 176/497 Muamelesi İkmal Edilmiştir (İşlemi Tamamlanmıştır)

Öteden beri gitgide artan keyfî icraat ile topluma karşı her türlü zulüm yapmaktan çekinmeyen ve bir buçuk aydan beri memlekette yağma ve haydutluk üzerine müessesi (kuruluşu) bir derebeylik hükümeti kurmak temayüllerini gösteren 1'inci Kuvve-i Seyyare eski kumandanı Ethem Bey ve kardeşleri Tevfik ve Reşid Beyler nihayet Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine ve kanunlarına karşı bilfiil isyan etmişlerdir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin kardeş kanı dökülmesine engel olmak hususundaki arzusu neticesi olarak kendilerine icap eden nasihatlerde bulunulmuş ve bunlar hak ve hakikate tekrar tekrar davet edilmişlerdir.

Hükümetin gösterdiği bütün –kırgınlıklara- mukabil Ethem ve kardeşleri bir taraftan Bolşevikleri iğfal ve ordu ve millet arasında çeşitli vasıtalara müracaat ederek ihtilâl yapmaya teşebbüs etmekle beraber diğer taraftan Yunanlılarla ittifak ederek hıyaneti irtikâp etmişlerdir. Bugün Batı cephelerimizde bunlar kendi tahrikatlarıyla taarruz teşebbüsünde bulunan Yunanlılarla aynı safta olarak vatana karşı muharebe etmektedirler. Bu suretle millî birliği ve memleketin istiklâlini düşmanlarla birlikte ihlale teşebbüs eden Ethem ve kardeşleri emirleri altına giren memleket savunması için görevli kuvvetleri hususi ve hâinâne maksatları için kendileriyle beraber sürüklemek istemişlerse de bunlar hakikati derhal fark ederek takım takım hükümete gelip teslim olmağa başlamışlardır. Bir taraftan hükümetin takibât-ı şedidesi ve diğer taraftan 1'nci kuvve-i seyyare teşkil eden müfrezelerin vatanları aleyhine suç işleyerek bir isyana katılmayı kabul etmemeleri neticesi olarak, Ethem ve kardeşlerinin maiyyetinde bugün ancak 300 kişi kalmıştır.

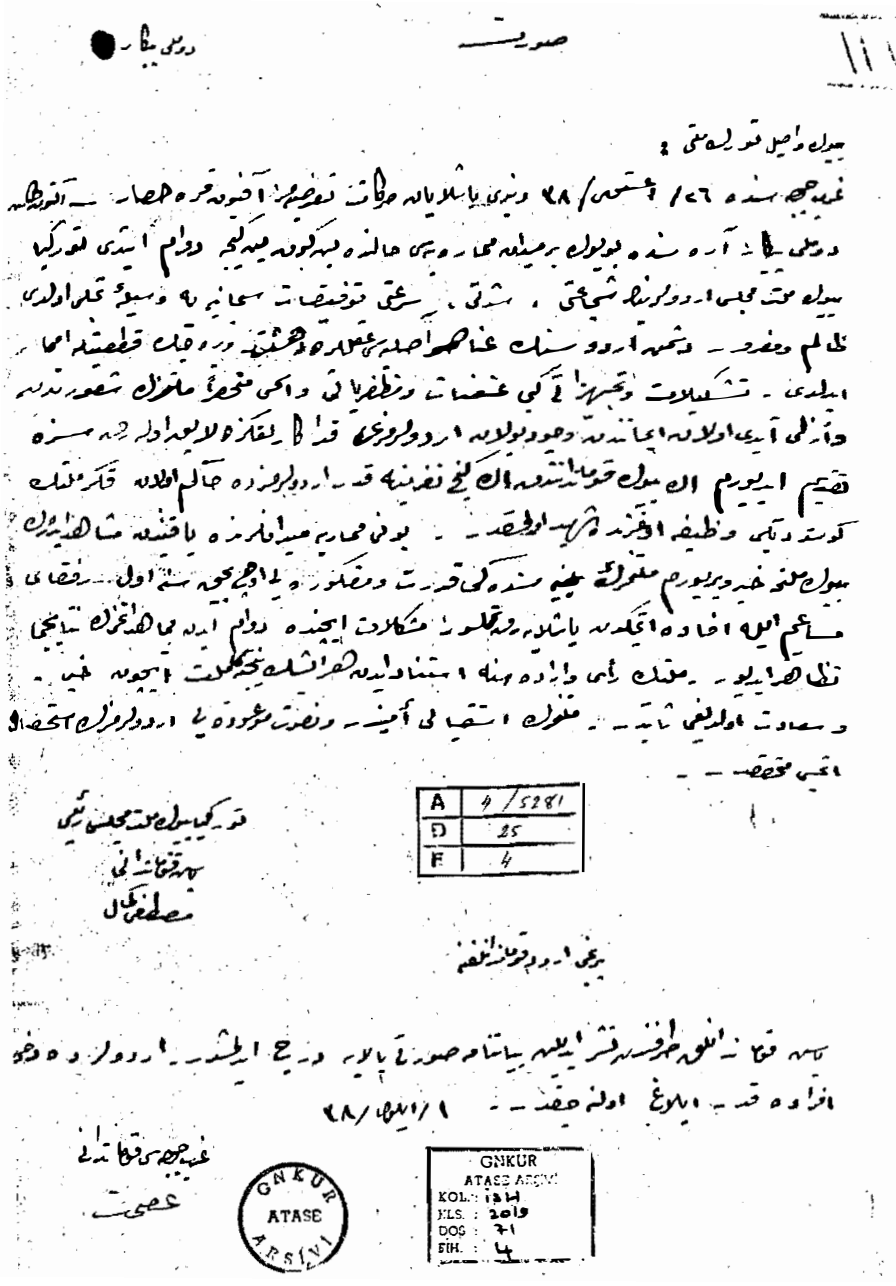
Büyük Millet Meclisi hükümeti asıl suçlu olarak yalnız Ethem, Tevfik, Reşid'i tanıyor, diğer reisler ve erler evvelce dahalet edenler gibi, hükümete gelip teslim oldukları takdirde dahaletleri kabul olacaktır. Ethem, Tevfik ve Reşid hainleri Anadolu'yu baştanbaşa soymak mak-

sadıyla kurmak istedikleri hayduţ hükümetine kavuşmadan düşman safları arasında layık oldukları mevkiye düşmüşlerdir.

Tarihî meselelere tamamıyla müdrik olan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, Allah'ın yardımı ile her zamandan daha kuvvetli olan millî birliğe dayanarak iç ve dış düşmanlara karşı vatan ve milletin selametini yeterli bir surette vazifesini yerine getireceğini beyan ve ilân eder. 8 Kanunisani 1337 Rumi. 08 Ocak 1921 Miladi tarihindeki Büyük Millet Meclisi'nin resmî açıklamasıdır.

Dışişleri Bakanı	İmza
İçişleri Bakanı	İmza
Adalet Bakanı	İmza
Genelkurmay Başkanı	İmza
Sağlık Bakanı	İmza
İktisat Bakanı	İmza
Milli Eğitim Bakanı	İmza
Maliye Bakanı	İmza
Umur-ı Şeriye Bakanı	İmza
Nafia Bakanı	İmza
Milli Savunma Bakanı	İmza
Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal	İmza

DUMLUPINAR MEYDAN MUHAREBESİ'NİN KAZANILMASI NETİCESİNDE BAŞKUMANDAN MUSTAFA KEMAL TARAFINDAN NEŞREDİLEN BEYANNAME

صورتی

ردی یکا

۱۱۷

جبهه اصیل قوماندانلغنه :

غیبی جمعه سنه ۳۴۲ / ۲۶ اغستوس / ۲۸ وندی پاشلایان موقات توضیحیه آتیده تحریر اولنه جقدر . اقوه حربیه دوستی یکا آمر سنه بولونان برمیقدار معاره یی حائزه بعد کوفه میدانجه دوام ایتدی قوه کیا جبهه مقابلجی اردولرنك شمالی ، شرقی ، غربی قوه صفات سعایه یه وسیع قطعه اولدی ظالم دشمن اردو سنك عناصر اصلیه سی عقده و شتیته دوچار قطعیتله اعاده ایتدی . تشکیلات و تجهیزاتی کی غنیمات و نظریاتی و اعلی مقدار ملزوم شعور ندیه و آلی آیدی اولانه ایچنده وجود بولونه اردولرینی قبضه یه لیقارق لایعد اولدقجه مسافه تعقیب ایلیورلر ان جبهه حرکاتنده ان کیچ نظر دقته قدر اردولرزده عالم اولانه فکر و قلب کوستردکلری وظیفه اوقدر درجه اولمقدر . بو فی محاربه جبهه اردولرزده یاقشیقه مشاهده اولان جبهه مقدمه دیورلر مقولکه جمله سنده کی قوت و مقاومت یه اوچ جهتدن اولی رقعای مساعی ایله اعاده ایتمکده یاشلاوه و تحلیل مشکلات ایچنده دوام ایده بیلمکدن نتایجی نیل اولمایور . مقابل ای اراده و نیه استناد ایده رق اشبو نتیجه کلت ایچنده غیبی و سعادت اولدیغی ثابت . مقولک استقبالی آمیز و نصرت مشحونه یه اردولرزك اتحاد ایتمی مقتضی .

A	4/5281
D	85
F	4

قوه کیا جبهه مجلس رئیسی
جبهه قوماندانی
مصطفی کمال

یکی اردو قوماندانلغنه

جبهه قوماندانلغنه مرفوز بیانناه صورتی یازیلوب تبلیغ ایلمشدر . اردولرده توزیع افاده قدر . ابلاغ اولنه جقدر . ۲۸/۸/۱۱

غیبی جمعه سی قوماندانی
عصمت

GNKUR ATASE ARŞİVİ

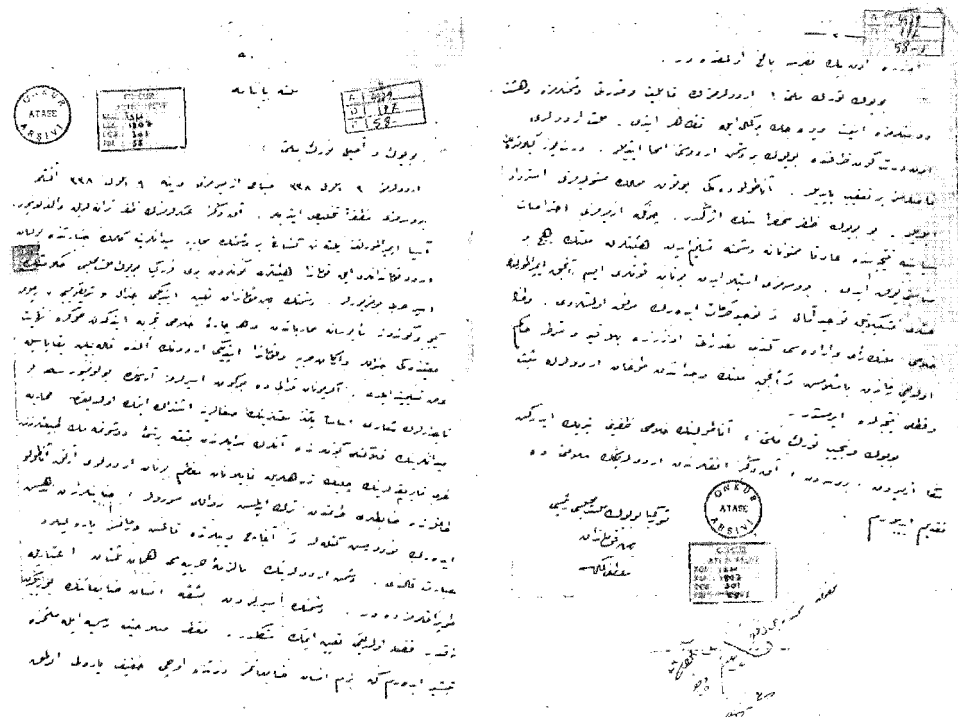
GNKUR
ATASE ARŞİVİ
KOLU : 1314
YIL. : 2013
DOS : 71
FİH. : 4

Büyük ve Asil Türk Milleti

Garb Cephesi'nde 26 Ağustos 1922'den beri başlayan taarruz harekâtımız Afyonkarahisar-Altuntaş-Dumlupınar arasında büyük bir meydan muharebesi halinde beş gün, beş gece devam etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının şecaati, şiddeti, süratli bir şekilde tatbik ederek kurtuluşa vesile oldu. Zalim ve mağrur düşman ordusunun tamamı akıllara dehşet verecek katiyetle imha edildi. Teşkilât ve teçhizatı gibi ananeleri ve muzafferiyatı ve ismi muayyen olarak milletimizin şuurundan ezeli ve edebi olan imanından meydana çıkan ordularımızın fedakârlıklarına layık olarak size takdim ediyorum. En büyük komutanından, en genç neferine kadar ordularımızda hâkim olan fikir, milletin gösterdiği vazife uğrunda şehit olmaktır. Bunu muharebe meydanlarında yakından müşahede ederek büyük milletime haber veriyorum. Milletimizin seniyyesindeki kudret ve mefkûreyi üç buçuk sene evvel arkadaşlık çalışmasıyla ifade etmekten başlayarak dayanılmaz müşkilât içinde devam eden mücadelemizin sonucu tezahür ediyor, milletin re'yi ve iradesine istinad eden her işin neticesi millet için hayır ve saadet olduğu sabittir. Milletimizin istikbali emindir. Ve söz verilmiş zaferleri ordumuzun yerine getirmesi muhakkaktır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan Mustafa Kemal

KURTULUŞ SAVAŞI'NIN KAZANILMASI NETİCESİNDE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ REİSİ BAKUMANDAN MUSTAFA KEMAL TARAFINDAN NEŞREDİLEN BEYANNAME

Büyük ve Asil Türk Milleti

Ordularımız, 9 Eylül 1922 sabahı İzmir'imizi ve yine 9 Eylül 1922 akşamı Bursa'mızı muzafferen kurtardılar. Akdeniz, askerlerimizin zafer nağmeleriyle dalgalanıyor. Asya İmparatorluğu'na yeltenen küstah bir düşmanın muharebe meydanlarına gelmek cesaretinde bulunan ordu kumandanları ile kumanda heyetleri günlerden beri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin harp esiri bulunuyorlar. Düşmanın başkumandan tayin ettiği General Trikopis birçok gece ve gündüz ümitsiz muharebelerden ve olası çarelerden tecrübe ettikten sonra nihayet maiyetindeki general ve erkân-ı harbiyeleri ve kumanda ettiği ordunun elinde kalabilen mevcuduyla teslim oldu. Eğer Yunan kralı da bugün esirlerimiz arasında bulunuyorsa, bu hükümdarların şiarı esasen yalnız milletlerinin sefalarına

iştirak etmek olduğundan muharebe meydanlarının felaketli günlerinde onların saraylarından başka bir şeyi düşünmemek tabiatlarındandır.

Batı fabrikalarının çelik zırhlarıyla kaplanan muazzam Yunan orduları artık Anadolu dağlarında zabitleri tarafından terk edilmiş zavallı sürüler, cinayetlerinden ürkerek, kudurmuş kitleler ve ağaç diplerinde kalmış dermansız yaralılardan ibaret kaldı. Düşman ordularının harp malzemelerinin hemen hemen üçte ikisi itibariyle topraklarımızdadır.

Düşmanın esirlerden başka insan zayiatının yüz binden ne kadar fazla olduğunu tayin etmek zordur. Fakat resmî salâhiyet ile milletimize açıklarım ki bizim insan zayiatımız ¾'ü hafif yaralı olmak üzere 10.000 nüfusa bâliğ olmaktadır.

Büyük Türk Milleti! Ordularımızın kabiliyet ve kudreti düşmanlarımıza dehşet, dostlarımıza emniyet verecek bir kemal ile tezahür etti. Millet orduları 14 gün zarfında büyük bir düşman ordusunu imha ettiler. 400 km'lik fasılasız bir takip yaptılar. Anadolu'daki bütün işgal edilmiş topraklarımızı geri aldılar. Bu büyük zafer münhasıran senin eserindir. Çünkü İzmir'imizi siyasi beklentileri sonucunda adeta sevinerek düşmana teslim eden heyetlerle milletin hiçbir münasebeti yok idi. Bursa'mızı istila eden Yunan kuvvetleri ise ancak imparatorluğun askerî teşkilâtıyla, her işte birlikte hareket ederek muvaffak olmuşlardı. Vatanın hülâsa milletin rey ve iradesi kendi mukadderâtı üzerinde kayıtsız şartsız hâkim olduğu zamandan başlamış ve ancak milletin vicdanından doğan ordularla müsbet ve kat'i neticelere ayırmıştır.

Büyük ve necip Türk Milleti! Anadolu'nun kesin zaferini tebrik ederken sana İzmir'den, Bursa'dan, Akdeniz ufuklarından ordularının selametini de takdim ediyorum.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkomutan Mustafa Kemal

1922 YILINDA ORDUYA VE HALKA MORAL VERMEK AMACIYLA DÜZENLENİP BASTIRILAN MİSÂK-I MİLLİ TABLOSU

1922 yılında orduya ve halka moral vermek amacıyla düzenlenip bastırılan Misâk-ı Millî tablosu. Tabloda; Kurtuluş Savaş'ının önemli olaylarının tarihleri, İstiklâl Marşı'ndan dörtlük ve beyitlerle Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında kümelenmiş kahramanların resimleri yer almıştır.

Soldan sağa

1. sıra; Rauf Orbay, Bekir Sami Kunduh,

2. sıra; Nurettin Paşa, Muhittin Paşa, Gen. Ali İhsan Sabiş, Gen. Kâzım Karabekir, Gen. Cevat Çobanlı, Gen. İsmet İnönü,

3. sıra; Gen. Cafer Tayyar Eğilmez, Gen. Halit Karsalan, Selâhaddin Adil Paşa, Mareşal Fevzi Çakmak, Gen. Kemalettin Sait Gökçen, Gen. Refet Bele,

4. sıra; Şehit Yzb. Nâzım Bey, Gen. Kâzım Özalp.

1926

ی ک

۹۲۶/۱۰/۲۹ تاریخلی و ۶۰۷ نومرولی تحریره دیقتدر جوابیدر .

۱ - استانبول : ۱۰/تشرین ثانی/۹۲۸ تاریخلی بویوك مجلس قراریله تصویب توفیقاً ۱۸/تشرین ثانی/۹۲۸ تاریخلی قانون اساسینك توقیف بویوك مجلس عالیسی اداره سنه گچمشدر .

۲ - استانبول ۶/تشرین اول/ ۲۹ تاریخنده استعفا ایلمشدر . بو تاریخده سفارتلکلر تعطیل تاریخی اولدیغی ۱۸/تشرین ثانی/ ۲۹ تاریخنه قدر سفارتلکلر دائره شمولی داخلنده قالمشدر .

۳ - بویوك حرب سفارتکلری عیاًی ۱۱/تموز/ ۲۰ ده فعالیتلرینه دیپلمه برقرار یولنه ۵/تشرین ثانی/ ۲۶ تاریخنده احیاسنه قرار ویرمشدر . بو تاریخه قدر ارده عادی وظیفه لرینه باشلامش بولنان بویوك ملت مجلسی ۱۱/تموز/ ۲۰ سفارتلرینك فعالیتلرینه ۸/حزیران/ ۲۶ و ۱۱/رمضان/ ۲۸ تاریخنده برهانه نظریه باقی اولمق اوزره دائر سفارتلکلر استانبولده بویوك ملت مجلسی اداره سنه عقده رجوع تاریخی اولان ۱۸/تشرین ثانی/ ۲۸ ایله اولدقجه قبولی اجاب ایدر .

۴ - توکیه جمهوریتی اداره سی تاریخنده قادر حالات مسئولیدر :

آ - عراقده : سفارتلر بیاعی اولدن ۱۱/تموز/ ۲۰ ده مجلس دولتجه تحریری تاریخی اولان ۲۰/تشرین ثانی/ ۲۶ تاریخنه قدر .

ب - فلسطینده : ۱۱/تموز/ ۲۰ دن عینی تحریری تاریخی اولان ۱۸/تشرین اول/ ۲۶ تاریخنه قدر .

ج - یونانده : ۱۱/تموز/ ۲۰ دن عینی تحریری تاریخی اولان ۲۰/کانون ثانی/ ۲۵ تاریخنه قدر بویوك حرب سفارتلکلری دائره شمولنه قالمشدر اولدقلری معروضدر .

اکتاب جریده عمومیه رئیسی

[illegible]

[illegible]

۹۲۶/۲/۸/۲۴

TÜRKİYE HÜKÜMETİ İDARESİNDEKİ VE İDARESİ DIŞINDAKİ BÖLGELERİ BELİRTEN CEVABÎ TEZKİRE

Milli Savunma Bakanlığı'na

26. 1. 1926 tarih ve muhakim 102 nolu devlet tezkiresine cevaptır.

1) İstanbul: 1 Teşrinisani 1338 Rumi, 1 Kasım 1922 Miladi tarihli Büyük Millet Meclisi kararnamesine uyularak 4 Teşrinisani 1338 Rumi, 4 Kasım 1922 Miladi tarihin zevalinden itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti idaresine geçmiştir.

2) İstanbul: 6 Teşrinievvel 1339 Rumi, 6 Ekim 1923 Miladi tarihinde işgal edilmiştir. Bu tarihten seferberliğin lağvi tarihi olan 1 Teşrinisani 1339 Rumi. 1 Kasım 1923 tarihine kadar seferberliğin daire-i şümulü dâhilinde kalmıştır.

3) Büyük Harp seferberliğin başlangıcı 21 Temmuz 1330 Rumi, 3 Ağustos 1914 tarihidir. Büyük Harb'in bitimi hakkında verilmiş bir karar yoktur. 5 Teşrinisani 1334 Rumi, 5 Kasım 1918 Miladi tarihinde ihtiyat erlerinin 1309 Rumi, 1893 Miladi doğumlularına kadar terhisine karar verilmiş ise de, daha sonra Büyük Millet Meclisi'nce 21 Temmuz 1330 Rumi, 3 Ağustos 1914 seferberliğine son verilmiş nazarıyla bakılmamasına dair 8 Haziran 1336 Rumi, 21 Ramazan 1338 Hicri, 8 Haziran 1920 tarihinde verilmiş bir karar mevcut olduğundan seferberliğin sonucunu Büyük Millet Meclisi ordusunun hazara dönüş tarihi olan 1 Teşrinisani 1339 Rumi, 1 Kasım 1923 Miladi tarihi olmak üzere kabulü icap eder.

4) Türkiye Hükümeti idaresi haricinde kalan memleketler:

a- Irak: Seferberliğin başlangıcı olan 21 Temmuz 1330 Rumi, 3 Ağustos 1914 Miladi tarihinden Musul vilayetinin boşaltılması tarihi olan 30 Teşrinisani 1334 Rumi, 30 Kasım 1918 tarihine kadar.

b- Filistin: 21 Temmuz 1330 Rumi, 3 Ağustos 1914 Miladi tarihinden Halep'in boşaltılması tarihi olan 26 Teşrinievvel 1334 Rumi, 26 Ekim 1918 Miladi tarihine kadar.

c- Yemen: 21 Temmuz 1330 Rumi, 3 Ağustos 1914 Miladi tarihinden Yemen'in boşaltılması olan 10 Kanunisani 1335 Rumi, 10 Ocak 1919 Miladi tarihine kadar Büyük Harp seferberliğinin daire-i şümulünde kalmış oldukları arz olunur.

Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi
Müşir (Mareşal)
İmza

Mustafa Kemal ATATÜRK
Mareşal (1317-P.8)

ÖZGEÇMİŞİ

1881 yılında Selanikte doğdu. Ali Rıza Efendi'nin oğludur. 1893 yılında Askeri Rüştiye'ye girdi.1896-1899 yıllarında Manastır Askeri İdâdisini bitirip İstanbul'da Harp Okulunda öğrenime başladı. 1902 yılında Teğmen rütbesiyle mezun oldu. Harp Akademisine devam etti.11 Ocak 1905'te Yüzbaşı rütbesiyle orduya katıldı. 1905-1907 yılları arasında Şam'da 5 nci Ordu'da görev yaptı. 1907'de Kıdemli Yüzbaşı oldu, Manastır'a 3 ncü Orduya atandı. 19 Nisan 1909'da İstanbul'a gelen Harekat Ordusunda Kurmay Başkanı olarak görev yaptı. 1910 yılında Fransa'ya gönderildi. Picardie Manevralarına katıldı. 1911 yılı da İstanbul'da Genelkurmay Başkanlığı'nın emrinde çalışmaya başladı. 1911 yılında başlayan Trablusgarp Savaşında 22 Aralık 1911'de İtalyanlar'a karşı Tobruk Savaşını kazandı. 6 Mart 1912'de Derne Komutanlığına getirildi. Ekim 1912'de Balkan Savaşlarına katıldı. 1913 yılında Sofya Ateşe Militerliğine atandı. 1913 yılında Yarbaylığa yükseldi.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Mustafa Kemal 19 ncu Tümeni kurmak üzere Tekirdağ'da görevlendirildi. 25 Nisan 1915'de Arıburnu'na çıkan düşman kuvvetlerini, Mustafa Kemal'in komuta ettiği 19 ncu Tümen Conkbayırında durdurdu. Mustafa Kemal bu başarısı üzerine Albaylığa yükseldi. Anafartalar Grubu Komutanı Mustafa Kemal 9-10 Ağustos'ta Anafartalar zaferini kazandı. Bu zaferi 17 Ağustos'ta II inci Anafartalar zaferleri takip etti. Çanakkale Savaşlarından sonra 1916'da Edirne ve Diyarbakır'da görev aldı. Şam ve Halep'te ki kısa süreli görevlerinden sonra 1917'de İstanbul'a geldi. 15 Ağustos 1918'de Halep'e 7 nci Ordu Komutanı olarak döndü.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra, 31 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına getirildi. 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelip Harbiye Nezareti'nde gör ve başladı. Mayıs 1919'da 9 ncu Ordu Müfettişi olarak 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı.

22 Haziran 1919'da Amasya Genelgesini, 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919'da Erzurum, 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas Kongresini yaptı.

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla Türkiye Cumhuriyetinin kurulması yolunda önemli bir adım atılmış oldu. Mustafa Kemal'in önder iğinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kuva-yı Milliyecileri bir çatı altı da birleştirerek düzenli orduyu meydana getirdi. Mustafa Kemal'in yönetimindeki düzenli ordunun, Kurtuluş Savaşında kazandığı zaferler şunlardır:

-Çukurova, Gaziantep, Kahramanmaraş, Şanlıurfa Savunmaları (1919-1921)

-I nci İnönü Zaferi (6-10 Ocak 1921)

-II nci İnönü Zaferi (23 Mart-1 Nisan 1921)

-Sakarya Zaferi (23 Ağustos-13 Eylül 1921)

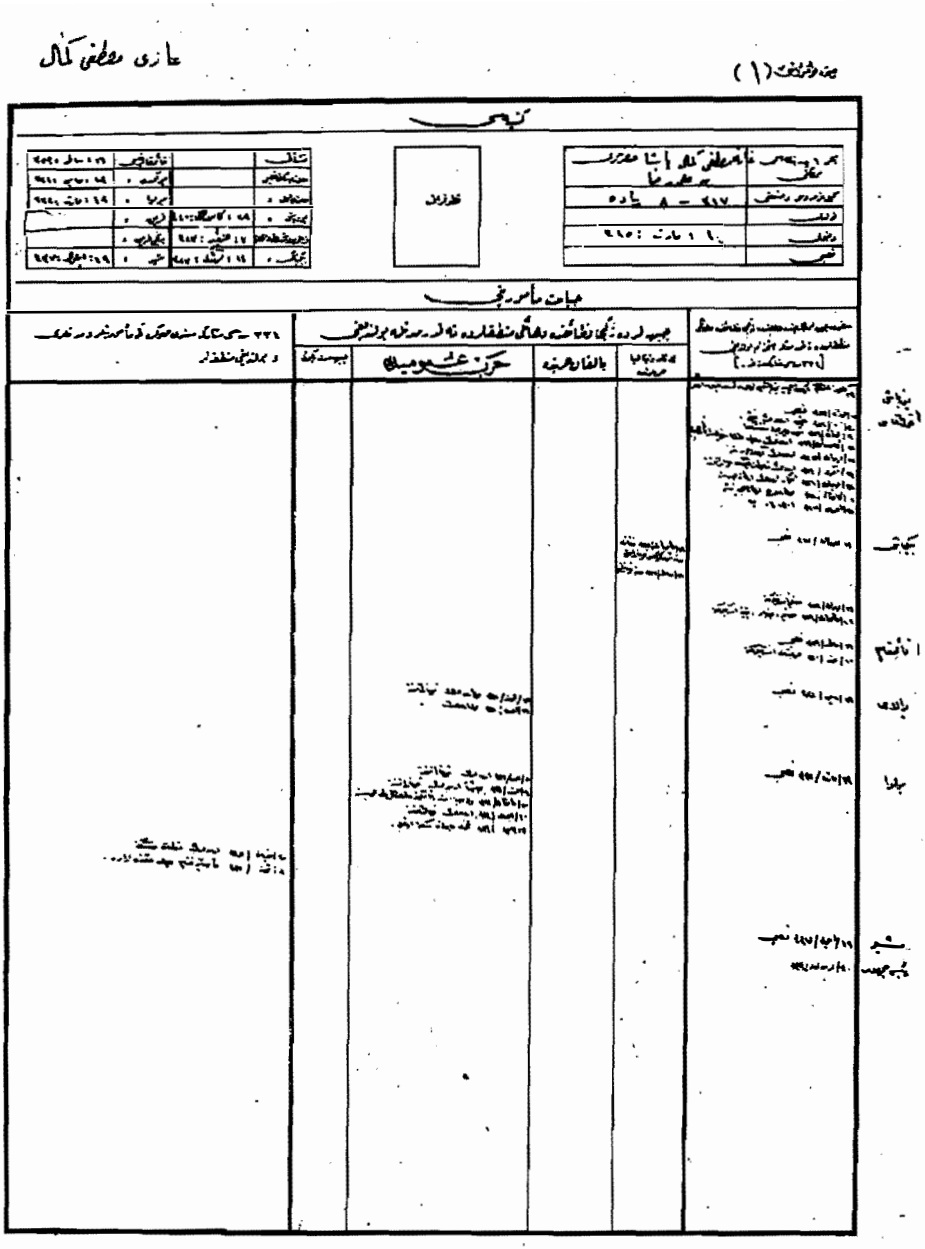
-Başkomutanlık Meydan Muharebesi (26 Ağustos - 9 Eylül 1922)

19 Eylül 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'e Gazi ünvanını ve Mareşal rütbesini verdi.

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasıyla yeni kurulan Türk Devleti için hiçbir engel kalmadı. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet idaresi kabul edildi.Atatürk oybirliği ile ilk Cumhurbaşkanı seçildi.

Mustafa Kemal ATATÜRK 10 Kasım 1938'de Dolmabahçe Sarayında saat 9'u 5 geçe hayata gözlerini yumdu. Cenazesi 21 Kasım 1938 günü törenle geçici olarak Ankara Etnoğrafya Müzesinde toprağa verildi. Naşı 10 Kasım 1953 yılında Anıtkabir'e nakledildi.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ÖZLÜK DOSYASI

Erkân-ı Harb Birinci sene Namzedliğine
Ordusu 3

1283

Selânik'de Koca Kasım Paşa Mahallesi Gümrük
Memurlarından Müteveffa (Vefat etmiş olan)
Ali Rıza Efendi'nin Mahdumu (oğlu)
Uzun boylu beyaz benizli
Mustafa Kemal Efendi Selânik

96

ATATÜRK'ÜN HARP OKULU
KÜNYE KAYDI

HARBİYELİ ATATÜRK

MSB ARŞİVİNDE BULUNAN, ATATÜRK VE FEVZİ PAŞAYA AİT KÜNYE DEFTERİNDEN TERCÜME EDİLMİŞTİR.

GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİ'NİN KÜNYESİ

İsmi, Pederinin ismi, Memleketi	:	Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri	Neş'eti (Mezuniyeti)	:	-	Kaimakam nasbı (Yarbay)	:	16 Şubat 329 (1913)
Baba Adı	:	Ali Rıza	Mülazimi sani nasbı (Teğmen)	:	-	Miralay (Albay)	:	19 Mayıs 331 (1915)
Sicil Numarası ve Sınıfı	:	317-8 PİYADE (1901)	Mülazimi evvel nasbı (Üsteğmen)	:	-	Mirliva (Tuğgeneral)	:	19 Mart 332 (1916)
Doğum Tarihi	:	-	Yüzbaşı nasbı	:	29 Kânunevvel 320 (1904)	Ferik	:	-
Duhulü	:	1 MART 315 (1899)	Kd.Yüzbaşı (Kolağası)	:	7 Haziran 323 (1907)	Birinci Ferik	:	-
Nasbı	:	-	Binbaşı	:	14 Teşrinsani 327 (1911)	Müşir (Mareşal)	:	19 Eylül 337 (1921)

MEMURİYET HAYATI

SEFERDE CEPHELER, HARİCİNDE VE HAZARDA NE GİBİ VAZİFEDE VE HANGİ MINTIKALARDA NE KADAR MÜDDETLE GÖREVDE BULUNDUĞU 334 (1918) SENESİ MÜTAREKESİNE KADAR)	YUNAN VE İTALYAN HARPLERİNDE	HARBİ UMUMİDE	334 (1918) SENESİ MÜTEREKESİNDEN SONRAKİ MEMURİYETLER VE MÜDDETLERİ VE BULUNDUĞU MİNTIKALAR
29 Kânunevvel 320 (1904) Erkanı Harbiye Yzb.sı olarak neşetle atık ordu. 7 Haziran 323 (1907) Nasbı (KOL AĞASI). 30 Eylül 323 (1907) Eski 3.Orduya nakil. 9 Haziran 324 (1907) 3.Ordu 11.Selanik Fırkası Kurmay Subaylığına. 22 Teşrinevvel 325 (1908) 3.Ordu Erkanı harbiyesine. 24 Ağustos 324 (1908) 3.Ordu Subay Talimgah kumandanlığına. 19 Teşrinevvel 326 (1910) Tekrar 3.Ordu Erkanı Harbiyesine. 31 Ağustos 327 (1911) Erkanı Harbiye Umumiyesine 2 Kanunsani 326 (1910) 5.Kolordu Erkanı harbiyesine. 14 Teşrinsani 327 (1911) Binbaşı Rütbesine Nasbı 14 Teşrinsani 329 (1913) Sofya Ataşe militerliğine. 29 Kânunevvel 329 (1913) Sofya, Belgrad, Cine ataşe militerliğine. 16 Şubat 329 (1913) Kaimakam Rütbesine Nasbı 22 Temmuz 330 (1914) Sırbistan ataşe militerliğine. 19 Mayıs 331 (1915) Miralay Rütbesine Nasbı 19 Mayıs 332 (1916) Mirliva Rütbesine Nasbı 19 Eylül 337 (1921) Müşir Rütbesine Nasbı 30 Teşrinevvel 339 (1923) REİSİ CUMHUR	19 Kanun evvel 1327 (1911) Bingazi Deme şark gönüllü Kumandanlığı 21 Şubat 327 (1911) Deme Kumandanlığı	15 Temmuz 331 (1915) 15.Kolordu Kumandanlığına 19 Ağustos 331 (1915) 6.Kolordu Kumandanlığına 5 Temmuz 333 (1917) 7.Ordu Kumandanlığına 9 Temmuz 333 (1917) Beczyşan 2.Ordu Kumandanlığına 20 K.evvel 333 (1917) Veliaht saltanat refakatlarında alman karargahı umumisine 17 Ağustos 334 (1918) 7.Ordu K.lığına 23 Eylül 334 (1918) Fahri Yaveran meslağine	30 Nisan 335 (1919) 9.Ordu Kataat müfettişliğine 8 Temmuz 335 (1919) Memuriyetine son verilmesi hakkında irade.

TALTİFİ

12 K. Evvel 322(1906) Beşinci Mecidiye nişanı
24 T. Evvel 329 (1913) Bingazi Muharebatındaki Liyakatına mebni 2 sene kıdem ve 4 ncü rütbeden Osmani Nişanı.
26 T.Sani 329 (1913) Fransa Hükümeti tarafından verilen şovalye rütbesinden Löyyondöner nişanının kabulu iradesi.
16 T.Sani 330 (1916) 2 Sene Hazari Kıdem zammı
2 Temmuz 331 (1915) Tarihli tahrirate merbut liftara nazaran harp medalyasıyla.
4 K.Sani 331 (1915) Muharebe Altun liyakat madalyasıyla.
27 Şubat 331 (1915) Anafartalar muharebesinden dolayı 2 sene seferi kıdem zammı.
28 K. Evvel 331 (1915) Demir Salib nişanıyla taltifi heyeti imlaca tezkerelerinden anlaşılmıştır.
19 T.Evvel 331 (1915) Tebdilen 3 ncü rütbeden Osmani nişanı.
19 Mart 332 (1916) Bir sene kıdem zammı (Mirlivalığa terfi)
29 T. Sani 332 (1916) Mücaddeden 2 nci rütbeden mecidi.
11 K.Evvel 332 (1916) Bir seferi kıdem zammı.
9 Eylül 333 (1917) Avusturya, Macaristan 2 nci rütbeden harp elaleti liyakati askeriye salib nişanı. Alman hükümetinin 1, 2 nci demir salib nişanları.
14 Temmuz 332 (1916) Avusturya muharebatı 3 ncü rütbeden Macariye liyakat madalyası.
19 Mart 333 (1917) Tebdilen 2 nci rütbeden Osmanlı nişanı.
23 Eylül 333 (1917) Muharebe Altun imtiyaz madalyası.
16 K.Evvel 333 (1917) Tebdilen birinci rütbeden kılınçlı mecidi.
19 Şubat 334 (1918) 1 nci rütbeden Alman Kurondöprus nişanı.
21 T.Sani 339 (1923) Kırmızı yeşil şaritli İSTİKLÂL MADALYASI.

YUKARIDAKİ BİLGİLER DEFTER KAYITLARININ AYNISI OLUP, BAŞKA BİR BİLGİ YOKTUR. 12 EYLÜL 2002

KAYDI ÇIKARAN
ALİ IŞIK
SVL.ME.
MÜTERCİM

ONAY
M. KEMAL SAYCI
PERSONEL ALBAY
MSB ARŞİV MÜDÜRÜ

Mustafa Fevzi ÇAKMAK
Mareşal (1311-P.7)

ÖZGEÇMİŞİ

1876'da İstanbul'da doğdu. Ali Suni Bey'in oğludur. 29 Nisan 1893'te Harp Okuluna girdi. 28 Ocak 1896'da Piyade Teğmen rütbesiyle mezun olarak Kurmay sınıfına ayrıldı. 25 Aralık 1898'de Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle Harp Akademisini bitirerek Genel Kurmay 4 ncü Şubesine atandı. 11 Nisan 1899'da 3 ncü Ordunun Metrov çe'deki 18 nci Tümen Kurmayında görevlendirildi. 6 Şubat 1901'de Kıdemli Yüzbaşı, 18 Nisan 1902'de Binbaşı, 19 Temmuz 1906'da Yarbay ve 17 Aralık 1907'de Albay oldu. 29 Aralık 1908'de Taşlıca Mutasarrıflığı ve 35 nci Tugay Komutanlığına getirildi. 7 Şubat 1909 tarihli Rütbelerin Tasfiyesi Kanununa göre Binbaşılığa indirildi. 27 Temmuz 1910'da Kosova Kolordu Kurmay Başkanlığına atandı. 29 Eylül 1910'da rütbesi Yarbaylığa yükseltildi.

15 Ocak 1911'de Genelkurmay 5 nci Şube Müdürü oldu. 18 Nisan'da İşkodra Kolordusu Kurmay Başkanlığına atandı. 2 Ekim 1911'de Batı Rumeli'ye İtalyanlara karşı savunmak üzere kurulmuş olan Batı Ordusu Kurmay Başkanı olarak görevlendirildi. 3 Temmuz 1912'de Yakova Tümen Komutan Vekilliğine, 6 Ağustos'ta Kosova Genel Kuvvetler Komutanlığı Kurmay Başkanlığına, 29 Eylül'de Vardar Ordusu Komutanlığı 1 nci Şube Müdürlüğüne tayin edilerek Balkan Savaşı'na katıldı. 2 Ağustos 1913'te Ankara Redif Tümeni, 6 Kasım 1913'te 2 nci Tümen Komutanı oldu. 24 Kasım'da Albaylığa ve 2 Mart 1914'te de Tümgeneralliğe yükseltildi.

Bir nci Dünya Savaşı'nda 2 nci Kafkas Kolordusu Komutanı, Diyarbakır 2 nci Ordu Komutanı, Filistin Cephesinde 7 nci Ordu Komutanı olarak görev yaptı. Savaştaki başarısından dolayı Türk ve yabancı harp madalyaları ile ödüllendirildi. 28 Temmuz 1918 de Korgeneralliğe terfi ettirildi. 23 Aralık 1918'de Genelkurmay Başkanlığına getirildi. 14 Mayıs 1919'da 1 nci Ordu Müfettişliğine atandı. 31 Aralık 1919'da Askeri Şura üyesi oldu. 3 Şubat 1920'de Ali Rıza Paşa Kabinesinde Harbiye Nazırlığına atandı. 8 Nisan'da Salih Paşa'nın istifa etmesiyle Anadolu'ya geçmeye karar vererek 17 Nisan'da İstanbul'dan gizlice ayrıldı. 27 Nisan'da Ankara'ya geldi. TBMM Genel Kuruluna Kozan Milletvekili olarak takdim edildi. 3 Mayıs'ta Millî Müdafaa Vekili oldu. 24 Ocak 1921'de İcra Vekilliği Heyeti Reisliğine ve Millî Müdafaa Vekilliğine seçildi. 2 Nisan'da II nci İnönü Zaferindeki hizmeti nedeniyle Orgeneralliğe yükseltildi. 16 Mayıs'ta İcra Vekilliği Heyeti Reisliği ve Millî Müdafaa Vekilliğindn istifa etti ise de 19 Mayıs'ta da yeniden seçildi. 5 Ağustos'ta istifa eden İsmet Paşa'nın yerine Genelkurmay Vekilliğine seçildi. 12 Temmuz 1922'de, Genelkurmay Vekâleti görevine yeniden seçildi. 26 Ağustos'ta başlayacak Büyük Taarruz için 25 Ağustos'ta Kocatepe'deki Çadırlı Ordugâha intikal etti. 30 Ağustos Zaferi'nden sonra 3 Eylül 1922'de Mareşalliğe yükseltildi. 27 Ekim 1922'de İsmet Paşa'nın Hariciye Vekili olması üzerine, Genelkurmay Vekilliğini koruyarak Batı Cephesi Komutanlığına atandı.

II nci Dönemde İstanbul'dan Milletvekili seçildi. 14 Ağustos 1923'te Genelkurmay Vek li seçildi. Cumhuriyetin ilânı üzer ne 3 Mart 1924'te Genel Kurmay Başkanı sıfatıyla görevini sürdürdü. 30 Ekim 1924'te Milletvekilliğinden çekildi. 23 yıl Genelkurmay Başkanlığı görevinde bulunduktan sonra 12 Ocak 1944'de yaş sınırından emekliye ayrıldı.

VIII nci Dönem için 26 Temmuz 1946'da yapılan seçimlerde Demokrat Parti listesinden bağımsız İstanbul Milletvekili seçilerek 5 Ağustos'ta Meclise katıldı. 10 Nisan 1950'de İstanbul'da vefat etti.

Sınıf : -
Rütbesi : - - Mareşal

Sefahat Cedveli

Dosya No. (3II-C-7) —P.

Sıra No.	Sual	Cevap
1	İsmi Mustafa	Fevzi Çakmak Konak
2	Pederinin ismi	Ali Sarra
3	Tarihi tevellüdü	1302/ I2/II.Kânun/1876.
4	Tarihi duhulu	I7/Nisan/309 Mektebe
5	Askeri memur ise memuriyete girdiği tarih	
6	Son rütbeye tarihi nasbı	I3/I.Kânun/314 Kur.Yüb.24/II.Kânun/3I6 Kolağası.7/Nisan/3I8 Bn 8/Temmuz/322 Yb.4/I.Kânun/323 Alb.Sıhhatmeviye.6/Ağustos/325Bn I6/Eylül/326 Yb.II/II.Teşrin/329 Alb.I7/Şubat/330 Tümg.28/Temmuz/334 Korg.3/Nisan/337 Org.3I/Ağustos/338 Mareşal.
7	Mektep müddeti	
8	Tekaüt tarihi	I2/II.Kânun/1944 den itibaren.
9	Tekaüt olduğu zaman kat'ı	Onkur-Işık.
10	Vazifesine nihayet verildiği tarih	I2/2.Kânun/944
11	Esbabı tekaüdü	Yaş haddinden dolayı.
12	Cihetî mülkiyedeki hizmeti	
13	Bilâdı harbe zamanı	Yoktur.
14	Yunan harp zamanı	Yoktur.
15	İtalyan harp zamanı	3I/Eylül/327 : 6/I.Teşrin/327 İşbirlik eşmiştir.
16	Balkan harp zamanı	3/I.Teşrin/330 : I6/Eylül/329 " "
17	Büyük harp zamanı	I6/I.Teşrin/330 : 3I/I.Teşrin/334 " "
18	İstiklâl harp zamanı	6/Nisan/336 : 26/Ağustos/339 " "
19	Şark kulası zamanı	Yoktur.
20	Kuvvâi seferberlik zamanı	2 Cedvelin Arkasında yazılıdır.
21	60 ıncı madde mucibince zam hakkı	Müstahaktır.
22	Mahkemeye olmak üzere açıkta geçirdiği müddet	Yoktur.
23	Mahsusiyet müddeti	Yoktur.
24	Hangi emrolduğu maaş alacağı	Ankara —Çankaya kaymakamlığı .
25	İkametgâh adresi	Ankara —Çankaya Caddesi-No. 8 .
26	Malûlen müstahsil ise derecesi	
27	Malûliyetini müeyyet rapor ve vesaik	

Vefat edenler hakkında

11 ve 10. cu haneler müteveffa olmak üzere (24) ile kadar hanelerle işlâ edilecek ve ayrıca şu maddeler ilâve kılınacaktır.

1	Hini vefatındaki kat'ası	
2	Tarihi vefatı	

3 — Ailesine 45, 46. 52 inci maddelerden hangisine tevfikan maaş verileceğine dair Sıhhat işleri daimisinin kararı ve vefat raporu.

İşbu sefahat cetveli imlâ edilerek tekaüt şubesine teslim kılınmıştır.
I3 / I 944

Ş. Md.

M.K.K.
1002
15-1-944

İsmet İNÖNÜ
Orgeneral (1319-Sah.Top.1)

ÖZGEÇMİŞİ

1884'de İzmir'de doğdu. Hacı Raşit Bey'in oğludur. 14 Şubat 1901'de Topçu Okuluna girdi. 1 Eylül 1903'te Topçu Teğmen rütbesiyle mezun oldu. 26 Eylül 1906'da Harp Akademisinden Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle mezun olarak 2 nci Ordu emrine verildi. 13 Ocak 1908'de 2 nci Süvari Tümeni Kurmayında görev aldı. 7 Kasım 1908'de Kıdemli Yüzbaşı oldu. 26 Şubat 1911'de önce Yemen Kuvayı Müfettebe Komutanlığı Kurmayında, sonra Şubat 1912'de Yemen Kuvayı Umumiye Komutanlığı Kurmay Başkanı olarak görev yaptı. 26 Nisan 1912'de Binbaşılığa terfi etti.

2 Nisan 1913'te Çatalca Ordusu Sağ Cenah Komutanlığı Kurmayında görev alarak Balkan Savaşına katıldı. 15 Aralık 1913'te Genelkurmay 3 ncü Şubede, daha sonra 1 nci Ordu 1 nci Şube Müdürlüğü Kurmaylığında, 3 Ağustos 1914'te 1 nci Ordu Kurmaylığında görev aldı. 29 Kasım 1914'te Yarbaylığa yükseldi. 2 Aralık 1914'te Genel Karargah 1 nci Şube Müdürü, 9 Ekim 1915'te 2 nci Ordu Kurmay Başkanı oldu. 14 Aralık 1915'te Albaylığa yükseldi. 12 Ocak 1917'de 4 ncü Kolordu Komutanı olarak Kafkas Cephesine, 1 Mayıs 1917'de 20 nci Kolordu ve 20 Haziran 1917'de 3 ncü Kolordu Komutanı olarak Filistin ve Suriye Cephelerine katıldı. 24 Ekim 1918'de Harbiye Nezareti Müsteşarlığına getirildi.

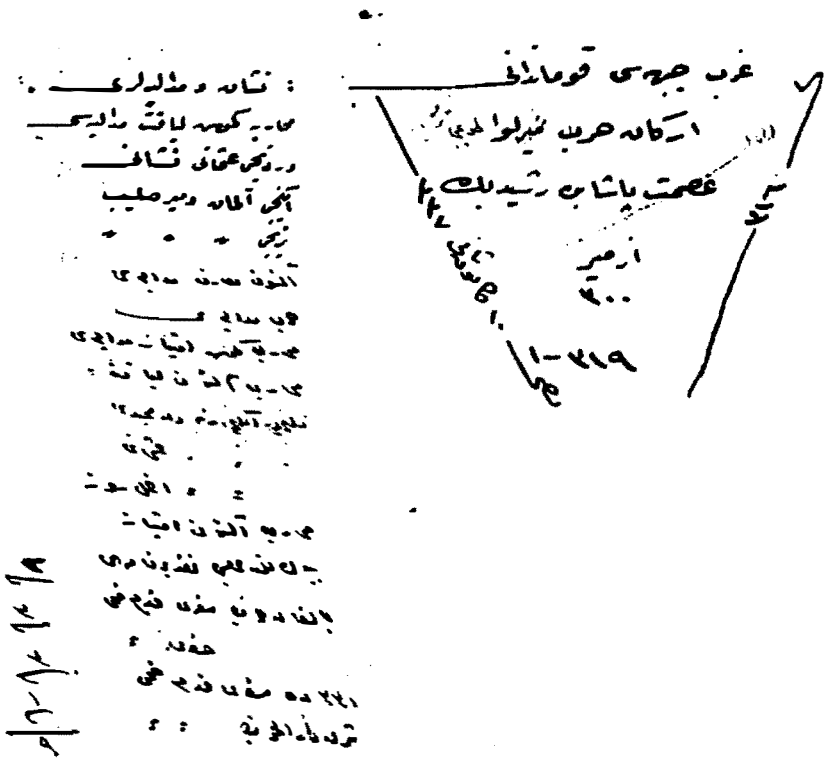
19 Mart 1920'de İstanbul'dan gizlice kaçarak 9 Nisan'da Ankara'ya geldi. Büyük Millet Meclisinin açılması hazırlıklarına katıldı. 23 Nisan 1920'den itibaren Edirne Milletvekili sıfatıyla TBMM'nin üyesi oldu. 3 Mayıs 1920'de Genelkurmay Başkanı oldu. 10 Kasım 1920'de bu görevi saklı kalmak ve Genelkurmay Başkanlığına Millî Savunma Bakanı Fevzi Çakmak vekalet etmek üzere ordu komutanı yetkisiyle Batı Cephesi Kuzey Kesimi Komutanı oldu. 1 Mart 1921'de Tümgeneralliğe yükseldi. 4 Mayıs 1921'de Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili ve Batı Cephesi Komutanı oldu. 5 Ağustos 1921'de Batı Cephesi Komutanı ve Mudanya Konferansında Türk Heyeti Başkanı oldu. 31 Ağustos 1922'de Korgeneralliğe yükseldi. 27 Ekim 1922'de Dışişleri Bakanı ve Lozan Barış Kongferansında Türkiye Başdelegesi oldu. 30 Ekim 1923'te Başbakan seçildi. 30 Ağustos 1926'da Orgeneralliğe yükseldi. 30 Haziran 1927'de askerlikten emekliye ayrıldı.

Katıldığı Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşlarında, Osmanlı, Alman, Avusturya-Macaristan Devletlerince çeşitli nişan ve madalyalarla ve TBMM. tarafından da İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

23 Nisan 1920'den itibaren 1972'ye kadar bütün dönemlerde TBMM üyesi olarak bulundu. 25 Ekim 1937 tarihine kadar Başbakan ve aynı zamanda ek görevle ; 1 Ocak-28 Şubat 1929'a kadar Milli Eğitim Bakanlığı, 11 Kasım 1938-14 Mayıs 1950'ye kadar dört devre Cumhurbaşkanlığı, 20 Kasım 1961-5 Mart 1965'te Başbakanlık yap ı.

25 Aralık 1973 yılında vefat et i.

GARP CEPHESİ KUMANDANI İSMET PAŞA'NIN NİŞAN VE MADALYALARI LİSTESİ

İSTİKLÂL SAVAŞI'NA AİT ERKAN-I HARBİYE İLE GARB CEPHESİ KUMANDANLIĞI 269 NOLU DEFTERİNİN 2 NCİ SAHİFESİNDEN ÇIKARTILMIŞTIR.

SURET

ERKAN-I HARB MİRLİVA (Üzeri çizilmiş)
TOPÇU FERİK İSMET PAŞA BİN REŞİD BEY

İZMİR
300 (1-319)

DUMULÜ: 316
HABI: 10 KANUNSANİ 337

KÜNYENİN ÜZERİNDE NAKİL YAZILIDIR.
KÜNYENİN ALTINDA: HARİCİYE VEKALETİNE TAYİN DUYURULMUŞTUR.

NİŞANI VE MADALYALARI

MUHARABE GÜMÜŞ LİYAKAT MADALYASI
DÖRDÜNCÜ OSMANİ NİŞANI
İKİNCİ ALMAN DEMİR SALİB
ALTUN MAARİF MADALYASI
HARB MADALYASI
MUHAREBE GÜMÜŞ İMTİYAZ MADALYASI
MUHAREBE ALTUN LİYAKAT MADALYASI
KILIÇLI İKİNCİ RÜTBEDEN MECİDİ
KILIÇLI İKİNCİ RÜTBEDEN OSMANİ
İKİNCİ RÜTBEDEN AĞIL RUZ
MUHAREBE ALTUN İMTİYAZ
BÜYÜK MİLLET MECLİSİ TAKDİRNAMESİ
BALKAN HARBİ'NDE SEFERİ KIDEM
ZAMMI 2 SENE
SEFERİ KIDEM ZAMMI 3 SENE
331 de SEFERİ KIDEM ZAMMI 3 SENE
ŞARK DAHUL HARBİNDE KIDEM ZAMMI 1 SENE

9

III. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİNE KUŞBAKIŞI

ÖNSÖZ

AIESEE (Milletlerarası Güney-Doğu Araştırmaları Derneği) Prehistorya'dan günümüze Balkan tarihi ve kültürü üzerinde tüm dünyada çalışan bilim adamlarını bir araya getiren kapsamlı bir uluslararası organizasyondur. Cemiyetin merkezi Romanya, Bükreş'tir. Balkan tarihinin Romen büyük araştırmacısı N. Jorga, Balkanları Avrupa tarihinin ve kültürünün bir parçası saymaktaydı. Jorga, Balkan (kelime Türkçe dağlık bölge demektir) terimi yerine Güneydoğu Avrupa terimini tercih etmekteydi. Romen tarihçiler de bu geleneği izleyerek cemiyete aynı adı vermişlerdir. AIESEE, Türkiye dâhil, Balkan devletlerine öncelikle yer vermiş, aynı zamanda tüm dünyada Balkan incelemeleri üzerinde çalışan uzmanları üye yapmıştır. O zamanki statüye göre merkezî idarede Balkan devletleri (Türkiye dâhil) temsilcileri daimi üyedir, her iki yılda bir toplanarak cemiyetin faaliyetleri üzerinde rapor yazarlar ve 5 yılda bir yapılması kararlaştırılan kongrenin hazırlıklarını yürütürlerdi.

Cemiyetin toplantılarına Türkiye'yi temsilen, uzun yıllar katıldım ve Balkanları gezdim. Statü uyarınca 1972-74 yılları arasında cemiyetin başkanlığını yaptım, Türkiye temsilciliğim bugün de devam etmektedir.

Halil İnalcık

OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİNE KUŞBAKIŞI (1969 Sofya Kongresi'ne Rapor)[1]

Dönemler

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu sorunu üzerine I. Dünya Savaşı'ndan sonra derinlemesine yapılan incelemeler, bu sorunun Selçuklu Devleti tarihi çerçevesinde batı *uc*larında (serhad) gâzi Türkmen beyliklerinin kuruluşu sorunun bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir.[2]

Selçuklu Devleti'nin sınır bölgeleri Akdeniz, Karadeniz ve Batı ucu olarak örgütlendirilmişti. Her bölgenin başında Selçuklu sultanının görevlendirdiği bir bey bulunurdu. Bu *uc*lar daha 13. yüzyılda Denizli (Tonguzlu), Karahisar (Afyon), Kastamonu, klasik İslâm-Türk medeniyetinin yerleştiği merkezler olarak gelişmişti. Daha ileride dağlık bölgelerde yarı-göçebe savaşçı Türkmenler, kaynaklardaki deyimle, *Etrak-i Uc* üstündü.[3] Onlar arka bölgelerde egemen Ortadoğu kozmopolit

---

1 Bu yazının aslı *Milletlerarası Güney-Doğu Araştırmaları Derneği* (AIESEE)'nin Sofya'daki 1966 Kongresi'ne bir rapor olarak sunulmuş ve kongrenin tutanakları (Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques st du Sud-Est Européen, III, Sofya 1969) içinde basılmıştır. Burada bazı eklemeler ve yeni bibliyografik notlarla Türkçesi verilmektedir.

2 Bkz. Fr. Giese, "Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches, dons", *Zeitschrift für semitistik und verwandte Gebiete*, t. II (1924), 242-271; W. L. Langer and R. P. Blokei, *The Rise of the Ottoman Türks and its Historical Background, dans: Ameircan Historical Review*, XXXVII, 1931, pp. 468-505. M. Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935; Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara: TTK, 1959; idem, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri," *Belleten*, VII (1943), 219-314; Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938; H. İnalcık, "The Question of the Emergence of the Ottoman State," *International Journal of Turkish Studies*, 2-2 (1981-82), 71-79.

3 K. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, yay. O. Turan, Ankara 1944, 102-110; Uclarda sosyal koşullar için bkz. P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche, Studie zur Gesch. Westkleinasiens im 13.-15. Jahrhundert*, İstanbul 1934, I. Bölüm; M. Köprülü, *ibid.*, III. Bölüm; H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522," *A History of the Crusades*, Vol. VI, yay. K. M. Setton, H. W. Hazard and N. P. Zacour, Madison: The University of Wisconsin Press, 1989, 222-230; *idem*, "The Emergence of the Ottomans," *The Cambridge History of Islam*, yay. P. M. Holt, A. K. Lambton, B. Lewis, Cambridge 1970.

kültürünün, hayatının ve merkezî devlet siyasetinin etkisinden uzak ve bunlara karşıydılar. *Uc*larda dinî yaşama eski Türk gelenekleri egemendi. Orada aktif elemanlar kendini gazâya adamış, aldığı ganimetle yaşayan alp-erenlerdi. Dinî yaşama Râfızî (heterodox) dervişler, abdal adıyla tanınmış Türkmen babaları yön veriyordu.

1261'de Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvûs, Moğolların koruduğu ve destek verdiği rakibi karşısında yandaşlarıyla birlikte uclardaki bu Türkmenlerin yanına sığındı ve sonunda Bizans'a kaçmak zorunda kaldı. Keykâvûs'la ilgili bir olay Balkan tarihi ve İslâmlaşmayla yakından ilgili bir gelişmeye yol açmıştır: Onu destekleyen Türkmenlerden kırk kadar Türkmen obası Bizans topraklarında ona katılmış ve Bizans imparatoru tarafından Dobruca'ya yerleştirilmişti. Orada onlar köy ve kasabalar kurmuş ve güçlü Altınordu emiri Nogay'ın koruması altına girmişlerdi. Nogay Müslüman'dı ve Türkmen babalarından olup Balkanlar'da İslâmiyet'in yerleşip yayılmasında önderlik eden ünlü Türkmen babası Sarı Saltuk'un etkisi altındaydı.[4] Paul Wittek'e göre bu Türkmenler Keykâvûs'a bağlılıkları dolayısıyla Keykâvûs/Gagavuz adını almışlardır.[5] Bunun yanında Balkan Türklerinin büyük destanı *Saltuknâme*'de, Baba Saltuk İslâmiyet'i yaymak için savaşan bir gâzi olarak gösterilir. Sonraları Osmanlılar bu bölgeyi kontrolleri altına alınca Balkanlar'da *uc* kuvvetlerinin ve Râfızî hareketlerin özellikle Kalenderîliğin, Abdallığın yayılışında başlıca odak noktası olacaktır. 1299'da Nogay ölünce bu Türkmen grubu koruyucularını kaybettiler. Keykâvûs halkının bir bölüğü Anadolu'ya dönmeye çalıştı. Kalanlar ise Hristiyanlaşarak Gagavuz adı altında varlıklarını sürdürdüler.

Moğolların Sultan Mesûd'u Konya tahtına yerleştirmeleri ve onun rakibini destekleyen Germiyan *uc* Türklerine karşı harekâta girişmeleri

---

4 Bu kaynak hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları," *Belleten*, VII (1943), 430-441; Ebû'l-Hayr Rûmî, *Saltuknâme*, yay. F. İz, Ş. Tekin, Doğu Dillerinin ve Edebiyatlarının Kaynakları No: 4, Cambridge, Mass.: Harvard University P. 1973-1976.

5 Bu olay için bkz. P. Mutafçiev, *Die Angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert*; H. W. Duda, "Zeitgenössische Islamische Quellen und das Oğuznâme des Jazyğyoglu Ali zur angeblischen Türkischen Besiedlung der Dobrudscha im 13. Jhd. n. Chr.," *Balgarska Akademia na Naukite i Izkustvata*, kniga LXVI-1, 2, Sofia 1943; T. Kowalski, "Les Turks et la langue turque de la Bulgari edu Nord-Est, Pols," *Akad. Umiej. Mém. de la commission Orientale*, no. 16, Cracow 1933; P. Wittek, "Yazijioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruja," *BSOAS*, XIV-3 (1952), 639-668; Arab kaynakları için bkz. W. de Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Türkçe çevirisi: İ. H. İzmirli, İstanbul 1941, 169-218, 274-283; H. İnalcık, "Dobrudja," *EI²*, II, 610-613.

üzerine Türkler gözlerini Batı'ya, Bizans topraklarına çevirdiler. Böylece Batı Anadolu, Germiyan subaşıları tarafından fethedildi ve 1290-1310 yılları arasında Aydın, Saruhan ve Karesi beylikleri ortaya çıktı. Bu beylikler Osmanlı Beyliği gibi Selçuklu sınırları ötesinde fetihle doğmuş yeni bir Türkmen beylikleri halkası oluşturuyordu.[6] Osmanlı Beyliği'ni de içeren Batı Anadolu beyliklerinin tarihini incelerken başlıca iki faktör, gazâ ve göç, üzerinde durmak gerekir. Bu beyliklerin siyasi örgütlenmesinde Moğollardan kaçıp uclara gelen Selçuklu askerî önderleri başlıca rolü oynamışlardır.

Gazâ

Başlangıçta Selçuklu sınırları içinde kuzeyde Kastamonu *uc*larında güneyde Denizli beyleri 1283'ten sonra da Germiyan beyleri aktiftiler. Fakat ikinci dönemde bu beylerin emrindeki kumandanlar veya Türkmen boy-beyleri sınır ötesi Bizans Anadolu'sunda fethettikleri topraklarda yeni bağımsız beylikler kurdular ve ötekileri arka-bölge beylikleri durumuna düşürdüler. Aydınoğlu Mehmed Saruhan ve Karesi Beyler, Germiyan *uc* beylerinin sübaşıları (kumandanları) idiler. Osman Gâzi ise Kastamonu beylerinin emri altında bir boy-beyiydi. Bizanslı çağdaş tarihçi Pachymeres ile eski Osmanlı rivayeti karşılaştırılınca şu gerçek ortaya çıkmaktadır: Kastamonu beyleri Bizans'a karşı gazâ hareketini gevşek tuttukları zaman Osman ucların en ileri bölümünde gazâyı son derece atılganlıkla sürdürmüş, böylece bu yanda gâzileri yanına çekmiş, onların gerçek önderi durumuna yükselmiştir. Onu beylik kurucusu büyük bir gâzi önderi durumuna çıkaran başarı ise eski Bizans başkenti İznik'i kuşatması ve 1302 yazında Bapheus'da (şimdi bu yerin Yalova'dan 10 km doğuda Yalak-ova/Hersek köyü olduğunu belirlemiş bulunuyoruz) Bizans imparatorunun gönderdiği orduya karşı baskınla kazandığı za-

6 Batı Anadolu'daki bu beylikler için özellikle bkz. P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*; H. Edhem Eldem, *Garbi Anadolu'da Selçukluların Vârisleri*, İstanbul 1926; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1937; Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1946; İ. Mélikoff-Sayar, *Le Destan d'Umur Pacha*, Paris 1954; P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident, Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"*, Paris 1957, B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden 1964; Y. Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, Ankara: TTK 1991; H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities, Byzantium and Crusades," *Byzantinische Forschungen*, IX, 179-219.

ferdir.[7] Bu zaferle kendisi ve kendisinden sonra oğulları *uc*larda rakipsiz bir nüfuz ve şevket (charisma) kazanmış böylece hanedanı ve Osmanlı Devleti kurulmuştur (1301). Son araştırmalar daha Osman Bey döneminde beylik kurumlarının hakkıyla kurulmuş bulunduğunu ortaya koymaktadır. Osman'ın bir kabile reisi mi (F. Köprülü) yoksa bir gâzi örgütünün başı mı (P. Wittek) olduğu tartışma konusu olmuştur.[8] Gerçekte o, *uc*da Kayı aşiretinden yarı-göçebe bir Türkmen grubunun başı da olabilir (F. Sümer). Fakat öyle görünüyor ki sonraları Rumeli'de gördüğümüz Turahanlu, Evrenuzlu akıncıları gibi Osman'ın çevresindekiler, yani "Osmanlılar" da daha çokher yandan gelmiş *gâzi*lerden *garip-yiğit*lerden oluşmuştur. Eski Osmanlı geleneğinde[9] o *garip*leri, yani yerini yurdunu bırakıp gelmiş savaşçıları gözeten bir başbuğ olarak gösterilir. Osman herhalde Germiyan beyi Selçuk Devleti'nin üst basamağından bir bey değildi. Öbür taraftan Âşıkpaşazâde'nin iddia ettiği gibi bir çoban da değildi. Osmanlı geleneğinde Osman'ın etrafındakiler yoldaşlar, *nökerler, gâziler, ahîler, fakılar* ve *derviş-abdallar*dı.[10] O fethettiği yerleri onlara *timar, vakf* ve *mülk* olarak dağıtmaktaydı. Gâzi Mihal gibi Bizans sınır askerî önderlerinden bazıları da onunla birleşmişlerdir. Mihal'e yapılmış zengin toprak temlîkleri 15. yüzyıl tahrîr defterlerine göre hâlâ Orta Sakarya bölgesinde onun torunları elindeydi. Aslında devlet kurucu askerî çe-

---

7 G. Pachymeres, *Kitap X*, Bölüm 25; E. Zachariadou, "Pachymeres on the 'Amourioi' of Kastamonu," *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 3 (1977), 57-70. Krş. Neshri, *Gihânnümâ*, I, cod. Menzel, ed. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, 32; H. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Dynasty: The Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus," *Conference on the Ottoman Emirate, 1300-1389*, 11-13 January 1991, Institute for Mediterranean Studies, Rethymno.

8 Giese'ye göre, *ibid.*, ahî örgütüne katılmış idiler ve bu örgüte egemen ilkeler Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu sağlayan dinamik bir temel oluşturmuştur; H. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, London izleyen C. Arnakis, *İlk Osmanlılar*, Atina (Yunanca) Rumların İslâmı kabulü ve Türkmenlerle sosyal kaynaşmasını savunur.

9 Osmanlı tarihinin ilk yüzyılına ait Osmanlı rivayetleri başlıca iki bağımsız rivayet haline gelmiştir. Bkz. H. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Historiography," *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis-P. Holt, London, 1962, 152-167; V. L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans, The Sources and Development of the Text*, London, 1964.

10 *The Travels of Ibn Battuta*, ed. and. transl. Sir Hamilton Gibb, Cambridge 1958, 419. Ahîler hakkında bkz. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1918, 237-242; Fr. Taeschner, "Beiträge zur Geschichte der Ackis in Anatolien (14.-15. Jhdt) auf rund neuer Quellen," *Islamica*, IV (1931), 1-47; idem, "Akhi," *EI*²; A. Gölpınarlı, "Burgazi ve Fütuvvetnâmesi," *İFM*, XV, 1935, 76-154, "Şeyh Seyyid Gaybî oğlu Şeyh Seyyid Hüseyn'in Fütuvvetnâmesi," *İFM*, XVII, 1955-56, 27-72, metin, 73-126. Abdallar üzerinde bkz. H. İnalcık, "Sultan and Dervish: On Analysis of the Otman Baba Vilâyetnâmesi," *The Middle East and the Balkans under the Ottomans*, Bloomington 1992.

kirdek Türk-Moğol step devletlerindeki gibi Osman'a bağlı bu *nökerler*, Roma *comitatus*u gibi ortaya çıkmıştır.

1332 veya 1333'te bu bölgeleri gezmiş olan İbn Battuta ahîleri, Türkmenlerin ülkesinde köyde ve kentte her yerde sosyal örgütlenmenin en önemli elemanları olarak görmüştür. Arşiv belgeleri de bunların *uc*lardaki zaviyelerinde yolcuları konuk eden, yayılmada, yerleşmede ve Türk köylerinin kuruluşunda önemli rol oynadıklarını ortaya koymaktadır.[11] Şehirlerde ahîlerle beraber en çok fakılar *uc* beylerine fetihlerini örgütlemekte yardımcı olmuşlar İslâm hukukunun ve arka bölgedeki merkezlerin İslâmî yönetim ve kültür kurumlarını getirmişlerdir. İbn Battuta Batı Anadolu'da kurulan beyliklerde beylerin yanında daima danışman olarak bu fakıları bulmuştur.[12] Osmanlılarda Çandarlı fakîh ailesi aynı durumda olup ilk dönemde devlet idaresini tümüyle kontrolleri altında tutmuşlardır.

Göç

Batıda gâzilerin fethettiği verimli topraklara doğudan ve İç Anadolu'dan yoğun göç hareketini Osmanlı arşivlerindeki vakıf ve tahrîr defterleri tamamıyla doğrulamaktadır.[13] Bu göçlere sebep olarak, Orta Anadolu'daki iç kargaşa kadar Moğol vergi siyaseti ve baskısı da ileri sürülmüştür. Batıya doğru aralıksız gazâ ve fetih hareketinin temel nedeni olarak bu göçleri ve nüfus baskısını gerçek faktör sayanlar haklı görünmektedirler.[14] Gerçekten 14. yüzyıldaki fetihler yoğun bir göç ve yerleşme hareketi ile birlikte yürümüş böylece Batı Anadolu ve Trakya hızla Türkleşmiştir.

Fetih ve yerleşme hareketi Batı Anadolu beyliklerinde Ege Denizi'nde ister istemez durdu. 1330-1345 yılları arasında deniz yoluyla Balkanlar'da gazâ önderliğini Aydınoğlu Umur Bey üzerine almıştır.[15] Ondan sonra

---

11 Bkz. Ö. L. Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri," *Vakıflar Dergisi*, II, 1943, 279-386.

12 *Ibid.*

13 Ö. L. Barkan, *ibid.*; idem, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İFM*, İstanbul, XV, 1953-54, 209-237; H. İnalcık, "Ottoman Method of Conquest," A. Gölpınarlı, *Studia Islamica*, II, 1954, 122-129.

14 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, 211-216; H. İnalcık, "The Yürüks, Their Origin, Expansion and Economic Role," *Oriental Carpet and Textile Studies*, yay. W. Denny, Londra 1986, 39-65.

15 Bkz. P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident*, Paris 1957; krş. H. İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities, Byzantium and Crusades," *Byzantinische Forschungen*, IX, 179-217.

Osmanlılar coğrafî durumları sayesinde bu hareketi Balkanlar'da sürdürebilecek tek beylik olarak kaldı. 1345'ten sonra Anadolu gâzileri Osmanlı bayrağı altında toplanmaya başladılar.

Uc geleneği ve aralıksız gazâ, yerleşmede ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda gerçekte temel dinamik faktördür. Osmanlılar göçle güçlenerek *uc* gâzi geleneğiyle 15. yüzyılda bütün İslâm dünyasının koruyucuları rolünü benimseyeceklerdir. İslâm evrenselliğini simgeleyen gazâ, dünya egemenliği için büyük atılımların devletin askerî karakterinin ve sıkı merkeziyetçiliğin ana ilkesi olmuş ve sonuna kadar öyle kalmıştır. Anadolu'da İlhanlı egemenliğinin zayıflaması Balkanlar'da Bizans egemenliğinin çökmesi üzerine ortaya çıkan yeni güçler arasında coğrafî konum göç ve gazâ bu iki bölgede üstünlük kurma şansını Osmanlara bağlamıştır. Osmanlıların Avrupa yakasında Gelibolu'da bir köprübaşı kurmaları gerçekten bir dönüm noktası olmuştur.

Balkanlar'da Yayılma: Yeni Uclar, Osmanlı Yayılışının Genel Koşulları

Sultan Orhan'ın büyük oğlu Süleyman Paşa 1352'de Gelibolu'nun kuzeyinde Tsympe (Cinbi) Kalesi'nde Bizans İmparatoru V. Kantakuzenos'un müttefiki olarak yerleşme imkânı buldu. Bu kaleyi Balkanlar'da yayılma için bir köprübaşı olarak örgütledi. Bunun hemen arkasından Aydıncık'taki küçük Osmanlı donanması ile 3.000 kişilik bir orduyu Gelibolu'nun 7-8 km kuzeyinde Kozlu-Dere'ye çıkardı ve iki deniz arasında hâkim stratejik tepeleri, bu arada Bolayır ve Hexamilion (Ortaköy)'ü ele geçirdi.[16] 1354 Mart'ının birini ikisine bağlayan gece bir yer sarsıntısı Gelibolu ve öteki kalelerin surlarını yıkınca, hemen bu kaleleri aldı ve onararak güçlü harekât üsleri haline getirdi. Anadolu'dan çabucak geçirdiği Türkmenleri bu noktalara yerleştirdi. Böylece Rumeli'de Paşa Sancağı, Osmanlı Rumeli'sinin çekirdeği kurulmuş oldu. Orhan'ın yaptığı vakıfların vakfiyesi, bize bu yerleşmenin koşulları üzerinde güvenilir bilgiler vermektedir. Rivayetleri destekleyen bu belgeye göre Süleyman Paşa bu köprübaşında tutunabilmek için Anadolu'da kısa zamanda buraya göçmen getirip bilinçli bir yerleşim politikası uygulamıştı. İdaresi altına giren yerli Rumları kazanmak için *istimâlet*, yani hoş tutup kendi yanına kazanma (Kur'ân'daki *ta'lîfül-kulûb*) politikasını güttü. Rumlar gerçekten Osmanlılarla iş birliği halinde görünmektedir. Bu arada Gelibolu'daki

16 Bkz. H. İnalcık, "Edirne'nin Fethi (1361)," *Edirne Armağan Kitabı*, Ankara 1964, 137-159.

Bizans Asen'in genç oğlu kardeşlerine kızarak Osmanlı tarafında geçti. Şah Melik adını alıp Müslüman oldu ve Osmanlılara öncülük etti. Süleyman'ın ansızın ölümünden sonra Osmanlı yayılışı durdu. Ancak 1359'da Şehzade Murad lalası Şahin'le birlikte Gelibolu'ya geçince fetih ve yayılış yeniden başladı. Geniş bir harekât planı sonucunda 1361'de Edirne alındı. Anmaya değer ki bu harekât sırasında da Osmanlılar İstanbul'daki imparatora karşı Mateo Kontakuzenos'un haklarını korumak için geldikleri öne sürüyorlar ve Rum ahalinin desteğini sağlıyorlardı. Edirne fatihi Şehzade Murad 1362'de babasının Bursa'da ölümü üzerine gelip Osmanlı tahtına oturdu.

I. Murad dönemi (1362-1389) imparatorluğa doğru gelişimde kritik bir dönemdir. Osmanlılar, Makedonya Sırp prensleri, Bizans ile ittifak edip Edirne üzerine yürüdükleri zaman onları Sırp-Sındığı (Çirmen) Savaşı'nda kesin bir yenilgiye uğratmışlar (1371), bunun sonucunda Güney Balkan prensleri ve Bizans I. Murad'ın egemenliğini tanımıştır. Balkan devletlerinin son direniş girişimi Kosova Ovası'ndaki meydan savaşında kesin olarak kırılmıştır (1389). Böylece Balkanlar'da bağımlı devletlerden oluşmuş bir imparatorluk kurmuş, I. Bayezid ise ilk kez bunu merkeziyetçi bir imparatorluk haline dönüştürmüştür. Fakat onun *istimâleti* bir yana atan bu acele girişimi imparatorluğunun Timur tarafından bir vuruşta yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Fetret Dönemi'nde ve hatta I. Mehmed (1413-1421) zamanında Osmanlılar uzun bir süre Balkanlar'da bağımlı devletlerin varlığına saygı gösterme gereğini duymuşlardır.[17] Osmanlı şehzade-çelebileri arasındaki uğraşıda Bizans imparatoru II. Manuel İstanbul Boğazı üzerindeki kontrolünü ustaca kullanarak Fetret Dönemi'nde egemen bir durum kazanmış, Osmanlı tahtına istediğini getirmeyi becermiştir. Öyle ki II. Murad (1421-1451) bile bir yandan haçlılar öbür yandan Timur'un oğlu Şahruh'un korkusu altında gerek Balkanlar'da gerek Anadolu'da bağımlı devletler düzenini bir süre, 1421-1430 döneminde, kendiliğinden bozmaya cesaret edememiştir. Selânik'in fethiyle (1430) Balkanlar'da yeniden Osmanlı üstünlük dönemi açılmıştır. Batı Balkanlar'da hızla gelişen fetihler Bosna'nın tâbiliği, Sırp Despotluğu'nun ortadan kaldırılması, nihayet Macaristan ve Venedik ittifakıyla haçlı Avrupa'sının reaksiyonu, John Hunyadi'nin başarılı seferleri, Varna (1444) ve II. Kosova (1448) savaşlarında Osmanlı zaferiyle

17 Bu gelişme hakkında genel eserlerle birlikte bkz. H. İnalcık, "Mehmed II," *IA*, VIII, "Bâyezid," *EI²*, I, "Mehmed I," *EI²*.

sonuçsuz bırakılmıştır.[18] II. Mehmed (1451-1481) döneminde Osmanlılar yeniden Yıldırım Bayezid'in merkeziyetçi imparatorluğunu canlandırma işine girişebilme gücünü kendilerinde göreceklerdir. Bu genel siyasi çerçeve içinde fetihlerin savunma, yönetim ve toplumsal temellerini aşağıda ana çizgileriyle özetlemeye çalışacağız.

Süleyman Paşa Rumeli'ye yerleşince eski Türk geleneğine göre gecikmeksizin *sağ-kol*, *orta-kol* ve *sol-kol*da *uc*lar örgütledi. Sol-kolda Evrenuz (Evrenos) Bey, önce İpsala'ya yerleşti. Zamanla kendi *uc* merkezini Gümülcine'ye sonra Serez'e götürdü. Onun torunları II. Murad döneminde *uc* bölgelerini daha ileriye götürerek Arnavutluk'ta Ergirikasri (Argyrokastron)'da *uc* tuttular, orada sancakbeyi oldular. Orta-kol, Süleyman Paşa'nın, sonraları Rumeli beylerbeyinin sefer doğrultusudur ve Paşa Sancağı'nın ilk şeklidir (I. Murad'ın Osmanlı payitahtını Edirne'ye götürdüğü yanlış bir yoruma dayanır. Osmanlıların devlet merkezi 1402'ye kadar Bursa'ydı.) Bu kolda beylerbeyiler Edirne, Filibe, Sofya doğrultusunda Bizans'ı Orta Avrupa'ya bağlayan eski askerî yol üzerinde ilerlemişlerdir. Sağ-kol ucu Zagra, Karınovası (Karnobad), Dobruca, Silistre yönünde gelişmiştir. 14. yüzyıl sonlarına doğru yarımadanın göbeğinde Üsküb, Sırbistan, Bosna ve Arnavutluk'a doğru; güneyde Tırhala, Yunanistan ve Mora'ya karşı uc merkezleri olarak örgütlenmiş, bu merkezlere ünlü *uc* beyleri ve Türkmen-Yörük kuvvetleri yerleşmiştir.

Böylece üç koldan sürekli genişlemeyi izleyerek *uc*lar yeni yeni ileri sınır bölgelerine taşınmaktaydı. *Uc* sancakları 15. yüzyıl ortalarına kadar babadan oğula irsî *uc* beylerinin yönetimi altında merkezî yönetim karşısında oldukça bağımsız bir yapıya sahiptiler. Onlar fethedilen yerlerin timar olarak kendi adamlarına dağıtılmasında da söz sahibiydiler. *Uc* beyleri komşu devletlerle doğrudan doğruya ilişki kurabilirlerdi. Öbür taraftan sultanların genellikle saraydan kendi köleleri arasından atadıkları beylerbeyiler, Rumeli'deki bütün sancaklar üzerinde merkezî otoriteyi temsil etmekteydiler. Fakat *uc* sancakları ile beylerbeyleri arasındaki çekişme Fatih Sultan Mehmed'e kadar Osmanlı Devleti'nin iç politikasında daima ağır basan bir faktör olmuştur. Fetret Dönemi'nde (1402-1413) merkezî otorite zayıflayınca Rumeli'de gerçek iktidarın *uc* beylerinin eline geçtiğini görmekteyiz. II. Murad *uc* sancaklarına sa-

18 Osmanlılar, Venedik ve haçlılar için bkz. H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522," *A History of the Crusades*, Vol. VI, yay. K. M. Setton, H. W. Hazard and N. P. Zacour, Madison: The University of Wisconsin Press, 1989, 222-227.

raydan yetişmiş kulları atamaya başlamış, II. Mehmed zamanında *uc* beyleri devlet içindeki üstün durumlarını kaybetmişlerdir.[19] Onlarla arka bölge ve merkezî idare arasında karşıtlık özellikle timar sorunları ağır çatışmalara neden olmuş Osmanlı tarihinin genel gelişimini kuvvetle etkilemiştir. Dobruca ve Deliorman ucunda sultanlık iddiasıyla ortaya atılanların özellikle I. Mehmed döneminde Şeyh Bedreddin'in orada destek aramaları başlıca bu durumla ilgilidir.[20] Anadolu'da da durum aynıdır. Biliyoruz ki Çelebi Mehmed asker ve yandaş bulmak için babası I. Bayezid'in kaldırdığı soylu beylere aile topraklarını geri vermiş, sonraları Fatih Mehmed, onlara birçok yükümlülükler yükleyerek merkezî idarenin kontrolü altına almıştır.

Bununla beraber Fatih'e kadar süren dönemde *uc*lar yayılışta birinci derecede rol oynamışlardır. *Uc* gâzilerinin sürekli baskısı altındaki komşu Hristiyan senyörler ve devletler bu beylerin baskısından kurtulmak için sultanın tâbiliğini ve harac ödemeyi kabul ediyorlardı. Haraç miktarı ne kadar küçük olursa olsun bir kere yerleşti mi Osmanlı Devleti o ülke halkını İslâm hukukuna göre kendi tebaası (*ahl al-zimma*) sayıyordu. Onlar bağımlılık koşullarına herhangi biçimde karşı bir tutuma girince Hanefî fıkhına göre o ülke tekrar *Dar al-harb* durumuna düşüyor *uc* gâzilerinin durmayan akınlarına sahne oluyordu. Nihayet bağımlılık bağlarının sıkılaştırılması ve sonuçta yerli hanedanın ortadan kaldırılmasıyla o ülkenin doğrudan doğruya bir Osmanlı sancağı haline getirilmesi siyasi koşullara göre az çok zaman alıyordu.[21] Sultanlar, Osmanlı yayılışında dereceli fetih politikasını 16. yüzyıla kadar dikkatle izlemişlerdir. Tuna kuzeyindeki ülkelerin doğrudan doğruya imparatorluğa katılması için hiçbir zaman koşullar tamamıyla uygun görülmemiştir.[22] Macaristan'da da başlangıçta bu sistem uygulanmış fakat Habsburglar karşısında savun-

19 H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, 1, Ankara 1954, 57-58; P. Wittek, "De la défaite d'Ankara à la Prise de Constantinople," *REI*, Cahier I, 1938.

20 Şeyh Bedreddin hakkında Fr. Babinger, *Die Vita (Menâkibnâme) des Schejchs Bedr ed-Dîn Mahmud, gen. Ibn Qâdi Samavna, von Chalîl b. Schejch Bedr ed-Dîn Mahmud*, Leipzig-Jassy 1943; H. J. Kissling, "Das Menâkibnâme Scheich Bedr ed-Dîn's, des Sohnes des Richters von Samavna," *ZDMG*, 100, 1, 1950, 112-176; A. Gölpınarlı, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1966; N. Filipović, *Princ Musa i Šeyh Bedreddin*, Sarajevo, 1971.

21 Bkz. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy; Collected Studies*, Londra: Variorum 1978, no. 1.

22 Bununla birlikte Güney Bogdan'ın ve Bucak'ın Akkerman Sancağı olarak Rumeli Eyaleti'ne bağlandığı binmektedir (bkz. "Budjak," *EI²*). Ayrıca 1000 / 1598 tarihinde Eflak kısa bir süre bir beylerbeyi yönetimine verilmişse de bundan çabuk vazgeçilmiştir.

ma gereği bu ülkenin de geniş yetkili bir beylerbeyilik haline getirilmesi sonucunu doğurmuştur.

Balkanlar'da Türk nüfusunun yoğun biçimde yerleşme bölgeleri Meriç vadisi, Trakya, Doğu Bulgaristan, birbiri ardından *uc* bölgeleri olmuşlardır. *Uc*lara başlangıçta göçebe halk gönderiliyordu. Ahîlerin ve dervişlerin zaviyeleri yahut *uc* gâzi önderlerinin çiftlikleri yeni Müslüman köylerin çekirdeğini oluşturmaktaydı. Bu ilk yerleşme aşamasının ardından sürekli göç ve yerleşme aşaması geliyordu.

15. yüzyıl tahrîr defterlerinden anladığımıza göre göçmen Müslüman Türkler genellikle yeni köyler kuruyorlar şehir ve kasabalarda ise ayrı mahalleler oluşturuyorlardı.[23] Müslüman-Hristiyan karışık olarak gördüğümüz köy ve şehirlerde Müslümanlar genellikle İslâmlaşmış Hristiyanlardır. Timur istilası Balkanlar'a Anadolu'dan yeniden büyük bir göç dalgası atmıştır.[24] Timur'dan sonra devletin ağırlık merkezi Rumeli'ye geçmiştir denebilir. Fetret Dönemi'nde çelebiler arasındaki mücadele saltanat sahibini Rumeli'deki savaşlar özellikle *uc* beyleri belirlemiş ve devletin asıl payitahtı Edirne olmuştur.

Balkanlar'da Osmanlı yayılışının politik ve sosyal koşullarına gelince o zaman Balkanlar birçok devletçik ve feodal senyörlüğe bölünmüş durumdaydı. Onların aralarındaki çekişmeler Osmanlı yayılışına çok yardım etmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'ni önce bir yardımcı, sonra koruyucu devlet olarak egemenliğini yerleştirme olanağı veriyordu.[25] Aynı zamanda biri karada öbürü denizlerde ve kıyılarda egemen iki büyük devlet kuzeyde Macaristan batıda ve güneyde Venedik bu siyasi parçalanmadan yararlanarak Balkanlar'da yayılma politikası güdüyorlar ve Osmanlılar karşısında güçlü rakipler olarak yükseliyorlardı. Onlar

---

23 Bkz. Ö. L. Barkan'ın hazırladığı 16. Yüzyıl başında nüfus yayılışı haritası: "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İFM*, XII, 56-79 ve XV, 209-237.

24 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu bakımdan önemli olan defterler şunlardır: Maliyeden Müdevver, no. 549, 180; Selânik-Serez Tapu Defteri, no. 7; Silistre, no. 483; Gelibolu için bkz. H. İnalcık, "Gelibolu," *EI²*, 1455 tarihli önemli bir defter de İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde (Cevdet yazma no. 89, Paşa Sancağı) bulunmaktadır. *Die Altosmanischen anonymen Chroniken*, I, yay. Giese, Breslav-Leipzig 1922, 45.

25 Bu durumu Bulgaristan için belirten iyi bir inceleme P. Nilov, "Turskoto Zavaldjavane na Bălgarija i sădbata na poslednite Šišmanovci," *Izvestija na Istor. Družestvo*, 7/8, 1928, 41-112; bunu tamamlamak üzere N. Jorga, *Histoires des Roumains et Romanité Orientale*, III-IV, Bucarest 1937; Mora için bkz. D. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, I, Paris 1932; Küçük Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini o dönemin koşulları içinde objektif olarak yeniden incelediğimizde birçok olay ve gelişmenin çok daha iyi anlaşılacağına kuşku yoktur. Bu devletlerin durumu Bizans'ın durumundan hayli farklıydı.

siyasi ve askerî egemenlikle beraber Katolikliği yaymaya veya üstün kılmaya çalışıyorlar, bu nedenle onların egemenliği Balkan halk yığınları tarafından benimsenmiyordu. Özellikle Ortodoks kilisesinin toprakları Katolik kilisesine mâl edildiği için Ortodoks ruhban, durumu olduğu gibi bırakan Osmanlı idaresini yeğliyorlar, Osmanlılar da onların imtiyazlarını ve kilise bağımsızlığını tanıyor, böylece onları Osmanlı devlet kadrosuna sokuyorlardı. Bu nedenle 1432 Arvanid defterinde timar tasarruf eden metropolitlerin varlığına şaşmamalıyız. Osmanlı Devleti, Macaristan ve Venedik'e karşı gerçekte Balkanlı bir devlet olarak çıkmaktaydı ve bu onun başarısında büyük ölçüde rol oynuyordu. Her Balkan devletinde daima Osmanlıları kuvvetle destekleyen bir politik grup vardı. Aristokrasi ve saray çevrelerinin genellikle Batı Hristiyan dünyasından yardım beklediği doğrudur. Gerçekte 1366'da Amadeo de Savoia'nın haçlı seferi sonucunda[26] Rumeli ile Anadolu arasında başlıca geçit olan Gelibolu, Osmanlıların elinden çıktığı için (tekrar ancak 1376'da Osmanlıların eline geçti) Balkanlar'da fetih hareketi bir süre aksamıştır. Boğazlar'ın büyük deniz devleti Venedik kontrolü altında olması Osmanlıların Balkanlar'daki durumunu ve siyasetini 1453'e kadar daima etkilemiştir. 1416'da bir Venedik donanması gelip Gelibolu'da Osmanlı donanma ve deniz üssünü tahrib etmiş, 1423-1430 döneminde Venedikliler Selânik'i ellerinde tutmuşlar, 1444 haçlı seferinde Boğazlar'ı kesmişlerdir. Öbür taraftan Balkanlar'da Osmanlı yayılışını kolaylaştıran temel nedenler sosyal koşullardır.

Balkanlar'da Osmanlı Fethinin Sosyal Koşulları

Marksist tarihçiler (başlıca Bulgar tarihçi V. Mutafçieva, Bosnalı N. Filipoviç ve Bulgar B. Cvetkova), Osmanlı feodal yayılışını Marksist teoriye göre yorumlayarak timar rejimini, geri doğu feodalizminin tipik bir biçimi olarak kabul ederler. Bu tarihçilere göre, Osmanlı merkeziyetçi yönetimi ve bu yönetim altında tarım topraklarının devlet eline geçmesi bu rejimde *feodal* nitelik görmeye engel değildir. Belki bu daha çok onun ayırt edici bir karakteridir. Çünkü onlara göre feodal toplumun temel karakteri şudur: Üretim gereçleri ve özellikle toprak üzerinde üreticinin mülkiyet hakkı yoktur, devlete aittir ve üretici sınıflar egemen bir askerî

26 Amedeo di Savoia'nın harekatı için bkz. P. Nikov, *ibid.*; A. S. Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, London 1938, 379-397; Gelibolu için "Gelibolu," *EI²*, (H.İ).

sınıf altında onlara bağımlıdırlar. Tüm sosyal formasyonu belirleyen temel olay budur. Böylece devlet bir sömürü makinesinden başka bir şey değildir; sipahiler ise bu sömürücü grubun kalabalık alt tabakasını oluşturur. Bu egemen askerî sınıf, devlet başta toprağı kendi kontrolü altında tutmakta ve topraktan reâyânın elde ettiği gelirin büyük bölümüne ortak olmaktadır. Bu nedenle örneğin Mutafçieva'nın üzerinde durduğu konular toprak mülkiyetini ellerinde bulunduranlar "feodal rant"ı ellerinde tutanlar ve bağımlı grupların statüsü gibi konulardır. Ona göre timar sistemi "feodal rantın bölüşülmesini amaçlayan bir feodal toprak mülkiyet sistemidir." Bu sistemde merkezî otoriteyi elinde tutan padişah, en büyük feodalden başka bir şey değildir. Mutafçieva özellikle büyüklerin kontrolündeki vakf ve mülklerin bağışıklık ve ayrıcalıkları dolayısıyla *serbestiyet* denilen devlet kontrolünden kurtulmuş bir rejim altında bağımsızlığı ve sömürücü karakteri üzerinde durur. Böylece bu gibi toprakların sömürüye yol açan kontrolsüzlüğe ve geniş olanaklara sahip bulunduklarını vurgular. Bu arada vakıflarda köle işçiliğinin geniş ölçüde uygulandığına dikkati çeker. Osmanlı Devleti'ni askerî zora dayanan feodal bir kurum sayar. Devletin kanunlarına göre aldığı vergileri haksız bir sömürü olarak yorumlayan Marksist teoriyi eleştirmenin yeri burası değildir. Ancak şu kadarını söylemek yeter ki bu yorum biçimi belli bir doktrine dayanır ve tek yanlıdır. Bununla beraber tarihî gerçeklerin belli bir yanı sosyal sınıfların ilişkileri üzerinde derinleşen bu incelemelerin doktriner yanları bir tarafa bırakılmak koşuluyla yine de tarih bilgimizi özellikle halk kitlelerinin yaşam koşulları üzerindeki bilgimizi zenginleştirdiğine ve önümüze yanıt bekleyen bir yığın yeni tarihî soru çıkardığına kuşku yoktur. Onlar örneğin köylünün sömürülmesi sorunuyla ilgili olarak gerçek üretim ve bundan vergi olarak ödenen şeylerin oranı üzerinde dururlar ki bu kuşkusuz önemli bir inceleme konusudur.

Bizans'ın son döneminde merkezî otoritenin zayıflaması ile birlikte vilayetlerde büyük *pronia* (timar) ve *kharistikion* (kilise toprakları) sahiplerinin birtakım mali ve hukuki bağışıklıklarla merkezî hükümet karşısında gittikçe daha bağımsız bir hale geldikleri, toprak ve köylü üzerinde haklarını genişlettikleri, köylü üzerinde angarya ve feodal vergileri arttırmaya çalıştıkları, son araştırmaların ortaya koyduğu gerçeklerdir.[27] Bütün bu gelişmeler Osmanlı yayılışı sırasında en bunalımlı

27 G. Ostrogosky, *Pour l'histoire de la féodalite byzantine*, çev. H. Gregoire et P. Lemerle, Bruxelles 1964; G. Ostrogosky, *Quelques problemes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles 1956;

noktaya varmış bulunuyordu. Rumen tarihçi Nicolae Jorga Osmanlı fethini Batı Avrupa'da feodal parçalanma ve yerel senyörlükler yerine merkezî ve mutlak devlet otoritesinin yerleşmesi biçiminde bir gelişme olarak yorumlarken tümüyle haklıdır.[28] Osmanlılar doğrudan doğruya fetih ve ilhâk aşamasında yerel aristokrasiye ait toprakları timar haline getirerek devletin toprak üzerindeki kontrolünü yeniden sağlıyorlar, her türlü yerel feodal bağlılıkları kaldırmaya çalışıyorlardı.[29] Tarım topraklarının mîrî toprak sistemiyle devlet mülkiyeti altına konması ve köylünün yalnız ve yalnız devletin raiyyeti durumunda bulunması ancak güçlü bir merkezî otorite ile olanaklıydı ve bu durum gerçek bir sosyal devrim anlamındaydı. Osmanlılar yalnız senyörlerin değil birçok yerde manastırların topraklarını da timara çevirdiler yahut onların köylü üzerindeki angarya ve imtiyazlarını kaldırdılar.[30] Yeni rejimde her türlü gelir kaynağı

P. Charanis, "On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later," *Byzantino-slavica*, XII, 1951, 94-153; D. A. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Atina 1948; G. Cankova-Petkova, "La population agraire dans les teres bulgares XIe-XIIe siècles," *Byzantino-slavica*, I, Sofya 1962, 299-312; D. Angelov, "Certains Aspects de la Conquete des Peuples Balkaniques par les Turcs," *Byzantino-slavica*, XVII-2 (1959), 220-275.

28 *Histoire des États Balkaniques Jusqu'à 1924*, Paris 1925; *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, 1908, 196-304; N. Jorga, "Latins et Grecs et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362)," *Byz. Zeitschrift*, XV, 1906, 179-222; D. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, vie et institutions, Atina 1953; W. Miller, *The Latins in the Levant*, London 1938; K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens*, 1311-1338, Cambridge, Mass. 1948; idem, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I, Philadelphia 1976; H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades," yukarıda; D. Angelov, "Certain aspects de la conquête des peuples balkaniques par les turcs," *Byzantino-slavica*, XVII-2 (1959), 220-275; E. Frances, "La féodalité byzantine et la conquête turque," *Studia et Acta Orientalia*, IV (1933), 69-90; D. Angelov, "Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII. Bis zum XIV. Jhdt.," *Etudes Historiques à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960*, Sofia 1960, 107.

29 Vesikalar için bkz. H. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, 63 (timar 163), 64, 84 (timar 234-237), 94 (timar 255-256), 96-100; özellikle bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I, Ankara 1954, vesika no. 11.

30 Tahrîr defterlerinden anlıyoruz ki Rumeli'de eski manastırlar yerinde bırakılmıştır. Athos manastırlarının muhtar yönetimi ve eski imtiyazları Osmanlı Devleti tarafından vakıf çerçevesinde Osmanlı-İslâm hukukuna uydurulmuştur, Yani toprakları aslen *mülk* sayılmış ve *mîrî* topraklar rejimine bağlı tutulmamıştır. Fakat her mülk arazi gibi, bu topraklar da âşâra tâbi idi. 937 / 1530 tarihine ait bir Selânik *tahrîr* defterinde (Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Tapu no. 403) Aynaroz (Athos) keşişleri yılda *maktû* (*kesim*) olarak 25.000 akça veriyorlardı. Bu paranın cizye, hububat âşârı ile bahçe ve bostan âşârı bedeli olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu parayı verdikten sonra Athos toprakları sınırları içinde elde ettikleri tarım ürünlerinden artık âşâr vermemekte idiler. Üstelik rahiplere her türlü olağanüstü devlet hizmeti ve vergilerden (*avârız-i divâniyye*) bağışlanmıştı. Bu tarihlerde Athos'ta 14 manastırda 1.424 keşiş sayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde Ortodoks ruhbanın durumu hakkında bkz. H. Scheel, *Die staatsrechtliche Stellung der*

ve ayrıcalık ancak padişah beratıyla devlet adına elde edilir hale geldi. Her şey padişah adına çıkarılan bir kanunla önceden belli edildi ve bu kanunların uygulanması yerel beylerden alınıp bağımsız kadıların eline verildi. Bu bürokratik-merkeziyetçi yönetimin ilkin I. Bayezid döneminde üstün geldiği anlaşılmaktadır. Eski gâzi geleneğini yansıtan anonim halk kronikleri[31] bu padişah devrini kul sisteminin merkezî vergi tahrîr ve defter yöntemlerinin merkezî hazine ve hükümdar kontrolünün egemen hale geldiği bir dönem olarak kınarlar.

Arşiv kayıtlarından anlıyoruz ki I. Bayezid Anadolu ve Rumeli'de çoğu araziyi yerel senyörlerden almış timar halinde kendi kullarına dağıtmıştır. Bu kayıtlar ve II. Mehmed'in ilk saltanat yıllarında çıkardığı *Raiyyet Kanunu* da bu koşulları ve Osmanlı bürokratik-merkeziyetçi sistemini yansıtan önemli belgelerdir.[32]

ökümenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei, Abh. der Preuss. Akad. der Wiss., 1942, Phil-hist. Klass, no. 9; L. Hadrovics, *L'Église serbe sous la domination turque*, Paris 1947; J. Kabrda, *Le système Fiscal de l'église Orthodoxe dans l'empire Ottoman*, Brno 1969; H. İnalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans," *Turcica*, XXI (1992), keşişlerin kendilerine öteden beri *vakıf* arazisi olarak tanınmış topraklar dışında ektirdikleri yerler, genel devlet vergi ve arazi hükümlerine tâbidir: Yani bu yerler tapu-resmi ödemek yoluyla tapu ile elde edilir ve bu gibi yerlerden alınması alışılmış olan *âşâr* ve *rüsûm*un ödenmesi gerekir. Gerçekten Athos manastırlarının bu gibi birçok *mîrî* araziyi kendi ellerine geçirdikleri, fakat kendilerine ait *vakıf* arazi imtiyazlarından yararlanmak istedikleri görülmüş, bu yüzden hükümetle aralarında çıkan anlaşmazlık 1568 yılında şu biçimde sonuçlanmıştır: Sonradan katılan yerler tapu ile keşişlere satılmış, böylece bu mîrî topraklar üzerinde mülkiyet hakları kanuna uygun hale getirilmiş ve bundan sonra bu gibi yerlerden elde ettikleri ürün için ayrıca âşâr vermeleri emredilmiştir (buna ait belge, P. Lemerle ve P. Wittek tarafından yayımlanmıştır: "Recherches sur l'histoire et le statut des monastères Athonites sous la domination turque," *Archives d'Histoire du Droit Oriental*, Wetteren 1948, 442-472; benim bu belgeyi açıklamam yukarıda yazdığım gibi biraz farklıdır. *Vakıf* statüsü verilen manastırlar, İslâm vakıflarına tanınan birtakım bağışıklık ve ayrıcalıklardan yararlanmakta idiler. Vergi memurları ve yerel otoriteler Athos bölgesine karışamazlardı. Athos'un Bizans devrindeki statüsünün karşılaştırmalı bir incelemesi yapılmamıştır. Osmanlı yönetimi, Anadolu'da bazı bölgelerde, örneğin Trabzon'da birçok manastırı kaldırmıştır, krş. H. Lowry, "Monasteries, Tekkes and Their Fate: 1. The fate of Byzantine Monastic Properties under the Ottomans, Examples from Mounth Athos, Limnos and Trabzon," *Byzantische Forschungen*, XVI (1990), 275-311; idem, "A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries under the Ottoman Rule (ca. 1520)," *WZKM*, 73 (1981), 115-135; *Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Society*, yay. A. Beyer ve H. Lowry, Birmingham ve Washington 1986. Süzebolu karşısında Keşişler Adası'nda keşişler cizye karşılığı yılda *maktû* 153 akça verirler, öteki vergilerden ve *avârız-i divâniyye*den muâf tutulurlardı (T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952, 372, not. 579).

31 Yay. Fr. Giese, I, 31.

32 Fr. Kraelitz, *Kânûnnâme des Sultan Mehmeds*, *MOG*, I, 1921-22.

Osmanlı yönetiminde tebaa başlıca iki büyük sınıfa ayrılırdı:[33] 1) *Askerî sınıf*, yani padişah beratıyla bir devlet hizmeti yapan üretimle uğraşmayan ve vergiden tümüyle bağışık olan sınıf, 2) *Raiyyet* (çoğulu *reâyâ*), yani üretimle uğraşan, vergiye tâbi tebaa. Esas vergiler *raiyyet rüsûmu* denilen ve birtakım eski feodal hizmetler karşılığı alınan parasal vergilerden (*çift-resmi, bennak, mücerred resimleri*, Hristiyanlardan *ispence*) ve zaman zaman devletin yüklediği olağanüstü vergi ve hizmetlerden (*avârız-ı divâniyye*) ve nihayet toprak ürünlerinden alınan *âşâr*dan oluşur. Bununla birlikte padişah birtakım sürekli hizmetler karşılığında (derbendcilik, madencilik gibi) bir bölük reâyâyı bu vergilerin tümünden veya bir bölümünden özel bir beratla affeder. Berat sahibi olan reâyâ askerî sınıf ile raiyyet arasında *muâf ve müsellem reâyâ* adı ile ayrı bir yer alır. Bunlar aslında daima raiyyet kalırlar; devlet istediği zaman bu bağışıklıkları kaldırarak onları yeniden tam raiyyet durumuna getirebilir.[34] Fakat aslında askerî olanlar *ma'zûl* ve *mütekâit* oldukları, yani fiilen hizmet görmedikleri zaman da (eğer kazanç hayatına atılmamışlarsa) *raiyyet rüsûmu*nu vermezler, raiyyet olmazlar. Askerî sınıfa maaşlı (ulûfeli) ve timarlı askerler, memurlar, saray halkı, ulema ve bütün bu zümrelerin akrabaları ve köleleri girer.[35] Askerî olanların hizmetinde bulunan kölelerin askerî sınıfa girmesi ve en yüksek devlet hizmetlerine kadar yükselebilmesi olanaklıdır; Osmanlılarda bu yöntem *gulâm* veya *kul* sistemi denilen temel bir kuruma vücut vermiştir.[36] *Devşirme* yöntemiyle toplanan çocuklar sonradan bu kulların çoğunluğunu oluşturmuştur (devşirmenin daha I. Bayezid devrinde uygulandığını biliyoruz). Böylece Balkanlar'da Hristiyan köylü çocukları kul sistemine sokulmuştur. Devşirmenin geniş ölçüde uygulandığı dönemlerde yılda ortalama 3.000 devşirme oğlanı toplandığı hesap edilmiştir.[37] Türk-Müslüman raiyyetin

33 Bkz. H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, XXIII-92 (1959), 575-600.

34 Bu sınıflar düzeni için bkz. H. İnalcuk, *ibid.*; H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," bkz. yukarıda not 12.

35 H. İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları," *İFM*, XV, 53.

36 Kul sistemi için bkz. H. İnalcık, "Ghulâm," *EI²*, II; V. Ménage, "Devshirme," *EI²*, II; P. Wittek, "Devschirme and Shari'a," *BSOAS*, XVII-2 (1955), 271-78; J. A. B. Palmer, "The Origins of Janissaries," *Bulletin of the John Rylands Library*, XXXII-2 (1953), 448-81; S. Vryonis, "Isidore Glabas and the Turkish *Devshirme*," *Speculum*, XXXI-3 (1956), 433-43; *idem*, "Seljuk Gulâms and Ottoman Devshirmes," *Der Islam*, 41 (1965), 224-252; B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich*, München 1963; İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara: TTK 1943, 13-18, 623-624.

37 B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge 1941, 79.

askerî sınıfa girebilmesi ancak *gönüllü* adıyla *uc*larda veya seferlerde hizmet ederek yararlık göstermesi ve padişah beratıyla timar veya ulûfe alması yoluyla olabilirdi. Görülüyor ki Osmanlılarda sınıf statüsü temelde devlet içinde belli hizmet ve fonksiyonlara bağlı bir şeydir. Osmanlı devlet anlayışına göre sosyal barış ve denge herkesin kendi sınıfı içinde tutulmasına bağlıdır. Raiyyet askerî sınıfa girince sosyal dengenin bozulacağına inanılıyordu.[38]

Temel raiyyet vergisi sayılan *çift-resmi* Fatih Kanunnâmesi'nde yedi hizmet karşılığında alınan 22 akçadır;[39] daha sonra 33, hatta 50 akçaya yükselmiştir (1350'ye doğru bir miskal altın 22 akça ve 1431'de bir Venedik altını 35 akçaydı). Bu yedi hizmet üç gün kişisel hizmet karşılığı üç akça, bir araba ot sağlama karşılığı yedi akça, yarım araba saman karşılığı yedi akça, bir araba odun karşılığı üç akça ve köylünün arabası ile hizmet karşılığı iki akçadır. Görülüyor ki Osmanlılar önceleri köylünün senyöre borçlu olduğu hizmetleri kolay ödenir toptan bir para vergisi haline getirmişlerdir. Bizans'ın son zamanlarında para ekonomisinin geliştiği bölgelerde, feodal hizmetleri paraya çevirme eğilimi kendini göstermişti. Osmanlı yönetimi para ekonomisinin gelişmesine olanak sağlayarak buna imkân hazırlamıştır. Doğu-batı ticaretini Bursa ve Balkanlar üzerine çekmek, *zimmîleri*, yani yerli gayrimüslimleri aşağı gümrükle korumak geniş bölgelerde yol güvenliğini sağlamak suretiyle para ekonomisinin gelişmesine yardım etmişlerdir; böylece köylü için daha kolay ödenir bir para vergi rejimi getirebilmişlerdir. Eskiden yerel angaryalar halinde bulunan bu yükümlülükler köylüyü ezen birçok kötü uygulamaya yol açmaktaydı. Balkanlar'ın bazı bölgelerinde örneğin Arnavutluk'ta ve Tuna nehri boyundaki bölgelerde bazı eski feodal gelenekler *bid'at*, yani kanuna aykırı gelenekler olarak Osmanlı döneminde de uygulanmıştır. Fakat Osmanlı kanunlarını simgeleyen prensipler askerî sınıfa ödenecek vergileri ve her çeşit hizmeti kesin bir biçimde tanımlamak ve angaryaları kaldırma yolundadır.[40] Oysa Osmanlılardan önce köylünün senyör için

---

38 Krş. Nizâm al-Mulk, *Siyar al-Mulûk (Siyâsetnâme)*, yay. R. Darke, Tahran 1962, 178-180; Tursun Beg, *Tarih-i Abu'l-Fath, The History of Mehmed the Conqueror*, yay. H. İnalcık ve R. Murphey, Minneapolis ve Chicago: Bibliotheca Islamica 1978, Text folios 2-15.

39 H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, XXIII (1959), 577-581.

40 Osmanlıların ilk dönemindeki iktisadi durumları hakkında bkz. H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle," *Belleten*, XV (1951), 629-661; *idem*, "Bursa and Commerce of the Levant," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III-2 (1960), 131-147; *idem*, "Bursa XV. Yüzyıl Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar," *Belleten*, XXIV (1960), 45-102.

angarya çalışması kötüye kullanılıyor, angarya bazı bölgelerde haftada iki güne yükseliyordu.[41] Sonuçta Osmanlıların Balkanlar daha kullanışlı ve belirli bir vergi sistemi getirdiği söylenebilir.

Öbür taraftan Osmanlılar yukarıda belirttiğimiz değişiklikler dışında Balkanlar'da *paroikoi* ve *meropsi* adı altında tanıdığımız bağımlı köylü kitlesini *raiyyet* statüsü altında aynen devam ettirmişler, yerli kurumları Osmanlı yönetim ilkelerine göre değiştirmekle beraber, genellikle yerinde bırakmışlardır. Bu devamlılığı sağlayan Osmanlı Kurumu *tahrîr*dir.[42] *Tahrîr,* özel bir komisyon eliyle bir sancağın gelir kaynaklarını ve bunların toplanmasına ait yerel gelenek ve yöntemleri yerinde incelemek ve defterlere geçirmektedir. Bu defterlerde, herkesin statüsü ve ödeyeceği vergiler uzun bir zaman için saptanıyordu. Tahrîr yönteminin, I. Bayezid zamanında uygulandığına dair kayıtlar vardır. Osmanlılar, sonraları her sancağın defteri başına oradaki düzen âdetleri gösteren bir kanunname koymuşlardır.[43] 16. yüzyılda Balkanlar'da bu kanunnameler birbirinden çok farklı değildir. Öyle görünüyor ki daha 15. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı vergi esasları yerleşmiş belli bir *Kanun-i Osmanî* ortaya çıkmıştır. Bu kanundaki bazı ilkeleri yukarıda belirttik; fakat hangi maddelerin Balkan yerli kurumlarından ve kanunlarından, hangilerinin Selçuk Devleti geleneğinden kaynaklandığını görmek için yeni araştırmalar gerekmektedir. Çift-resmi sistemin dahi daha önce Anadolu'da ortaya çıktığı düşünülebilir (örneğin bennak vergi adı Ermeniceden geçmiş olabilir).

Osmanlı yönetimi daima raiyyetin koruyucusu olduğunu yerel sömürülere ve zorbalıklara karşı raiyyeti koruduğunu açıkça göstermek istemiştir. Belgelerin oldukça bollaştığı 15. yüzyılda bunun açık ifadelerini bulmaktayız. Kısacası Osmanlı bürokratik-merkeziyetçi imparatorluk yönetimini Balkanlar'da geniş köylü kitleleri için herhalde Marksist veya milliyetçi Balkanlı tarihçilerinin söyledikleri biçimde, eskisinden ağır bir baskı ve sömürü rejimi olarak tanımlamak haksız görünmektedir.

---

41 Bkz. G. Ostrogorsky, *Pour l'Histoire de la féodalité byzantine*, 356-368; Stojan Novaković, *Zakonik Stefana Dušana cara Srpskog*, Belgrade, 1898; Bid'atlar için bkz. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, I, İstanbul 1943; ayrıca bkz. *Kânûn i Kânûn-nâme za Bosanski, Hercegovacki*, Monumenta Turcica, I, Orientalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957.

42 *Tahrîr* için bkz. H. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, XVIII-XXIII.

43 Bkz. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I*, İstanbul, 1943. Bu kanunnâmelerin büyük bir bölümünü basmıştır; şimdi daha tam bir yayın girişimi şu eserde: A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, I, İstanbul, 1990 (devam ediyor).

Balkanlar'da çoğu zaman Osmanlı yayılışının kolay ve hızlı temposunu senyörlerin köylüler tarafından Osmanlılara karşı tutulmamış olmasını kabul ederek açıklamak olanaklıdır. Buna ek olarak Osmanlıların kendilerine bağlı gördükleri yerli aristokrasiyi askerî sınıf içine aldıklarını hatta Ortodoks metropolit ve piskoposları devlet hizmetlileri arasına kabul ettiklerini,[44] birçok önemli manastırın imtiyazlarını onayladıklarını ve birçok şehirlerin eski ayrıcalık ve vergi bağışıklıklarını yerinde bıraktıklarını belirtmek gerekir.

Fatih ve Bürokratik-Merkeziyetçi İmparatorluğun Kurulması

Fatih Sultan Mehmed imparatorluğun gerçek kurucusudur. Fatih bildiğimiz temel özellikleriyle klasik Osmanlı idare rejimini kesin biçimde yerleştirmiştir.[45] Başka bir deyimle Anadolu ve Rumeli'yi bir tek ülke halinde birleştirip, mutlak bir otorite altında imparatorluğu örgütleyen Fatih Sultan Mehmed olmuştur. İstanbul'un fethi dönüm noktasıdır. Böylece Fatih bir anda İslâm dünyasının en şanlı ve güçlü hükümdarı durumuna gelmiş ve kendi ülkesinde son derece büyük bir nüfuz ve otorite kazanmış bulunmaktaydı. Her şeyden önce o bütün saltanatı boyunca İstanbul'u Balkanlar'ın ve Anadolu'nun gerçekten siyasi-dinî bir metropolü haline getirmeye çalıştı. Bu amaçla her yandan şehre Türk, Rum, Ermeni, Yahudi nüfusu getirip yerleştirdi; Rum Patrikliği'ni eski yetki ve ayrıcalıklarıyla canlandırdı. Şehri kalkındırma amacıyla İtalyanlara geniş ticaret serbestîleri tanıdı. Venedik'e karşı Floransalıları tuttu. 1478 tarihli sayıma göre Galata'da o zaman 332 Avrupalı aile vardı. Bütün Galata nüfusu 1.521 haneydi. İstanbul ve Galata'nın bütün nüfusu 16.324 hane (aile) idi, İstanbul'da 3.667, Galata'da 260 dükkân sayılmıştı. Fatih, Kayser'in payitahtını almakla kendisini Roma İmparatorluğu'nun biricik haklı mirasçısı sayıyor ve fetihlerinde bu görüşten esinleniyordu. O, her şeyden önce *Gâzi Sultan* unvanını benimsemekle beraber kişiliğinde İslâm, Türk ve Bizans imparatorluk geleneklerini bağdaştırarak klasik Osmanlı padişahı yaratmış oluyordu. Fatih, Macaristan ve Venedik'e Balkan işlerine karışma fırsatı verebilecek bütün yerli hanedanları orta-

44 Bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkik ve Vesikalar*, I, 137-184; Sırpça çevirisi "Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva," *Prilozi*, III-IV, Sarajevo (1952-53), 23-54.

45 Bkz. H. İnalcık, "Mehmed II", *IA*, VII (1957), 506-535.

dan kaldırarak, Yarımadayı bir tek yönetim altında birleştirme siyasetinde başarıya ulaştı. 1463'te Çanakkale Boğazı'nda yaptırdığı kalelerle Boğazlarda tam egemenlik kurdu ve bir haçlı donanmasının İstanbul'a saldırması olasılığını kaldırdı. Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirme planında ona karşı yalnız Boğdan Voyvodası Büyük Stefan Lehistan'a dayanarak direniş gösterdi. 1484'te Kili ve Akkerman'ın fethiyle bu egemenlik tamamlanmıştır. *Sultanu'l-Berreyn ve Hakanu'l-Bahreyn* (iki kara ve iki denizin hükümdarı) unvanını kullanan Fatih, Karadeniz ve Ege üzerinde egemenliğini belirtiyor, böylece Anadolu ve Balkanlar'ı birleştirerek İstanbul etrafında 400 yıl dayanan imparatorluk çekirdeğini kurmuş oluyordu.

Öte yandan Fatih içeride merkeziyetçi-bürokratik yönetimi güçlendirmek için birtakım köklü önlemler aldı: Yeniçerileri iki katına, 10.000 ere çıkardı; o zamana kadar oldukça bağımsız davranan *uc*ları merkezin daha sıkı kontrolü altına soktu. Eski vakf ve mülkleri yeniden gözden geçirip, binası yıkık olan veya zamanında devletçe onaylanmamış yalnız kadı onayı ile kalmış vakıflara ait toprakları devlete mâl etti.[46] Bu yolla 20.000'e yakın köy ve *mezra'a* doğrudan doğruya devlet tasarrufu altına geçti ve timar olarak sipahilere dağıtıldı. Ulema ve özellikle zaviye ve toprak sahibi şeyh ve dervişler bundan etkilendiler. Anadolu'da eski yerli, soylu kişiler elinde bıraktığı mülk topraklar için de, *eşkinci* adıyla orduya asker göndermeyi zorunlu kıldı. Devlet, tarım topraklarının çıplak mülkiyet hakkını, *harâcî-mîrî* niteliği sebebiyle yalnız kendisine ait sayıyordu. *Temlîk* ve *vakfın* dahi bu hakkı kaldırmadığı görüşü bu dönemde yerleşmiş görünmektedir. Zayıf yönetimler zamanında özel kişiler, *temlîk* ve *vakf* yoluyla *mîrî* aleyhine toprak üzerinde tasarruf haklarını ve alanlarını genişletmişlerdi. Bizans döneminde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de, tarım topraklarının kullanımı ve kontrolü devletle özel kişiler arasında gizli-açık, sürekli bir uğraşı ve anlaşmazlık konusu olmuştur. Osmanlılar vakf ve mülkleri, ilk kez I. Bayezid (1389-1402) döneminde geniş ölçüde devletleştirdiler. İkinci reformu Fatih yapmıştır. Devlet, toprak üzerinde gerekli kontrolü 16. yüzyıldan sonra kaybetmeye başlayacaktır. Âyân döneminde, *mîrî* topraklar üzerinde, kişilerin kontrol ve kullanım

46 Bu "nesh" hareketine ilk şu yazılarımda değindim: "Mehmed II," *IA*, 533; "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and his Time," *Speculum*, XXXV-3 (1960), 408-427; krş. V. P. Mutafçieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988; B. Cvetkova, "Sur Certaines reformes du regime foncier au temps de Mehmed II," *JESHO*, VI-1 (1963), 104-120.

hakları, *mâlikâne-mukataa* yoluyla hayat boyu, hatta irsî bir hal alarak son derece genişlemiştir. Tanzimat döneminden sonra yavaş yavaş bu topraklar üzerinde Roma hukuku ve Batı'nın mülkiyet anlayışına yakın bir mülkiyet anlayışı yerleşecektir. Şu bir gerçektir ki devlet toprak rejimi, timar sistemiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Anadolu'da ve Rumeli'de 1475'te aşağı yukarı 40.000 timarlı sipahi tahmin olunuyordu. Fatih'in toprak reformu sonucu özellikle vakıflardan yararlanan dinî gruplar ve eski büyük toprak sahibi soylular hoşnutsuzluk gösterdi. II. Bayezid tahta geçince vakf ve mülkleri geri verdiyse de bu tepki çok genişlemedi.

Öbür taraftan Fatih altı kez yeni akçe (devletin resmî gümüş parası) bastırdı ve her defasında eski akçayı dolaşımdan kaldırdı. Eski akçaları gümüş râyici üzerinden ödediğinden, piyasadaki gümüş stokunun altıda birini devlet geliri olarak almış oluyordu. II. Bayezid tahta çıkar çıkmaz ayaklanan yeniçeriler ona bu yöntemden de vazgeçmesini zorla kabul ettirmişlerdir.

Fatih dönemi anlatılırken Bizans etkisi sorununa da değinmek gerekir. Gerçekte N. Jorga ve başkaları bunu abartmışlardır. M. F. Köprülü'nün eleştirileriyse yanlış anlaşılmıştır. Köprülü, saray ve merkezî devlet kurumlarında Bizans etkisini, Osmanlılardan önceki İslâm devletlerinde aramanın daha doğru olduğunu söylemiş, vergilerde ve adetlerde doğrudan doğruya etki olabileceğini kabul etmiştir.[47] Bugün bu alanda bilgilerimiz genişlemiştir.[48] Osmanlıların Balkanlar'da ve Bizans topraklarında *istimâlet* politikası sonucu olarak birtakım vergileri, bazı şehirlerin ve grupların bağışıklıklarını ve ayrıcalıklarını, yerli askerî sınıfları, halkın yüzyıllardan beri alışık olduğu birçok kurumu yerinde bıraktığını görmekteyiz.[49]

---

47 M. Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar," *THİM*, I (1931), 165-313.

48 Bkz. H. İnalcık, "The Problem of Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation," *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses*, 1958, 237-242; B. Cvetkova, "Influence exercée par certaines Institutions de Byzance et des Balkans du Moyen âge sur le système féodal Ottoman," *Byzantino-Bulgarica*, I (Sofya 1962), 237-250.

49 M. Hadžijahić, "Die privilegierten Städte zur Zeit Des Osmanischen Feudalismas," *Südost-Forschungen*, XX, (1961) 130-158; H. İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna," *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, 136-184; H. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conserves dans les manuscrits, 1390-1512*, Paris-La Haye 1964; H. Šabanović, "Upravna podejela Jugoslavenskih zemlja pod turskom vladavinom do Karlovackog mire 1699 god," *Godišnjak Istoriskog Drustva Bosne i Hercegovine*, IV, (1952) s.171-204 *idem*, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo 1959.

Osmanlılar ve İmparatorluk Ekonomisi

Osmanlıların tarım ve ticarete yabancı kaldıkları, Türklerin yalnız asker veya göçebe oldukları biçiminde dar ve bağnaz görüşlerin en son yayınlarda dahi tekrarlandığını bugün hayretle görmekteyiz. Bu görüşleri düzeltmek için şu olguları anımsamak yeter: Daha ilk dönemde Orhan'ın kurduğu *yaya ordusu*, Türk çiftçilerden oluşmaktaydı. 1330'larda İbn Battuta 300 şehir ve kalesi olan Orhan'ı Türkmen beyleri arasında en zengini sayar.[50] Bursa'nın erkenden Arabistan ve İran kervanlarının Batı'da vardıkları en ileri bir İslâm pazarı durumuna geldiğini ve İstanbul ve Galata aracılığıyla Akdeniz uluslararası ticaretine aktif olarak katıldığını biliyoruz.[51] Bursa bedestenini yaptıran ve Cenevizlilerle 1352'de bir ticaret antlaşması yapan Orhan'dır.

Bursa'nın zenginliği, özellikle İran ipek kervanından kaynaklanmaktaydı. J. Schiltberger,[52] 14. yüzyıl sonlarında Bursa'yı Yakın Doğu'nun en büyük ipek sanayi ve ticaret merkezleri arasında sayar. Küçük Asya ve İran'ın ticaret antrepoları olan Balat, Ayasoluk ve Foça'nın Osmanlı egemenliği altına geçmesinden sonra, İtalyan deniz devletleriyle ticaret ilişkileri daha da genişlemiştir.

Anadolu'dan giden buğday, şap, ipek, pamuk ve deri İtalya ticareti için o zaman son derece önem taşımaktaydı. Osmanlılar, Venediklilerin ve Cenevizlilerin tam gümrük bağışıklığına son vermiş, fakat yüzde iki gibi düşük bir gümrük koymuşlardır.[53]Gümrük oranı Fatih tarafından, 1463'te Venedik'le savaş başlayınca %5'e çıkarılmıştır. Müslümanlar ve haracgüzârlar (yani Osmanlılara harac veren bütün gayrimüslimler) için oran o zaman %4'tü. Levant'ta kolonisi olan İtalyanlar, yerli unsurlara, uluslararası ticareti yasaklamışlar kendi tekellerinde tutmuşlardır. Osmanlı koruyucu politikası sonucu, yerli Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Raguzalılar ve tabii Müslüman Türkler Levant ticaretinde her tarafta İtalyanlara rakip duruma gelmişlerdir. 15. yüzyıl sonu Akkerman ve

50 *Ibn Battuta*, II, 451-452.

51 H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," 640-47; "Bursa", *EI²*.

52 J. Schildberger.

53 Osmanlı gümrük politikası için bkz. H. İnalcık, "Notes on Beldiceanu's Translation of MS fonds Turc ancien 39 Bib. Nationale," *Der Islam* 43 (1967), 139-157; B. Cvetkova, Kăm văprosa za pazarnite, pristaništnite mita i taksi v njakoi bălgarski gradove prez XVI. v. (Le régime des droits et des taxes perçus sur les marchés et les ports dans certaines villes bulgares du XVIe s.), *Izvestija na Instituta istorija pri BAN*, XIII (1963), 183-260.

Kefe gümrük defterlerinin gösterdiği gibi[54], kuzey ülkeleri, yani Boğdan, Lehistan ve Moskof ülkeleriyle ticaretin yerli elemanlar elinde canlılığını koruduğunu, hatta genişlediğini görmekteyiz. Güneyden kuzeye baharat, Batı ve Orta Anadolu pamukluları, Bursa ipeklileri, şarap, kuru üzüm gitmekte, kuzeyden ise kürk, Eflak atı, yünlü kumaş, keten, demir eşya, balık ve havyar gelmekteydi. Akkerman-Kili ve Dobruca bölgesi et ve hububatıyla İstanbul'u besleyen bir ambar durumuna gelmişti, tarım ve hayvancılığın ilerlemesi sonucu bölge hızlı bir ekonomik gelişme göstermiştir. O zaman İstanbul, Balkan ülkeleri ürünleri için büyük bir pazar haline gelmişti.[55]

Özetle, Osmanlı yönetiminde bölgeler arası ticaret yerli öğeler lehine bir gelişme dönemine girmiş ve bütünleşmiş bir imparatorluk ekonomisi ortaya çıkmıştır.

Osmanlılarda Hilafet, İmparatorluğun Dünya Siyaseti

II. Bayezid döneminde Osmanlılar, ilk defa olarak açık denizde Venedik'e meydan okuyabilecek bir donanmaya sahip olduklarını göstermişler ve Batı Anadolu'dan hareket eden deniz gâzileri Batı Akdeniz'de Kuzey Afrika İslâm ülkelerini istilaya başlayan İspanya'ya karşı seferlere başlamışlardır. Hind Okyanusu'nda I. Selim Arabistan fütühatıyla Osmanlı Devleti'nin bir dünya politikası güdebilmesi için gereken koşulları hazırlamıştır. O, önce Anadolu'da Kızılbaş-Şi'i aşiretleri ve onları

54 Akkerman ve Kili limanlarına ait 1495-1515 tarihli gümrük defterleri için bkz. *JESHO*, III-2, s.132; H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age*, London 1943; N. Beldiceanu, "La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetătea Alba par Bayezid II," *Süddost -Forschungen*, XXIII, 36-115; H. İnalcık, *Contributions ta the History of the Black Sea Trade: I. Caffa Customs Register of 1487-1490*, Cambridge 1992.

55 İstanbul'un büyük bir pazar olarak Balkan ekonomisinde bu dönemde oynadığı önemli rol henüz ayrı bir araştırma konusu olmamıştır. Ahmet Refik'in yayınladığı vesikalar (*İstanbul Hayatı*, 1553-1591), 2. ed. İstanbul 1935; *idem*, *İstanbul Hayatı*, 1000-1100, İstanbul 1931; idem, *İstanbul Hayatı*, 1100-1200, İstanbul 1930) konu üzerinde önemli materyal içerir. Konu için şu incelemeler önemlidir. L. Güçer, "XVIII. Yüzyıl ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *IFM* XI, 397-416; *idem*, *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964; M.-K. Alexandrescu-Dersca, "Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle," *Studia et Acta Orientalia*, I, (1957) 13-37; R. Mantran, *İstanbul dans la second moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, 179-231; bu eser üzerinde bkz. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.II, 1964, 381-402; H. İnalcık, "Dobrudja," *EI²*, II; H. İnalcık, "İstanbul," *EI²*, IV; R. Murphey, "Provisioning İstanbul," *Food and Foodways*, II, 217-263.

destekleyen Safevî İran'ını[56] ezerek, Osmanlı Devleti'nin çiftçi unsura dayanan merkeziyetçi karakterini güçlendirmiştir. Doğu Anadolu, Suriye ve Mısır'ın fethi, imparatorluk topraklarını bir misli büyütmüş, Osmanlı bütçesi, üçte bir ölçüsünde bir artış göstermiştir. Ateşli silahlar sayesinde İslâm dünyasının, önünde durulmaz en güçlü devleti durumuna gelen Osmanlı İmparatorluğu, daha 1517 tarihinden itibaren Kızıl Deniz'de egemen olup Portekizlileri bu denizden atmış, Hint Denizi'nde onlara karşı Selman Reis'i desteklemiştir. Selman Reis'in ünlü planı gösteriyor ki Osmanlılar daha o zaman Hint ticaretini eskisi gibi Ortadoğu'ya geri getirmek için bilinçli bir biçimde çalışmaya başlamışlardır.

I. Selim'den sonra, dünya hâkimiyetiyle bağlantılı olarak, bir hilafet siyaseti devletin iç ve dış politikasında ağır basmaya başlamıştır.[57] I. Selim'in hilafeti, şimdiye kadar doğru bir şekilde açıklanamamıştır. Osmanlı sultanları, Fatih Sultan Mehmed döneminden beri en büyük *gâzi sultanlar* sıfatıyla kendilerini İslâm hükümdarları arasında, Hulefâ-i Râşidîn'den sonra en üstün (afdal) saymaya başlamışlardır (İbn Kemal ve Rûhî gibi tarihlerde bu, açıkça ifade edilmiştir).

Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışında Mekke Şerifi gönderdiği mektupta, "Sizler Efrenç'den (yani Avrupalılardan) ve emsalinden memleketler fethetmekte bize ve bütün İslâm sultanlarına üstün bulunuyorsunuz," demekteydi. Osmanlı sultanları, *hilafet-kübra*'ya sahip olmalarını fiilen bütün İslâm dünyasının Hristiyan dünyasına karşı koruyucu olmaları gerçeğine bağlamaktaydılar. Onlar, Mekke ve Medine'yi ve Hac yollarını Portekizlilere karşı etkinlikle koruma gücüne sahip olduklarını göstermişler ve bütün Arap dünyası o zaman bunun için Osmanlılara saygı ve minnet duymuştur. Kahire ve Şam çok geçmeden eskisi gibi Hind malları almaya başlamıştır. Namlı sultanlar, bu gücün kendilerine Allah tarafından verildiğini, *mueyyad min 'ind' Allah* olduklarını düşünüyorlar ve propaganda ediyorlardı.

Abbasi dönemi fukahâsının klasik hilafet anlayışı, I. Selim'in sözde Abbasilerden hilafeti resmen devraldığı iddiası ancak Osmanlı çöküş döneminde, 18. yüzyılda politik bir amaçla ileri sürülmüştür. 16. yüzyılda ise Osmanlıların İslâm dünyasında üstünlüğü, *Halife-i Rûy-i Zemîn*,

56 H. Sohrweide, "Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Ruckwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," *Der Islam*, 41 (1965) 95-223.

57 H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, Londra 1973, *idem*, "Tha Caliphate and Atatürk's İnkılâb," *Belleten*, 46 (1982), 353-365.

yani *Dünya Halifesi* iddiaları, bir dünya gücü olarak İslâm dünyasının Fas'tan Endonezya'ya kadar fiilen koruyucusu durumunda olmaları olgusuna dayanıyordu.

Öte yandan, 16. yüzyılda İslâm'ın koruyuculuğu, gazâ fikrine dayanan hilâfet anlayışı, devlet hayatında *şer'î* ve *örfî* ayrılığın aleyhine şeri'atçılığı kuvvetlendirmiş, şeyhülislâmlar yönetimde ve kanunların düzenlenmesinde gittikçe daha büyük bir rol almaya başlamışlardır. Bu yeni akımı ilkin I. Selim'in şeyhülislâmı Cemaleddin Efendi'nin tutumunda açıkça görüyoruz. Bununla beraber I. Süleyman döneminde devlet idaresi ve kanunlar, Koca Nişancı Celalzâde gibi büyük bir bürokratın çabaları sayesinde tümüyle bağımsızlığını korumuştur. Ulema ve bürokrat karşıtlığı açık olmasa da, Osmanlı devlet hayatında sonuna kadar süregelen bir gerçektir ve yeni Türk devletinde laiklik bürokrasinin son zaferi olarak yorumlanabilir.

Osmanlılar ve Avrupa Devletler Sistemi

Avrupa'da büyük devletler arasında ortaya çıkan İtalya harpleri sırasında Osmanlılar, bir denge unsuru olarak hesaba katılmaya başlamıştır. Kanunî Sultan Süleyman döneminde ise Osmanlı Devleti, Avrupa devletler sisteminin vazgeçilmez bir unsuru olarak ortaya çıkacaktır. 1532'de Fransa kralı I. François, Osmanlı İmparatorluğu'na, Avrupa devletlerinin imparator V. Karl'ın üstünlüğü karşısında varlıklarını garanti eden yegâne güç gözüyle baktıklarını açıkça söylemiştir.[58] Bir papa ve bir imparator idaresinde *Respublica Christiana* ideolojisi karşısında Batı Avrupa'da millî monarşilerin güçlenmesinde Osmanlı gücü, hiç kuşkusuz, kesin bir rol oynamıştır. Bu gerçeği tanımakta Batı Avrupa tarihçiliği tereddüt gösterir. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, hiç kuşkusuz, Anadolu ve Balkanlar'da bir bölge imparatorluğu konumundan bir dünya gücü durumuna yükselmiştir. O zamanki dünyada hiçbir önemli sorun yoktur ki Osmanlı politikası ilgilenmesin ve ağırlığını duyurmasın. O zaman Sumatra'dan Toulon'a, Mombasa'dan Astrahan'a kadar Osmanlı kuvvetleri, dünyanın dört köşesinde yürüyüş halindeydi. Kanunî Sultan Süleyman, bu dünya politikasını daima İslâm'ın koruyucusu sıfatına dayandırmaktaydı. O, yalnız Akdeniz'de İslâm'ı Hristiyan Avrupa'ya karşı değil, aynı zamanda İslâm ülkelerini Hint Okyanusu'nda Portekizlilere,

58 J. Ursu, *La politique orientale de François Ier*, Paris 1908, 75.

Volga üzerinde Ruslara karşı koruyor ve bu amaçla ordu ve donanmalarını gönderiyordu. Öte yandan, İran'la savaş, Sünnî İslâmiyet'in desteklenmesi ve Rafîzilerin ortadan kaldırılması siyaseti olarak yine bu dinî temel prensibe dayanıyordu. Başka deyimle *gazâ* ideolojisi, dünya egemenliği politikasının meşrulaştırıcı temeli oluyordu. Fakat bu dünya politikasının ağır yükü, Osmanlı Devleti'nin içyapısında derin etkiler yapmıştır. Bu konuyu çöküş döneminde etraflıca ele alacağız.

Nüfus

Aşağıda, nüfus ve gelir hakkında, Ö. L. Barkan'ın araştırmalarının ortaya çıkardığı sonuçları aktaracağız.[59] 1520-1555 yıllarına ait tahrîr defterlerine göre, nüfus, Küçük Asya'da (Anadolu, Karaman, Zulkadriye, Diyarbakır ve Rum vilayetleri) 1.032.425 *hane*, (hane halkı- aile) Rumeli'de (Tuna ve Sava ırmakları güneyindeki bölge) 1.111.799 *hane*dir. Rumeli'deki nüfusun 832.707 hanesi Hristiyan, 194.958 hanesi, yani %18'i Müslüman'dır. 1488-1491 yıllarını kapsayan cizye defterlerine göre, İslâmlaştırmaların bütün bölgede yılda 100-300'ü geçmediği anlaşılmaktadır. Başka deyimle, her yerde, hatta Bosna'da dahi, İslâmlaşma başlangıçta şehirlerde ve askerî sınıf arasında başladı ve yavaş yavaş gelişti. 1489'da Bosna'da 25.000 Hristiyan aileye karşı 4.500 *hane* vardı. Türkçe konuşmayan Müslüman toplulukları dışında, Balkanlar'daki Müslümanların büyük çoğunluğunun Anadolu'dan giden Türklerin torunları oldukları kesindir. Türk göçleri, ilk fütuhat döneminde, 14. yüzyılda çok yoğun olmuştur. Barkan'ın tahrîr defterlerine göre yaptığı nüfus haritasında, Serez-Niğbolu hattının doğusundaki bölgede Türkler 16. yüzyılda çoğunluktadır. Bunun yanında, *uc* bölgelerinde ve istila yolları üzerindeki şehir ve kasabalarda yoğun Türk toplulukları göze çarpar. Osmanlılar, fetihlerini güvenlik altına almak için, gerekli görülenler dışında, bütün kaleleri yıktıkları gibi, o bölgeye Anadolu'dan sürgün yoluyla nüfus, özellikle sürülmesi kolay göçebe halkı sürüp yerleştirirlerdi.[60] 1520-1535

59 "Essai sur les données statistiques des registres de reconsement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVI e siècles," *JESHO*, I-1, 9-39; Ö. L. Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları," *Belgeler*, I-1 (1964) 1-117; *idem*, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *IFM*, XV (1953-54) 209-237; N. Todorov "La situation démographique de la Peninsula balkanique au cours des XVIe sècles," Annuarie de l'Univ. de Sofia, LIII-2 (1959).

60 Yürükler için bkz. T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul, 1957.

tahrîr defterlerine göre, Rumeli'de Müslüman nüfusun 37.435 hanesi Yörük, yani göçebe Türkmen ve 12.105 hanesi *yaya ve müsellem* (askerî hizmetlerle yükümlü, vergiden muaf Türk çiftçileri) idi. Eski Osmanlı *uc* şehirlerinde, Serez, Yenişehir (Larissa), Üsküp (Skopje), Saray-Bosna'da Müslümanlar çoğunlukta olup bunların da çoğunluğu dükkân ve işyeri sahibi esnaf ve tüccarlardan oluşuyordu. Balkan tarihçilerine göre, Müslüman Türkler Balkanlar'da askerî bir egemen sınıf olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu iddiayı, Osmanlı arşiv belgelerini incelemiş hiçbir tarihçi artık onaylayamaz. Tahrîr defterlerinde, Müslümanların çoğunluğu çiftçi olup Hristiyan çiftçiler gibi vergi veren *reâyâ* sınıfı içinde sayılmışlardır. Buna karşılık, Osmanlı idaresi altında askerî sıfatını taşıyıp, birtakım ayrıcalıkları bulunan Hristiyan grupları vardır. (Örneğin adı geçen tarihlerde 82.692 *Eflak* ve *Martaloz*).[61] Şunu da söylemek gerekir ki, Müslüman çiftçiler, Rumeli'nin birçok bölgesine pirinç ve pamuk gibi birtakım önemli tarım bitkileri ve yöntemleri sokmuşlar, sanatkârlar ise şehirlerde birtakım yeni sanatlar ve becerileri geliştirmiş ve yaymışlardır.

İstanbul, Bursa ve Edirne bir yana bırakılırsa, şehirler az nüfusludur (genellikle 2.000 hanenin altında). Rumeli'de en büyük şehirlerden Selânik 4.803, Atina 2.297, Niğbolu 1.343, Serez 1.093 haneydi. Bizans'ın son dönemlerinde ancak 30-40 bin nüfusu olan İstanbul, Fatih'in büyük çabaları sonucunda 1478'de yapılan bir sayıma göre[62] 14.803 (8953'ü Müslüman) haneyle Balkanlar'ın ve Anadolu'nun en büyük şehri durumuna geldi (*hane*'yi dört nüfus kabul ederek bu, 60.000 kişi olur). Fakat 16. yüzyıl başlarında şehrin nüfusu 80.000 *hane*ye yükselecektir. 17. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul, yarım milyonu aşan nüfusuyla Avrupa ve Orta Doğu'nun en büyük şehri oldu. O zamanlar, İstanbul salhanelerinde yılda 4 milyon koyun, 3 milyon kuzu ve 200 bin öküz kesildiği ve fırınlara günde 300 ton kadar buğday verildiği hesaplanmıştır. Bu yiyecek ve içeceklerin önemli bir kısmını Rumeli sağlardı. Dobruca kırı, kuyular kazılarak tarıma açılmış ve deniz yoluyla ulaşımdaki kolaylık dolayısıyla İstanbul'un buğday ambarı haline gelmiş[63], orada yüzlerce yeni köy kurulmuştur[64]. Öbür yandan, bütün Türk şehirleri gibi, İstanbul'da sultanların ve paşaların kurdukları zengin vakf kuruluşlarıyla bayındır

61 Martoloslar için M. Vasić, "Die Martolosen im Osmanichen Riech," *Zeitschrift für Balkanologie*, II (1964) 172-189; R. Anhegger, "Martaloslar Hakkında," *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1940-42), 282-320; H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara: TTK 1954, 179-181

62 Topkapı Sarayı Arşivi, no. D.9524.

63 R. Mantran, *Ibid.*, 44-46, 181.

64 Bkz. H. İnalcık, "Dobruca," *EI²*.

hale getirilmiş, kırsal kesimden ve imparatorluğun her yerinden erzak ve para akmaya başlamıştır[65]. Özetle İstanbul büyük pazar olarak imparatorluk ekonomisinin oluşmasında kesin bir rol oynamıştır.

1500-1510 yılları arasında, bütün Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da en azından %40 bir nüfus artışı görülmektedir[66]. Balkanlar'ın, uzun bir dönem için, hiç düşman ayağı görmediği ve önemli iç kargaşalara alan olmadığı göz önüne alınırsa, bu nüfus artışı normal sayılmalıdır. 1490-1528 yılları arasında Balkanlar'da cizye toplamı üçte bir artış göstermektedir ki, bu da daha çok bir nüfus artışıyla açıklanabilir. Nüfus artışı, tarım topraklarının genişlemesi, mezraa ve otlakların tarım toprağı haline gelmesini sağlarken, özellikle Orta Anadolu'da geçim sıkıntısının artması sonucunu da vermiştir. Mustafa Akdağ'a göre, nüfusla tahıl üretimi arasındaki dengesizlik; fazla nüfusun şehirlere yığılması, ücretli askerlik, eşkıyalık ve Celali hareketlerinin ana nedeni olmuştur.

Devlet Gelirleri ve Ekonomi

1527-28 mali yılında 538 milyon akçayı (yaklaşık 9 milyon Venedik altını) bulan devlet gelirleri başlıca şu yerlere harcanıyordu:[67]

	Milyon akça
Padişahın özel harcamaları	3.5
Timarlar	166.0 (Rumeli'de 17,288 kişi, Küçük Asya vilayetlerinde 16,468 kişi)

65 Yugoslavya'daki şehirlerin tarihi hakkında bkz. *Histographie Yougoslave 1955-1965*, Beograd 1965, 133-34; Vakıflar için, N. Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd 1963; Ö. L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları," *Belgeler*, I-2 (1965), 235-377; T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul; *l"structures sociale et dévelopment culturel des villes su dest européenes et adriatiques aux XVIIe siècles, Actes du colloque... Venise 27-30, Mai 1971*, Bucharest 1975; N. Todorov, *The Balkan City*, 1400-1900, Seattle 1983; S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984; H. İnalcık, "İstanbul," *EI²*, II; B. Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVII siècle eu Turquie*, Ankara: TTK 1985; H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem 1988; H. İnalcık, "İstanbul an İslamic City," *JIS*, (1980) 1-23, 68; Ö.L. Barkan, "Essai sur les données statistiques," 23-35.

66 Ö.L. Barkan, "894 (1488-1489) yılı Cizyesinin Tahsilatına Aid Muhasebe Bilançoları," *Belgeler*, I, 16 ve ek cedvel no.I ve II.

67 "H.933-934 (M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği," *IFM*, XV, 1953-54, 251-329

Kapı-kulu askeri (Yeniçeri ve süvari, topcular ve öteki Kapı-kulu ve saray hizmetlileri	66.0 (hepsi 27,049 kişi)
Kale muhafızları ve donanma askeri	40.0 (hepsi 23,017 kişi)

Görülüyor ki devlet gelirlerinin yarısı asker maaşlarına (*timar* ve *ulûfe* olarak) gitmektedir. Kalan paranın önemli bir kısmı da, yine asker ve saray giderlerine ayrılmakta, bundan kalanı bina ve kale inşası ve onarımına, donanma giderlerine devlet görevlilerinin maaşlarına ve çeşitli bağışlara harcanmaktadır. 1527-28 mali yılında gelirden 70 milyon akça artmıştır. Artan para, yedek akça olarak *iç-hazine*de saklanırdı.

Rumeli'nin (Tuna ve Sava güneyindeki bölgelerle Kırım Yarımadası güneyi) bütün geliri 198 milyon akça, yaklaşık üç buçuk milyon altındır. Bu miktara bütün hâs ve timarlarla vakf ve mülklerin gelirleri katılmıştır. Bu miktar, bütün imparatorluk gelirlerinin yaklaşık %37'sine eşittir. Rumeli gelirinin %48'i padişah hâsları olarak doğrudan doğruya merkezdeki devlet hazinesine girmekteydi, %46'sı timarlara ayrılmıştı. Merkezdeki hazineye, Rumeli'den gelen gelirlerin %46'sı, merkezî hazine mukataalarından (yani başlıca hâs olarak ayrılmış bölgelerdeki çiftçilerden toplanan çeşitli vergilerle şehirlerde alınan ticaret resimlerinden, gümrük ve madenler gelirinden), %42,3'ü gayrimüslimlere yüklenen cizye vergisinden gelmekteydi.

Rumeli'de gelirin yaklaşık %6'sı mülklere ve vakıflara ayrılmıştır. Vakıf giderlerinin büyük kısmı, cami, mescid, medrese, mektep, köprü, han, hamam, çeşme, zaviye, imaret, hastane inşası ve bakımı giderlerine harcanır. Böylece, bugün modern devletin yüklendiği bu gibi kamu hizmetleri vakıf yoluyla yerine getirilmiş olurdu. Bu sistem, Rumeli'de Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda da başlıca rolü oynamıştır. 1547-48 mali yılı hesapları, bu bölgenin gelirlerinde son yirmi yıl içinde esaslı bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır.[68] Bununla beraber, tahrîr defterlerinde gördüğümüz *ifrâzât*, yani yeni bulunan vergi kaynakları, yalnız gizli kalmış gelirin ortaya çıkmasıyla açıklanamaz. Yeni toprakların tarıma açıldığını kayıtlardan anlamaktayız. 1584 yılına kadar altının

68 Barkan'ın yayınladığı diğer, gelir ve gider muhasebe defterleri için bkz. *IFM* XVIII (1955-56) 225-347; XIX (1957-58) 219-332

55-60 akça olarak değişmeyen durumu, genellikle ekonomik hayatta da istikrarın ve dengenin simgesi kabul edilebilir.

Ekonomik bakımdan bu dönemde en önemli gelişme, Batı merkantilist devletlerine, kapitülasyonlarla imparatorluğun her tarafında serbest ticaret izninin bağışlanmasıdır. Merkantilist düşünceye yabancı kalan Osmanlı devlet adamları, ülkede mal bolluğu sağlamaya ve ticaretten alınan devlet gelirlerinin azalmamasına dikkat ederlerdi. Şu bir gerçektir ki, kapitülasyonlar, gereksinim duyulan bazı önemli maddelerin (başlıca ince yünlü kumaş, kalay ve çelik ve kristal, saat gibi lüks eşya) sağlanması ve hazineye ait gümrük gelirinin artması göz önünde tutularak kaygısızca verilmiştir. Dışarıdan mal getirilmesine bir sınırlama konmadığı halde, iç pazarda kıtlık doğurması veya düşmanın işine yarar düşüncesiyle birtakım malların (pamuk, demir, kurşun, hububat, deri, balmumu) ihracı zaman zaman yasak edilmiştir. Osmanlılar için Batı'dan özellikle gümüş ithali büyük önem taşırdı. Bu nedenle altın ve gümüş üzerinden gümrük alınmazdı. Fakat gümüş, Türkiye'den altına göre daha yüksek paritesi olan Hindistan ve İran'a kaçmaktaydı[69] ve gümüş para darlığı, ekonomi ve devlet girişimlerini kısıtlayan önemli bir faktör olmuştur.

Öyle görünüyor ki, Avrupa devletlerine kapitülasyon verilmesinde siyasi amaçlar önemli rol oynamıştır. 1536-1569'da Fransa 1680'de İngiltere ve 1612'de Hollanda'ya kapitülasyon bağışlanması, bu ülkeleri Habsburglara karşı desteklemek düşüncesiyle verilmiştir.[70] Bu devletler için gümrük oranı %3 olarak yerleşecektir. Levant pazarlarının uygun koşullara açılması, Fransa ve İngiltere'de merkantilizm ve kapitalizmin gelişmesinde, başlangıçta öteki dünya pazarlarından daha önemli bir rol oynamış görünmektedir. Öte yandan, Avrupalıların Hindistan'la Atlantik üzerinden bir ticaret yolu kurma girişimlerini Osmanlılar etkisiz bırakmışlardır. Osmanlılar, Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı bilinçli bir uğraşıya girişmişler, baharat ticaretini yeniden Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarına çekmeyi başarmışlardır. 1540'tan sonra Ortadoğu'ya gelen baharat miktarı 30 bin kantara yükselmiştir ki Portekiz eliyle Avrupa'ya

69 Bkz. H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," 664-76; Venedik ve Balkan ticareti üzerinde bkz. J. Tadić, "Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la decadance économique de Venise au XVIIe siècle," *Civilita Veneziana Studi*, 9, Venezia-Roma, 237-274; Osmanlı ekonomik düşüncesi üzerine bkz. H. İnalcık "Capital formation in the Ottoman Empire," *JEH*, 31 (1969), 75-104; *idem*, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy," *SEHME*, 207-218

70 H. İnalcık, "Imtiyāzāt," *EI²*.

sevk edilen baharat da bu miktardadır. Bu dönemde Osmanlı baharat ihracı Lizbon ve Amsterdam'da kaygı uyandırıyordu. Osmanlı Devleti 1560-1570 döneminde Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'nda Gücerat ve Sumatra'da Atjeh Sultanlığı'yla ittifak yapmış ve baharat girişlerini üst düzeyde tutabilmiştir.[71]

İran ipek ticareti Osmanlı Devleti'nin başlangıçtan beri başlıca servet kaynaklarından biri olma özelliğini sürdürdü. 1500 tarihlerinde Bursa'da bin kadar ipekli tezgâhı çalışır durumdaydı. I. Şah Abbas, İran ipeğinin, Hint Okyanusu veya Moskova üzerinden Batı'ya gitmesini sağlamak için büyük çaba göstermiş, Körfezde Bendar Abbas limanını yapmış, Avrupa'ya elçiler göndermiş, 1622'de İngilizlerle iş birliği yapıp Hürmüz'ü Portekizlilerden almış ve nihayet Bağdad'ı ele geçirmiştir.[72] Osmanlılar İran'ın çok ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakırın İran'a girmesini yasaklayarak karşı önlem alıyorlar, böylece iki ülke arasındaki ilişki, ekonomik bir boyut kazanıyordu. Abbas'ın ölümünden sonra ipek kervanları yeniden Halep, Bursa ve İzmir'e gelmeye başlamış ve Osmanlı ekonomisi için önemli bir kaynak olmaya devam etmiştir. Fransa ve İngiltere'de ipekli tüketiminin ve ipek sanayinin genişlemesi ipek ticaretini dünya ekonomisi ve dünya kapitalizminin gelişmesi bakımından büyük ölçüde etkilemiştir. Aynı durum pamuk ve pamuklular için 17.-18. yüzyıllarda görülecektir.

Osmanlı Klasik Kültürü

Osmanlı kültürü ilk döneminde yani gelişme çağında bağnaz değildi. Yabancı kültürlere özeniliyor, bilinçli kültür alıntıları yapılabiliyor, dışarıdan âlim ve sanatçı getirilmesine çalışılıyordu. Tursun Bey (15. yüzyıl sonu) kendi zamanında sanatta başlıca üç üsluptan, Tavr-i Rûmi

71 S. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu," *Tarih Dergisi* (1977), 66-146; H. Kellenbeuz, "From Melchior Manlich to Ferdinand Cron: German Levantine and Oriental Trade Relations," *JEEH*, XIX, 611-622; F. Braudel, *The Mediterranee and tha Meditteranean World in the Time of Philip II*; H. İnalcık, *An Economic And Social History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

72 İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasında gerçekten bir iktisadi savaş olagelmiştir, buna ait ilk genişçe araştırma için bkz. H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine bir Tedkik Münasebetiyle," *Belleten*, XV (1951), 661-676; konuyu geniş biçimde ele almış olan N. Steensgaard, *Carraks, Caravans and Companies*, Copenhagen 1972; I. Selim'in ipek ticareti yasağı hakkında bkz. J.-L. Bacqué-Grammont, "Notes surune saisie de soies d'İran en 1518," *Turcica*, VIII-2, 237-253.

(Anadolu Türk), Tavr-i Hatâyî (Orta-Asya) ve Tavr-i Frengî (Avrupa) üsluplarından söz ediyordu.[73] Kanuni Sultan Süleyman dönemiyle, Osmanlı kültürünün klasikleştiği, dış etkilere kapanmaya başladığı düşünülebilir. Osmanlı kültürü, gerçekte o zaman en büyük üstadlarını vererek, ideal şekillerine kavuşmuş bir kültür bilincine vardı ve artık dış alıntılara özenmedi ve kendi klasik şekilleri içinde kalıplaştı. Yine bu dönemde, devletin *mîrî* toprak, *timar* ve *kul* sistemine dayanan soyal politik yapısı nitelik bakımından en yüksek seviyesine ulaşmıştı. Mutlak bir otoritenin sahibi sayılan padişah, bütün politik-sosyal düzenin kaynağı ve dayanağı sayılıyordu. Padişah iradeleri şeklinde çıkan *örfî kanun* ve tüzükler, Kanuni döneminde ideal şekillerine kavuşmuş kabul ediliyordu.[74] 16. yüzyılda klasik şekillerine ulaşan bu ilk dönem Osmanlı devlet yapısı, *gâzi uc* toplum ve geleneğinin gelişmiş bir şekli olarak, askerî bir devlet karakteri gösteriyordu. *Gazâ* prensibinin, emperyalist girişimlerin devlet hayatında üstün rolü göz önünde tutulursa, bu görüş bir bakıma kabul edilebilir. Daha önceki İslâm devletlerinden farklı olarak, Osmanlılarda sivil yönetim, hatta dinî kazâ göreviyle askerî görevlerin aynı kişiler elinde toplanmış olması da dikkate değer. Daha 15. yüzyılda Bursa gibi bir ticaret ve endüstri merkezinde dahi, en yüksek servetlere sahip yüksek tabakayı, askerî sınıf görevlileri oluşturmaktaydı.[75]

---

73 *Târîh-i Abu"l-Fath, The History of Mehmed the Conqueror*, yay. H. İnalcık ve R. Murphey, Minneapolis ve Chichago: Bibliotheca İslamica 1978, 55-61.

74 Osmanlı hukuku üzerinde bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII-2, 1958, 102-126; Fatih Sultan Mehmed"in reâyâya ait kanunnâmesinin analizi: H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten* XXIII, 1959, 575-608; Süleyman Kanunnâmesi için bkz. H. Hadžibegic, "Kanun-nâma sultana Sulejmana Zakonodavca," *Glasnik Zemaljskog Muze ja Sarajevu*, IV-V, 1950, 295-382; Ö. L. Barkan, *XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I, Kanunlar*, 1943, I-LXXII; Süleyman Kanunnâmesi'nin ideal sayılması hakkında 1956 tarihli adaletnâmeye bkz. H. İnalcık, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, II (1965), 405; H. İnalcık, "Kânûn," *EI²*, IV, "Kânûnnâme," *EI²*, IV. Süleyman'a atfedilen kanunnâme metni tamamıyla Bayezid dönemine aittir, bkz. N. Beldiceanu, *Code de lois Coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden 1967, tarihleme yanlıştır; Süleyman'a atfedilen bu kanunnâmenin yapılan bütün yayınları yanlışlarla doludur, birçok yazmanın karşılaştırılmasiyle metnin aslının çıkarılması işini tamamlamış bulunuyoruz, yorumlarla yayımlayacağız, kanunnâmelerin hukuki bir analizi için şimdi bkz. A.Akgündüz, *op.cit.* 41-301; yazar Süleyman'a atfedilen genel kanunnâmeyi, en eski fakat noksan ve hatalı Koyunoğlu nüshasından almıştır., bkz. Cilt II, 39-114; bu kanunnâmenin Viyana'da *Staatsbibliothek*'de tuğra ile tasdik edilmiş bir nüshası vardır.

75 Bkz. H. İnalcık, "15. asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları," *IFM*, XI (1953-1954), 51-75.

Nihayet askerî *uc* ve *gazâ* örgütünün devlet içindeki rolü, sürekli yeni toprakların fethini bir gereklilik haline getiren timar sistemi göz önünde tutulmalıdır. Bu gözlemler doğru olmakla beraber, çeşitli etkilerden yoğrulmuş kendine özgü bir Osmanlı kültürünün ve yaşam üslubunun varlığı ve Osmanlı yönetiminin yerleştiği ülkelerde bu kültürün ve yaşam tarzının derin etkileri unutulmamalıdır. Orijinal bir Osmanlı kültürü, devlet ve hukuk düzeni var olmuştur. Özellikle Osmanlıların Balkanlar'da sosyal ve kültürel etkileri derindir. O zaman bu kültürün, büyük bir çekici kuvveti vardı. Kendi iç değeri yanında, Osmanlı emperyal kültürü, bir *prestij kültürü*ydü. Bir gayrimüslim için en arzu edilir şeylerden biri, giyimini ve yaşamını Müslüman Osmanlı'ya benzetebilmekti. Balkanlı, hatta Arap tarihçilerin bugünkü geri kalmışlığı, Osmanlı rejimiyle açıklamaya yeltenmeleri anakronistik bir özlemden ibarettir. O zaman kimse hümanizma ve Rönesans'ın Batılı milletlere getireceği kudreti, serveti ve prestiji hayalinden geçiremezdi. Doğu Hristiyan kültürünün bağımsız yaşadığı ülkelerde, örneğin Rusya'da dahi Rönesansı izleyemediği, izlemek istemediği ortada olan bir gerçektir.[76]

---

76 Doğu Avrupa ve bu arada Osmanlıların geri kalmışlığı üzerinde son olarak bkz. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe, Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, yay. D. Chirot, Berkeley: University of California Press 1989; bu cilt içinde Osmanlılara ait bir bölüm V: F. Adanır, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule," 131-175; Türkiye'nin geri kalmışlığı sorunu, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk aydınlarını en çok düşündürmüş ve bir yığın yayına vücut vermiştir. Bu yayınların büyük bölümü Marxist teoriyi izlemiştir. Genel olarak bu teorinin tartışması için bkz. B. Chandra, "Karl Marx, His Theories of Asian Societies, and Colonial Role," *Review*, V-1 (1981), 13-91, A. M. Bailey ve J. R. Llobera, *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, London: Routledge ve Kagan Paul 1981; Doğu Avrupa'da Osmanlı toplum yapısı başlangıçta Marx'ın feodal toplum teorisine göre yorumlanmıştır. Bu konuda en esaslı inceleme: V. P. Mutafčieva, *Agrarian Relations in tha Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988. Sosyal yapıyı Marx'ın *Asya Tipi Üretim Tarzı* teorisi bakımından işleyenler, S. Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul 1967; S. Yerasimos, "Le Mode de production asialtique et la société Ottomane", unpublished thesis, translated into Turkish by B. Kuzucu, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3 Cilt (İstanbul: Gözlem, 1974); H. İslamoğlu ve Ç. Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Economy and Society*, V-2 (1976) 178-196; Asya Tipi Üretim Tarzı'nı Türk yazarları Divitçioğlu'ndan beri Osmanlı'ya özgü bazı farkları belirterek ılımlılaştırırlar; daha genel biçimde ele alanlar arasında bkz. M. A. Şevki, *Osmanlı Toplumunun Sosyal Bilimle Açıklanması*, İstanbul: Elif Yay., 1968; M. Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: MAY, 1969, 186-378; B. Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: SBF, 1980; R. Aktan, *Türkiye İktisadı*, 3rd edition, Ankara: SBF, 1978; Ç. Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost, no. 198; Marx etkisiyle genel sosyolojik analiz için bkz., İbrahim Yasa, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*, 2. Baskı Ankara, 1973; J. Hinderink ve M. B. Kıray, *Social Stratification as an Obstacle to Development, A Study of Four Turkish Villages*, New York: Praeger, 1970; Osmanlı ekonomisinin *durağan (stagnant)* karakteri üzerinde tartışmalar da, tarihî verilere dayanacak

Osmanlı *patrimonyal* toplumunda yüksek kültür yaratımı, sarayın ve saraydan çıkma kulların patronajı altında gerçekleşiyor, gelişiyordu. Osmanlı kültürünün geliştirildiği merkez, İstanbul, daha doğrusu, Saray-ı Hümâyun'du. Birçok sanat kolları, hassa sıfatıyla padişaha mensup *hirfetler* olarak sarayda örgütlenmişti. Saray mimarları, nakkâşlar, hânendeler (mutribân), şairler, kuyumcular, hil'at ve kaftan yapanlar, halı ve ipekli dokuyanlar, çarşıda en usta kişiler arasından seçiliyor veya saray için tutuluyordu. Bunlar padişah için en nefis eserleri yaratırlar, eserleri ötekiler için örnek olurdu. Öbür taraftan saray okullarında iç oğlanlarına çeşitli sanatlar öğretilirdi. İç oğlanlarından kumandan veya vali olarak

---

yerde çoğu zaman olayları teoriye uydurma biçiminde gelişmiştir. Asya Üretim Tarzı teorisiyle I. Wallerstein'in kapitalist Dünya Ekonomisi ve onunla bütünleşme teorisini kaynaştıran ve tarihî veriler ışığında yeni bir yorum getirme çabası için bkz. *The Ottoman Empire and the World Economy*, yay. H. İslamoğlu-İnan, Cambridge, 1987, 1-26; *idem*, "Les paysans, le marché et l'Etat en Anatolie au XVI e siècle," *Annales*, E.S.C., V (1988), 1025-1043; *durağanlık* için bizim tarihî verilere dayanan görüşümüz, toprak ve köylü üzerinde belli fiskal-politik gereklerin doğurduğu *çift-hane*, kentte *hirfet* rejimidir (infra).

Üretim tarzına bağlanan toplum yapısı teorisinin Max Weber sosyolojisiyle değişik biçimde yorumu için bkz. K. Wittfogel, *Oriental Despotism, A Comperative Study of Total Power*, 5. baskı, New Haven ve Londra: Yale Univ. Press, 1964; Wittfogel, Osmanlı İmparatorluğu'nu önemli bir toplum tipi olarak alır, fakat sulamanın esas olduğu Mezopotamya, Mısır, Çin imparatorlukları yanında Osmanlı despotizmi için özel bir üretim tarzı bulamaz, bize göre *büyük hidrolik devlet girişimi* yerine Osmanlı örneğini belirleyen üretim tarzı, *çift-hane* sistemidir; bunun için geniş bir biçimde bkz. H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans Under the Ottomans: Selected Papers on Economy and Society*, Bloomington 1992; Osmanlı'nın toprağı ve köylü emeğini mutlak devlet kontrolü altında tutması, *mîrî* sistem, klasik dönemde Osmanlı rejiminin temeli ve ana karakteridir; *çift-hane* sistemi olarak nitelendirdiğimiz bu "üretim tarzı"nı belirleyen *baskı* veya *koşul*, İslâm'ı gittikçe güçlenen bir haçlı Avrupası karşısında koruma, direnme ve karşı saldırıya geçip *Hak sözü*'nü dünyada egemen yapma çabası, yani gazâ ideolojisidir. Osmanlılar toprağı ve köylü emeğini kontrol veya "despotizm"i bununla haklı göstermiş ve topluma kabul ettirmiştir. 13. yüzyılda iki yandan, Mogol ve haçlı baskısı altında yok olma karşısında kalan İslâm âlemi Mısır ve Suriye'de Memlukların, Anadoluda Osmanlıların askerî rejimini bir çıkış yolu olarak benimsemiştir. Bu, bir "meşrulaştırma" ideolojisi olup asıl temel sosyal-ekonomik yapıyı, *çift-hane* sisteminde aramak gerekir. Bizim bu açık yorum tarzımız, son yayınlarda hayretle görüyoruz ki, ters ve noksan biçimde özetlenmekte ve bize ait olmayan düşünceler bize atfedilmektedir. Mesela, bkz. C. Imber, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, XV (1987) 7-27, bu yazıdaki esas düşünceler için bkz. H. İnalcık, "Pâdişâh", *IA*, IX (1969) 491-495; 1964'te çıkmış olan bu yazıda (s.492-493) Hânedânın hâkimiyetini meşrulaştırmak amacıyla Osmanlıların çeşitli rakip Müslüman hükümdarlara karşı hükümdarlık haklarını ve hâkimiyet kaynağını Orta Asya hanlık geleneğine, Selçuk sultanlarının vârisliğine veya doğrudan Tanrı tarafından verilmiş olduğuna bağladıklarını belirtmiştik.

Bir grup sosyolog, Osmanlı İmparatorluğu'nun politik sosyoloji bakımından yapısını, merkeziyetçi-bürokratik imparatorluk çerçevesinde inceler. Osmanlı örneğine önemli bir yer ayıran böyle bir teori için bkz. S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, New York: The Free Press, 1969, Index: Ottoman Empire.

taşraya çıkanlar, gittikleri vilayetlerde, padişah sarayını taklitle kendi saraylarını kurarlar ve Osmanlı saray üslûbunu çevrelerinde yayarlardı. Her önemli şehirde saraydaki baş mîmara (ser-mîmârân-i hâssa) bağlı bir mîmar olup kamu yapıları onun gözetimi altında yapılırdı. Osmanlı kültürünün en önemli ve orijinal bir kolu da hukuk alanındadır.

Bürokrasi ve Kanunlar

Osmanlı hukukunun yaratılmasında, yönetimle ilgili kararlarda ve devlet yönetimine egemen ilkelerin hayata geçirilmesi ve yürütülmesinde en büyük rolü *divân-i humâyûn* bürolarındaki kâtipler oynamaktaydılar. Genelde, İslâm devletlerinde bürokratlar, İslâmiyet'in yayılmasından önceki dönemlere çıkan Yakın Doğu'nun eski yönetim geleneklerini titizlikle sürdüren ve bir korporasyon halinde kurumlaşmış bulunan bir grup oluşturmaktaydı. Bürokratlar, yönetim sanatının inceliklerini, çırak-kalfa-usta sistemine göre öğrenirlerdi. Onlar, medrese ve camilerde İslâmî ilimleri öğrenmekle beraber, ulema dışında, sırf *hikmet-i hükümet* kaygısıyla hareket eden bağımsız bir gruptu. Devlet bürolarının tümü, veziriazama bağlı olmakla beraber, kâtipler iki ayrı kola ayrılmıştır. Siyaset ve yönetim işlerine bakan ve doğrudan doğruya veziriazam emrinde bulunan *divan kâtipleri* bir yanda olmak üzere doğrudan doğruya maliye başındaki defterdara bağlı *maliye kâtipleri* öbür yanda, bürokrasinin iki temel kolunu oluşturmaktaydılar. Kanunî dönemi başlarında, *divan kâtipleri* 11, defterdara tâbi kâtipler 39 kişiydi. Bu sonuncunun ayrıca, 33 *şagirdi* yahut çırağı veya asistanı vardı. Doğal olarak bunun dışında, gümrük, maden, vakıf vb. işleri yöneten *emin* adıyla bilinen bürokratları ve onların emri altında görev yapan kâtipleri, başka önemli bir kategori halinde Osmanlı bürokrasisi içinde saymak gerekir. Osmanlı devlet yönetimini yakından anlamak için, bu bürokratların yetişme biçimleri ve çalışmaları, defter ve muhasebe yöntemleri üzerinde geniş araştırmalar başlangıç aşamasındadır.

Büyük Bunalım, 1517-1610 ve Köklü Değişim

16. yüzyıl sonlarında, 17. yüzyıl başlarındaki büyük bunalımı hazırlayan önemli gelişmeler olarak, büyük nüfus artışı, Avrupa'da savaş tekniğinin ve gümüş bolluğunun etkisi altında Osmanlı klasik askerî

ve mali düzeninin sarsılması, Safavîler ve Habsburglarla uzun savaş dönemi ve mali bunalım göz önüne alınmalıdır.

Daha 16. yüzyıl ortalarında, özellikle Şehzade Mustafa ve Şehzade Bayezid olayları sırasında, Anadolu'da şiddetli bir kaynaşma başlamıştı.[77] Bir yandan askerîsınıfa geçme amacıyla rakip şehzadeler hizmetine giren binlerce başıboş Anadolu köylü genci, *yevmüler*, *levendler* adıyla bu kargaşayı desteklerken, öbür yandan timarı az veya timarsız *eli-emirlü* ve *ma'zul* sipahiler, bu kaynaşmanın ön safında ortaya çıkmışlardır. Öbür yanda, *ilmiyye* mesleğinin vergi bağışıklığı gibi ayrıcalıklarından yararlanmak isteyen, fakat soygunculuk ve hatta eşkıyalığa sürüklenen binlerce Anadolu delikanlısı *sûhte/softa* adı altında medreselerin çatısı altında toplanıyor yahut dağ başlarında kendi medreselerini veya çetelerini kuruyorlardı.[78] Eskiden Anadolu'nun fazla nüfusu için Balkanlar, bir taşma ve göç bölgesi, *uclar* ise askerî hizmete girmek isteyenlerin *gönüllü*, *garip-yiğit* adıyla koşuştukları bir er-meydanıydı.

16. yüzyılın ikinci yarısında, bir yandan Avrupa'da yayılma durakladı; yeni timar olanakları kalmadı ve *uc akıncı* kurumu çöktü; öbür yandan, yukarıda söylediğimiz gibi, büyük nüfus artışı nedeniyle çorak Orta Anadolu yaylasında nüfus baskısı güçlendi.[79] Bu nüfus taşmasının gerçek ölçüsü iyi bilinmiyor. Fakat birçok belirti, bu varsayımı doğrulamaktadır. Kıbrıs'ın fethinden sonra, 2 Eylül 1572 tarihli bir fermanla[80] Anadolu, Karaman Rûm, Zulkadriyye (Dulgadir) vilayetlerinde, toprak sıkıntısı çeken, vergi *tahrîr* defterlerine yazılmamış olan, bulunduğu yerden kaçarak başka taraflarda yerleşen veya ırgatlık yapan, toprak davaları bir sonuca vardırılmamış olanlar, şehirlerde ve köylerde işsiz, güçsüz dolaşanların Kıbrıs'a sürgün gönderilmeleri emredilmiştir. Böylece, yalnız dağlık Teke bölgesinden gidecekler, 5.720 hane olarak saptanmıştır. Bunun yanında, kendi isteğiyle gidenler, bütün göçmenlerin üçte birine yaklaşmıştır. Calepio'ya göre, bu yolla Anadolu'dan Kıbrısa 20 bin göçmen gelip yerleşmiştir. Bunun yanında 1571'de adada, 1.500 yeniçeri ve

77 Bkz. Şerafettin Turan, *Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961; Mustaka Akdağ, *Büyük Celalî Karışıklıklarının Başlaması*, Ankara 1963; M. Cezzar, *Leventler*, İstanbul 1965.

78 M. Akdağ, "Türkiye Tarihinde İçtimaî Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyanları,"*IFM*, XI (1949-50) 361-387.

79 Nüfus baskısı üzerinde M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra 1972; H. İnalcık, "The Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings," *Review* I (1978) 86-90.

80 Ö. L. Barkan, " Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *IFM* (1949-50) 550-553; H. İnalcık, "Kıbrıs"ta Türk İdaresi Altında Nüfus," *Kıbrıs ve Türkler*, Ankara 1964, 27-31.

3.000 sipahi koruyucu göreviyle bırakılmıştı. 1570'ten sonra İran savaşları kırk yıl (arayla 1578-1618 döneminde) reâyâ aslından olan binlerce Anadolu delikanlısının askerî kadrolara alınmasını gerektirmiştir. Koçi Bey bunları, *ecnebî* adı altında 'Türk, Çingene, Tatar, Kürd, Laz, Yörük' diye anar. Reâyâ aslından binlerce genç, başlangıçta Kafkasya'daki fütûhat bölgelerinde timar sahibi, kale muhafızı ve *gönüllü* olarak bir dirlik ve kapı bulmuştur. Fakat bu yolla, Koçi Bey'in ve ondan önce *Kitâb-i Müstatâb*'ın (yazılışı 1620) şiddetle yakındıkları gibi, klasik Osmanlı düzeninin temel ilkesi olan reâyâ ve asker ayrılığı ilkesi çiğnenmiş oluyordu. Öbür yandan, yönetim ve askerî otoritenin yalnız ve yalnız padişah kullarına verilmesi ilkesi de unutulmuştu. Bunalımın nedenleri üzerinde çağdaş Osmanlı düşünürleri ayrıca şu noktalar üzerinde dururlar:[81] Padişahın *mutlak vekili* sayılan veziriazama tâbi *Dîvân-ı Hümâyun*'un ve büroların bağımsızlığı, bu dönemde ciddi olarak sarsılmış; başka bir deyimle, bürokratik merkeziyetçilik zedelenmiştir. Bunun başlangıcını, II. Selim'in tahta çıkmasıyla İstanbul'a beraberinde gelen yeni grubun, veziriazam Sokollu'ya karşı uğraşılarında görmekteyiz. Saray nedimleri, kapıkulu zorbaları ve ulema, devlet işlerine karışmışlar, bürokrasinin devlet çıkarını ve düzenini her şeyin üstünde tutan geleneksel bağımsızlığını çiğnemişlerdir. Böylece, imparatorluk yönetiminin klasik kanun ve düzenleri bozulmaya, başlamıştır. Bunun en önemli sonuçlarından biri, Fatih tarafından devletleştirilen toprakların tekrar geniş ölçüde *mülk* ve *vakflar* halinde devlet kontrolünden çıkmaya başlamasıdır. Şunu da ekleyelim ki, ulemanın örfî kanunlar ve yönetim alanına karışma girişimleri, bu dönemde arttı. Kanuni Süleyman döneminde Şeyhülislâm Ebu Su'ûd Efendi örfî kanunları ve yönetim düzenlemelerini 9. yüzyıl fukahâsına göre şer'î prensiplerle yorumlamaya çalıştı.[82] Eskiden yalnız örfî kanun olan sorunlar, ondan sonra gittikçe daha çok *istifta* konusu olmaya başladı.

---

81 B. Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline," *Islamic Studies*, I-1 (Karachi, 1962) 71-87; T. Gökbilgin, "XVIII. Asırda Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri," *Kâtip Çelebi*, Ankara 1957, 101-119. Çöküş dönemi üzerinde belli başlı Osmanlı yazarları: Mustafa Âlî üzerinde bkz. C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton 1986; M. İpşirli, "Hasan Kâfî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l Hikem fi Nizâm-i'l-Âlem," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980) 239-278; XVII. Yüzyıl için bkz. Koçi Bey, *Risale*, yay. A. K. Aksüt, İstanbul 1939; Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitab-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l- Müslimîn ve Menafi'ül-Mü'minîn, Hırzü'l Mulûk*, Ankara: TTK 1988.

82 P. Hörster, *Zur Anvendung des Islamischen Rechts im 16. Jarhundert.* "Die Juristischen Derlegungen" *(Mârûzât)* des Schejch ul-Islam Ebu'ssu'ud (ges. 1574), Stuttgart 1935

16. yüzyıl sonundaki bunalım döneminin sonucunda, I. Ahmed devrinde toplanıp düzenlenen *Kanûnnâme-i Cedid*, daha çok fetvalarla dolu bir dergi halini almıştır.[83] (Fatih ve Kanuni kanunnâmelerinde bir tek fetvaya rastlanmaz). Bu şeriatçılık, yönetimin yeni durumlar karşısında serbest çalışmasını kısıtladı ve sünnî tutuculuğu güçlendirdi. Bu dönemde, yeniçerilerin ayaklanmaları haremle iş birliği yaparak zorbalıkla hükümet otoritesini kontrolleri altına almaları, özellikle mali kargaşayla ilgilidir.

Çağdaş Osmanlı bürokrat düşünürleri, özetle çökmenin nedenini, Kanuni döneminde en yüksek gelişme düzeyine ulaşmış olan klasik Osmanlı kurumlarının bozulmasına bağlarlar. Bu görüşlerde, kuşkusuz, büyük bir gerçek payı vardır. Modern tarih incelemeleri bu yorumları desteklemektedir. Ancak, bu Osmanlı düşünürleri doğal olarak, geleneksel devlet ve toplum felsefesi çerçevesinde yorum yaparlar, çok kez, gerçek nedenleri görmekten ve değişikliklerin gerçek anlamlarına inmekten uzaktırlar. Yukarıda temel nedenler arasında nüfus artışına değindik. Burada, birbirine sıkı sıkıya bağlı askerî ve mali değişiklikleri ele alacağız.

Hatırlamak gerekir ki, 1553'te Osmanlı Devleti müttefiki Fransa'ya 100 bin altın yardım yapmış, daha daha sonra aynı devlet, bir milyon altın daha istemiştir. Fakat çok geçmeden II. Philip'in İspanya'sı gibi, dünya boyutlarında egemenlik girişiminin yükü altında ezildi. Savaş, gittikçe daha masraflı bir hal aldı. İspanya ve Almanya Habsburglar'la karada ve denizde büyük çekişme, Osmanlı İmparatorluğu yapısında derin izler bırakan iki önemli olayla başlamıştır: Habsburglara karşı orduyu ateşli silahlarla donatılmış ağır piyadeden kurulu bir ordu haline getirme zorunluluğu ortaya çıkmış, ok-yay, kılıç ve mızraklı timarlı sipahisi savaş değerini kaybettiğinden, timar rejimi ihmal edilmiş ve dağılmaya bırakılmıştır. Öte yandan, özellikle donanma yapımı çok büyük masraflar getirmekteydi. Bir kadırganın bakım ve yönetim masrafı o zamanlarda yılda 6 bin altın dükaydı. Osmanlı donanması 200 kadırgadan kurulu olduğuna göre donanmanın yıllık gideri 1 milyon 200 bin dükaya varmaktaydı. İran savaşları Osmanlı bunalımının, başlıca nedenlerinden biri olarak yakından incelenmelidir. 1578-90 yıllarında Azerbaycan ve Şirvan'ın ele geçirilmesi, yalnız Osmanlı askerî düzeni için değil, aynı zamanda Osmanlı maliyesi için de yıkıcı bir nitelik ka-

83 I. Ahmed dönemiyle bağlantılı olan kanunlar için bkz. *Osmanlı Kanûnnâmeleri, Milli Tetebbular Mecmu'ası*, I, İstanbul 1331 (1913), 49-112, 305-337.

zanmıştır.[84] Memleket ahalisi kaçtığından veya direndiğinden oradaki işgal kuvvetlerini Anadolu'da beslemek gerekiyordu. 1603'ten sonra İranlılar bu kuvvetleri geri atınca, bunlar Anadolu'ya gelip döküldüler. Avusturya'ya açılan savaş (1593-1606) daha çok bu askerleri oyalamak ve dirlik bulmak amacını güdüyordu.

1593-1606 Avusturya savaşlarında, timarlı sipahi yerine tüfenkli piyade kullanılması gereği dolayısıyla, yeniçerilerin sayısı çok artırıldığı gibi (1527'de 7.886, 1610'da 37.627 kişi), Anadolu'dan başıboş köylülerden ücretle tüfenkli *sekban* ve *saruca* askeri yazılmaya başlandı. Barış dönemlerinde sekban askerine gereksinim kalmadığı zamanlarda, ücretsiz kalan bu eli tüfenkli yeniçeri kumandasında örgütlenmiş gruplar, Anadolu'daki halkı haraca kesmeye ve saldırılara başladılar. Timarı yetmeyen veya elinden alınan sipahiler de bu soyguna katıldı. İşte Anadolu'yu kasıp kavuran Celâli haydut grupları bu yolla ortaya çıktı.[85] Bu amansız soygunlar ve katiller yüzünden köylüler kitle halinde kaçmaya başladılar. Bu, Anadolu tarihinde *Büyük Kaçgun* diye anılır. Anadolu baştanbaşa yıkıldı yakıldı. Bu durum, İranlıların karşı saldırıya geçtiği 1603-1610 yılları arasında devleti kötürüm etti. Rumeli'de bu kerte yaygın olmakla

---

84 B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, I, İstanbul, 1962.

85 Bu konuya ait malzeme, Anadolu için: Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944; *idem*, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955; H. İnalcık "Adâletnâmeler", *Belgeler*, III; Celâlî ayaklanmalarının ortaya çıkmasında ekonomik ve sosyal nedenler hakkında bkz. M. Akdağ, "Celali Fetreti", *DTCFD*, XVI-1-2 (1958) 53-107; *idem*, *Celali İsyanları, 1550-1603*, Ankara 1963; *idem*, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," *Belleten*, XIII, (1949), 497-564, XVI (1950) 319-418; Tüfenk kullanılmasının 16. yüzyıl ikinci yarısında bütün Orta-Doğu ülkelerinde yayılması ve halkın tüfengi kolaylıkla elde etmesi temel sorun olup Celâlîler üzerinde çalışanların gözünden kaçmaktadır, bkz. H. İnalcık, "The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire Arms in the Middle-East," *War Technology and Society in the Middle East*, Londra 1974; 195-217; *idem*, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337; Bir tüfenk elde eden kimse, ücretle hizmetini devlete, padişahlara sunmakta, bunu bulamayınca eşkıya gruplarına, Celâlilere katılmaktaydı. Kayda değer ki Balkanlar'da *haydut (hayduk)*ların çoğalması, Anadolu'da Celâlîlerin arttığı zamanlara rastlamaktadır. Rumeli'ye gelince birçok haydutun Martalos ve Voynuklar arasından geldiğini biliyoruz. Rumeli'deki eşkıyalar için bkz. *Turski izvori za aidutstvoto i aramijstvoto vo Makedonia*, I (1620-1650), II (1650-1700), Yay. A. Matkovski, Skopje 1961; *idem*, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod*, c.I, 1607-1623, Skopje 1963; D. Špova, *Makedonja vo XVI i XVII vek. Dokumenti od carigradskite archivi (1557-1645)*, Skopje 1955; F. Adanır, "Heiduckentum und Osmanische Herrschaft," *Süddost-Forschungen*, 41 (1982), 43-116; B. Cvetkova, "Mouvements anti féodaux dans les teres bulgares sous la domination Ottomane, du XVIe au XVIIIe," *Études Historiques*, II, Sofia 1965, s.149-68. Bu hareketlerde hem bir sınıf kavgası hem millî bir karakter arayan adı geçen Balkanlı araştırıcılar, bu tarihlerde Osmanlı devlet ve topluluğunu bütünüyle sarsan diğer büyük tarihî değişiklikleri gözden kaçırmaktadırlar.

beraber, özellikle Makedonya bölgesiyle kuzey Bulgaristan kargaşalıklardan kendini koruyamadı. Anadolu'daki anarşi yüzünden, buradan halkın kaçıp Rumeli'ye sığındığını biliyoruz. 17. yüzyıl savaş dönemlerinde, özellikle 1683-1699 yıllarında bu anarşik durum geri gelecektir. Osmanlı ordusu artık, çeşitli ad alan bu tüfekli ücretli askerlerden vazgeçemezdi. *Sekbân* ve *saruca* ve *yeniçeri* ulûfe aldıklarından merkezî hazinenin gelir kaynaklarını artırmak gerekiyordu. Öte yandan, 1571'den sonra devlet, Akdeniz'de İspanya'ya karşı kuvvetli bir donanmayı sürekli hazır tutmak zorunluluğundaydı.

Osmanlı Devleti, merkezî hazinenin gelir kaynaklarını artırmak için doğrudan doğruya hazineye gelen vergilerin, yani olağanüstü bir ek vergi olan *avârız-ı divâniyye* ve *cizye*yi artırmak zorunda kaldı. Önceleri, özellikle savaş zamanlarında toplanan *avârız-ı divâniyye* artık her yıl toplanan bir nakdî vergi haline geldi ve miktarı da sürekli artırıldı (kişi başına 1582'de 40, 1600'de 240, 1661'de 535 akça. Cizye, 1574'te 40 akça iken 1591'de 70, 1596'da 150, 1630'da 240, 1691'de 280 akçaya çıkarıldı).[86] 1596 tarihli *adaletnâme*, kanunsuz yollarla 150 akçalık cizyenin 500 veya 600 akçaya kadar çıktığını belirtmektedir. Ancak akçada âyar düşürülmesi *(tagşîş)* sonucunda akçanın değeri de çok düşmüş olduğundan, bu vergi ve gider artışlarının gerçek oranlarını bulmak için altın üzerinden hesaplamak gerekir. Gerçekten bir altın 1527'de 57, 1583'te 60, 1584'te 120 akçadır. Merkezî hazinenin yıllık geliri altın hesabı üzerinden şöyle bir gelişme gösterdi:[87]

Yılı	Milyon Altın
1527	5
1567	5.8
1597	2.5
1618	3
1653	4.2
1661	5

1590 yılından sonra hazine daima büyük açıklar vermeye başladı. Bu dönemde avârız ve cizyenin artması ve bu vergilerin toplanması

86 Bütçe açıkları için bkz. A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985; Hadžibegić, Dzizya, 82-97; H. İnalcık, "Djizya," *EI²*, II, 562-566.

87 Bkz. Tabakoğlu, not 85.

sırasında kötüye kullanımı yüzünden reâyâ arasında hoşnutsuzluk, protesto olarak yerini yurdunu bırakıp kaçmalar yaygınlaştı.

Osmanlı maliyesini altüst eden bir olay da, gümüş akçanın tagşîşi, yani gümüş miktarının azaltılmasıdır. 1580'lerden itibaren Avrupa'dan sel gibi ucuz gümüşün gelmesi ve Avrupa kalp paralarının istilası bunun başlıca nedenidir. Osmanlı Devleti Avrupa'dan gümüş sağlamak için kendi millî para sistemini bırakıp her çeşit paranın girişini serbest bırakmıştı. Fakat görünüşü çekici kalp paralar piyasayı kaplayınca, gümüş miktarı itibarî değerinden yüksek olan akça, Gresham kanunu sonucu piyasadan kaçmaya başladı. Bunu fark eden maliye bu yüzden akçada gümüşü azletti ve *akça kesadına* böylece bir çare bulunmak istendi. Fakat bu da enflasyonu körükledi.[88]

Osmanlı parasında bu dönemdeki büyük dalgalanmalar, çeşitli biçimde yorumlanmıştır. Akçanın %100 değer kaybetmesi, Amerikan ucuz gümüşünün akını, (H. İnalcık 1951), nüfus ve talep artışı, mal darlığı veya devlet bütçesine para bulmak için *tagşîş* (Barkan 19.) Avrupa kalp paralarının piyasayı istilası ve akçanın ayarlanması zorunluluğu (İnalcık 1978, Kafadar 1991) ile açıklanmıştır. Aslında, bütün bu faktörler, para bunalımında birlikte etkin olmuştur. Bu durum, vergilerin ayarlanma yoluyla yükseltilmesi sonucunu getirdiği gibi, timar rejiminde de derin etkiler yapmıştır. Zira enflasyondan sonra timarları oluşturan vergiler artırılmadığı için sipahilerin timar gelir miktarı gerçekte küçülmüş, bunun üzerine sipahiler, seferden kaçmaya veya birtakım kanunsuz yenilikler (bid'atler) çıkararak reâyâdan türlü adlar altında para toplamaya ve böylece zararlarını gidermeye çalışmışlardır.[89] Bu dönemde İstanbul'da sık sık görülen yeniçeri ayaklanmaları akçadaki kararsızlık ve geçim sıkıntısıyla doğrudan ilgilidir.

Bu şiddetli sosyal, askerî ve mali sarsıntılar sonucu 17. yüzyılda artık Osmanlı Devleti 16. yüzyıldaki konumunda değildir. Osmanlı tarihinin birinci klasik dönemi böylece kapanmış olmaktadır. Artık Ortaçağın ekonomik ve mali koşullarından doğmuş olan timar rejimi çökmüş, yerini ateşli silahlarla donatılmış bir ücretli ordu almış keza aynî vergi sistemi yerine daha çok nakdî vergilere dayanan bir maliye ve bir merkezî hazine gelmiştir. Osmanlı akçası yerine Batı Avrupa paraları, özellikle

88 Bkz. H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti," 656-661; *idem*, "The Impact of the Annales," 95-96; Ö.L. Barkan, "Price Revolution," *IJMES*.

89 Halil Sahillioğlu, ibid.

İspanyol realleri (*riyal*) ve Hollanda riksdalleri (*esedi guruş*) hâkim olmuş ve Osmanlı ekonomisi zamanla Avrupa merkantilist sistemine tâbi bir ekonomi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti uzun ve pahalı savaşların ve Anadolu'daki yıkıcı kargaşalıkların yükü altında ezilmiş, kaynaklarını tüketmiş, yeni koşullara elverişili bir uyum için gerekli maddî ve manevî ögelerden yoksun olduğu için gerçek bir reform yapamamış ancak çökmüş bir Ortaçağ imparatorluğu halinde hayatını sürdürebilmiştir. Bu durum 18. yüzyılda gerçek bir feodalleşmeyle sonuçlanacaktır. Bununla beraber son incelemeler gösretmiştir ki mutlak bir inhitat/çöküş yerine imparatorluk gerçekte yeni koşulların istediği önlemleri alarak uyum sağlamış ve daha üç yüzyıl süren yeni bir dengeyi meydana getirmiştir.

Merkeziyetçiliğin Zayıflaması, Âyân-ı Vilayet

Yeni dönemin en belirgin özelliklerinden biri, merkezî otoritenin zayıflamasının bir sonucu olarak yönetimde yerel güçlere vergi ve emniyet işlerinde yetki tanınmış olmasıdır. Anadolu'da Celâlîlere karşı gönderilen valiler ve adamları ve kapıkulu üyelerinin çeşitli bahanelerle reâyâdan âidât toplamaları maliye deyimiyle *tekâlif-i şakka* yeni dönemin getirdiği veya yaygınlaştırdığı bir yöntemdi. Onların zorbalığı karşısında hükümet yerel halkın silahlanıp karşı koymasını onaylamak gereksinimini duydu.[90] 1601'de Serdar Mehmed Paşa zorbalara hadlerini bildirmek için *âyân-ı vilayet*ten *serdar*lar atadı ve onların yardımıyla köylerde *yiğit-başı*lar emrinde halkın örgütlenmesine izin verdi. Bu belge âyânı şöyle tanımlamaktaydı: "Vilayetten yarar ve nâmdar ve müstakîm ve mütemevvîl (paralı) ve halk arasında sözü ve kelimâtı dinlenür kimesneler". 17. yüzyılda Evliyâ Çelebi, Rumeli şehirlerindeki âyânı üç kategoriye ayırmaktadır: Şehrin nüfûzlu zengin tüccarı, ileri gelen ulema ve kapıkulu garnizonlarının ağaları. İslimimye'de "ekser âyân-ı vilayetin ticareti" tüfenk, kebe ve renkli velenseler işlemekti.

Halk arasında ileri gelen ve sözü geçen kişiler Yakındoğu devletlerinde Ortaçağlardan beri halk ile hükümet arasında aracı sayılmışlardır. Anadolu Selçukluları'nda vergi yazılmasında ve ahali arasında yükümlülüklerin belirlenmesinde âyân denilen kişiler rol oynamaktaydılar. Osmanlı döneminde şehirlerde ilk zamanlardan başlayarak merkezî yönetim âyân ve esnafı daima halk ile yönetim arasında aracı

90 Ayan için bkz., *Devlet-i 'Aliyye*, IV.

olarak kabul etmiştir. Yalnız Müslümanlar arasında değil, Hristiyanlar arasında da zengin, sözü geçer kişiler veya papazlar yerel cemâatin hükümet karşısında temsilcisi sayılmışlardır. İşte bu grup, 16. yüzyıldan sonra merkezî otorite ve kontrol zayıfladığı zaman yeni koşullar altında eyâletlerde gittikçe daha büyük bir önem kazanmış. Devlet reâyâyı ve her türlü vergi kaynaklarını korumak kaygısıyla bunlara düzenin ve emniyetin korunması, vergi hatta asker toplama işlerinde geniş yetkiler tanımaya başlamış ve sonuçta 18. yüzyılda yerel yönetim büsbütün bunların eline geçmiştir. O zaman her kazada halkın seçtiği ve yerel hükümet otoritesinin onayladığı bir âyânın varlığı gerekli sayılmıştır. Müslümanlar arasında *âyân* ve *eşraf*, Hristiyanlar arasında *knez*, *kocabaşı* ve *çorbacılar* ile Ortodoks ruhbanı eyaletlerde ön plana çıkaran koşulları daha yakından inceleyelim.

Önce, halk zorbalara karşı uğraşı veren yerel, sözü geçer kişilerin himayesini aramaktan başka çare göremiyordu. Öte yandan bu âyân ve eşrafın çoğu, öteden beri halka tarım için veya vergisini ödemek için borç para veren, tefecilik yapan kimselerdi. Yeni dönemde *avârız ve cizye* gibi nakdî vergilerin oranı yükselince, halkın bunlara bağımlılığı kuvvetlendi. Aslında her kazaya toptan belirlenen *avârız* vergisini halk arasında herkesin durumuna göre dağıtma ve toplama görevi yerel kadı başkanlığında o kazanın âyân ve eşrafına verilmişti. Hükümet böylece, âyânın kişiliğinde verginin toplanmasını garanti etmiş oluyordu. Bu işlerde öteden beri hükümet adına düzenleyici rol oynayan kadıların nüfuz ve yetkileri, gittikçe yerel âyân elinde toplandı. Zaten, yeni dönemde kadıların görev süresi çok kısaltılmıştı (iki yıldan daha az), sekban askeri toplamak için alınan *sekban akçası*, şimdi *avârız* vergileri arasında idi ve âyân aracılığıyla toplanırdı. Gelen hükümet memurları ve yerel asker için toplanan âidât ve yerel giderlerin[91] saptanması işi de, kadı başkanlığında toplanan yerel âyân ve eşraf meclisinin görevleri arasındaydı (eşraf deyimi, daha çok din adamı âyân için kullanılan bir deyimdir).

Yeni dönemde gittikçe daha geniş bir şekilde uygulanmaya başlayan *maktu* ve *iltizâm* yöntemleri de[92] yerel âyân ve esnafın rolünü arttırmaya yardım etmiştir. Vergi iltizâmı, âyânın nüfuz ve servetinin temel araçlarından biri haline gelmişti. Devlet mîrî toprakların vergi gelirini öteden

91 Bu gibi vergiler üzerinde bkz. Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri.*

92 15. yüzyılda *iltizam (mukataa)* hakkında bkz., R. Anhegger-H. İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî*, Ankara 1956.

beri iltizâm yöntemiyle toplardı. Yeni rejimde, uzun savaşlar ve mali sıkıntılar sonucunda, devler mültezimlere gittikçe daha geniş yetkiler tanımaya başladı. Hazineye ait gelir kaynakları, *mukataat*, mültezimlere hayat boyunca, hatta çocuklarına geçmek üzere ırsî verilmeye başlandı. Bu yolla, çıplak mülkiyeti, daima devlete ait sayılmakla beraber, *mîrî* topraklar gerçekte büyük arazi halinde yerel âyân ve eşraf eline düştü.[93] 19. yüzyılda Balkanlar'da köylü hareketleri, devlet topraklarını ağaların elinden alma amacını güdecektir. Bu dönemde yerel knezler, kocabaşı ve çorbacılar birçok yerlerde köylünün başına geçmiş, dışarıdaki ihtilâlci komitecilerle bir bağlantı halkası oluşturmuşlardır.

Yalnız doğrudan doğruya merkezî hazine elindeki toprakların, yani *mukataaların* değil, aynı zamanda paşaların ve beylerin veya şehir ve kasabalarda oturan her çeşit dirlik sahiplerinin gelirleri de *iltizâm* yöntemiyle toplanırdı. Büyük mültezimler, iltizâmı parçalar halinde daha küçük yerel mültezimlere iltizama verirlerdi. Bunlar ise, genellikle yerli âyânlardandılar.

Yeni dönemde genişleyen bir idare yöntemi de, hükümetin vergi gelirini garanti etmek üzere valiliklerin iltizamla verilmesidir. Bu yönteme göre, vali her yıl hazineye o vilayetin vergi geliri olarak, giderler çıktıktan sonra kararlaştırılmış bir para *(bedel)* ödemeyi garanti etmekteydi. Valiler, çoğu zaman, bu gelirlerin tahsilini yerel âyâna iltizâma verirlerdi. Birçok âyân, *voyvoda* veya *müsellem* adı altında valilerin vekili olarak hizmet ederler, gerçekte yönetimi ellerinde bulundururlardı. Kadıların da, kendi kaza bölgelerinde yerel mahkemeleri naiblere iltizâmla sattıklarını biliyoruz.

Maktû' (kesim) yöntemine gelince, bu, bir bölgenin vergi geliri için, yerel topluluğun temsilcilerle maliye arasında belli (maktua') bir miktar üzerinde anlaşmaya varılmasından ibarettir. Bu yöntem, vergi gelirini garanti ediyor, aynı zamanda reâyâyı mültezim veya tahsildârın kötü davranışlarından koruyordu. Hükümet, birçok yerlerde, reâyânın bu yöntem için isteklerini bu gibi kaygılarla onaylamıştır. Eskiden pek seyrek durumlarda bu koşullarda yürürlükte olan bu yöntem, gittikçe yayıldı. Rumeli'de özellikle cizye toplanmasında uygulandı. Böylece Ortodoks ruhban, knezler, kocabaşlar, halkın temsilcileri olarak, gerek hükümet gerek halk karşısında yerel otorite kazandılar. Zamanla bu yön-

93 CH. Gandev incelemesinde, L'Apparition des raports capitalistes dans L'economie rurale de la Bulgari edu Nord-Quest Au cours du XVIIIe, Sofia 1962.

tem, bölgenin idarî ve ekonomik özerkliğine yol açacaktır. Yunanlıların, kocabaşlardan kurulu *demogerentos* meclisleri, doğrudan doğruya *maktu'* sistemiyle ilgilidir. Âyân rejimi gibi *maktu'* sistemi de merkeziyetçiliğin gevşemesi hatta yerel özerkliğe yol açmasını sağlamıştır.

Osmanlılar öteden beri önemli şehirlere padişahın otoritesini yürütmek, şehri ve yerel düzeni korumak üzere yeniçeri garnizonları (büyük şehirlerde 500-600 kişi) yerleştirirlerdi. Yeniçeri gibi kapıkulu süvarileri de, ülkede yayılmış bulundukları için, bunların başında her bölgede *kethüdayeri* adı verilen bir komutan bulunurdu.[94] Bunlar, oradaki beylerbeyine veya sancak beyine bağlı değillerdi. *Padişah kulu* olarak onların birçok mali, kazaî ayrıcalıkları vardı. Kanunî döneminde şehzade ayaklanmalarından sonra yeniçeri ve sipahiler, özellikle Anadolu şehirlerinde, daha çok yayıldılar. Onların ayrıcalıklarını paylaşmak isteyen yerli askerî gruplar, aralarına giremedikleri zaman onlara karşı uğraşıya başlarlardı. İşte birçok şehirde bu kapıkulu kumandanları yerli âyân ve ulemayla birleşerek o yerde gerçek otoriteyi ellerine geçirdiler. Beylerbeyi ve adamlarına karşı gerçekten özerk, serbest yönetimler kurdular ve merkezden kopardıkları unvan ve ayrıcalıklarla bu otonomiyi meşrû ve kanunî bir hale getirdiler. Yeniçeriler, Kuzey Afrika vilayetleri, Bağdad gibi uzak eyaletlerde gerçekten bağımsız oligarşik yönetimler bile kurdular. Bosna gibi sınır vilayetlerinde âyânla birleşerek muhtar yönetimler oluşturdular ve bunun için sultanın şehre vermiş olduğu eski vergi bağışıklık belgelerinden yararlandılar.[95] Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehirlerinde yeniçeri ve sipahi şefleri, iltizâm ve mukataalar satın aldılar veya zorbalıkla birer kudretli âyân durumuna geldiler. 18. yüzyılda bu bölgelerde onların yerel egemenliği ellerinde tutan gerçek hanedanlar kurduklarını biliyoruz. Hatta bazıları, halkı arkalarına alarak Bâb-ı Âlî'yi, paşalık ve vezirlik unvanlarıyla valilik vermeye bile zorladılar.

Âyân, yalnız vergi toplama, yerel düzen ve güvenliğin sağlanması işlerinde değil, 17. yüzyıldan başlayarak, devlet adına bölgelerinde asker toplama ve bu askere kumanda etme yetkilerini de aldılar. Böylece, onların bazen paşaların *kapı* kuvvetlerinden daha büyük kuvvetlere sahip olduklarını, padişahın seferlerine bu küçük ordularla katıldıklarını

---

94 17. Yüzyıl ortalarında Evliyâ Çelebi, yalnız şehirlerde değil, ufak kasabalarda dahi *yeniçeri serdarı*, *yeniçeri yasakcısı* ve *sipahi kethüdayeri* gibi kapı-kullarını buldu: bunlardan bazıları çok nüfuzlu ve zengin idiler; Bosna'daki yerel otoriteler için bkz. Sućeska, "Die örtlichen Vervitungsorgane des Osmanischen Reiches bis Ende des 17 Jh.," *Zeitschrift für Balkanologie*, I (1963) s. 153-181

95 M. Hadzijahić, "Die privilegierten städte.....," *Südost Forschungen*, XX, 1961, s. 130-158

görmekteyiz. Bundan sonra, bu güçlü hanedan kurucuları (Tepedelenli Ali Paşa, Karaosmanoğulları gibi) yerel temsilcileri ve âyânı kendi kontrolleri altına soktular.[96] Devlete ait belli başlı yetkilerin miras yoluyla babadan oğula geçmesini sağlayarak gerçek feodal beyler durumuna geldiler. Devlet ajanları, hatta valiler onlarsız ne asker ne vergi toplayacak güce sahip değillerdi. 18. yüzyılın ikinci yarısında hanedanların ortaya çıkması âyân rejiminde son gelişme dönemini simgeler ve feodalleşme böylece tam sonucuna ulaşmış sayılabilir. 1807'de Ruscuk âyânı Alemdar Mustafa'nın İstanbul'da veziriazam sıfatıyla diktatörlüğü döneminde âyân ve hanedanlar doğrudan doğruya imparatorluğa egemen oldular.[97] Padişaha imzalattıkları bir belge, *sened-i ittifak* ile eyaletlerde egemenliklerine hukûkî bir temel sağlamaya kalkıştılar.

Merkeziyetçi Bürokrasinin Canlanması: Tanzimat ve Reaksiyon

Âyâna karşı II. Mahmud'un 1815'ten başlayarak, güçlü bir uğraşıya girdiğini görüyoruz. Bu sultan, merkezî hükümet emrindeki orduyu yeniden düzenleyip güçlendirdi, Avrupa'dan aldığı modern silahlarla, üstün bir kuvvet meydana getirdi ve böylece merkezî mutlak padişah otoritesini yeniden canlandırdı. Reformun ana amacı, merkezî devlet otoritesini yeniden kurmaktı. Yunanlıların ayaklanması ve bağımsız Yunan Devleti'nin kuruluşu (1830), imparatorluk yöneticilerine, devleti batılılaştırma ve Batılı devletler topluluğuna sokmanın kesin bir gereklilik olduğunu anlattı. *Gülhane Hatt-ı Hümâyunu* (1839), kanunlarda ve yönetimde modern Batı devlet ilkelerini getirmeye çalışıyordu.[98] Bu

96 Hânedânlar hakkında bkz. Ç. Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhanda Eşkiyalık*; Bosna'daki ırsî büyük âyân aileleri için bkz. H. Kreševljaković, *Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954, Y. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977; S. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Selim III, 1789-1807*, 1971; H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration." In *Studies in Eighteenth Century Islamic History, Papers on Islamic History*, volume 4, ed. Thomas Naff and Roger Owen, 1977, 27-52.

97 Alemdâr hakkında bkz. A. F. Miller, *Moustafa Pacha Bairakdar*, Moscou-Leningrad 1947 (Rusca); I. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942; H. İnalcık, "Traditional Society in Turkey," *Political Modernization in Japan and Turkey*, yay. R. E. ward ve D.A. Rustow, Princeton 1964, 42-63; idem, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu," *Belleten*, XXVIII, 603-622.

98 Tanzimat dönemi üzerinde başlıca, *Tanzimat I*, İstanbul 1940; R. H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963; R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore 1963; H. İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler," *Belleten*, XXVIII, 623-690; en önemli kaynaklardan

dönemde merkeziyetçi bürokrasi güçlendi ve yönetimi tam kontrolü altına aldı. Bununla beraber bu köklü reform hareketlerine karşı âyân, eyalerlerde toprağa ve yerel yönetimlere egemenliğini sürdürmeyi başardı. II. Mahmud, ancak siyasi otoritesi için en tehlikeli hanedanları ve büyük âyâru ortadan kaldırabilmişti. Merkezî bürokrasi, *Tanzimat* reformuyla (1839-1876) onların yerel güçlerini kırmaya boşuna çalıştı. Âyân, *Tanzimat*'la kurulan sancak ve kaza meclislerinde egemen durumdaydılar. Sonra 1876 *Meclis-i Mebûsân*'ında dahi eyâletlerden gelen âyân ve eşraf egemen oldu. *Tanzimat*, Müslim ve Gayrimüslim reâyâ yığınlarını bu âyâna karşı korumak ve yeni bir *Osmanlılık* kavramıyla onları kazanmak amacını güttü. Böylece dışarıdan gelen milliyetçi kışkırtmalardan da reâyânın korunabileceği sanılıyordu. Tanzimat, Rumeli'de reâyânın yerel âyâna karşı yüreklenmesini ve direnişini sağlamıştır. Tanzimatı'ın Gülhane'de ilânından hemen sonra Balkan reâyâsı arasında, vergilerin kaldırılacağı, devlet topraklarının köylüye dağıtılacağı söylentilerinin yayılması, merkezî yönetimi derinden kaygılandırdı.[99]

Batı devletlerinin, 19. yüzyılda baskı yoluyla kabul ettirdikleri fazlasıyla liberal bir ticaret rejimi[100] genelde imparatorluk ekonomisi için yıkıcı etkilerini hızla göstermiş, öte yandan Balkan ülkelerinde millî kurtuluş hareketlerini kuvvetle benimseyen bir orta sınıfın gelişmesine ve güçlenmesine, kuşkusuz, büyük ölçüde hizmet etmiştir.[101] Rumeli şehirlerinde, hükümetin vergi bağışıklıkları tanımış olduğu *Avrupa tüccarı* denilen grup, Avrupayla ticaret imtiyazını elde etmiş olan yerli

---

biri olarak Cevdet Paşa, *Tezakir*, yay. C. Baysun, Ankara, T.T.K. 1963; M. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK 1991; R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK 1954; M. Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria an Paletsine*, 1840-1861, Oxford 1968; *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1987.

99 H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943.

100 F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass. 1942; C. Hamlin, *Among the Turks*, New York 1878; M. Kütükoğlu, *Türk İngiliz İktisadî Münasebetleri*, İstanbul 1976; V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları*, Ankara 1970, Ch. Issawi, *The Economic History of Turkey*, 1800-1914, Chicago 1980.

101 V. Paskaleva, "Les relations commerciales des contrées avec les pays occidentaux et la Russie au cours de la première moitié du XIXe siècle," *Etudes Historiques*, Balkan milliyetçiliği üzerinde, D. Djordjevic, *Revolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914*, Belgrad, 1965; Ch. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism, 1879-1880*, Berkeley 1958; H. Šabanović, *Turski Izvori o srpskoj revoluciji 1804, 1, 1789-1804*, Belgrad 1956; T. Stoianovich, *The Social Foundations of Balkan Politics, 1750-1941*, Berkeley 1963, St. Fischer-Galati, "The Peasantry as a Revolutionary Force in the Balkans," *Journal of Central European Affairs*, XXIII-1, 1963; N. Svoronos, *Histoire de la Grèce Modern*, Paris 1953.

Hristiyanlardan oluşuyordu.[102] *Tanzimat* yönetiminin, eşitliğe dayanan bir *Osmanlı vatanı* ve Osmanlılık düşüncesi sonunda tümüyle başarısızlığa uğramıştır. II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde, şeriatçılığın Panislamizm'in egemen olması, Tanzimat'ın başarısızlığına karşı Türk-Müslüman halkın bir tepkisini dile getirmektedir.[103] Bu dönemde dış politikada hükümet, Batılı devletleri bırakıp Alman kayserliğine döndü. İmparatorluk hükümeti, yalnız geçmişin bıraktığı bir sosyal düzenin düzeltilmesinin mümkün olmayan sonuçlarına karşı değil, aynı zamanda Rus çarlarının ve Habsburgların askerî emperyalizmi ve Batılı büyük devletlerin kapitülasyonlarla garanti edilen ekonomik emperyalizmine karşı ümitsiz bir uğraşı vermek zorunda kalmıştır.[104]

Türkiye Cumhuriyeti

Cumhuriyet dönemini, halk partisi resmî yorumundan bağımsız olarak inceleme zamanı gelmiştir. Cumhuriyet dönemi ideolojisi, Osmanlı tarihinde birbirini izlediğini düşündüğümüz iki temel politikadan batılılaşmayı ve din-devlet ayrımını simgeleyen hareketin radikal ifadesidir. Cumhuriyet'in kurucuları, *Tanzimat* dönemi hedeflerini ve politikasını, bütün radikal lojik sonuçlarıyla bir devrim felsefesi haline getirmiş, Tanzimat'ı büyük Fransız Devrimi ideolojisiyle yoğurarak onu Türk toplumu için bir 'inkılâp' devrim yapmıştır. 16. yüzyıl sonlarına kadar olduğu ve *Tanzimat*'ın benimsediği gibi, Cumhuriyetçiler de işleri şeriattan bağımsız olarak kendi dünyasal amaçlarına göre idare edilsin, diyorlardı. Türk tarihinde bu köklü gelenek Batı'nın *laiklik* felsefesiyle yoğrulup bir modernleşme ideolojisi olarak ortaya kondu. Cumhuriyet döneminde bütün *inkılâp*ların hareket noktası ve temel prensibi bu olmuştur. İnkılâp ve modernleşmeye, Avrupa toplumları dâhil bütün dünya toplumları için süregelen bir süreç olarak her yerde rastlanır. Bugün Fransa'da tutucular ve 'geri kalmışlar' yanında ilericiliği temsil edenler

102 M. Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde (1808-1939) *Avrupa* ve *Hayriye Tüccarı*," *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara 1980.

103 J. Landau, *Panislamism*, Cevdet Paşa, *Tezakir*, A. Midhat, *Üss-i İnkılab*.

104 Bu dönem üzerinde bkz. Y. H. Bayur, *Türk İnkılab Tarihi, I,III*, Ankara: TTK 1940-1957; V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları*; O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara 1982; Ş. Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism*, Cambridge; CUP 1987; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*.

arasında sürekli bir çatışma görebiliriz. Osmanlı ve Türk tarihinde de en eski çağlardan beri bu karşıtlık izlenebilir.

İlericilik, *batılılaşma* olarak bağımsızlık savaşı çıkmadan önce de, Mustafa Kemal nesli düşünürleri ve aydın gençleri tarafından tartışılmıştır. Batılılaşma, *laikleşme* ilkeleri, o zamanlar Doktor Abdullah Cevdet, Celal Nuri gibi düşünürler tarafından kuvvetle ortaya atılmış bulunuyordu. Ancak 1919'da, bizzat Türk milletinin ve vatanın varlığı, Avrupa devletlerinin desteklediği Yunan saldırısıyla tehlike altına girince, Türk milleti, köylüsü ve kentlisiyle, bir varlık mücadelesine girdi. Sivil-askerî bürokratlar milletçe direnişin başına geçti ve onun simgesi oldu. Sonsuz bir *'charisma'* kazanmış olan Çanakkale kahramanını başlarına alan ilerici gençler, vatan ve milletin kurtarıcısı durumuna geldiler. Zaferden sonra sular durulunca, 1924'te, yüz yıllık çetin sorun, tekrar su yüzüne çıktı. O zaman şeriatı temsil eden hocalarla ilerici bürokratlar, milletin öncülüğünü almak için davalarını savunma durumuna geçtiler. O tarihte, *Büyük Millet Meclisi* seçimlerinde, Cumhuriyet Halk Partisi'ni kuran Gâzi Mustafa Kemal, bütün yurdu dolaşarak kendi ilerici programını savundu. Savaş meydanında olduğu gibi, siyasette de, yılmaz, yorulmaz, radikal bir stratejist olduğunu ispatladı. O, Türk milletinin gerçek kurtuluşu için radikal batılılaşmayı bir ana hedef olarak göstermekteydi. 'Vatanın kurtuluş'u adına inanmış bir stratejist olarak, iktidarı elinden bırakmamak için bütün kozlarını kullandı. Gerektiğinde güç ve tehdit yoluna giderek, milletin kurtuluşu ve geleceği adına, genç aydınların ilerici programlarını egemen yaptı. Gâzi'nin kullandığı siyasi taktik şuydu: Bağımsızlık savaşını *Büyük Millet Meclisi*'nde simgeleşen *millî irade* ile başarmıştır. O, daima saltanat yerine millî iradeyi koymaktaydı ve bütün siyasi girişimlerini o prensipe dayandırmaktaydı. Daima, millî iradenin egemenliğini ileri sürüyor ve diyordu ki: Millet, savaş meydanında savaşı kazandı, fakat dünya ileri milletleri, batılı milletler arasında Türk milletinin eşit yerini bulması için, bir *modernleşme savaşı* olarak savaşı sürdürmek gereklidir. Bu savaşın önderi de tabiatıyla kendisi olacaktı. Atatürk'ün politikasında, 19. yüzyıl Osmanlı felaketlerinin öğrettiği pratik bir gerçek vardır. Türk milleti, gazâ ve haçlı döneminin Osmanlı mirasından kurtulmalıdır. Osmanlı'yı Türkle aynı tutan Batı, Türklere hayat hakkı tanımaz. Tarihin içinden gelen bir taassupla Türk milletini yok etmek ister. Onun için Avrupa karşısında yeni Türk devletinin Osmanlı ile onun temel inanç politikasıyla ilişkisi kalmadığını

göstermek gerektir. Bizans'ı canlandırmak isteyen Yunanlı, Avrupa'yı arkasına alarak daima bu haçlı anlayışından yararlanmak istemiştir. Atatürk, tarihten gelen bir bilinçle, yeni Türk devletinin geleceği için *tam bir Avrupalı devlet ve millet olmayı bir ölüm kalım gereği* gibi ortaya koymuştur. Bunun için 'inkılâp'lar yapacaktır. Buna karşı olanları millî iradeyle, *Büyük Millet Meclisi*'nin kararlarıyla bertaraf edecektir. Açıkça bellidir ki, bütün sorun, *Büyük Millet Meclisi*'nde inkılapları onaylayacak çoğunluğu sağlamaktır. O, bütün politik manevralarında *millî irade*yi öne koymakla büyük bir siyaset stratejisti olduğunu da ispatlamıştır. İlk meclislerde tutucuların güçlü bir muhalefet grubu vardı. Bundan başka, Atatürk ile o ana kadar canla başla, birlikte çalışan aydın bürokratlar arasında da muhalefete geçenler oldu. Onlar kurtuluş ve modernleşmenin gereğini kabul ettikleri gibi, şimdi *millî irade*nin egemenliği adına millî şefe karşı mecliste muhalefette kaldıklarını öne sürüyorlardı. Böylece ilk meclislere bu üç akım hâkim oldu.

Bütün bu karşıt politik akımlar, *Hilâfet* sorununda kesin bir karşılaşma noktasına ulaştı. Bağımsızlık savaşı sonunda *millî irade* son lojik amacına varmış ve Cumhuriyet ilân edilmişti; saltanat ortadan kalkmıştı; fakat Türk milletinin dinî vicdanını temsil etmek durumunda olan *Hilâfet* 'inkılapçı'lar karşısında güçlü bir cephe meydana getirmişti. İşte, o zaman Mustafa Kemal-İnönü grubu, Türk milletinin geleceği adına, devrim yöntemlerine başvurdular. 1927'de Gâzi, *büyük Nutuk* ile partisi ve millet önünde, radikal 'inkılâpçı' grubun ve onun siyasi tekelinin savunmasını yaptı. Halk partisi, mecliste tek parti olarak mutlak egemenliği elinde tuttu. Böylece, şimdi radikal 'inkılapçı'lar, milletin Batılılaşma ile kurtuluşu simgesini kullandılar ve tüm iktidarı bu inkılâp politikası adına benimsediler. Arkasından gelen inkılâplar, bir bakıma bu iktidar ideolojisinin lojik amaçları ve araçlarıydı. Politika ve 'inkılâp', biri ötekini meşrûlaştıran bir diyalektik olarak kullanıldı. Bu da siyaset hayatında tamamıyla normal bir yoldu. Gâzi, Türk milleti için tek yükselme yolunu, tümüyle batılılaşma, Avrupalılaşma, tam bir modernizasyon felsefesinde görüyordu. O andan başlayarak, Cumhuriyet'in politik yaşamında üç ana akım ortaya çıkmıştır: Tek parti yerine *millî irade*yi, başka deyimle demokrasiyi, gerçekten egemen kılmak isteyen akım, bu akım içinde meclis ve *millî irade* yolu ile tutucu-gelenekçi politikayı egemen kılmak isteyen modernleşme ideolojisi etrafında toplananlar. 1930-1945 döneminde iktidarda bulunanların, parti ve hükümette ödev alanların biyog-

rafileri incelendiğinde, onların hepsinin 1924'te Hilâfet'in kaldırılması uğraşısında Mustafa Kemal ve İnönü'ye sadık kalanlar olduğu görülür.

Gâzi 1930'dan sonra, daha kapsamlı bir inkılâp hareketini sosyal ve kültürel 'inkılâbı' başlattı. Amaç, Türk halkını, bir *cemaat* halinden bir *millet* haline getirmekti. Bunun için bu yıllarda, bütün dikkat ve enerjisini *tarih* ve *dil* devrimleri üzerinde topladı. O zaman tarih ve dil 'inkılâbı', Türk toplumu için millet yaratmanın, bir *millî kültür ve millî ideoloji yolu ile milletleşmenin* ana yolu olarak benimsenmiştir. Gâzi, pratik bir stratejist olarak biliyordu ki, millî bilinç ortak bir dil ve tarih bilinciyle yaratılacak, din ve etnik ayrılıklar bu bilinçle silinecek ve batı anlamında gerçek bir Türk milleti ortaya çıkacaktır. Türk milletinin atası Atatürk'ün bütün siyasi hayatında varmak istediği gerçek, en temelli inkılâp ideolojisi bu yeni dünya görüşünde düğümlenmektedir. O, terbiye sistemi yoluyla bu ideolojiyi genç nesillere sindirerek yeni genç Türk milletini gerçekleştireceğine inanıyordu. Bu amaçla, *Tevhîd-i Tedrîsât* kanunu çıkarıldı ve memlekette tüm terbiye kurulları bu ideolojinin aracı haline getirildi. Böylece, bugün siyasi hayatımızda politikanın daima ele aldığı Dil ve Tarih Kurumları Atatürk 'inkılâbı'nın temel kurumları olarak ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyet tarihinde, dünya ölçüsünde iki büyük sarsıntı, Atatürk ve inkılâp grubu karşısındaki gruba karşıt siyasi akımlara güç kazandırmıştır. Bunlar, ilkin 1930 dünya ekonomi bunalımı, sonra II. Dünya Savaşı'dır. Bu iki sarsıntı, 'inkılâp' ve radikal modernleşme felsefesini bir kuruluş ve yükselme ideolojisi olarak öne sürenlere karşı güveni sarsmış, Cumhuriyet tarihinde iki temelli dönüm noktasını oluşturmuştur. 1930'da Serbest Fırka'nın başarısızlıkla çökmesinden sonra, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana muhalefetin Demokrat Parti çatısı altında örgütlenmesi ve iktidara gelmesi *Halk Partisi* tekelini yıkmış ve Türkiye çok partili döneme girmiştir. 'İnkılâp' adına ondan sonra da, askerî devrimler biçiminde kendini gösteren Halk Partisi ideolojisi, Cumhuriyet tarihinin günümüze kadar süren politik çalkanışlarını noktalamaktadır. Çok partili dönemde, Atatürk'ün millî radikalizmini aşan başka bir radikal akım siyaset sahnesine gürültüyle çıkmıştır. Bu akım, *sosyal adalet* konularını benimseyen, aşırı dalında, devrimci *Marksizm*'i bayrak yapan bir harekettir ve kuşkusuz Türk toplumunun çoğulcu bir toplum halinde gelişmesinin ortaya çıkardığı ekonomik ve sosyal çatışmaları simgelemektedir. Bugün, Türkiye bu çalkantılardan kurtulma, dengeli ve

çoğulcu bir toplumun normal, siyasi hayatına girme çabası içindedir. Dış politikada bugün, Türkiye, Avrupa'nın 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni vesayet altında tutmaya çalışan Ortadoğu Meselesi çerçevesinde haçlı-emperyalist politikasını, Avrupa ile bütünleşerek nötralize etme çabası içindedir. Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu içinde millî hareketleri kendi vesayet politikası için kullanma alışkanlığından vazgeçememektedir. Atatürk'ün özlediği modern, millî devletin tam anlamıyla kurulmuş olması, kuşkusuz bu durumu önleyebilirdi.

IV. BÖLÜM

OSMANLI TARİHİ

CHİCAGO ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ'NDE 1972-1986 DÖNEMİNDE VERİLEN DERS ÖZETLERİ

II. Murad Dönemi (1421-1451) ve Kalkınma

Çelebi Mehmed (1402-1421) döneminde *Fetret*, Osmanlı Devleti'nin parçalanma ve iç uğraşı bunalımı onun ölümünden sonra II. Murad'ın ilk zamanlarına, 1425'e kadar sürmüştür. II. Murad'ın Bursa'da tahta çıkması üzerine bir iç savaş patlak verdi. 1421-1423 yıllarında bu iç savaş yüzünden devletin Rumeli'de Sırbistan, Eflak ve Bizans üzerinde egemenliği zayıflamış II. Murad, Çelebi Mehmed zamanında alınan toprakları geri vermek zorunda kalmıştı. Anadolu'da da aynı durum kendini gösterdi, Anadolu beyleri bağımsızlıklarını elde ettiler. Venedik, Selânik'i ele geçirip (1423), Macarlar, Sırbistan ve Eflak üzerinde nüfuzlarını artırdılar. İçeride genç sultan ile (o zaman 18 yaşında) Bizans'tan hareketle tekrar ortaya çıkan amcası Mustafa bir iç harbe sürüklendiler. Bu iç mücadele, Osmanlı Devleti içinde karşıt politik güçleri tanımak bakımından ilginçtir.

Murad'ın Bursa'da tahta çıkması sırasında onu destekleyen güçler; yeniçeriler ve halk üzerinde derin bir nüfuzu olan bir din ulusu, Emir Sultan Buharî idi. II. Murad'ın başka bir avantajı, başlarında nüfuzlu Bayezid Paşa bulunan Amasya-Tokat ileri gelenlerinden aldığı destekti (onlar babasını da desteklemişlerdi). Bayezid Paşa'nın 1422'de Mustafa'ya karşı savaşta ortadan kalkmasından sonra nüfuzlu Çandarlı ailesi de sultan II. Murad'ı tutmuştur.

Çandarlılar Osmanlı Devleti içinde adeta aristokratik bir grup oluşturan nüfuzlu ailelerden Timurtaşoğulları'nı da Murad tarafına çekmeyi başardılar. Bununla beraber, saltanatın Murad'da mı yoksa amcası Mustafa'da mı kalacağını belirleyen büyük askerî güç, Rumeli *uc* beyleri ve sipahileri olacaktır. Murad, *uc* beylerini, ancak 1422 kışında Ulubat Suyu üzerindeki karşılaşmada bazı vaatlerle kazanacaktır. Genç

sultan, Mihaloğlu'nu yanına getirtmiş ve ona devlet içinde üstün bir yetki tanımıştır. İki taraf da *uc* beylerini ve devlet içindeki öteki güçleri kendi yanlarına çekmek için büyük vaatlerde ve fedakârlıklarda bulunuyorlardı. Mihaloğlu, Murad'ın yanında önemli Rumeli Beylerbeyliği pâyesiyle bütün Rumeli kuvvetlerinin kumandanı yapılmıştı. Bu nüfuzlu *uc* beyinin Murad'ı tanıması üzerine öteki *uc* kuvvetleri de genç sultan tarafına döndüler. Mustafa'ya gelince o, Bizans'tan Gelibolu'ya gelmiş ve imparatora yaptığı vaatlerle Gelibolu'ya çıkmış, kendisini Trakya'daki Beyler ve asker tanımıştı. Başlangıçta, Rumeli beylerbeyi ve sipahileri de onun yanında yer almışlardı. Mustafa'nın esas kuvvetleri arasında yeniçerilerin uzlaşmaz rakibi Türkmen aslından *yayalar* ve yine Türk halkı arasından toplanan *azeb* askeri bulunuyordu. Amca ile yeğen arasındaki mücadele, devlet içinde rakip askerî, siyasi güçlerin bir uğraşısı niteliğini kazanmaktaydı. Her grup rakiplerden kendileri için büyük çıkarlar ve ayrıcalıklar sağlamaya çalışıyordu. Bu siyasi mücadelede ilk dönemin köklü aileleri: Evrenosoğulları, Timurtaşoğulları, Mihaloğulları, Çandarlılar atadan oğula bir çeşit Osmanlı aristokrasisini oluşturmuş ve siyasi gelişmelere yön vermekte kesin rol oynamışlardır. Bu arada dinî tarikatların ve onların tercihlerinin de önemli rol oynadığını unutmamak gerekir. II. Murad, sonraları Abdal-Kalenderî gruplarıyla sıkı ilgisi olan Hacıbayram tarikatını resmen tanıyarak, bu yolla büyük bir kesim halk tabakası arasında gücünü berkitmeye çalışacaktır.

İç savaşın patlak vermesiyle beraber dış güçler de, kendileri için çıkar sağlamak amacıyla harekete geçtiler. Bizans imparatoru II. Manuel, merkezî bir rol oynamaktaydı. Daha önce Çelebi Mehmed rakipleriyle savaşta üstünlüğünü ona borçluydu, imparator, Boğaz'dan geçişlerinde ona yardım ediyordu. Çelebi ölümünden önce imparatorla bir anlaşma yaptı: Ölümünde küçük oğulları Yusuf ve Mahmud İstanbul'a rehine gönderilecek, oğlu II. Murad, Edirne'de tahta geçecek, Bursa ile Anadolu küçük oğlu Mustafa'ya verilecekti. İmparator, İstanbul'da bulunan kardeşi Mustafa'nın serbest bırakılmayacağını vaat ederek, saltanatın Çelebi soyunda kalmasını garanti ediyordu. Edirne'de tahta geçecek olan II. Murad imparatora, kardeşlerinin masrafları için yılda belli bir para da ödeyecekti.

Fakat Murad, Bursa'da tahta çıkınca, kardeşlerini teslim etmeyerek muhafaza altında Tokat'a gönderdi. Bunun üzerine imparator II. Manuel, Limni'de sürgün bulunan Murad'ın amcası Mustafa'yı, bir antlaşma

yaparak Gelibolu önüne çıkardı (Eylül 1421). Anltaşmaya göre Mustafa, imparatora oğlunu rehin verecek, Gelibolu ile Anaroz'a kadar sahilleri ve Karadeniz'de Eflak hududuna kadar kıyı şehirlerini ve Teselya'yı imparatora teslim edecekti. Bu arada hemen belirtelim ki Teselya, güçlü Evrenosoğullar'ı elindeydi. Murad, karşı diplomasi kullanarak imparatoru Mustafa'dan ayırmaya çalıştı. Bütün önlemleri, 18 yaşındaki gençsultan değil, devlete tam anlamıyla egemen bulunan Bayezid Paşa yönetmekteydi. Bayezid Paşa, imparatora, ünlü Türk ailelerinden on iki çocuğu rehine vermeyi ve yüklüce bir para ödemeyi vaat ediyordu. İmparator, Boğaz'a egemen olduğu için, onun yardımını sağlamak hayati bir önem taşıyordu. Fakat Bizans, Mustafa'yı desteklemeye karar verdi. Bursa'da divanda Bayezid Paşa'nın rakipleri Çandarlı İbrahim ve Bursa şehrinin ileri gelen ahîlerinden Hacı İvaz Paşa'nın ısrarı ile Bayezid Paşa Edirne'ye gönderildi. Bayezid Paşa'ya karşı Edirne üzerine yürüyen Mustafa, Bayezid Paşa yanındaki Rumeli askerini kendi tarafına çekmeyi başardı. Gelip itaat eden Bayezid Paşa idam edildi. Şimdi Edirne'ye ve bütün Rumeli'ne Yıldırım Bayezid oğlu Mustafa hâkimdi. Bu güçlü duruma erişen Mustafa Çelebi, Gelibolu'yu söz verdiği halde imparatora teslim etmedi. Gelibolu ordunun Rumeli-Anadolu arasında geçişini kontrol ediyordu. Böyle bir hareket, kendisinin nüfuzunu sıfıra indirebilirdi. O zaman Bizans ile Murad arasında Çandarlı İbrahim'in girişimi ile diplomatik görüşmeler başladı. Çandarlı, iki şehzadenin ve Gelibolu'nun teslimi dışında, bütün istekleri kabul edilebileceğini söyledi. Fakat imparator, Gelibolu ve şehzadeler konusunda ısrar etti. Bu yüzden antlaşma yapılamadı ve imparator yine Mustafa tarafına döndü. Çok güçlü duruma gelen Mustafa o zaman Rumeli *uc* kuvvetleri yaya ve azeblerden kurulu ordusu ile boğazları serbestçe geçti ve Bursa üzerine yürüdü. Bu çok bunalımlı durum karşısında Çandarlı, Ulubat Suyu üzerindeki köprüyü yıktırarak Mustafa'yı öbür tarafta bıraktı. Irmağın iki yakasına yerleşen rakipler, şimdi türlü vaadlerle karşı taraftan yandaş sağlamaya çalışıyordu. Murad'ın yanında bulunan Mihaloğlu, gizlice *uc* beylerini kandırmayı başardı. Becerikli veziriazamın büyük bir başarısı da, enerjik Aydınoğlu Cüneyd Bey'i Mustafa'dan ayırmak oldu. Bütün bu bunalım sırasında atılgan kişiliği ile Aydınoğlu Cüneyd ön planda rol oynamıştır. Mustafa'nın veziri gibi hareket eden Cüneyd, İzmir beyliğini elde etmek için çalışıyordu. Onu buradan Sultan Çelebi Mehmed atmış, bunun üzerine Bizans'a sığınmıştı. Orada Mustafa ile sürgünde beraber

bulunuyordu. Ulubat önünde Çandarlı, ona İzmir beyliğini vererek kaçmasını sağladı. Böylece, en büyük yardımcılarından özellikle, *uc* beylerinin Murad'a katılmasıyla Rumeli kuvvetlerinden yoksun kalan Mustafa, kurtuluşu Rumeli'ye kaçmakta buldu. Askerin Mustafa'dan yüz çevirmesinde, onun imparator karşısında izlediği ezik politikası, başlıca rol oynamış görünmektedir. Mustafa'yı kovalayan II. Murad'ın ordusu, Çanakkale Boğazı'na geldi. Boğazı geçmek için Çandarlı, kıymetli bir müttefik bulmuştu. Foça Cenevizlileri ve buradaki Ceneviz podestası Giovanni Adorno Aydınoğulları'nın baskısı altında olduğu için Osmanlı Sultanının dostluğuna önem vermekteydi. Öbür yandan Ceneviz, burada zengin şap madenlerinin iltizamını elinde tutmaktaydı. Çandarlı, onun bu iltizamdan Osmanlı hazinesine borçlu olduğu parayı affetti. Murad'ın ordusu Boğaz'a geldiği zaman Adorno'nun gemilerini hazır buldu ve bu gemilerle ordusunu öbür yakaya geçirdi[1]. Çandarlı politikası Rumeli'de de Hristiyan haracgüzâr prensler arasında Murad'a yandaş bulmayı başardı.

Mustafa, Rumeli askerinin desteğini kaybettiği için Edirne'de tutunamadı, Eflak'a kaçmayı denedi ise de, İpsala'da yakalandı ve idam edildi (1422 kışı). Başka bir rivayete göre, Mustafa, Eflak'a oradan Kırım'a kaçmayı başarmıştır. İleride Rumeli'de ayaklanan Mustafa'nın Bayezid'in oğlu mu, yoksa onun adını kullanan Düzmece Mustafa mı olduğu, kesin olarak bilinmiyor. Fatih'e karşı bir saltanat *müddeisi* de Yıldırım Bayezid'in büyük oğlu Süleyman Çelebi'nin oğlu Orhan'dır. Süleyman Çelebi Edirne'de bir ara meşrû sultan olarak tanınmıştı. Ölümü (1411) üzerine Musa ve Mehmed Çelebiler taht için mücadeleye girişmişlerdir. Süleyman'ın oğlu Orhan, II. Murad zamanında Dobruca'da isyan çıkarmış fakat Şihabeddîn Paşa tarafından isyan bastırılmış, Orhan Bizans'a sığınmıştı. Sultan II. Mehmed tahta çıktığında İmparator Konstantin onu kullanarak Mehmed'i tehdit etti (1451). Fatih'in İstanbul kuşatmasında Orhan surlar üzerinde ona karşı savaştı. Fetih üzerine intihar ettiği veya yakalanıp idam edildiği rivayet olunur.

1 Tüm bu gelişmelere yakından tanık ve bilgi sahibi olan Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottaman Turks*, çev. H. J. Magoulias, Detroit 1975, 130-169.

II. Murad Döneminde Anadolu Beyleri

II. Murad, hem Rumeli hem Anadolu'da tek sultan olarak Osmanlı Devleti'ni yeniden birliğine kavuşturmuştu. Osmanlılar iç savaştan Bizans'ı sorumlu tuttular. Osmanlı ordusu Mustafa'yı bertaraf ettikten sonra doğru Bizans üzerine yürüdü (20 Haziran 1422). 1453 İstanbul kuşatmasından önce en ciddi Osmanlı kuşatmasıdır. Murad kuşatmayı kaldırdı (24 Ağustos 1402). Zira Anadolu'da bağımsız beylikler arasında Osmanlı gücünün yeniden kurulmasına engel olmak için bir ortak hareket kendini göstermişti. İç savaş, Fetret sırasında Germiyanoğlu (Düzmece) Mustafa tarafını tutmuştu. İç savaştan yararlanan Karamanoğlu, Hamideli (Isparta, Beyşehir vb.) topraklarını Osmanlılardan geri almıştı. Menteşeoğlu da baş kaldırarak bağımsız hale gelmişti. Aydınoğlu ve Saruhanoğluna gelince, onlar yalnız bağımsızlıklarını elde etmekle kalmayıp Osmanlılara karşı birtakım toprakları da ele geçirmişlerdi. Öte yandan Kastamonu beyi İsfendiyar Çelebi Mehmed'in himayesi altında Kastamonu beyliğinden ayırdığı Çankırı, Kalecik ve Tosya bölgesini yeniden işgal etmişti. Böylece II. Murad Bursa'da tahta geçtiği zaman Anadolu'da Osmanlı hudutları 1402'deki gibi ziyadesiyle küçülmüş durumdaydı. Murad amcası Mustafa'ya karşı yaptığı uğraşıda Anadolu beylerine karşı alttan alarak açık bir savaştan kaçındı ve onların ele geçirdiği yerleri tanıdı. Fakat rakibini bertaraf edip devletin bütün güçlerini kumandası altında toplayınca, bu beyler kaygıya düştüler ve toptan Anadolu'da direnmeye hazırlandılar. Ulubat'tan kaçtıktan sonra İzmir'de Aydın Beyliği'ni ele geçiren Cüneyd, bu beyler arasında Osmanlı'ya karşı bir koalisyon kurmaya çalışıyordu. Bizans diplomasisi de aynı faaliyetteydi. Bunlar Anadolu'da Murad'a karşı Osmanlı tahtı üzerinde yeni bir rakip bulmakta gecikmediler. Anadolu'da kardeşi küçük Mustafa'nın (o zaman 13 yaşında) lalası Şarabdâr İlyas Bey'i kandırarak, Bursa üzerine yürüdüler (Ağustos 1422). Küçük Mustafa'nın yanında Karaman ve Germiyan'dan önemli kuvvetler vardı. Haber üzerine Murad, İstanbul'a karşı son bir genel saldırıdan sonra ordunun büyük bir bölümüyle Anadolu'ya geçti. Murad'a karşı harekete geçenler arasında Kastamonu beyi İsfendiyar ve Eflak beyini de saymalıdır. Venedik ve Macaristan da tam bir saldırı için hazırlık içindeydiler. Böylece, 1422 Ağustos'unda, devlet, yeniden çok tehlikeli bir bunalımla karşı karşıya kalmıştı. İstanbul önünden ayrılan ordu İznik'te yerleşen Mustafa'ya karşı harekete geçti. Küçük Mustafa'nın lalası İlyas Bey'e Anadolu bey-

lerbeyliği verilerek kandırıldı. Yine kesin sonucu öncü kuvvetleriyle İznik'i ele geçiren Mihaloğlu aldı. Lalası tarafından teslim edilen küçük Mustafa idam edildi (20 Şubat 1423). II. Murad kumandası altındaki Osmanlı ordusu, hemen Anadolu beyleri üzerine yürüdü. İsfendiyar yenildi ve Osmanlı padişahının tabiliğini kabul etti. Karaman Bey ise Antalya kuşatmasında bir top güllesiyle hayatını kaybetti. Karaman'da çıkan iç savaş sonucunda Murad Karamanoğlu İbrahim Bey tarafını tutarak onu kendine bağladı ve Hamideli'ni yeniden Osmanlı ülkesine kattı. Bu bölge Osmanlı-Karaman savaşlarının daima ana nedeniydi. Fakat Batı Anadolu'da enerjik Cüneyd Bey, üzerine gönderilen Osmanlı beylerini yenmiş Bizans ve Venedik'le ilişki kurmuş, Murad'a karşı meydan okuyordu. Cüneyd'e karşı galebeyi, onun gibi devrin en seçkin kumandanlarından biri olan Anadolu beylerbeyi Hamza Bey sağlamıştır. Hamza Bey, bu dönemdeki birçok Osmanlı ricali gibi eski aristokratik bir Osmanlı ailesinden gelmekteydi. Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed dönemlerinde Ankara valisi olarak siyasi olaylarda önemli rol oynayan Ankara beyi Yakub Bey'in soyundan gelen Hamza Bey, Bursa ve İstanbul valilikleri gibi önemli mevkilerde bulunan ve II. Bayezid zamanında veziriazamlık için İshak Paşa'ya karşı rekabete soyunan Mustafa Paşa bu aristokratik aileden geleceklerdir. Ünlü tarihçi Tursun Bey, Hamza Bey'in oğludur. Hamza Bey, Cüneyd'i ortadan kaldırmakla ailesine, Osmanlı hanedanı yanında eskisinden güçlü bir nüfuz sağlamıştır. *İzmir fâtihi* olarak anılan Hamza Bey sonradan Selânik'in fethinde de başlıca rolü oynamıştır. Cüneyd'in ortadan kaldırılması 1425 yılına rastlar. Bu tarihle Küçük Mustafa'nın ortadan kaldırdığı 1423 yılından sonra iki yıl süresince Osmanlı Devleti başka cephelerde çok tehlikeli uğraşılar vermek zorunda kalmıştır.

Venedik ve Macaristan'ın Balkanlar'da İlerlemeleri

Osmanlı iç bunalımı sırasında Venedik ve Macaristan Osmanlılar aleyhine önemli başarılar sağlamışlardır. II. Murad İstanbul'u kuşatırken Selânik şehri de kuşatılmıştı. Ümitsiz durumda kalan imparator, Selânik'in Venedik idaresine verilmesini kabul etti (1423 yaz ayları). Selânik'i 1387-1389 uzun bir kuşatmadan sonra fetheden, 1394-1402 tarihlerinde doğrudan sıkı idareleri altına almış olan Osmanlılar, Ve-

nedik işgalini tanımadılar.[2] Venedik'e karşı savaş açtılar. Bu savaş, aynı zamanda Arnavutluk'ta ve Mora'da Osmanlılar ile Venediklileri karşı karşıya getiriyordu.

Yine Osmanlı iç savaşıyla ilgili olarak Macar kralı Sigismond'un Tuna üzerinde Osmanlılar aleyhine harekete geçtiğini görmekteyiz. 1421'den beri Eflak ve Sırbistan, Osmanlı nüfuzundan çıkmış, Macaristan'ın nüfuzu altına düşmüşlerdir. Osmanlılar Tuna üzerinde gerileme halindeydi. Haçlı seferlerinin öncüsü olan bu iki büyük devletin (Venedik ve Macaristan) saldırgan politikaları Osmanlı Devleti'ni güç duruma sokuyordu. Ekim ayında Macarlar ve Venedikliler arasında bir saldırı için ittifak görüşmeleri başladı. Cüneyd'in ortadan kaldırılmasından sonra Anadolu'da durumunu düzelten Osmanlılar, gerek Venedik'e gerekse Macaristan'a karşı daha baskın bir politika gütmeye başladılar. *Uc* kuvvetleri bu saldırgan politikada yeniden önemli rollerini almışlardı. 1427'de Sırp despotu Stefan Lazareviç'in ölümü ve taht mücadelesinin patlak vermesi üzerine Sırbistan üzerinde Macar-Osmanlı rekabeti en şiddetli noktaya erişti. Macar kralı gelip Belgrad'ı aldı ve Golubac (Güvercinlik) Kalesi'ni kuşattı. Rumeli beylerinin başarılı saldırısı üzerine Macar ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Bu başarı üzerine yeni Sırp despotu Georg Brankoviç (Osmanlıların Vılkoğlu olarak isimlendirdikleri despot) padişaha boyun eğerek kızı Mara'yı sultana zevce olarak vermeyi kabul etti.[3] Osmanlılar Eflak'ta da Macarları gerilettiler ve Eflak voyvodasını padişahın hükmü altına soktular. Kral, üç yıllık bir ateşkes antlaşması imzalamak zorunda kaldı (1428). Osmanlılar batı uclarındaki bu uğraşı sırasında Bosna'yı da harac verir bir bağımlı devlet durumuna soktular. Böylece, Anadolu'da olduğu gibi Rumeli'de de Osmanlı hâkimiyeti eskisi gibi yeniden kurulmuş oluyordu. Fakat Selânik'i bırakmak istemeyen Venedik, her tarafta karşı koymaktaydı. Sonunda yalnız kalan Venedik padişaha yıllık harac ödeyerek Selânik'i elinde tutmak girişiminde bulundu. Bu sırada Osmanlı Devleti doğudan Timur zamanını hatırlatan büyük bir tehlike altına düşmüş bulunuyordu.

Timur'un oğlu Şahruh (1404-1447) Osmanlı sultanlarının Anadolu'da Timur'un kurmuş olduğu statüyü ortadan kaldırarak Osmanlı üstün-

---

2 Bkz. H. İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, 2010, Yıldırım Bayezid yeniden fethetmedi, şehri doğrudan Osmanlı idaresi altına aldı. Çandarlı Hayreddin Paşa 1389'da şehri teslim aldığında yerli idarecileri yerinde bırakmıştı.

3 Mara Sultan'a Fatih bir ana gibi saygı göstermiş, Rumeli de önemli bir mâlikâne vermiştir.

lüğünü kurmalarını kabul etmiyordu. Çelebi Mehmed Şahruh'un bağımlılık isteğini reddedememişti. Mehmed Çelebi içinde bulunduğu güç koşullar dolayısıyla Şahruh'a tâbi hareket ediyordu. II. Murad da 1447'de Şahruh'un ölümüne kadar Timurluları kışkırtmaktan kaçınan bir baş eğikliği kabul etmiş görünmektedir. Şahruh, ilk defa 1420'de ikinci defa 1429'da Karakoyunlulara karşı büyük ordularla Doğu Anadolu'ya girdi. Timuroğlu'nun batıya doğru bu istilası Osmanlıları ziyadesiyle tedirgin ederken, Venedik ve Macaristan'ı sevindirmiştir. Bu baskıdan ve Osmanlı kuvvetlerinin Balkanlar'da eli bağlı olmasından yararlanan Karamanoğlu, Hamideli bölgesini yeniden işgal etti. Timurlu tehdidi karşısında Osmanlılar kuzeyde Altınordu, güneyde Memluklularla dostça ilişkiler kurdular ve Yıldırım Bayezid zamanındaki gibi bir ortak cephe oluşturmaya çalıştılar. Bu olaylar, Osmanlıların Venedik'e karşı daha enerjik bir tarzda harekete geçmelerini önlüyordu. Venedik, doğuda Osmanlılara karşı bir Karaman ve Kıbrıs ittifakını gerçekleştirmeye çalışıyordu. Şahruh'un ordusu Anadolu'dan çekilince, Osmanlılar rahat bir nefes aldılar ve güçlerini tekrar Venedik'e karşı Selânik üzerinde topladılar.

1430'da II. Murad imparatorluğun tüm kuvvetleriyle Selânik önüne geldi. 29 Mart 1430 sabaha doğru genel bir saldırıyla şehir alındı. Anadolu Beylerbeyi Hamza Bey bu fetihte önemli rol oynamıştır. Morosini kumandasında Venedik'in Gelibolu'ya saldırmasından sonra Hamza Bey, Lapseki'ye gelen Venedik elçileriyle barış imzaladı (1430).

Bunalımın Sonu, Rumeli'de Osmanlı Egemenliğinin Pekişmesi

Fetihnâmede İstanbul'un bir eşi olarak sıfatlandırılan Selânik'in fethi, yeni bir dönemin başlangıcı sayılmalıdır. Bu fetih, Osmanlılara sınırlar ötesinde yeni bir genişleme hamlesi vermiş, özellikle Tuna ötesinde Macaristan'a karşı Sırbistan ve Eflak üzerinde Osmanlı üstünlüğünü kurmuştur. Sırp Despotu Brankoviç'in kızı Mara'yı II. Murad'a eş olarak Edirne'ye göndermesi (1433) yeni durumla ilgilidir. Mara'nın yanında getirdiği çeyiz, Sırp gümüş, altın madenlerinden kaynaklanan 400.000 altın gibi görülmemiş bir miktara varıyordu. Sırbistan üzerinde bu baskı gittikçe artacak sonunda Sırp despotluğu 1439'da tamamıyla Osmanlı ülkesine katılacaktır. Osmanlılar, Arnavutluk'ta da Venediklilere karşı saldırgan bir duruma geçtiler ve oradaki Arnavut beylerini daha sıkı

egemenlikleri altına soktular. Kuzeyde İskender Bey'in babası Yuvan Kastriota'nın ülkesini yeniden istila ettiler. Rumeli'de batıya doğru yayılma faaliyetleri arasında, Epir'de Tocco ailesine ait Yanya ve etrafının Osmanlı ülkesine katıldığı zikrolunmalıdır. Carlo Tocco padişaha yıllık harac vermeyi kabul etti (1430). Eflak'ta da Macar nüfuzuna son verildi. Bununla beraber, Macar kralı Sigismond, 1431'de sultana gönderdiği elçisiyle kendisinin Bosna, Sırbistan, Eflak ve Tuna Bulgaristan'ı üzerinde üstün hâkimiyetinin tanınmasını istedi. II. Murad isteği reddetti. Özetle, 1437 yılında bir nâmesinde II. Murad, Selânik fethinden sonra Balkanlar'da Yıldırım Bayezid dönemindeki Osmanlı egemenliğini tam bir şekilde yeniden kurmuş olduğunu söyleyerek övünmekteydi. Eflak ve Sırbistan üzerinde Osmanlı egemenliği yeniden tesis edilmiş Arnavutluk ve Epir'de Osmanlı idaresi yerleşmişti. Bosna kralı, Mora despotları ve nihayet Bizans imparatoru harac ödeyen bağımlı devletler durumuna gelmişlerdi. Venedik de, Balkanlar da elinde tuttuğu yerler için harac ödemeyi kabul ediyordu.

1432'de Edirne'ye gelmiş olan Burgonya casusu Bertrandon de La Broquière Murad'ın gücünü şöyle belirtmektedir: "O elindeki güçleri ve büyük geliri kullanmak istese, Hristiyan dünyasının gösterdiği küçük direnme göz önüne alınırsa, bu dünyanın büyük bir kısmını fethetmesi işten değildir."

1437 başlarında Sigismond'un ölümü ve Macar tahtı için iç kavganın başlaması, Osmanlılara Balkanlar'da egemenliklerini daha da güçlendirmek olanağı sağladı. Eflak beyi Drakul, oğullarını Edirne'ye getirip rehine bıraktı. Ertesi yıl Murad büyük bir ordunun başında Macaristan'a girdi. Vidin tarafından Erdel'e girerek Mehedia ve Şebeş kaleleri önüne geldi. Maros ırmağını izleyerek Erdel'in başşehri olan Sibiu Kalesi'ni kuşattı (1438). Etrafa kol kol akıncılar saldı. Oradan Braşov üzerine yürüdü. Giurgiu Kalesi önünde Tuna'yı aşarak bu büyük seferi tamamladı.[4] Bu güç gösterisi, Tuna ülkeleri üzerinde Osmanlı egemenliğini berkitmek için yapılmıştı. Bu sefer sırasında Macarlar büyük bir direniş göstermediler. Ertesi yıl II. Murad, ordusuyla Sırbistan'ı istila etti ve bu ülkeyi Osmanlı ülkesine kattı (27 Ağustos 1439). *Uc* beyi İshak Bey'in istilasına uğrayan Bosna'nın kralı da yıllık 2.500 altın harac vermeyi kabul

4 Topkapı Sarayında bir rapora göre, bkz. H. İnalcık, "Byzantium and the Origin of the Crisis of 1444 in the Light of Turkish Sources", *Actes du XIII'e Kongres International d'Etudes Byzantines*, Belgrad 1964, 159-164.

etti. Bu başarılardan sonra 1440'ta Osmanlı ordusu, 1427'de Sırplardan Macarların eline geçmiş olan Belgrad'ı kuşattı. Tüfek ateşi karşısında bu kuşatma sonuçsuz kaldı. Fakat Osmanlılar, Balkanlar'ın, en verimli gümüş madenlerinden Novobrdo'yu (Novaberda) ele geçirdiler. Selânik fethinden sonra Balkanlar'da Osmanlı egemenliği bu girişimler sonucunda her zamankinden daha sağlam bir şekilde yerleşti. II. Murad, aynı dönemde Anadolu'da da egemenliğini pekiştirdi. 1437'de Şahruh'un Anadolu kapılarında tekrar görülmesi Osmanlılara korkulu günler yaşatmakla beraber Murad, Şahruh'un çekilmesi üzerine 1437 baharında Dulkadir (Zulkadriyye) beyliğiyle iş birliği yaparak Karaman üzerine bir sefer düzenledi. Konya, Beyşehir ve Hamideli yeniden işgal edildi. Karamanoğlu, Osmanlı sultanının üstünlüğünü tanıdı. Bu sefer sırasında Karaman ve Dulkadir beyliklerinin hâmiliği iddiasında olan Memluklularla Osmanlılar arasında ilk defa bir rekabet durumu ortaya çıktı.

Özetle, Osmanlıların Anadolu'da genişleme planlarını iki büyük devlet, Doğu Anadolu'da Timurlular, Fırat vadisinde Memluklular önlemekteydi. 1440'ta II. Murad'ın Belgrad önünden başarısız dönüşü, 1444 Varna Savaşı'na kadar Rumeli'de yeni bir bunalım ve gerileme dönemi başlangıcı olmuştur. Hunyadi'nin başarıları (1442-1443) bütün Avrupa'da haçlı planlarını cesaretlendirdi. 1439'da toplanan Floransa Konsülü'ne Bizans İmparatoru yüksek rütbeli Ortodoks rahiplerini yanına alarak gitti. Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasında birlik ilân edildi. 1354'ten beri süregelen *Şizma*'ya son verildi. Bunun karşılığında, Osmanlı Devleti'ni yok etmek, Bizans'ı kurtarmak ve Kudüs'e inmek için bir haçlı planı hazırlandı. Hunyadi'nin 1442-1443 zaferleri, bu planın gerçekleştirilmesi ümitlerini son derece yükseltmişti. 1444 sonbaharında Hunyadi Tuna'yı aşarak Rumeli'ne giriyor, Niş ve Sofya'yı alarak Edirne'ye götüren son geçitlere dayanıyordu. 24 Kasım'da II. Murad, Osmanlı Balkan dağlarında İzladi Boğazı'nda hâkimiyetini ve payitahtını kurtarmak için kışın (25 Aralık) çetin bir savaş vermek zorunda kaldı. Düşman, İzladi (Zlatica) önünden geri çekilmekle beraber durum son derece tehlikeli idi. Batı'da haçlı umudu son derece yükselmişti[5]. Bu koşullar altında Murad Macarlarla barış antlaşması için temas aradı. 12 Haziran 1444'te Edirne'de Osmanlı sultanıyla Macarlar, Sırp despotu ve Hunyadi arasında barış antlaşması imzalandı (Segedin Antlaşması). Bu antlaşmayla Macar-

5 Ayrıntılar için bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara: TTK, 1954, 1-53.

Osmanlı ülkeleri arasında tampon olarak, Sırp despotuluğu yeniden canlandırılıyordu. Böylece 1437-1440 yılları arasında elde edilen bütün kazançlar elden çıkmış oluyordu.

II. Murad modern tarihçilerin iddialarının aksine büyük bir savaş önderi değildi. Savaşı sevmezdi. Çağdaş kaynaklar onun şaraba ve eğlenceye çok düşkün olduğunu belirtirler. Onun dönemindeki büyük başarılar, emri altında Hamza Bey, Şihabeddin Şahin Paşa, Karaca Bey gibi büyük kumandanların eseridir. Bununla beraber II. Murad hoş-meşrep, derviş tabiatlı, geniş görüşlü, kültür gelişimine önem vermiş bir sultandır. Şunu da kabul etmek gerekir ki, bunalım anlarında İzladi, Varna ve II. Kosova savaşlarında azimli ve kararlı bir önder olarak görülmektedir. Edirne'de 12 yaşında oğlu Mehmed'i tahta oturtan Murad, Temmuz 1444'te Anadolu'ya geçmiş, Yenişehir'de Karamanoğlu İbrahim Bey'in elçileriyle bir barış antlaşması imzalamıştı (*Sevgendnâme*). Antlaşmaya göre Murad, Hamideli'ni Karamanoğlu'na bırakıyor, o da her yıl oğlunu askerle sultanın yanına göndermeyi yeminle üzerine alıyordu. Bu antlaşmadan sonra 1444 Ağustos'unda Mihalıç'ta kapıkulu ve beyler önünde Murad, oğlu II. Mehmed lehine resmen tahtı bıraktı ve Bursa civarında inzivaya çekildi. II. Murad'ın tahtını 12 yaşında bir çocuğa bırakarak çekilmesi devleti iç ve dış bunalımlara sürükleyecektir. Şimdi, bütün devlet otoritesini gerçekte elinde toplamış olan kişi veziriazam Çandarlı Halil Paşa idi. Fakat Divan'da hazır olan öteki vezirler Şihabeddin Zaganos ve İbrahim Paşalar ona karşı cephe aldılar. Bu arada Macar kralı, Papalığın gayretiyle Segedin'de yeminle yaptığı antlaşmayı bozdu.[6] Haçlı ordusu Tuna'yı aşarak kuzey Bulgaristan'ı çiğnedi ve Varna önüne kadar ilerledi. Bu sırada büyük bir Venedik donanması Gelibolu Boğazı'nı kesmişti. Rumeli'de tam bir panik havası vardı. Büyükler, kıymetli eşyalarını alıp Anadolu'ya kaçmaktaydılar. Taht için Mehmed'e karşı saltanat müddeisi Çelebi Süleyman oğlu Orhan Dobruca'da ortaya çıktı. Ancak Orhan, Rumeli Beylerbeyi Şahabettin Paşa'nın sıkı kovalaması sonucunda bir şey yapamadan tekrar İstanbul'a sığındı. Bu sırada Edirne'de de kargaşa egemendi. Büyük çarşıyı 7.000 evle beraber kül eden büyük bir yangında aşırı heterodoks bir inanca bağlı Hurifîler kılıçtan geçirildi. Bu son derece bunalımlı anda Halil Paşa, II. Murad'ı tekrar ordunun ve

6 Ayrıntılar için bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara: TTK, 1954, 1-53.

devletin başına geçirmekten başka çare olmadığını gördü. Murad gelirse, rakipleri Zaganos ve yandaşları da nüfuzlarını kaybetmiş olacaklardı.

Haçlılar, Varna Kalesi'ni sıkıştırdığı sıralarda, II. Murad Anadolu kuvvetleriyle İstanbul Boğazı'ndan geçmeyi başardı. Varna önünde yapılan tarihî meydan savaşında (10 Kasım 1444) özellikle Karaca Bey ve Şihabeddin Paşa gibi kumandanların gayretiyle savaş kazanıldı. Macar ve Leh kralı olan Ladislas savaş meydanında maktul düştü. Hunyadi, kendi top arabaları himayesinde çekilmeyi başardı. Bu Osmanlı zaferi Balkanlar'da Osmanlı egemenliğini kesinleştirmiş ve bunalımın asıl kışkırtıcısı sayılan Bizans'ın sonunu belirlemiştir.

Hunyadi, Varna'yı izleyen yıllarda Tuna üzerinde Osmanlıları tedirgin etmeye devam etti. Çocuk sultan II. Mehmed Varna'dan sonra Edirne'de tahtta bırakılmıştı ve otorite dağınıklığı yüzünden memleketin iç ve dış güvenliği tehlike altındaydı. Çandarlı, bir bunalıma yol açmadan Manisa'dan Sultan Murad'ı Edirne'ye getirtti ve tahta geçirdi(1446). Mehmed, lalalarıyla beraber Manisa'ya gönderildi. Bir kez saltanat tahtında oturmuş olan II. Mehmed, veliahd sayılıyordu. Varna'dan sonra II. Murad kumandası altında bir dizi seferler yapılarak Rumeli'de Osmanlı egemenliği güçlendirildi. İlk sefer Mora Yarımadası'ndan çıkarak Atina'ya doğru saldırıda bulunan Mora despotu Konstantin'i cezalandırmak oldu (Enerjik biri olarak tanınan Konstantin 1449'da İstanbul'da imparatorluk tahtına oturacaktır). Onun Korent berzahında yaptırdığı sur yıkıldı. Patras'a kadar ilerleyen Sultan Murad, Mora'da despotlara Osmanlı'ya bağımlılıklarını tanıttı.

Hunyadi Eflak ve Arnavutluk işlerine karışmak suretiyle Osmanlıları tehdit etmeye devam ediyordu. 1448 yazında II. Murad isyancı Arnavut beylerini itaat altına almak için Arnavutluk'a girdi. Dönüşte karşısına çıkan Hunyadi ile Kosova ovasında çetin bir savaş yapıldı (17-19 Ekim Kosova Savaşı). Bu defa Sırplar ve Karamanlılar Osmanlılara yardımcı kuvvet göndererek tâbilik ödevlerini yerine getirdiler. Hunyadi'yi desteklemek için 1448'de Eflak beyi Tuna üzerinde Osmanlı kalelerine saldırmıştı. Ertesi sene Rumeli beylerbeyi, Tuna ötesinde Giurgiu'yi alarak berkitti ve Eflak beyliği için Vlad II. Drakul'u destekledi. Murad, 1450 yılında oğlu Mehmed ile beraber Arnavutluk'a ikinci seferini yapan II. Murad isyan eden İskender Bey'in merkezi Akçahisar'ı (Kruye) kuşattıysa da alamadı. O kış, Edirne'de oğlu Mehmed'le Dulkadırlı

Sitti Hatun'un evlenmesi dolayısıyla görkemli bir düğün yaptı. Düğün sonunda hastalanarak 3 Şubat 1451'de 48 yaşında vefat etti.

İmparatorluğun Kuruluşunda Kesin Aşama

İstanbul Fethi'nin Önemi

Birinci imparatorluk, Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) imparatorluğu, Ankara Savaşı'nda (1402) parçalanınca, Osmanlı Devleti yarım yüzyıllık bir iç mücadeleden sonra genç ve enerjik sultan II. Mehmed zamanında ikinci kez, bu sefer sağlam bir şekilde, kurulmuştur. İstanbul'un fethi bir dönüm noktasıdır (1453). Aslında gelişmenin gerçek dönüm noktası, Varna önünde haçlı ordusuna karşı kazanılan büyük zaferdir (10 Kasım 1444). Bu tarihe kadar Macar Hunyadi'nin zaferleri sonucunda, Osmanlılar Balkanlar'ı kaybetme ve Anadolu'ya sürülme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Osmanlı devlet adamları Varna Zaferi'yle bir varolma bunalımını atlattıkları zaman, İstanbul'da Bizans devletinin varlığına son vermenin mutlak bir zorunluluk olduğuna karar vermişlerdir. Bizans'ın sonu Varna'da belli olmuştur.

Osmanlılar, Varna bunalımına yol açan gelişmelerde Bizans'ın, Avrupa'yı bir haçlı seferiyle ayaklandırmakta başlıca rolü oynadığına inanıyorlardı. *Gazavâtnâme-i Sultan Murad Han*'da belirtildiği gibi, Bizans fitnenin başı sayılmaktaydı. Fatih'in İstanbul kuşatmasından hemen önce savaş nutkunda söylediği gibi, Bizans Anadolu ve Rumeli arasında devleti ikiye bölen bir engeldi, ülke her zaman haçlı ordularına açıktı. 1444'te savaş meydanına hareket eden II. Murad, Bursa'dan Anadolu kuvvetleriyle Boğaz'a geldiği zaman, geçişi büyük tehlikeler altında gerçekleştirebilmişti. Bu arada Fetret döneminde (1402-1413) Bizans imparatorunun, saltanat için çarpışan Osmanlı, Çelebilerden Boğaz'daki kontrolü sebebiyle nasıl tavizler kopardığını biliniyordu.

İstanbul'un fethi (29 Mayıs 1453), yalnız bu tehlikeli duruma son vermek için değil, aynı zamanda II. Mehmed için de saltanatın, padişahlık otoritesinin fethi olmuştur. Varna Savaşı'nda Osmanlı tahtında on iki yaşındaki II. Mehmed (ilk sultanlığı 1444-1446) bulunuyordu. O zaman iktidar güçlü devlet adamı, veziriazam Çandarlı Halil'in elindeydi. Çocuk sultanın lalaları Zaganos ve Nişancı İbrahim, Çandarlı Halil'in rakibi olarak ortaya çıktılar. Çandarlı Halil, Varna bunalımı sonuçlanınca rakiplerini bertaraf etmek için II. Mehmed'i tahttan indirmek ve

babası II. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için tertipler hazırladı (1446). 1451'de Mehmed babasının ölümü (3 Şubat 1451) üzerine yeniden tahta çıkınca, onun lalaları vezir olarak Çandarlı'nın karşısında yer aldılar. Onlar, genç sultana (o zaman 19 yaşında) İstanbul fethi gibi büyük bir zafer sağlayarak Çandarlı'nın iktidarını kırmak ve aynı zamanda onun yerini almak kararındaydılar. Devlet adamı ve diplomat Çandarlı, bir bakıma haklı olarak, İstanbul kuşatmasının yeni bir haçlı seferine sebep olacağı ve devletin 1444'te olduğu gibi büyük bir tehlike içine düşeceği düşüncesiyle fetih siyasetine karşıydı. Bazı ulema onu destekliyordu. Ayrıca, Çandarlı biliyordu ki, genç sultan ve onun lalaları, İstanbul'u fethederlerse, kendi iktidarına hatta hayatına son vereceklerdir. Bununla beraber bu tecrübeli devlet adamı, en büyük tehlikeyi oluşturan Venedik ve Macaristan'la elverişli antlaşmalar imzalayarak savsaklama siyasetini uyguladı.

Kuşatma sırasında 27 Mayıs'da son saldırı için hazırlığı üstlenen Fatih'in kayınpederi enerjik vezir Zaganos Paşa, genel saldırıya geçilirse fethin zaferle biteceğini söylüyordu. Şayet kuşatmanın 54. gününde genel saldırı kararı verilmeseydi, Macar ordusu Balkanlar'a girmeye hazırlanıyor ve Venedik donanması Agriboz'da İstanbul'a hareket için elverişli güney rüzgârını bekliyordu. Genel saldırıda bir gün gecikme, felâketi bir geri çekilmeye neden olabilirdi. Çandarlı'nın ihtiyatkârlığı rakiplerinin iddia ettikleri gibi bir "ihanetti." Çandarlı'nın iddialarına karşın 29 Mayıs günü fethin başarılması onun güttüğü politikanın ve kendi iktidarının kaybı olacaktır. Fatih Sultan Mehmed fethin ertesi gün Çandarlı'yı tutukladı; O şimdi, Osmanlı padişahlarının en kudretlisi olarak "imparatorların altın" (elçisi Kirmânî'nin ifadesi) tahtında oturuyordu, Çandarlı, idam edilmeyi beklemek üzere Edirne'ye gönderiliyor ve Zaganos Paşa veziriazamlık koltuğuna rakipsiz yerleşiyordu.

İstanbul'un fethi büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun başlangıcıdır. Aynı zamanda Yakın Doğu ve Avrupa tarihinde büyük değişikliklerin, dolayısıyla Yeniçağların başlangıcı da sayılmalıdır. Yeniçağların başlangıcı olarak Colomb'un 1492'de Amerika'yı keşfi veya Vasco de Gama'nın 1500'de Hindistan'a varışını alan tarihçiler haklı kanıtlar ileri sürebilirler. Bununla beraber bu iki büyük olay da, doğrudan doğruya İstanbul'un düşüşüne bağlıdır. Temel konu, o zaman bir boş kelimeden ibaret olan Bizans imparatorluğunun ortadan kalkışı değil, İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla

Ege Denizi'nde, Karadeniz'de ve Balkanlar'da egemen duruma gelmesi ve bunun Avrupa politikası ve ekonomisi üzerinde derin etkileridir. İstanbul'un fethiyle birlikte Cenevizliler, Pera'yı ve Karadeniz'deki kolonilerini kaybediyor (1453-1475), İtalyan halkı şimdi gözlerini İberya Yarımadası'na çeviriyor, yalnız Cenevizli Kristof Colomb değil, büyük kapital sahipleri de, yükselen Amerika kolonilerinde büyük yatırımlara girişiyorlardı. Colomb'a İspanyol hükümdarı İsabella, sefer gemileri için parayı Osmanlılara karşı Doğu'da *Büyük Kan*'ı (Çin İmparatoru) harekete geçirmek için vermişti (1492).[7]

İstanbul'un fethinin dünya tarihi için en önemli sonuçlarından biri de, hiç kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin gelecekte bütün Avrupa'yı tehdit eden bir dünya gücü olarak ortaya çıkması ve XVI. yüzyıl Avrupa devletler sistemi içinde yer almasıdır. Fatih Sultan Mehmed, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna ile Fırat ırmakları arasında karada, Anadolu ve Rumeli'de, Ege'de ve Karadeniz arasında denizde kendi unvanında belirttiği gibi *iki kara ve iki deniz sultanı* (Sultanu'l-Berreyn ve Hakanu'l Bahreyn) üzerinde merkeziyetçi bir imparatorluk olarak kuruluşunu gerçekleştiren Osmanlı sultanıdır. Onun İmparatorluğu kurmak için haçlı ordularını ve donanmalarını bertaraf ettiğini, öbür taraftan doğuda Anadolu ve İran'da kurulan büyük Akkoyunlu tehlikesini ortadan kaldırıldığını unutmamak gerekir. Bu büyük girişimlerin örgütlenmesi, finanse edilmesi için Osmanlı hükümdarının, bürokrasinin ve devlet adamlarının güç ve yeteneklerini hesaba katmak gerekir. Aşağıda askerî seferlerin sayılıp dökülmesinden çok, imparatorluk örgütlerinin nasıl gerçekleştirildiğini ve işlediğini anlatacağız.

Fatih İmparatorluğun Kurumsal Temellerini Atıyor

Fatih, mutlakiyetçi Osmanlı padişahı tipini, kendi kişiliğinde yaratmıştır. Mutlak otoritesini sınırlandıran Çandarlı vezir ailesini, kudretli *uc* beylerini, ulema ve yeniçerileri hizaya getirerek devlet içinde bütün kudret ve yetkinin padişahın nefsinde toplandığını göstermiştir.[8] Saltanat için ülkeyi parçalayan kardeş kavgaları, *Fetret* devrinden beri yalnız sultanları değil, halkı da tedirgin eden bir olguydu. Fatih Sultan Mehmed, tahta geçen sultanın *nizâm-ı âlem* için kardeşlerini katletmesi câizdir kuralını kanunnâmesine sokmakla bu tehlikeyi ortadan kaldırmak

7 Kristof Kolomb'a gemiler satın almak için parayı, Kraliçe Isabella bu amaçla vermişti.

8 Fatih'in imparatorluğun teşkilât kanunu, bkz. *TOEM*, İlâveler cildi. Sonraki padişahlar daima bu kanuna bağlı kaldılar.

istiyordu. Halkın yararına Ulema'nın da bunu *câiz* (kanun değil) gördüğünü ilâve ediyordu. Onun kardeş katlini bir *kanun* düzeyine çıkardığını söyleyen tarihçiler haksızlık etmektedirler. Fatih, bunun genel düzen için yapılmasının câiz olduğunu belirtir. 1402-1453 döneminde düzmeceler ve Orhan Çelebi yüzünden ülke birkaç kez parçalanma tehlikesiyle karşılaşmıştı. Yunanlı tarihçi Chalcocondyles, halkı en çok kaygılandıran bir olay olarak kardeşler arasında taht kavgasını göstermiştir.

Fatih, bir yandan Çandarlılar gibi padişah karşısında mutlak bir otorite kullanan veziriazam modelini ortadan kaldırmış, diğer taraftan veziriazamları, öteki idareciler üzerinde kendi mutlak vekili olarak tam güce sahip kılmıştır.[9] Kayınpederi olan ve kuşkusuz İstanbul'un fethinde en büyük rolü oynayan Zaganos Paşa'yı, Belgrad Seferi'ndeki başarısızlık üzerine azletmiş ve Balıkesir'e sürmüştür. Buna karşı veziriazam Mahmut Paşa'yı hem veziriazam hem de Rumeli beylerbeyi yaparak büyük sipahi ordusunun daimi kumandanı yapmıştır. Maliye işlerinde bağımsız Defterdar Sinan Bey, veziriazamla yetki çekişmesine girdiği zaman defterdarı feda etmiştir. Herhalde, Osmanlı tarihi boyunca tanıdığımız *vekil-i mutlak veziriazam* tipi onun saltanatı zamanında tam nitelik kazanmıştır.

Fatih, padişahın mutlak otoritesini kurmak için ulemanın da devlet işlerine karışmasını yasaklamıştır. Hocası şeyhülislam Molla Gürânî, vezirliğin saraydan yetişme kullara özgü olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Saltanatın sonlarına doğru maliyeci bürokrat Karamanî Mehmed Paşa'yı veziriazamlığa getirmesi, daha çok onun şeriat ve arazi hukukunda yetkisi dolayısıyladır. Fatih, Karamanî zamanında vakf ve mülklerin kaldırılması (*nesh*) ve *mîrî* devlet topraklarına katılması gibi çok önemli mali önlemler almıştır. Fakat asıl mesele taht için mücadele sorununa kesin bir çözüm getirmekti.

Fatih'in Merkeziyetçi İmparatorluğu Kurması

Fetret devrinde, hatta daha sonra II. Murad devrinde, *uc* sınırda serhad beyleri saltanat işlerinde ağır basan bir rol üstlenmişlerdi. Fatih, *uc*lardaki babadan oğula irsî güçlü *uc* beylerini merkeze sıkı sıkıya bağlı sancak beyleri düzeyine indirmiştir.

Padişahın mutlak otoritesini kısıtlayan güçlerden biri de, yeniçeri ordusuydu. Fatih, emirlerine başkaldırdıkları zaman en şiddetli ceza-

9 *Kanunnâme*, *TOEM*, İlâveler, 10; "Bigil ki vüzerâ ve ümerânın veziriazam başıdır... cümle umûrün vekîl-i mutlakdır", bunun sembolü olarak padişahın mührünü taşır.

ları uygulayarak ocakta tam bir disiplin kurmuştur. 1451'de Karaman Seferi'nde cülûs bahşişi için kendisini tehdit eden yeniçerileri şiddetle cezalandırmış, ağayı ve suçlu yayabaşlarını azletmiştir. Kış seferine gitmek istemeyen yeniçerilerden 200 kadarını nehre attırıp boğmuştur. Ancak onun ölümünde yeniçeriler tahta çıkan Bayezid'e birtakım isteklerini dikte etmişlerdir. Yeni sultan II. Bayezid'e, vezirliğe kul aslından olmayanları getirmemesi, yeni akça basmaması gibi bazı koşulları kabul ettirmişlerdir. Ocağa Saray'dan *sekbanları*, av bölüklerimi katarak Sekbanbaşıyı Ocağın ikinci kumandanı yapmıştır. Böylece, Ocak mevcudunu, 5.000 kişiden 10.000'e ve bir ara 12.000 kişiye çıkarmış ve fetih hareketlerinde temel askerî güç haline getirmiştir. Topçu ocağının geliştirilmesi ve topçuluğu dönemin en ileri düzeyine çıkarması onun askerî planlarda yenilmez bir askerî güç oluşturmak için aldığı önlemler arasındadır. İstanbul surlarını yıkmak için Macar Urban ustaya kaptırdığı muazzam top ve Haliç'teki düşman gemileri Galata üzerinden aşırma top ateşi yapan havan topları, kuşkusuz topçuluk tarihinde önemli yenilikler getirmiştir. Bir kelimeyle Fatih ileride büyük Osmanlı fütuhatının temel aracı olan Osmanlı savaş makinesini kurmuş olmak şerefini taşımaktadır. Keza, iki deniz, yani Karadeniz'de ve Ege Denizi'nde Venedik'in üstün deniz kuvvetine karşı güçlü bir donanma vücuda getirmek için aldığı köklü önlemleri anmak gerekir. Belgrad'ı her yandan kuşatmak (1456) için Tuna üzerinde 200 gemilik bir filo vücuda getirdi. 1470'de Agriboz Seferi'nde yabancı casus verilerine göre donanma kadırga sayısı 110'du. Bununla beraber hemen ekleyelim ki Fatih devrinde Osmanlı ordusunun en etkin unsuru olmasa bile en kalabalık bölümünü eyalet askeri, yani başta timarlı ordusu olmak üzere milis asker, yayalar, azebler, voynuklar ve cerehorlar oluşturmaktaydı. Halk arasından ücretle asker yazılan *azebler* genel bir rakamla kaynaklarda 10 bin olarak gösterilir. İstanbul kuşatmasına giderken Anadolu'dan 10 bin, Rumeli'den 10 bin *azeb* yazılmış, 10 bin yeniçerisi varmış.[10] Aslında 1464'te 7 bin *azeb* topladı.

Fatih İstanbul etrafında, Rumeli ve Anadolu'dan oluşmuş Osmanlı İmparatorluğu çekirdek ülkesini meydana getirmiştir. Bu ülke birliği Tuna ile Fırat ırmakları arasında sonraki fetih ve eklemeler dışında daima kendine özgü merkeziyetçi yapısı ve kurumları ile imparatorluğun asıl merkez bölgesi olarak kalacaktır. Bu çekirdek ülkeyi yerli hanedanlardan temizleyerek, tipik Osmanlı kurumları, özellikle timar sistemi ile örgütle-

10 *Oruç Beg Tarihi*, yay. N. Öztürk, 2008, 78.

yen Fatih, bu sonuca ulaşmak için sürekli sefer yapmak zorunda kalmıştır. Fatih'in herhangi bir fetih planı mevcut oldu ise o da, Tuna'dan Fırat'a kadar Doğu Roma İmparatorluğu'nu eski sınırları içinde canlandırmak, buradaki hanedanlara son vermek veya Macaristan, Venedik, Ceneviz gibi dışarıdan gelip hâkimiyet kurmuş devletleri bu yerlerden atmaktı. İstanbul'u fetih yolu ile ele geçirmiş olması dolayısıyla, kendisini Doğu Roma kayserlerinin meşrû vârisi sayıyordu. Türk devlet geleneğinde *taht ili*'ni ele geçiren han, bütün imparatorluk ülkesinin meşrû ve tek hâkimi sayılır, Kemal Paşazâde'nin dediğine göre Fatih, Kostantiniyye sahibi olarak "Urum sınıfında tekfur adına bir adam bırakmamayı" fetih politikasının planı olarak tespit etmiştir. Fatih, buna denk olarak fetih siyasetinde Roma'nın tek meşrû hükümdarı olarak İtalya'yı fethetmeyi de ciddi olarak düşünmüştür. O zamanki Batı kaynakları bunu ciddi olarak düşündüğünü belirtirler.[11] 1480'de Gedik Ahmed Paşa kumandasında Güney İtalya'da Pulia'da Otranto alınmış, ertesi gün sefer mevsiminde Roma'yı zapt etmek için gerekli orduyu toplamak üzere Gedik Ahmet Paşa Rumeli'ye dönmüştü. Fakat 1481 yılının baharında Fatih ordusu başında ölünce (3 Mayıs 1481) Otranto'daki kuvvetler yalnız kaldı. 500 kişi Napoli Kralı hizmetine alındı ve Papa kuvvetlerine karşı başarılı savaşlar verdi. Gedik Ahmed Paşa II. Bayezid'i saltanatta desteklemek üzere İstanbul'a döndü. Fütuhatını daima birtakım haklı nedenlere ve kavramlara dayandırmak isteyen Fatih, kuşkusuz en önemli bir kavram ve ideoloji olarak İslâm'ın *gazâ* ideolojisini siyasetinin temeli yapmıştır. Kendisini İslâm'ın kılıcı saymakta ve İstanbul fethinden hemen sonra Memluk sultanına gönderdiği fetihnâmede kendisine "gazâ ve cihad ehlini savaşa hazırlamak" ödevini yüklenmekteydi. Saltanatının sonlarına doğru hac yollarının koruyuculuğu ödevini benimsemekle, Memlûk sultanının İslâm dünyasındaki seçkin yerini de almaya hazırlandığını göstermekteydi. Özetle, İstanbul'un fethi ve ondan sonraki büyük fetih başarıları Fatih'e, Roma ve İslâm cihan hâkimiyeti fikrini vermiş olmalıdır. Kemal Paşazâde onun için "tedbîr-i cihangirlik zikrindeydi" der. Bu cihan hâkimiyeti fikri kendisinden sonra Osmanlı sultanlarının büyük fütuhat planlarında rol oynamıştır. Kanunî Süleyman, büyük dedesi Fatih gibi *kızıl elmayı*, Hristiyan dünyasının merkezi Roma'yı ele geçirmeyi bir amaç olak benimsemiş ve Orta Asya ve Sumatra'ya kadar bütün İslâm âleminin koruyuculuğu, *hilâfet-i rûy-i zemin*, iddiasında

11 N. Iorga, *Notes et Extraits*, IV, Belge 189.

bulunmuştur. Kısaca, Osmanlı sultanlarının dünya egemenlik ideali kendilerine Fatih'ten miras kalmış diyebiliriz.

İstanbul'un Bir Türk-İslâm Şehri Olarak Yeniden İnşası Fatih'in cihan imparatorluğu için seçtiği pâyitaht İstanbul, bir dünya metropolisi olarak yeniden kurulmalı idi. Onu ardı arkası kesilmeyen fetih seferleri yanında en çok uğraştıran sorunlardan biri, İstanbul şehrini nüfuslandırmak ve dünyanın en önde gelen merkezlerinden biri haline getirmekti. Bu amaçla, *sürgün* metoduyla ve sosyal-ekonomik amaçlı yapılarla İstanbul'u imâra ve nüfuslandırmaya çalıştı. Anadolu'dan, özellikle zenginler gelip yerleşmeyince veya yerleşenler geri gidince Rumeli şehirlerinden Yahudileri sürgün edip liman bölgesine (Fener ve Balat) yerleştirdi. İstanbul'u şenlendirmek için aldığı en önemli önlemlerden biri, İstanbul etrafında Marmara ve Karadeniz arasında fetih harekâtı sırasında boşalmış olan 160 köyü nüfuslandırmak ve yeniden üretken hale getirmek için aldığı önlemlerdir. Rumeli'de yaptığı seferlerden binlerce köylüyü *ortakçı-kul* olarak bu köylere yerleştirdi, bu *hâs ortakçılar* köyü terk edip gidemezlerdi. Keza birçok köye yörükleri sürgün olarak getirip yerleştirdi. Bugün Boğaziçi'ndeki köyler, Kilyos'tan Silivri'ye kadar, *Hâslar* adı altında onun getirdiği bu sürgünlerle yeniden hayat kazanmıştır. Bu köylerin şenlenmesi, üretimi İstanbul halkının yaşaması için gerekli idi. II. Bayezid devrinden sonra bu sürgünlerin *hâssa kul* sıfatları kaldırılarak hür köylü reâyâ statüsü verilmiştir. Büyük ölçüde *sürgün* yöntemiyle yapılan bu büyük iskân denemesi, *hâs* köylerinde *kul* esir ortakçı köylü statüsünü sürdürmek idare için son derece güç bir işti. Kul kadınlar yakındaki hür erkeklerle evlenince hür oluyorlar ve kullar eş bulamıyor ve kul nüfusu artmıyordu. Birçok *kul*lar da tarımdan başka ekonomik faaliyetlerde bulunarak ortakçı statüsünden kurtuluyordu. Bölgenin hür reâyâ nüfusu karşısında *kul* köylü nüfusunun devamı olanaksızdı. Sonunda idare bu gerçekleri göz önüne alarak bütün bu ortakçı köylülere tipik Osmanlı reâyâ statüsü vermiştir.

Fatih, İstanbul'u şenlendirmek için özellikle bölgeler ve devletler arası ticaretin gelişmesini sağlayacak önlemler almıştır. 1463'te Venedik'le barışı koruma olanağı kalmayınca, Fatih imparatorluk ticaretinin ihtiyacı olan Avrupa mallarını, özellikle yünlü kumaş ithalini sağlamak üzere Floransalılara geniş ticaret imtiyazları bağışladı. 1500'lerde Galata (Pera)'da yerleşen Floransa ticaret firmaları elliyi aştı. Onun zamanında ve daha sonra Kanunî devrine kadar Galata, Bursa, Edirne ve Gelibolu'da Flo-

ransalılar Cenevizlilerle birlikte en aktif tüccar kolonilerini oluşturmaktaydılar. (Zenginleşen Floransa Rönesansı'nın merkezi haline gelmiştir.)

İstanbul gümrük kayıtları gelişimin açık bir göstergesidir. 881/1476'da İstanbul, Galata ve Gelibolu gümrük idaresi üç yıllık geliri dokuz buçuk milyon akçadan (yaklaşık 200 bin altın) bir yılda %20 artış göstermiş, on bir buçuk milyona iltizama verilmiştir. Artış onda ikidir. Mültezim konsorsiyumunda bir Palologos ve Rumlar grubu göze çarpar. Onlar Müslüman grupla rekabet halindedir.[12] Fetihten sonraki kaçınılmaz yağma ve esir alma sonucu İstanbul şehri tamamıyla boşalmış ve harap olmuş durumdaydı. Fakat 20-25 sene sonra İstanbul, Bizans'ın son günlerindeki durumundan çok daha gelişmiş bir duruma erişmiştir. 1477 tarihinde yapılan bir nüfus sayımına göre, İstanbul nüfusu şöyle saptanmıştır:

İstanbul	**hane (aile)**
Müslim	8951
Rum	3151
Yahudi	1647
Kefeli (Katolik)	267
Ermeni	372
Karamanlı Hristiyan	384
Toplam	14772
Galata	**hane (aile)**
Müslim	535
Rum	592
Efrenc	332
Ermeni	62
Toplam	1521

Bir aile 6 kişi hesaplanırsa, İstanbul nüfusu 1477'de yaklaşık 90 bin, Galata ise yaklaşık 9 bindir. Daha önce vebanın bu şehirlerde önemli kayıplara neden olduğu kaydedilmelidir. Tarihçi Neşrî haklı olarak şu kaydı yapmıştır: "İstanbul'u Sultan Mehmed yaptı."

12 Bkz. H. İnalcık, *The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge: MA, 1996, Document II-1, 157.

İstanbul'u Koruma Önlemleri, İmparatorluk Çekirdek Bölgesi

Fatih'in imparatorluk pâyitahtı denizden ciddi tehdit altındaydı. Osmanlı donanması o zaman deniz egemenliğini elinde tutan Venedik donanmasıyla boy ölçüşecek durumda değildi. Venedik donanması her an Boğazları geçip İstanbul'a saldırı yapmaya yeltenebilirdi. İstanbul'u güvenceye almak için Fatih, Çanakkale Boğazı'nda karşılıklı iki kale yaptırdı. Birisine *Sultaniye* (Çanakkale), ötekine denizin kilidi anlamında *Kilidü'l-Bahr* adını (sonra Ece-âbâd) verdi. İstanbul Boğazı'nı kesen Rumeli hisarına da yine kendisi *Boğazkesen* adını vermiş gemilerin geçişi izne bağlanmıştı (1452). Böylece İstanbul'u, denizden bir savunma kuşağı içine almış, Rumeli ve Anadolu arasındaki gidiş gelişi güvenceye kavuşturmuştur. Bu önlemlerle Anadolu ve Rumeli bir tek ülke halinde birleşmiş oluyordu. İstanbul'daki nüfusun beslenmesi ayrıca büyük bir sorundu. Fatih, Boğazlar'ın kontrolü sayesinde, Karadeniz etrafındaki bütün limanları Osmanlı egemenliği altına almış, Kırım, Deşt-i Kıpçak, Bogdan, Çerkezistan bölgelerinin yiyecek ve hammeddelerini, buğday, et, balık, tuz, deri, at, bal, yağ, tahta ve nihayet o dönemde vazgeçilmez el emeği sağlayan esirleri denizden İstanbul'a sevk etme olanaklarını sağlamıştır. Bu büyük şehri, kara ulaştırmasıyla beslemek, hammadde ihtiyaçlarını sağlamak olanaksızdı. 16. yüzyılda İstanbul'un Avrupa'nın en kalabalık bir şehir durumuna gelmesinin alt yapısını hazırlayan yine bu Osmanlı hükümdarıdır.

Fatih, Osmanlı sınırlarını Rumeli'de Tuna, Anadolu'da Fırat üzerinde tutmayı bir temel siyaset olarak benimsemiş olmakla beraber Ege Denizi'nde ve Yunanistan kıyılarında bazı iyi berkitilmiş Venedik kalelerini alamamış, kuzeyde Macaristan'ın Kuzey Bosna'da yerleşmesini önleyememiştir. Fırat üzerinde Akkoyunluları püskürtmekle beraber güneyde, Çukurova ve Maraş bölgesinde Mısır Memlukluları egemendi. Bu iki bölgede Osmanlı çekirdek ülkesini tam bir bütün halinde birleştirmek onun torunu Kanunî Süleyman'a nasib olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu çekirdek imparatorluk bölgesi ötesinde yapılan fetihler, hiçbir zaman bu ilk yapıyla gerçekten bütünleşememiştir. Fatih, kuvvetli topçu örgütü sayesinde çekirdek bölgede yerel hanedanların ve feodal beylerin sığınağı olan tüm kaleleri sistemli biçimde yıkmış ve ancak Osmanlı hâkimiyetinin dayanağı olarak belli başlı bazı kaleleri bırakmıştır. Bu kalelere yerleştirilen Osmanlı askeri, özellikle yeniçerileri, köylerde ise Osmanlı timarlı sipahileri, Osmanlı merkeziyetçi idaresini ayakta tutan kuvvetler olarak yerleşmiştir. Merkeziyetçi Osmanlı idare-

sinin temel kurumlarından biri de şehirli ve köylü halkı sayımla tespit etmek ve her vergi mükellefini *mufassal tahrîr defterleri* denilen defterlere geçirmekti. Kırsal bölgelerde her reâyâ ailesinin ayrı ayrı adıyla kaydedildiği *mufassal defter*, yalnız vergi mükellefiğini tespit etmekle kalmıyor, reâyâya devlet ve toplum içinde belli bir statü belirliyordu. Daha Yıldırım Bayezid döneminden itibaren uygulandığını gördüğümüz *tahrîr sistemi*, Fatih döneminde yaygınlık kazanmıştır.

İmparatorluk Tahrîr (sayım) Defterleri ve Kanûnnâmeler

İstanbul'un fethi akabinde tüm imparatorluk vilayetlerinin genel bir tahrîre konu olduğunu biliyoruz. Fethedilen her yeni bölgede tahrîr yapılırdı. Tahrîrden sonra *mufassal defter*de saptanan ve belli birlikler halinde tespit edilen gelirlerin önemli bir kısmı hazine için *sultan hâsları* adı altında ayrıldıktan sonra kalanı, vezir ve bey hâsları ile zeamet ve timar olarak askerî sınıf mensupları arasında *dirlik* (maaş) olarak dağıtılırdı. Bu dağıtma *icmal* veya *mücmel defteri* denilen defterlerde saptanırdı. Böylece, Osmanlı merkeziyetçi sisteminin temel kurumu olan tahrîr sistemi sayesinde toplum içinde herkes belli bir statüde yerini alır ve doğrudan doğruya merkezdeki bu defterler sayesinde devletin kontrolü altına girerdi. Bu sistem, sosyal sınıfların serbest ekonomik koşullar altında oluştuğu *sivil toplumlar* karşısında sıkı merkezî devlet kontrolüne tâbi *statülü toplum* tipini göstermektedir. Böylece, Osmanlı devlet sistemi toplum hayatını yakından örgütleyen bir *statü devlet* sistemini temsil eder. Klasik döneminde Doğu Roma İmparatorluğu da böyle bir merkeziyetçi statükocu imparatorluğu temsil etmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu, ülkeyi ve halkı örgütleme bakımından, objektif bir kanun sistemi geliştirmiştir, İslâm dünyasında, belki de ilk kez, devleti ve toplumu örgütlendiren genel *kanunnâmeler* koyan hükümdar Fatih'tir. Bu, Avrasya imparatorluklarında *töre* ve *yasa* geleneğinin devamını ifade eder.[13] Fatih iki kanunnâme yayınlamıştır. Birinci *kanunnâme* reâyânın, yani vergi veren sınıfların devletle ve askerî sınıf mensuplarıyla ilişkilerini düzenleyen *reâyâ kanunnâmesi*'dir. Aynı kanunnâme, genel ceza kanunnâmesini de içermektedir. Bu kanunlar doğrudan doğruya Fatih'in koyduğu kurallar değil, Osmanlı tarihinin başlangıcından beri yerleşmiş kurallardan oluşmuştur.[14] Bu kanunnâme, kadı mahkemelerinde şeriat dışı işlerin çözümlenmesinde temel kanun görevini yerine

13 Bkz. H. İnalcık, *Osmanlı'da Devlet ve Hukuk*, İstanbul: Eren, 2000.

14 Bu *kanunnâme*'yi ilk kez F. Kraelitz, *Greifenhorst Mitteilungen zur Osmanischen*, Geschichte, II.

getirmekteydi. Kanunnâmenin esas görevi, angarya gibi başka hususlarda reâyâyı askerî sınıf karşısında korumaktı. İrânî siyasetnâmelerde ve Karahanlı *Kutadgu Bilig* (1069) de vurgulandığı gibi, devletin temel siyasi idare prensibi, *adalet*, yani vergi veren reâyayı beylerin baskı ve zulümlerinden korumaktır. Bu kanunnâme, sonradan II. Bayezid zamanında 1500'e doğru ilâvelerle son şeklini almış, I. Selim ve Kanunî Süleyman tarafından onaylanarak imparatorluğun temel kanunu olarak korunmuştur. Fatih, saltanatının sonlarına doğru devlet kurumlarını, yetki ve protokol bakımından örgütleyen ikinci bir *kanunnâme* yayınlamıştır. Bu saltanat kanunnâmesinde de onun, eskiden beri gelen kuralları bir sistem altında topladığı gözükmektedir. Fatih'in aynı zamanda kendi dönemine ait yeni kurumları tanımladığı anlaşılmaktadır. Bu iki kanunnâmeyle Fatih, Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini atan gerçek imparatorluk kurucusu olduğunu bir kez daha ispatlamıştır.

Fatih Döneminde Maliye: Mukataa ve Toprak Rejimi

Doğu'nun patrimonyal devletinde sosyal ve siyasi olayları belirleyen yapısal bir yönetim vardır. Bu yönetim, padişahın gücünü, sarayını, fetih planlarını, askerlerini ve yapı faaliyetlerini destekleyen merkezî hazinedir. Padişah, bu amaçla ülkenin belli başlı gelir kaynaklarını *mukataa* sistemi[15] altında iltizâma vererek mültezimlerden hazır para sağlar. Başka bir yöntem de *emîn* adı altında geniş yetkilere sahip devlet memurlarıyla bu çeşit gelirleri merkezî hazine için toplamaktır. *Mukataa* iltizam usûlüne karşı bu usûle *emânet* usûlü denir. Bütün doğu pragmatik *nasîhatnâme-siyaset* kitaplarında, mukataa ve iltizâm, devlet ve padişah gücünün temeli sayılmıştır. Ortadoğu devletlerinde gelir kaynaklarının en başında köylü tarım ürünleri, özellikle, buğday ve arpa yer alır. Merkeziyetçi bürokrasinin temel siyaseti karşısında başka bir yöntem şudur: gelirlerin önemli bir kısmı hemen hemen yarısı toprak ve tarım gelirleridir, eyaletlerde özellikle sipahilere ve valilere *dirlik* olarak ayrılmıştır. Bunun başlıca sebebi de tarım ürünlerinin vergi olarak çoğunlukla aşar şeklinde ürün olarak alınması zorunluluğudur. Başlıca nedeni, köylü için ürünü paraya çevirmekteki aşılmaz güçlüktür. Köylünün ürününü değerlendirmek için pazara götürmesi ve satması son derece güç ve masraflı bir iştir. Ürünlerin paraya çevrilip merkezî hazineye gönderilmesi, oradan valilere ve eyalet askerine maaş olarak ödenmesi

15 *Mukataa*, beli miktarda bir gelir kaynağı demektir, merkezî *defterhane*'de *mukataa* defterleri bu çeşit gelir kaynaklarını resmî defterde tespit ve kayıt eder.

büsbütün olanaksız bir şeydir. Eski çağlarda Mısır ve Mezopotamya'da, ürünün tapınaklara bağlı büyük ambarlarda depo edildiğini ve oradan dağıtıldığını biliyoruz. Fakat geniş alanlara yayılmış imparatorluklarda ürünün taşınması ve bir merkeze toplanması, taşıma masraflarının son derece yüksek olması sebebiyle olanaksızdır. Bu koşullar altında doğuda ve batıda para ekonomisinin zayıf olduğu çağlarda, devlet bu gelirleri değerlendirmek için geliri aynen *dirlik* verme sistemine başvurmak zorunda kalmıştır. Tarım gelirleri belli üniteler halinde saptanarak her askere hak ettiği miktara göre verilir. Bu gelir üniteleri *icmâl* veya *timar* defterlerinde tespit olunmuştur. Merkezî kontrolün bu üniteler üzerinde kontrol derecesi feodalizmin çeşitli biçimlerini belirler. Osmanlı'da defter sistemi sayesinde merkezî idare tam bir kontrol sistemi geliştirmiş ve feodal gelişimleri önlemiştir. Tarım topraklarının *mîrî* hale getirilmesi yani devlete ait topraklar statüsü sayesinde bireylerin toprağı istedikleri gibi tasarruf etmeleri önlenmiştir. Mîrî toprakların mülkiyetinin devlete ait dolayısıyla ordunun ve halkın temel geçim kaynağı sayılan buğday ve arpa yetiştirilen tarlalardır. Bağ, bahçe özel mülkiyet söz konusudur. *Mîrî toprak* rejimi Doğu Roma İmparatorluğu'nda uygulanıyordu.

Bizanslılarda *pronija* (bakım), eski İslâm devletlerinde *ikta* denir. Osmanlılarda *pronija*'nın Türkçe çevirisi olan *timar* (bakım) terimi kullanılır. Bu sistemde toprak geliri üzerinde eyaletlerdeki sipahilere ve komutanlara (subaşı, sancak beyi, beylerbeyi) tam kontrol hakkı vermek gerekir. Onların geçimi ve askerî görevlerini yerine getirmelerine imkân sağlamak amacıyla gelir bir mülk gibi garanti altına alınmıştır. Bu geliri tahsil edemedikleri zaman onlar, çaresiz duruma düşerler ve devlete karşı görevlerini yerine getirmezler. Başka bir deyişle, toprak ürünü üzerinde kontrol, toprağın boş kalmaması, toprağı verimli kılan emek ve tüm üretim süreci üzerinde kontrol demektir. Bir köylü ölür ve toprak işlenmezse timar sahibi işleyebilecek bir aile reisine *tapu*'yla verir. Özellikle geniş bir bölge üzerinde dirlik alan kumandanlar, valiler, toprak, köylü ve işletme biçimi üzerinde kontrol hakkı kazanırlar. Dirlik sahiplerinin köylü ve devlet zararına yaptıkları kötüye kullanmaları bir tarafa bırakalım, onların temlîk ve vakıflar yoluyla bu gelir kaynaklarını sistem kontrolünden çıkarmaları yasaktır, merkezden padişahın beratı olmayınca bu mümkün değildir. Sipahiler olsun, ekâbir olsun, orman, bataklık gibi bozdan açtıkları topraklar üzerinde İslâm hukukuna göre tam mülkiyet hakkı kazanırlardı. Bu gibi topraklar mîrî kontrol dışın-

daydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda genellikle İslâm hukukunda hâkim prensip, hükümdarın buna izin vermesi ve sonra açılan toprak üzerinde mülkiyet haklarını tanıyan bir vesika, *temlîknâme* bağışlaması gerektiğidir. Bu son koşul, merkezî bürokrasinin kontrolünü garanti etmekle beraber, uzak eyaletlerde büyükler bu mülk toprakları istedikleri gibi işletebilirlerdi. Onlar için toprağı değerlendirmede en çetin sorun el emeği bulmak, köylüleri toprağa çekebilmekti. İşte bu noktada devlet kendi vergi verir reâyâsının beylerin kontrolü altına geçmesini önlemeye çalışırdı. Zira Osmanlı Devleti'nde tanınmış temel prensibe göre, reâyâ üzerinde kimse hak ve kontrol kuramaz. Reâyâ emeği üzerinde kişiler kendi çıkarları için angarya ve başka yollarla kontrol kuramazlardı. Böylece, bu noktada yeniden yaratılacak toprak gelir kaynaklarının kontrolü üzerinde devletle ekâbir karşı karşıya gelmektedir. Merkezî iktidarın kuvvetli olduğu zamanlarda normal bir şekilde meydana çıkan bu çatışmalı durum, merkezî güç zayıfladığı zaman bunalımlara neden olurdu. O zaman büyükler, civardaki devlet reâyâsını ve sınırı kesinlikle belli olmayan mîrî tarım topraklarını kendi çiftliklerine katma yollarını bulurlardı. Hatta aslında devlete ait olup köylüsü kaçmış toprakları da boz topraklar sayarak yeni mülkler halinde kontrolleri altına geçirirlerdi. Bunun için eyaletlerdeki güçlü kişiler harp veya iç savaş sırasında zayıflayan merkezî devletten bu gibi hakları bir ödün olarak koparırlar ve feodal kontrol bu aşamada gerçekleşir. Böylece geniş bir bölgede uygulanma halinde yerel hanedanlar ortaya çıkar (Âyânlar). Bu süreç imparatorluğun parçalanmasına kadar gidebilir. Büyüklerin arazi ve reâyâ üzerinde kontrollerini sürdürmenin başka bir yolu da mülk toprakları vakıf haline getirmektir. Bizans'ta, İslâm hilafet döneminde ve Osmanlılarda en çok uygulanan yöntemlerden biri budur. Vakfı kuran nüfuzlu kişi Osmanlı Devleti'nde bunun için padişahın iznini almak ve bir *temlîk* vakıf beratı elde etmek zorundadır.

Osmanlı merkezî bürokrasisi güçlü döneminde bu yolu dikkatle izlemiştir. Vakfı kuran genellikle onu *evladiye* vakıf olarak kurar. Yani erkek ve kız soy ve sopuna vakfın mütevellisi sıfatıyla, vakıf gelirlerinin onda birini ayırır. Mütevelli ayrıca dükkân, han, hamam gibi *musakkafât*ın kiralanmasında veya genellikle ferağ işlemlerinde yeni kiracıdan kendisi için bir pay sağlar. Bu yöntemler, kötüye kullanmalar sonucu elde edilen gelirler meşrû kazançlardır. Büyüklerin bu vakıf gelirleriyle, Osmanlı toplumunda *çelebi* unvanıyla bir çeşit arsitokratik sınıfa vücut verdi-

ğini saptamaktayız. *Temlîk*, mülkiyet tanıma, aşamasında boş araziyi değerlendirmek için gerekli emek, reâyâ ile beraber, çoğu kez esir emeği kullanmak yoluyla gerçekleştirilmiştir. Rumeli'de uclarda ellerine pek çok tutsak giren Mihaloğlu, Evronosoğulları gibi ailelerin mülk ve vakıflarında babadan oğula vakıf yapılmış kulların uzun zaman kaldığını görmekteyiz. Merkezî bürokrasi toprağın ve tarım gelirlerinin kişisel çıkar haline gelmesini sağlayan bu sürece karşı sürekli mücadele halindedir. Osmanlı merkeziyetçiliğinin güçlü olduğu ilk 300 yıl süresince mîrî toprakların ve raeyanın büyüklerin eline geçmesi büyük ölçüde önlenebilmiş, mülkler ve vakıflar büyük ölçüde bozdan açılarak temlîk edilmiş topraklar üzerinde oluşmuştur. Aynı sorunlar İslâm hilâfetinin ilk asrında ve Bizans'ta, daima bürokrasinin en önemli sorunu olarak ele alınmıştır. Osmanlılarda bazen fermanlarda genel bir adla *kudretliler, zîkudret olanlar, ekâbir* denilen bu sınıfa Bizans'ta *dynatoi* denmekteydi ve imparatorluk bürokrasisi onları âdeta bir düşman gibi anmaktaydı. Kısaca, devletin toprak ve reâyâ üzerinde kontrolü bahsinde merkezdeki bürokrasi ile kenar bölgelerdeki güçlüler arasında ardı arkası kesilmeyen bir mücadeleye tanık olmaktayız.

Burada Osmanlı Devleti'nin ilk döneminde, bu sorun etrafında devlet siyasetini temelden belirleyen mücadeleyi ele alacağız. Bu sorun, merkeziyetçi Osmanlı İmparatorluğu'nu kuran iki büyük sultan, Yıldırım Bayezid ve Fatih Sultan Mehmed zamanlarında derin siyasi ve sosyal çekişmelere yol açmıştır. Yıldırım Bayezid (1389-1402) zamanındaki durumu yalnız tahrîr defterlerinde ve vakıflardaki kayıtlardan anlamaktayız. Kesin olarak bildiğimiz şey, Yıldırım Bayezid'in vakf ve mülk sahibi eski aileleri bertaraf ederek bu toprakları timar dirliği halinde kendi kullarına vermesi ve böylece merkeziyetçi bürokratik imparatorluğu gerçekleştirmeye çalışmasıdır. Buna karşı Fatih devrinde ortaya çıkan sorunun bütün ayrıntıları bilinmektedir.

Fatih'in Vakıf ve Mülk Toprakları *Nesh* ile Devlet/Mîrî Topraklar Haline Getirmesi

Yazıcı olarak durumu yakından bilen tarihçi Tursun Beg, Fatih'in 20.000 köy ve mezranın vakıf statüsünü *nesh*ettiğini (kaldırdığını) ve bu yolla devlete mâl edilen bu toprakları timar ve zeamet olarak askere dağıttığını kaydeder. İmparatorluk ölçüsünde bu büyük toprak reform hareketinin genişliğini biz tahrîr defterlerinden izleyebilmekteyiz.

Fatih bu reformu yaparken bazı yazarların iddia ettiği gibi *keyfî* değil, birtakım hukuki prensiplerden hareket ederek gerçekleştirmiştir. Eski bir Karaman defteri başına konan fermandan öğrendiğimize göre, herhangi bir vakfın o tarihte asıl amacını yerine getirmediği, cami ve tekke gibi binaların harap olduğu ve artık işlemediği, böylece vakfın asıl gayesinin ortadan kalktığı ileri sürülmüştür.

Keza, mevcut mülk veya vakıf için sultandan izin ve berat alınmadığı noktası üzerinde durulmuştur. Bu gibi bütün mülk ve vakıflar neshedilmiştir. Devlet, bunu bir müsadere olarak kabul etmiyor, fonksiyonu kalmayan vakfı *nesh*ediyor, mevcut statünün kaldırıldığını öne sürüyordu. Aslında, bu reform, eyaletlerde zaviye ve tekkelerde vakıf yoluyla şeyhlerin eline geçmiş olan ve sayısı Fetret devri ve ondan sonraki bunalım dönemlerde artmış olan *mîrî* vakf ve mülkleri yeniden *mîrî* haline getirmek anlamına geliyordu. Bunu yapabilmek için İstanbul Fatihi gibi mutlak bir otoriteye sahip bir sultan olmak gerekirdi. İmparatorluğu kurma yolunda seferlerine çok sayıda asker ihtiyacı olan Fatih merkezî hazinede devletin ihtiyaçlarını karşılayabilecek büyük gelir toplamak çabasındaydı. Bu ancak vakf ve mülk halindeki toprakların özel kişilerin mülkiyetinden veya evkafın elinden alınıp devlete mâl edilmesiyle gerçekleşebilirdi[16]. Bu toprak reformunu hiç abartmadan, aynı dönemde batıda İspanya'da, Fransa'da ve İngiltere'de kilise mülklerinin devletleştirilmesiyle karşılaştırabiliriz.

Reformdan etkilenen gelir kaynakları elinden giden sınıfı beyler, paşalar, ulema, zaviye sahibi dervişler ve Osmanlı öncesi aristokratik aileler oluşturuyordu. Bunların arasında sayıca en büyük kalabalığı, küçük vakıflarla işleyen derviş zaviyelerini, şeyhleri ve dervişleri sayabiliriz. Reformdan etkilenenler Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde hayati bir fonksiyonu olan fakat sonraları bu fonksiyonunu kısmen kaybeden tarikat mensubu şeyhler ve dervişleridir. Fatih'e karşı en etkili uğraşıyı da onlar yapacaklardır. Egemen sınıfın büyük bir bölümünü ilgilendiren reforma karşı olanlar geniş bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Onlar *nesh*in din prensiplerine ve şeriata aykırı olduğunu, dine hizmet edenlerin mağdur edildiğini ileri sürmekteydiler. Tarikatlardan Halvetiye dervişleri Orta Anadolu'da yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişler

16 Fatih neşre konu olmayan, vakf ve mülkler idarecilerinin de orduya bir *eşkünci* asker göndermelerini istemiştir. Bu reformun özelliklerini yanlış anlayan Oktay Özel yukarıdan bir üslupla yazdığı tenkit makalesinde yanılmaktadır.

ve Amasya'da II. Şehzade Bayezid'i karşı hareketin öncüsü yapmaya çalışmışlardır. Doğrudan doğruya sultanın kendisine yöneltilmeyen bu eleştiri ve saldırılar, reformdan sorumlu olan devlet adamlarına, başlıca Veziriazam Karamanî Mehmed Paşa'ya yönelmiştir. Afyonkeşlikle suçlanarak Amasya'da Fatih'in tepkisine neden olan Bayezid ile kardeşi Konya valisi olan Fatih'in taht için namzet gördüğü Cem arasında rekabet bu büyük sorunla birleşmiş oluyordu. Bu durum hiç kuşkusuz Fatih'in son yıllarında Osmanlı Devleti içinde siyasi güçleri ayaklandıran en büyük sorun haline gelmişti. *Nesh* hareketi 1478 sonbaharında Nişancı Karamanî Mehmed Paşa'nın veziriazamlığında uygulanmış görünmektedir. Mehmed Paşa, toprak işlerinden sorumlu olarak nişancılığı zamanında bu meseleyle ilgilenmiş ve padişaha bu reform hareketinde yardımcı olmuş görünmektedir. Mehmed Paşa aynı zamanda Fatih zamanında devlet iktidarını kendi tekelleri altına almış olan *kul* aslından paşalara karşı da bir tepkiyi temsil etmekteydi. Sadrazamlığında Divan'da vezirliklere kendisi gibi ulemadan kişileri getirmekteydi. Böylece, toprak reformu, devlet içinde bir iktidar mücadelesi niteliğine dönüşmekteydi. Kul aslından askerî grubun başında, yeniçerilerin taptıkları büyük savaş adamı Gedik Ahmed Paşa bulunmaktaydı. Fatih'in hastalığının arttığı son saltanat yıllarında bu gerginlikler, devleti büyük bir buhranın eşiğine getirmiştir.

Fatih'in merkezî hazineyi güçlendirmek için yaptığı öteki reformlar arasında İstanbul'da devlet mülkiyetine geçmiş Bizans döneminden kalma evlerin kiraya verilmesi ve özellikle gümüş para, akça üzerinde yaptığı reformlar ayrıca genel hoşnutsuzluğu artıran uygulamalardır. Para üzerindeki uygulamaları kısaca hatırlatalım. Birçok ticaret mal ve hizmetler (mum, tuz ticareti gibi) ana ihtiyaç maddeleri üzerinde koyduğu tekel devlet kontrolü, hazine gelirlerini artırmaya yardım ettiği halde halk ve tüccar için birtakım sıkıntılar doğurmakta ve hoşnutsuzluğu genişletmekteydi. Fatih, saltanatının başlangıcından beri her beş senede bir yeni akçe çıkararak piyasadaki akçayı gümüş fiyatından kabul ederek karşılığında akçenin piyasadaki yüksek fiyatı üzerinden ödüyordu. Kaçakları, gümüş yasakcılar hanlarda ve iş yerlerinde takip etmekte, el koymaktaydılar. Bu uygulama onun idaresine karşı geniş halk tabakaları arasında hoşnutsuzluğu yaymıştır. İstanbul fatihine karşı açıktan bir muhalefet yapılamazdı, halkı sıkan, askerî sınıfları tedirgin eden politikası, kendisine ve uyguladığı idareye karşı son yıllarda geniş bir tepkinin doğmasına yol açmıştır.

Fatih'in Ölümü, İsyan ve II. Bayezid ile Tutucu-Şeriatçı İdarenin Gelmesi

Fatih'in Mayıs 1481'de Maltepe'de ordu başında kendisine ağır bir ilaç (*şerbet*) verilmesi sonucu öldüğünü biliyoruz. Zehirlendiğine dair söylentiler, bütün bu koşullar göz önüne alınırsa anlamlıdır. Fatih'in ölüm haberi üzerine yeniçeriler ayaklanıp İstanbul'a döndüler ve ilk iş olarak Veziriazam Karamanî Mehmed Paşa'yı öldürüp cesedini sokaklarda sürüklediler. İdareyi ellerine alan Gedik Ahmed ve kayınatası İshak Paşalar, Bayezid'i Amasya'dan getirtip tahta oturtmak ve Cem'in Konya'dan gelmesini önlemek için her türlü önlemi aldılar. Bu tarihten ölümüne (Kasım 1482) kadar ki dönem, yeniçerilere dayanan Gedik Ahmed Paşa'nın diktatörlük dönemidir. Bütün devlet kararları, onun söylediği gibi oluyor, Cem Sultan'ın tahtı ele geçirmek için yaptığı girişimler karşısında (Yenişehir Savaşı, 20 Haziran 1482) Sultan Bayezid ona dayanıyordu.

Osmanlı Devleti'ni temelinden yeni bir yöne sokan bu dönem üzerinde hakkında bazı belgeler vardır. Olayları, o zaman Fatih'in sarayında bulunarak ölümünde İtalya'ya kaçarn Jean Maria Angiolello'dan dinleyelim: Amasya'dan İstanbul'a gelen Bayezid'in önüne sarayın kapısında çıkan yeniçeriler vadedilen bin akçe bahşişi istediler. Yeniçerilerin ikinci koşulu vezirlik makamına kökeni Hristiyan yani *kul* olmayanın getirilmemesiydi. Üçüncüsü, yeni akçe çıkarılmamasıydı. Bayezid'e, bu koşullar yeminle kabul ettirildi. Yeni sultan ilk iş olarak devlet hazinesinin saklandığı Yedikule'yi ziyaret etti ve devlet ileri gelenlerinin bîatını kabul ederek tahta oturdu. Bayezid döneminde hemen hemen her alanda, Fatih devrindeki politikaların bırakıldığı ve işlerin eski şekline getirildiğini görmekteyiz. Bu değişiklik sokakta kalmayan bir devrimdi. Şimdi her şey, şeriat adına eski haline getiriliyor ve padişah şeriatı yeniden canlandıran bir kurtarıcı gibi selamlanıyordu. Tabii yapılan ilk işlerden biri, Fatih'in *nesh*ederek devlete mâl ettiği emlak ve evkâfı eski sahiplerine geri vermek oldu. Bu bir karşı devrimdi; bununla beraber tarihî belgelerin dikkatle incelenmesi göstermektedir ki, bir kısım emlak ve evkaf geri verilmemiştir ve Fatih zamanında merkezî devleti güçlendiren önlemlerin birçoğu saklanmıştır. İktidarı mutlak bir şekilde elinde tutan veziriazam İshak ve Gedik Ahmed Paşaların idaresi, dış politikada eskisi gibi askeri destekleyen bir fetih politikasını yeğlemekteydiler. Gedik Ahmed'in Otranto'da yerleştirdiği kuvvet, onun Rumeli'den getireceği orduyu beklemekteydi. Gedik Ahmed oradan

hareketle Roma'yı fethetmeyi düşünüyordu. Fakat yeni sultan her şeyden önce Bursa'ya kadar gelmiş olan kardeşi Cem'i bertaraf etmeliydi. Cem iki defa yaptığı girişimde Gedik Ahmed Paşa'nın kumandası altındaki kuvvetlere galebe çalamadı. Yine bu uğraşıda yeniçerilerin, hazineyi elinde tutan Osmanlı sultanının yanında yer aldığını, Cem'in daha çok Türk halkından olan, yaya ve azeb askerlerine dayandığını görüyoruz. Cem, Bayezid'e yenilerek Suriye'ye kaçtıktan sonra Bayezid Amasya'dan beraberinde gelmiş olan yakınlarının öğüdü ile diktatör Ahmed Paşa'yı yakalatıp hapsettirdi. Yeniçeriler, ayaklandılar. Padişahın vaatlerinden vazgeçtiğini ileri sürerek paşayı serbest bırakmaya zorladılar. Bayezid'i Gedik Ahmed Paşa'ya karşı bu karara sürükleyen kişi, veziriazamlığa namzet ünlü Hamza Bey ailesinden Kara Mustafa Paşa idi. Bayezid, eski Türk aristokrat ailelerinden gelen ve Amasya'da kendisiyle beraber bulunan Mustafa'yı veziriazam yapmak, Gedik Ahmed diktatörlüğüne son vermek istiyordu. Mustafa Paşa'ya karşı Paleoglardan Rum Mesih Paşa, Gedik Ahmed Paşa'yı desteklemekteydi. Cem Rodos'a sığındıktan (26 Temmuz) sonra Sultan Bayezid şövalyelerin Büyük Üstadına yılda 40.000 altın ödeme vaadi ile Cem'in hapisde tutulmasını sağladı. Cem, tutuklu olarak Fransa'ya gönderildi. Hâlbuki Cem, Rodos'a, Bayezid'e karşı yardım vaadi ile sığınmıştı. Cem korkusunun kalkması üzerine Bayezid kendisini taht üzerinde sağlamca yerleşmiş hissederek, Edirne'de Gedik Ahmed'i boğdurmuştur.

Cem, uzaklaştırılmış ve Hristiyanlar elinde tutuklu olmakla beraber, 1495'te İtalya'da ölümüne kadar Bayezid'in bütün iç ve dış politikasını etkilemiştir. Osmanlı ülkesinde Cem'in taraftarları çoktu. Batıda Macaristan Fransa ve Habsburglu İmparator Cem'i yanlarına alarak bir haçlı seferi halinde Balkanlar'ı istila etmeyi planlıyorlardı. Bu nedenle Bayezid, Venedik'e ve diğer Hristiyan devletlere karşı alttan alıyor ve Batı Hristiyan dünyasına karşı pasif bir politika gütmek zorunda kalıyordu. O, Floransa gibi bazı Hristiyan devletlere özel ticaret imtiyazları bağışlayarak Cem hakkında devamlı haber almak, Avrupa devletlerinin planlarını öğrenmek için daima uyanık bulunuyor, Cem'i bırakmamalarını sağlamak için Rodos büyük üstadıyla yakın ilişkisini sürdürüyordu.[17] Cem korkusu

17 Bkz. H. İnalcık, "A case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid on Djem Sultan," *Journal of Turkish Studies*, III (1979-1980), 209-230; Cem Sultan üzerinde N. Vatin, *Sultan Djem*, Ankara: TTK, 1994; N. Vatin, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar*, çev. T. Altınova, Tarih Vakfı, 1994.

altında Bayezid'in siyasetindeki temelli bir önlem de, hükümet işlerini Divan'dan doğrudan doğruya sarayın kontrolü altına almak olmuştur. Bayezid'in, şimdi veziriazamlığı kendisine bağlılığından mutlak emin olduğu kimselere, yani kapıağası hadımlara verdiğini görmekteyiz. Bunlar arasında en ünlüsü Hadım Ali Paşa'dır (veziriazam: 1501-1503, 1506-1511).

Bayezid, Gedik Ahmed-İshak diktatörlüğünden kurtulduktan sonra saltanatta nüfuz ve otoritesini kurmak ve savaş isteyen yeniçerilerin isteğine uymak için önemli bir zafer kazanmak zorundaydı. Bunun için güney-kuzey ticaretinin üzerinde başlıca transit merkezleri olan Kilia ve Akkerman kalelerini almak üzere Bogdan üzerine hareket etti (1484). Fatih, aynı amaçla yaptığı seferlerde burada yenilgiye uğramıştı. 1484 Bogdan Seferi tam bir başarıyla sonuçlandı. Cem korkusu sebebiyle Bayezid, batıda olduğu gibi doğuda da saldırgan bir politikadan çekiniyordu. Fakat Bayezid'in uzun süren saltanatından belli başlı üç önemli savaş kaçınılmaz savaşlar olarak nitelendirilebilir. Birinci savaş Mısır Memluklularına karşı Çukurova bölgesinde cereyan etti (1484-1491). Memluklular Cem Sultan'ı açıkça desteklediklerinden, hatta Roma'da Osmanlı İmpartorluğu'na karşı haçlı seferlerini körüklediklerinden, 1484'te Memluklularla savaş patlak verdi (1484-1491), kesin sonuç vermeden, yıpratıcı ve uzun sürdü.

Bayezid'in Barışçı Politikası, Ekonomik Gelişme

Bursa'nın Ortadoğu'da doğu-batı ticaretinin belli başlı bir ticaret merkezi haline gelişi bu döneme rastlar. Pera'da Floransalı bir ticaret evinin idarecisi olan Giovanni de Francesco Maringhi'nin 1501-1502 yılları arasını kapsayan mektupları, İtalya-Osmanlı ticaretinin ve genellikle Bursa'da ticaret hayatının koşullarını göstermek bakımından son derece ayrıntılı ve ilginç bir kaynaktır. Maringhi 1497-1507 yılları arasında Pera'da faaliyette bulunan Floransalı bir tüccardır. O, Pera'da Venturi, Medici, Galilei ve Michelozzi firmalarını temsil etmekte, onların gönderdiği değerli yünlü kumaşları satmakta ve Bursa'dan doğu malları, özellikle İran'dan kervanlarla gelen ipek balyalarını Floransa'ya sevk etmekteydi. Sözleşme ile kârın beşte üçünü almakta ve kendi adına da ticaret yapmaktadır. Mesela Venturi kumpanyası yılda en az 7.000 altını ve dokuduğu yünlü kumaşları satmak için ona göndermektedir. Maringhi'nin, Bursa'da, Gelibolu, Sofya ve Akkerman'da ajanları vardı. Bunlara belli bir ücret ödenmekle ayrıca kârdan da bir pay almaktaydılar.

Bazıları Türkçeyi öğrenmişlerdi. Maringhi, Floransa ile Bursa arasında mal getirip götürmek için ajanlarını kullanmaktaydı. Bir ajanın Floransa-Bursa arasında seyahat masrafı ipek yükü başına 700 akçeye (14 altın) varıyordu. Maringhi, Galata'da kumaş üzerine toptancılık yapanlara da mal veriyordu. Yıllık masraflarını kapamak için yılda en az 200 yük kumaş satılmalıydı. Bunun değeri 180-200.000 altın duka etmektedir. Ondan bu kumaşları alan çoğu tüccar İstanbul Yahudileri veya Pera Cenevizlileridir, onlar bu kumaşları başka yerden gelen tüccarlara satarlar yahut imparatorluğun öteki şehirlerine götürürlerdi. Fatih ve II. Bayezid Floransalılara ticaret imtiyazları, kapitülasyonlar vermişlerdi.

Maringhi, bu ticareti yürütmek için Floransa'dan kumaş toplarıyla beraber altın getirttiği gibi Galata'daki bankerlerden %15 faizle para da çekmek durumundaydı. Bursa pazarı Floransa yünlü kumaşlarının büyük ölçüde satıldığı büyük bir pazardı. Genellikle, bu değerli yünlü kumaş, ham ipekle değiştirilirdi. Maringhi bu işlemin öteki ticaret biçimleri yanında en kârlı alışveriş olduğunu vurgulamaktadır. Bu suretle Maringhi, kumaştan yaptığı kârla beraber ipeğin Floransa'da yüksek fiyatla satılması dolayısıyla ipekten de büyük kâr sağlamaktaydı. Floransa'daki büyük firmaları daha çok yünlü kumaş göndermek için sıkıştırmakta ve bu pazarda Floransa kumaşı için büyük talep olduğunu firmalara bildirmektedir. Yünlü kumaş yetmediği zaman ham ipek, altın karşılığı satın alınmaktaydı. Maringhi, ipek yükü başına Floransa'da 70-80 altın duka net kâr sağlandığını belirtmektedir. Fakat tipik bir Rönesans tüccarı olarak o sermayesini başka ticaret mallarına da yatırmayı akıllıca bir iş saymaktadır. Bursa'dan Floransa'ya gönderdiği mallar arasında Ankara sofları özel bir yer tutmaktadır. Osmanlı-Floransa arasındaki bu kârlı ticaret Rönesans merkezi Floransa için bir zenginlik kaynağıydı.

Maringhi, bir aralık Akkerman'da deri ticaretile ilgilendi. Bir ortaklığa 200-300 duka gibi bir para yatırarak oradan 4-5.000 parça deri almayı umuyordu. Doğuda ticaret, siyasi atmosferden ayrılmadığı için Maringhi'nin İstanbul'daki Floransa temsilcisi aracılığıyla Osmanlı hükümetiyle yakın ilişki içinde olduğunu görmekteyiz. Maringhi, 24 Şubat 1506'da Pera'da ölünce 97.000 altın dukaya varan mirasla 127.000 dukaya varan bir mal stoku bırakmıştır. Maringhi'nin meslek hayatı ve faaliyeti, Osmanlı ticaret merkezlerinde iş yapan öteki İtalyanların iş hayatını aydınlatmaktadır. Mesela, ünlü Medici ailesinden, Francesco, Giovanni ve Raffaello, Pera'da, Bursa'da ve Edrine'de ticaret yapmaktaydılar. Öteki

Mediciler de Osmanlı ülkesinde bankacılıktan sabun imaline ve kumaş boyacılığına kadar çeşitli ekonomik faaliyetlere katılmışlardı. Floransalıların Bursa'daki faaliyetleri üzerine Bursa kadı sicilleri geniş bilgi içermektedir. Ticarî güvenlik bakımından bu tüccarlar işlemlerini, kadı sicillerine kaydettirmeyi yararlı bulmaktaydılar. Bu belgeler, Bursa'da devletler arası pazarın nasıl işlediğini göstermek açısından ilginçtir. 1478'de Piero adında Fransalı ajan, 207.920 akçe tutarında kumaşı ham ipek ve ipekli kumaş karşılığında dört Müslümanla değiş tokuş yapmıştır.

Mîrî Toprakların Tasarruf Şekilleri: Tapulu Arazi, Mukataalı Arazi

Mîrî devlet toprakları, temelde iki büyük kategoriye ayrılır: Birincisi, *tapu* kanunlarına göre köylü tasarrufu altına verilen *tapulu topraklar*; ikincisi, basit bir kiralama sözleşmesi, yani *mukataa* ile kişilere kiralanan *muktaalı topraklar*.

Tapu kanunları altında bir kiralama gibi yorumlanabilecek, çifthane sistemi çerçevesinde toprağa özel bir statü vermektedir. Köylü, dirlik sahibi timarlı veya zâimli *tapu* denilen bir sözleşme yapar, *tapu resmi* öder, böylece toprağın tasarrufunu elde eder. Tapulu çiftlikler, evli köylülerin *tasarrufu* altına verilmiş aile işletme üniteleridir. Çeşitli bölgelerde arazinin verim gücüne göre bir aile çiftliği 50'den 150 dönüme (bir dönümü 100 m) kadar değişir. Buna karşı, *mukataalı çiftlikler*, yıllık *maktû'* belli bir kira ödemek koşuluyla herhangi bir kişiye, bir kiralama sözleşmesiyle verilen çiftliklerdir. Bu ikinci kategoride kiralayan kişiler, tapu sisteminde köylünün ödediği vergileri ödemez, yalnız sözleşmede saptanan *maktû'* ücreti öder. Tapulu arazi, *çifthane sistemi* dediğimiz belli bir sistem altında tapuyla köylü hanelerin tasarrufu altına verilmiş işletme üniteleridir. Basit kiralama sözleşmeleri, yani mukataa devletle kişi arasında yapılmış serbest bir *'akd*, sözleşme olduğu halde, tapu, köylünün devlete raiyyet bağlılığından doğan belli bir statüyü ifade eder. Tapu rejiminde köylü âşârdan başka devlete veya onun mümessili timar sahibine *âşâr* (üründen sekizde bir) vermek ve birtakım kişisel hizmetler yapmak zorundadır. *Kulluk* sıfatı dolayısıyla yapılan hizmetler karşılığı *çift resmi* veya *ispence* denilen bir vergiyi öder.[18] Kısaca, mukataa serbest bir sözleşme, tapulama belli bir statüye bağlı olmadır. Mukataayı yapan kimse, tamamıyla hürdür, fakat tapu ile çiftlik alan raiyyetin hareket

18 Bu hizmetler Osmanlı'dan önce yerleşmiş feodal hizmetlerdir, bkz. H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, TTK, XXIII, 576-610.

serbestliğini kayıtlayan birtakım koşullar vardır. Mesela, tapulu çiftliği terk edip giderse *çift bozan* denilen bir ceza öder. Fakîhlerin yorumlamasına göre, *raiyyet* İslâm devletinin toprak üzerinde bıraktığı halktır, devlet kullarıdır.

Tahıl ziraatı yapılan tapulu arazi, ideal olarak *çiftlik* denilen ünitelere ayrılmıştır. *Raiyyet çiftliği*, bir *çift*, yani iki öküzün hakkından gelebileceği belli genişlikte bir çiftliktir. Genelde, tapulu topraklar kategorisine, hububat ekimine ayrılmış tarlalar, köylü işletmesinin sürekliliği için gerekli otlaklar ve köylü tarafından yeniden tarıma açılmış arazi girer. Bağlar ve bahçeler, tapulu arazi dışında bırakılmıştır, çünkü bu çeşit arazi kişiler tarafından bir mülk olarak tasarruf edilir, üzerinde devlet rakabesi yoktur. Sebze bahçeleri, bostanlara gelince, bunlar tahrîr defterlerinde kaydedilmiş ve vergisi belirlenmiş ise *tapulu* arazi sayılır. Tapulu araziye "raiyyetli yeri" de denir. Osmanlı kanunnâmelerine göre, "sapanla sürülen her arazi mîrîdir. Bir bağ veya bahçe hububât ekimi için sapanla işlenirse, otomatik olarak mîrî arazi durumuna gelir, ondan sonra âşâr ve raiyyet rüsûmunu ödenir.

Tarım yapılmayan timar arazisinden bir bölümünü bir köylü işlerse, bu arazi otomatik olarak *tapulu* toprak statüsü kazanır ve timar sahibi bu gibi araziden alınabilecek bütün vergileri ve raiyyet (âşâr, rüsûmu) alır. Şayet, köylünün işlediği arazi, timar sınırları içinde değilse ve tahrîr defterine geçmemişse, o zaman bu vergileri *hazine* adına *mevkufcu* denilen memurlar toplar. 1610'da kanun yapıcı, bunu, sonunda sipahiye bırakmaya karar vermiştir. Sipahileri sefer hizmetlerinde desteklemek ve teşvik etmek daha önemli görülmüştür. Bununla beraber timar sınırlarının daha açık bir şekilde belirlenmesi de, idarî bir önlem olarak önemle belirtilmiştir. Yeniden tarıma açılacak topraklardan gelecek vergilerin sipahiye bırakılmasının başka bir önemli nedeni de şudur: gelecek tahrîr sırasında bu yeni topraklar tapuya bağlı topraklar olarak ilâve olunacak devletin kaynakları genişletilmiş olacaktır. Gerçekten, sipahiler küçük arazi parçalarını bir riayet çiftliği halinde toplamaya ve köylüleri timar içindeki boş araziyi şenlendirmeye teşvik ederlerdi.

Tapu ile arazi alabilmek olanağı, yalnızca bu toprağı işleyip vergi ödeyebilecek kişilere, yani köylü reâyâya tanınmıştır. Prensip olarak şehirli ve askerî sınıftan olanlar, tapu toprakları edinme olanağından yoksundular. Onlar, ancak *mukataalı* araziyi sözleşmeyle üzerine alabilirler ve bu araziyi, ya hayvan yetiştirmek ya da gezginci köylüleri

çekerek işletmeye çalışırlardı. Şayet onlar, herhangi bir şekilde, tapulu araziyi tasarufları altına geçirirlerse, aynen köylünün yükümlülükleri altına girerler, raiyyet vergilerini ödemek zorunda kalırlardı. Göçebelere gelince, onlar bir timar arazisinde tapu ile raiyyete verilmemiş boş topraklar üzerinde yerleşip geçici olarak tarım yapabilirlerdi. Bu durumda, ödeyecekleri vergiler özel nitelik taşırdı (*tütün resmi* ödenirdi). Bir raiyyet çiftliği boşalınca, bunu almaya öncelik hakkı olanlar, ilk sırada kendi yakın akrabaları, sonra aynı köyden olanlardır. Bunlar toprağı olmak istemezlerse ancak o zaman köy dışından olanlar artırma yoluyla bu çiftliği edinebilirlerdi.

Tapulu araziyi edinme, *tapulama* veya *tapuya verme* diye adlandırılan basit bir işlemle gerçekleşirdi. Kadı sicillerinde bulduğumuz *tapu sözleşmeleri*, bir satış sözleşmesi gibi kaleme alınmıştır. Sözleşmede timar sahibi yahut hazineyi temsil eden başka bir ajan "Bu toprağı sattım. Bütün tasarruf haklarını bağışladım ve bunun karşılığında tapu resmini aldım" demektedir. Bundan sonra satın alan taraf bütün bu şartları ve koşulları yüklendiğini beyan ederdi. Kadı bütün bu işlemin şeriat esaslarına göre cereyan ettiğini belgeye ekler ve sözleşmeyi *sicil-i mahfuz* denilen deftere aynen geçirirdi.

Kadı önünde yapılan bu işlem bir satış ve iâre (ödünç verme) *sözleşmesi* niteliği taşımakta ve kullanılan terminoloji tamamıyla şer'î kaynaklardan gelmekte ise de, tapu sözleşmesindeki ayrıntıların ve özelliklerin şeriatla bir ilgisi yoktur; bunlar Osmanlılardan önceki zamanlara giden çifthane sisteminin bir parçası olan âdet ve yöntemlere göre belirlenmiştir. Gerçekte, tapu resmi dinsel *şer'î* vergilerden ayrı olarak *rüsûm* adı altında anılır. *Rüsûm* genellikle İslâmî kaynağı olmayan örfî vergilere verilen addır. Mahkemede yapılan sözleşmede, tasarruf şartları, intikal hakları, toprağın kullanılma şekli, vergiler ve kulluk hizmetleri üzerinde hiçbir ayrıntılı kayıt yoktur. Bütün bu özel noktalar, *sultanî kanunnâmelerin* konusunu oluşturur.

Tapu sözleşmesi hukuki bir belgedir, taraflara hakları çiğnendiği veya tasarruf şartlarında değişiklik yapıldığı zaman, kadı mahkemesine gitmek, sözleşme ve genel kanun maddelerine göre hakkını arama olanağı sağlamaktadır. Özellikle, kanun maddeleri sipahi karşısında köylünün tasarruf haklarını şu açık ifadelerle belirtmektedir: "Bir raiyyet toprağı bir köylünün tasarrufu altına verdiği zaman tapu kanununa göre bu toprağı ondan hiç kimse alıp zapt edemez ve tapu ile verilen bir toprak

yeniden tapuya konu olamaz." Fakat ileride göreceğiz ki, köyde sipahi birçok hileler kullanarak tapulu bir araziyi kanunî mirasçılarından kaçırmaya çalışmakta ve durum bir dava konusu olmaktadır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, gerek tapu sözleşmesi yapılması gerek kötüye kullanımlar ortaya çıktığı zaman taraflar, köylü ve sipahi, aralarında anlaşmaya varırlar, böylece şehre gidip kadı mahkemesinde mahkeme resimlerini ödemekten kurtulurlar. Çoğunlukla tapu işleri bu yolla düzenlendiğinden, sultanın kanunu şu maddeyi koymuştur: Eğer bir köylü bir toprağı fiilen uzun zaman elinde tutmuş ise hiç kimse onun tasarrufuna karşı çıkamaz ve hak iddia edemez. Kadı mahkemelerinde, tapu sözleşmeleri nispeten azdır. Yine kanun şu maddeyi de koymuştur: Bir köylünün bir toprağı tapu ile belli bir zaman tasarrufunda tutması halinde, kendisinden sonra gelen timar sahiplerinin kendileri için yeniden tapu resmi istemeleri yasaklanmıştır. Fakat bu madde gösterir ki, her gelen sipahi toprağı kendisi için yeniden tapuluyor gibi, tapu resmi istemektedir.

Tapu Sisteminde Tasarruf Haklarının Niteliği

Köylünün tasarruf hakkı *tefvîz* terimiyle açıklanmıştır. *Tasarruf* genel olarak bir şeyin fiilen elinde tutmak anlamına gelir. Şer'î bir terim olarak *tefvîz* ise, "tam yetki verme" anlamına gelir ve bununla köylünün toprağı işlemekte, üretimi örgütlemekte tam serbestliğini vurgular. Osmanlı kanunnâmeleri, raiyyeti açıkça hür köylü olarak belirler, böylece onun kul statüsünde olan *ortakçı kullar*'dan veya çeltik ziraatında olduğu gibi, üretimi düzenleyen özel yönetmeliklere bağımlı olmadığını açıklar. Gerçekten, kanun maddelerinde veya kadı sicillerinde açıkça görmekteyiz ki, sipahi hiçbir şekilde köylünün üretim faaliyetlerine karışamaz. Ancak, köylü toprağı bağ ve bahçe gibi hukuki statüsü farklı olan şekillerde kullanmaya kalkarsa timar sahibi bunu önleyebilir. İslâm hukukunda *tefvîz* sözleşmesinin anlamı geniştir. Tapulamada, köylü kiralama koşullarını serbest şekilde karşı tarafla tartışamaz. Bu koşullar, daha önce kanun maddeleriyle belirlenmiştir.

Sonraları *mîrî* arazinin İslâm kiralama esaslarına göre yorumlanması, birtakım çelişkilere yol açacaktır. Çünkü, toprak üzerinde devlet mülkiyetinin özel koşulları, *çifthane sistemi* gibi *tarihî bir gelişimle* ortaya çıkmış belli bir tarım ve tasarruf sistemine ait ampirik kurallarla belirlenmiştir. Tapu tasarrufunda, gerçek bir mülkiyeti oluşturan haklar yoktur. Mîrî toprağı tasarruf eden kimse, bu toprağı satamaz, hibe edemez,

vakıf yapamaz, rehine veremez, onu vasiyetle kendisinden sonrakilerin tasarrufuna bırakamaz ve toprağı o zamanki kullanımından ayrı şekle sokamaz, yani bağ ve bahçe haline getiremez yahut üzerinde binalar kuramaz. Bütün bu sınırlamalar, aslında mîrî toprakları *çifthane sistemi* içinde saklama kaygısından ileri gelmektedir. Bununla beraber tapu ile tasarruf, onu basit bir kiracılıktan ayırt eden birtakım ayrıcalıkları içerir. Bu ayrıcalıkların başlıcaları: toprağı kendi oğullarına hiçbir karşılık ödemeden intikal ettirebilmesi, toprak intikali halinde karısının, kızının ve erkek kardeşinin öncelik hakları bulunması ve köylünün sağlığında bu toprağı başka birine bir karşılıkla ferağ edebilmesidir.

Tapu ile tasarruftaki bu özelliklerin nedenlerini ve anlamını açıklamak gerekir. Mîrî arazinin satışı yasaklanmıştır, çünkü toprak satılırsa özel mülkiyetin konusu haline gelir ve devletin bu toprağın kullanımından beklediği yararlar ortadan kalkar. Başka deyişle o takdirde devlet tarafından timar olarak kullanılamaz. Yine bu çerçevede, ölenin borçları için mîrî arazi kullanılamaz. Fakat 1601'de bunu yasaklayan yeni bir kanun çıkarılması gösteriyor ki, mîrî arazinin borç ödemede kullanılması oldukça yaygın bir hale gelmiş. Mîrî arazinin bu şekilde kullanılması, köylü çiftlik ünitelerinin mirasçılar arasında parçalanması ve sonuçta devletin vergi ve timar sisteminin çöküşüne götürebilir. Kanunlar, çiftlik ünitelerinin parçalanmasını özellikle belirtirler. Çiftliğin, ölen köylünün oğulları arasında *hisseler* halinde parçalanmaması da kanunun başlıca maddelerindendir. Aksi takdirde *çiftlik* esasına göre düzenlenmiş olan vergi sistemi uygulanamaz. Dolayısıyla timar gelirleri Şeyhülislam Ebussuûd'un ünlü fetvalarında ve kanunnâmelerde belirtildiği gibi, mîrî topraklar halk arasında geniş ölçüde bir alım satım konusu olmuştur.

Şeyhülislam, bu kötü kullanımı durdurmak için bu fetvaları çıkarmış görünmektedir. Gerçekte, kadı sicillerinden öğrendiğimize göre, bir mîrî toprağı satmak son derece güçtür. Çünkü onun mîrî statüsünün saklanmasında sipahinin ve başkalarının doğrudan doğruya çıkarları vardır. Bununla beraber, satışların hayli genişlediği ve mîrî toprak alanının daralmakta olduğu, devlet ricali tarafından kaygıyla saptanmıştır.

Kadı sicillerinde öğreniyoruz ki, sık sık borç alan fakir köylü kanunun açık ifadeleri karşısında yine de elindeki toprağın bir kısmını rehine vermekte veya satmaktadır. Bu şekilde kadı mahkemesinde şer'î kurallara göre satılan topraklar mîrî için kaybolmaktadır. Mîrî toprak bir kere satılırsa, özel kişiler arasında satış konusu haline gelmektedir.

Zira Osmanlı hukuk sisteminde şeriat tüm kanunların üstündedir. Şer'î kurallara göre yapılmış bir satışı bozmak olanaksızdır bu günah işlemektir. Burada *'örfî* devlet kanunlarıyla şeriat kurallarının çatışmasına tanık oluyoruz. Bu nedenledir ki, tahrîr defterlerinde ve kadı sicillerinde bir mülkten veya vakıftan söz edilirken toprağın şer'î bir satış sonucu elde edildiği özellikle belirtilir. Toprak sayımına atanan *muharrir-i vilayet* buna dair kayıtları, dikkatle araştırır ve kaydeder. Fakat birçok hallerde mîrî arazinin şer'î kurallara uydurularak, *muvaza'a* ile satış konusu yapıldığını görmekteyiz. Bu eskiden beri haracî-fay' topraklarının hilafet döneminde özel büyük emlâke yol açtığını bilmekteyiz. Bu yüzden bir bölüm İslâm fakîhleri haracî toprak satışının şeriata aykırı olduğunu ve yapılan işlemlerin dayanaksız olduğunu belirtmişlerdir.

Ebussuûd'un şu fetvası dikkat çekicidir: "kadıların bu şekilde satış hüccetleri vermeleri tamamıyla kanuna aykırıdır." Fetva gösterir ki bu şekilde kötüye kullanım, bizzat kadı mahkemelerinde uygulanmaktadır ve bu işlemin altında rüşvet kokusu vardır. Ebussuûd, bu şekilde hüccet veren kadıların cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir. Birçok hallerde mîrî toprağın satışı, şuradan kaynaklanmaktadır. Kadı için bir toprağın tasarrufundaki gerçek hukuki durumu incelemek, soruşturmak ve saptamak pratikte imkânsızdır. Hele böyle bir toprak, bir kere hile ile satış konusu olmuş ise, artık onun niteliği üzerinde durmak imkânsızdır. Mîrî toprakların satışında karışıklık başlıca ferag işlemleri dolayısıyla görülür. Çünkü köylünün kendi tasarrufundaki mîrî toprağı ferag yoluyla başkasına devretmesi sultanî kanunların kabul ettiği bir esastır. Köylü ferag yaparken en azından bu toprak için ödediği *tapu* ücretini ister veya çoğu zaman bunun üzerinde bir fiyat elde etmeye çalışır. *Feragın* yapılması için sipahinin izin vermesi de şarttır. Sipahi bu izni verirken âdet olarak bir para kabul eder. Şu halde gerek köylü gerek sipahi, *feragın* yapılmasında çıkar sahibidir ve kadı sicillerinde *ferag* için genellikle bir satış işlemi yapılır ve satma-satınalma deyişleri kullanılır. İfadedeki bu karışıklık, toprağın *tasarruf hakkının* feragı *devri* gibi değil tam bir satış yapılmış gibi düşünülmesine yol açar. Dikkate değer ki, tahrîr defterlerinde nüfuzlu ricâlin ellerindeki birçok mülk ve vakıf toprakları mîrî toprakların satışı yoluyla elde ettikleri belirtilmiştir.

Şeyhülislam Ebussuûd'un tam bu dönemde, mîrî arazinin şer'î ve âşârın oranı üzerinde durması da anlamlıdır. Şeyhülislam'ın hilâfet devrindeki büyük imamların, özellikle Ebû Yûsuf'un arazi üzerindeki

hükümlerini esas tutarak, bu kargaşa devrinde arazi hukukuna açıklık getirmek çabası içinde olduğu meydandadır. Ona göre *mîrî toprak* demek, devletin *rakabesii* yani yüksek mülkiyeti altındaki toprak demektir. Uygulamada bu gibi topraklardan öşür alınmakta ise de, bu topraklar kaynağında İslâm hukukuna göre *harâcî* topraklar sayılmalıdır. Büyük imamlara göre, İslâm fethinden sonra toprak üzerinde bırakılan ve tasarruf hakkı verilen gayrimüslim köylüler, ürünlerinden *harac* denilen ve duruma göre beşte birden üçte ikiye kadar vergi vermek zorundaydılar. Buna karşılık fethedilen topraklardaki Müslüman fatihler arasında bölüşülen mülk topraklar *âşâr*, yani yalnızca onda bir vergi öder. Ebussuûd ısrarla belirtir ki Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün topraklar fetih yoluyla kazanılmıştır, dolayısıyla *harâcî* topraklardır. Sonuç olarak, onda bir veya sekizde bir yerine beşte bir vermek zorundadır. Şeriata göre yapılan bu yorum, yani âşârı sekizde bir yerine beşte bir ödeme Osmanlı ülkesinde köylü için bir devrim olur, son derece güç sonuçlar verebilirdi. O zamana kadar Müslüman ve Hristiyan köylüden öşür olarak sadece sekizde bir alınmaktaydı. Tahrîr defterleri ve kanunnâmelere göre XIV. yüzyıldan beri her yerde öşür 1/8 alınmaktaydı. Ebussuûd'un belirttiğine göre, o zaman köylü, verginin adına bakarak, öşürün sadece onda bir ödenmesini istemektedir. Onda bir olursa devlet, gelirlerinde büyük bir düşüş olurdu. Ebussuûd'un fetvası bu iddiayı önlemek için yapılmış görünmektedir. O diyor ki, elinizdeki topraklar *harâcî* toprak olduğundan aslında, en az beşte bir ürün vermek zorundasınız, fakat Osmanlı kanunları size bunun çok altında sekizde bir oranını uygulamaktadır.

Sultanın şeyhülislamdan vergi oranlarında şeriata dayanan fetvâlar istemesi, bu dönemde mali ihtiyaçların ziyadesiyle artmış olmasıyla ilgili olmalıdır. Bu dönemde, veziriazam Lütfi Paşa'nın açıkladığı gibi, olağanüstü gelir kaynakları bulmak için devlet sık sık olağanüstü avârız vergilerine başvurmaktaydı. Büyük donanmaları ve sefer-i hümâyûnları finanse etmek için geniş gelir kaynaklarına ihtiyaç dumaktaydı.

Mîrî Topraklar ve Timar Sistemi

Timar olarak verilen arazinin sınırlarını köy sınırları, çiftlik veya mezra sınırları belirler. Timar sahipleri toprağı kendi çıkarları için kullanamazlar, ama kanun onlara, tarım topraklarını kontrol altında tutmak için timar sınırları içindeki ekili ve boz toprakları, otlakları, yabani ve yetiştirme meyve ağaçlarını, ormanları, suları vb. kontrol altında tutma hakkını verir. Onların bu kontrol hakkını tahrîr defter kayıtlarında kesin

biçimde tanımlanmış ve sınırlandırılmıştır. Timar sahipleri tapulu toprakların kullanma şeklini idare ederler, boş olan toprakları kiraya veya tapuya verirler, kendi reâyâsı olmayıp dışarıdan gelerek timar içindeki toprakları tarım veya otlak olarak kullananları saptarlar ve resim alırlar. Bütün bunlar timar sahibinin timar üzerindeki geniş yetkisini gösterir. O, bu timar arazisinin *sahibi* değilse de, kanunda yazıldığı gibi gerçekte *sahib-i arz*dır. Bunu göz önüne alarak sipahinin timar toprağı üzerinde devletin temsilcisi olarak mutlak kontrol haklarından söz edebiliriz.

Timar *zeâmet* ve *hâs* sahipleri, yani timarlı sipahi, zeâmet ve has sahibi beyler kendi yetkileri altındaki topraklarda suç işleyenleri yakalamak ve tutuklamak hakkına sahiptir. Bu da, onların toprakları üzerinde yetkilerinin idari niteliğini belirtir. Ancak unutulmamalıdır ki, bu yetkileri başka yerel otoritelerle paylaşmak zorundadırlar. Fakat Osmanlı idaresinde, başka alanlarda olduğu gibi, timarlı sipahi ve beyler kendi timarı ve hâsları üzerinde, mutlak otorite sahibi değillerdir. Bu amaçla kanun koyucu, birçok kısıtlamalar getirmiştir. İlkin, suçluları cezalandırmak, hatta en ufak bir para cezası almak için sipahi, önce kadının hükmünün almak zorundadır. Cezâ kanunnâmesine göre, timarlı cezâ uygulayamaz, ancak kadının verdiği hükümden sonra bey rütbesinde olan *subaşı* veya *sancak beyleri* bedeni ceza gerektiren ağır suçların cezasını yerine getirirler. Zeâmet altındaki sipahiler yalnız bazı *rüsûm* para cezaları alabilirler. Hatta bu para cezâlarında da *sahib-i siyaset* olan beylerle, yani subaşı ve sancak beyleriyle bu ceza parasını belli oranlarda bölüşürler, onların kontrolü sağlanır. Beyler, zaman zaman yaptıkları *devirlerde* gelip suçluları kovalamak ve tutuklamak hakkına sahiptirler. Bundan yalnız, beylerin elindeki zeamet veya hâsları muaftır. Bu bağışıklığı göstermek için, bu çeşit timarların *serbest* olduğu vurgulanır. Timar sahibinin yetkilerini kısıtlayan önlemlerden biri de, bir köyün tümüyle timar olarak bir kişiye verilmemesi, hisselere bölünerek birkaç timarlı arasında bölüştürülmesidir. Böylece, bir timar sahibi, timar gelirini birkaç köyden toplamak zorunda kalır ve bir tek köyde kendi başına buyruk olması önlenir. Aynı prensip, beylere ait hâslarda da uygulanır. Bir beyin hâs gelirleri, sancağın çeşitli bölgelerinde köylerde *hisse* şeklinde dağıtılmıştır. Böylece, zeâmet veya sancakbeyi, kendi idarî bölgesinin çeşitli bölgeleriyle yakından ilgilenmek zorundadır. Bütün bu kontrol mekanizması *adalet* prensibini yerine getirmek ve reâyâyı korumak için alınmıştır.

Timarlıların kontrolü altına verilmiş olan timar toprakları, *icmal defteri* denilen bir ciltte kaydedilmiştir. *Kılıç* denilen her ünitenin yetki dairesi ve sayısı bellidir. Timar tevcihinde bu üniteler tevcih edilir ve *kılıç* denilen ünitelerin parçalanmaması kesinlikle göz önünde tutulur. Çünkü bir *kılıcın* parçalara bölünerek başka timarlara eklenmesi halinde, sipahi sayısında azalma ortaya çıkar. *Mufassal defter*, raiyyet çiftliklerini belirlediği gibi, *icmal defteri* bu şekilde timar ünitelerini tespit etmiş ve korumuş olur. Büyük bir timar, sahibinin azli ve ölümü yoluyla boşaldığı zaman, o timar, o miktarda timarı hak etmiş olan bir sipahiye verilir. Timara hak kazanmış oğullardan biri, o miktar timarı hak etmişse, kendisine başka yerde timar verilir. Böylece, timarlar babadan oğula ırsen geçen topraklar olmaz. Bu özellik, Osmanlı timar sistemini Batı'da irsî mâlikânelere dayanan feodal sistemden ayırır. Bütün bu kısıtlamalar göz önüne alınınca, timar sahibini Batı'daki feodallere kıyaslamanın ne kadar yanlış olduğunu gösterir.

Osmanlı tarihinin ilk dönemlerinde timarlar; sahibi ölünce timar geliri ne kadara yükselmişse, bölünmeden oğluna geçerdi. Bu bir çeşit imtiyazlı aileler sosyal yapısını hazırlamaktaydı. Sonraları ölenin zamanla biriktirdiği büyük timarların oğula verilmesi kuralı kaldırıldı. Oğula gereken kadarı verilip kalanı başkalarına timar olarak dağıtılması kuralı getirildi. Böylece idarî timarli sipahi sayısını arttırma imkânı elde etti. Bu reform eski aileler arasında hoşnutsuzluk doğurdu. Âşıkpaşazâde tarihinde (15. Bâb) huzursuzluk yankı bulmuştur. Sözde Osman Gâzi'ye atfolnunan başlıca kanunlardan biri, timarların babadan oğla bütünüyle geçmesini emrediyormuş.

Sipahilere, reâyâ için ayrılmış tapulu araziyi kullanma, ekme ve tapu ile üzerine alma yasaklanmıştır. Fakat her sipahiye ailesinin geçimi, gulamları ve atları için bir destek olmak üzere bir raiyyet çiftliği genişliğinde *hâssa çiftliği* denilen bir çiftlik arazi yahut bir bağ ya da çayır verilir ve defterde bu açıkça yazılır. Bize kadar gelmiş olan en eski *icmâl* defterinde 1432 tarihli Arvanid defterinde eski yerli Arnavut aristokrasisine ait topraklar timar olarak aynen ellerinde alıkonmuştur. Bu uygulama, yerli hanedanları itaatte tutmak içi yapılmıştır. Aynı yöntemin Anadolu'da özellikle duyarlı bir bölge olan Amasya ve Tokat bölgesinde uygulandığını biliyoruz. Özellikle Yıldırım Bayezid (1389-1402)'den sonra merkeziyetçi bürokratik merkeziyetçi bürokratik idare sistemi yerleşmeye başlayınca, genelde babadan oğula timar geçmesi yöntemi kaldırılmış

olmalıdır. Timar ve hâslar sultanın veya beylerin kullarına verilmeye başlanmış, ailelerle kendi bölgelerinden uzakta timarlar verilmiş, böylece Osmanlı timar rejimi feodal özelliklerinden kurtulmuştur. Başka deyişle timar sisteminde *irsîyet* prensibinin bertaraf edilmesi, Osmanlı mekeziyetçiliğinin gelişimiyle denk bir gelişimdir. 16. yüzyılda Avrupalı gözlemciler, Osmanlılarda toprak üzerinde bulunmamasını irsî toprak aristokrasisinin yokluğunu önemle belirtmişlerdir.

İlk Osmanlı döneminde büyük arazi ve otorite sahibi bey ailelerinden, feodal aristokrasiden söz etmek mümkündür. Bu aileler devletin en önemli makamlarını babadan oğula ellerinde tutmuşlardır. Kardeşler arasında saltanat kavgalarında onlar kontrollerini arttırmışlardır. Bu ailelerden Mihaloğulları, Evrenosoğulları, Malkoçoğulları imparatorluğun sınır bölgelerdeki sancaklarda *uc* beyleri olarak verâsette varlıklarını korumuşlar, iç politikada kesin rol sahibi olmuşlardır. Fatih ve ondan sonra gelen sultanlar bu ailelerin kontrolünü büyük ölçüde kısmışlardır.

Toprak ve Köylü

Toprak Üzerinde Devlet Rakabesinin ve Tasarruf Hakkının Kaynağı ve Niteliği

Tahıl tarım toprakları üzerinde devlet mülkiyeti, Osmanlıların bulduğu bir yöntem değildir. İslâm hukukunda toprak üzerinde mülkiyet hakkı aslında fetih kavramına bağlıdır ve İslâm cemaatinin bütünü, *umma*, bu hakkı, Allah'tan emanet olarak almaktadır. Fethedilen toprakların Müslümanların veya onu temsil eden İslâm devletinin vazgeçilmez ortak malı olduğu kavramı, İslâm tarihinin ilk yüzyılında kesin kurumsal niteliğini kazanmıştır. Bu kategori topraklar, aynı zamanda *harâcî* topraklar olarak bilinir ki, bu topraklar harac ödenmesi karşılığı İslâm devletine kendiliğinden boyun eğen gayrimüslimlerin kullanımına (tasarrufuna) bırakılmıştır. Rivayete göre Halife Ömer (634-644) demiştir ki, eğer fethedilen topraklar sular ve köylüler yahut bu toprakları kul olarak işleyenler, fatih Araplar arasında kişi mülkiyeti olarak dağıtılırsa, gelecek İslâm kuşakları bu önemli gelir kaynağından yoksun bırakılmış olur ve devlet hazinesi boş kalır. Gerçekte, aynı statüye bağımlı köylülerin oturduğu bu gibi devlet toprakları, Bizans dönemi Suriye ve Mısır'da ve Sâsânî, idaresi altında Irak'ta var olmuştur. İslâm hilafeti, bu geleneği

sürdürmüş görünmektedir. Halifelerin bu konuda kararları Kur'an'daki *fay'* üzerindeki ayetlere dayandırılmaktadır.

Fetih hakkının toprak üzerinde, devlet *rakabe* ve mülkiyet hakkına esas olduğu gerçeği, Osmanlı dönemindeki şu ifadelerle de anlaşılır: Osmanlı sultanları fırsat düştükçe fermanlarında "kılıç hakkı ile" kazanılmış topraklardan söz ederler. Burada anlatılmak istenen şey, gâlib olan devlet yenilmiş olan devletin toprak dâhil elindeki bütün malları üzerinde mutlak bir hak kazanmasıdır. İslâm tarihinde ve hukukunda Peygamber zamanından beri, cihâd ve fetih İslâm devletinin toprak ve onu işleyen insanların emeği üzerinde mutlak kontrolünü tesis eden prensipler olarak düşünülmüştür. İmam, devlet başkanı isterse karşı koyan ve yenilen halkı ortadan kaldırabilir, *kul* yapabilir veya bir *cizye* ya da harâc ödeme karşılığında toprak üzerinde çalışmak üzere bırakabilir. *Mîrî* toprak ve reâyâ üzerindeki Osmanlı kanunlarının ana kaynağı İslâm hukukundaki bu temel kavramlardır, *Rakabe*, toprak üzerinde yüksek mülkiyet, devlete aittir. Tarımcı, sadece toprağın tasarrufuna sahip kiracısıdır. Gerçekte, *beyt-ul mâl-i müslimîn*, yani İslâm devlet hazinesi, bu gibi toprakları, fetih öncesi köylü sınıflarını yalnız tasarruf hakkına sahip *kiracı* toprak üzerinde bırakarak benimsemiştir. Köylü *tapu* resmi ödeyerek tasarruf hakkına sahip olmuştur. İkinci Halife Ömer demiştir ki, "toprak üzerinde *rikâb (rakabe)* daima bize aittir." Gerçekte, toprak üzerinde devletin mutlak mülkiyetini gerektiren birtakım zorunlu nedenler vardı.

İmâmı Abû Yûsuf'a göre Halife Ömer, fethedilmiş toprakları İslâm ümmetinin yahut devletin, mülkü saymakla, İslâmiyet'in savunulması ve yayılmasını güvence altına almak istemiş olmalıdır. Açıkça görülüyor ki, toprak üzerinde *rakabe*'nin devlet mülkiyetinin dayandığı mantık, merkezî bir imparatorluk hazinesi vücûda getirmek zorunluluğunun bir sonucu olarak görünmektedir.

Fethedilmiş topraklar üzerinde devlet rakabesi, bazen basit bir kontrol hakkı gibi yorumlanır ve bununla da devletin toprağın sadece kullanımını kontrol ettiği düşünülür. Osmanlılar, İslâm geleneğini sürdürerek, toprak üzerinde mülkiyet hakkını kuran şu prensibi göz önünde tutar: ölü toprakların (*mevât*) şenlendirilmesi, yani tarıma açılması. Böylece hazineye katkı sağlanacaktır. Fetih, bütün topraklar üzerinde rakabe hakkı bir bütün olarak Müslümanlara, yani onu temsil eden İslâm devletine vermiştir. Başka deyişle, toprak üzerinde mülkiyet hakkını

kurmaya yetkili biricik otorite, devlettir. Bozkırdan veya ormandan toprak açan birinin mülkiyet hakkını da ancak İslâm devletinin mümessili olarak sultan meşrulaştırabilir. Toprak açan devletin onayıyla onun mülkiyetini alabilir. Ölü topraklardan toprak açma işi, o toprak parçasının işgaline imamın, yani sultanın izin vermesiyle gerçekleşir. Bu yetki başkalarının aynı toprak üzerinde hak iddia etmelerini önler ve kanunî temeli oluşturur. *Mülk-i mahz*, yani tam ve mutlak mülkiyet, tasarrufun bütün haklarını mutlak bir şekilde içerir. Yani toprağı elinde tutan kişi, onu hiçbir koşula bağlı kalmadan kullanma hakkına sahip olur. Osmanlı Devleti bu gibi mutlak mülk, hatta vakfedilmiş olan topraklar üzerinde dahi, bazı şartlar altında mutlak mülkiyet ve tasarruf haklarını kaldırabilir. Bunun dayanağı prensip fethedilmiş topraklar üzerinde, toprak ne durumda tasarruf edilirse edilsin devletin yüksek *rakabesinin* asla kaybolmayacağıdır.

İleride, Osmanlı sultanlarının, özellikle Fatih Sultan Mehmed'in bu prensibe dayanarak mülk ve vakıf topraklarını, devlete mâl ettiğini göreceğiz. Ölü (*mevât*) topraklardan tarım toprakları haline getirme durumunda bu topraklar üzerinde mülkiyetin kurulması için devletin hukuki onayının zorunlu olup olmadığı İslâm fakîhleri arasında bir tartışma konusu olmuştur. İslâm fıkh alanında büyük imamların çoğu, halifenin izin vermesi ve tasdikinin zorunlu olduğu üzerinde birleşirler. Bunu destekleyen kanıt olarak, bu gibi fethedilmiş toprakların Allah'a ait olduğu, halifenin de Allah'ın vekili olduğu ileri sürülür. Bu yüzden halifenin bu toprakların idaresini İslâm ümmetinin en yüksek çıkarlarına hizmet edecek şekilde idare etmek hakkı ve ödevidir. Bundan başka Şâfi'î ve öteki imamlar, ümmete ve onun hayrına öncelik tanıyarak yerel, hanedanın gereğini kabul etmezler. Bununla beraber, Osmanlılar dâhil, hemen hemen bütün İslâm devletlerinde kabul gören prensip, devletin her çeşit toprak üzerinde *rakabe* hakkının mevcut olduğu ve devletin kanunîleştirmesi dışında hiçbir toprağın tasarruf veya mülkiyet hakkının kazanılamayacağı doğrultusundadır. Osmanlı bürokrasisi, bu son yorum üzerinde kesin bir tutum izlemiştir. Toprak tahrîri sırasında mülk ve vakıf toprakları üzerinde her türlü mülkiyet hakkı *muharrir-i vilayet* tarafından son derece dikkatle gözden geçirilir ve özellikle son padişahın bu hakları onaylayan bir berât verip vermediği araştırılır. Özetle, toprak üzerinde ilk işgal, yani ilkin boş bir toprağı kim işgal etmiş ise toprak mülkiyetinin ona ait olacağı prensibi, burada işlemez. Devletin onayı ile bu

haklar meşrû ve kanunî bir şekilde tanınmış olur. İslâm memleketlerinde kaynağı eski İran'a kadar giden *nasihatnâme* edebiyatında, bütün siyasi ve sosyal yapıyı garanti eden temel prensip, şu şekilde ifade edilmiştir: "Toprak ve raiyyet sultanındır". Nizâmü'l-mülk'ün *Siyasetnâme* kitabında formüllendirdiği bu prensip, Osmanlı kanunnâmelerinde de bir anayasa prensibi gibi yer almıştır. Osmanlılarda toprak tasarrufunun ve toprak vergilerinin niteliğini belirleyen bu prensip bürokrasi tarafından dinî otoritelerden bağımsız olarak devlet *kanunnâmelerine* konu olmuştur.

Böylece, büyük İslâm fakîhleri tarafından ifade edilmiş olsun yahut İran kaynaklı pratik siyaset kitaplarında yer almış olsun, devletin tarım toprakları üzerinde, *rakabe* rejimi yerleşmiştir. Şu noktaya dikkati çekmek gerek, bu gibi topraklar yalnız hububat ekilen tarla arazisidir ve ekilen toprakların hemen hemen %90'ını kapsar. Bu gibi toprakların iradesi, tamamıyla Divân üyesi nişancının sorumluluğu altına konmuştur. Nişancı, bu toprakları tamamıyla sultanın iradesiyle çıkarılmış olan kanunlara göre idare eder.

Kanunnâmelere gelince, İslâm hukuku ve Roma-Bizans mirasıyla ilgili yerli âdetlerin bir karması olan Osmanlı kanunnâmeleri, toprak tasarrufu ve toprak üzerinden alınan vergileri düzenleyen ana kaynaklardır.[19] Bizans'ta ve Balkanlar'da onun mirasçısı olan devletlerin kanun ve kurumlarından Osmanlılar birçok şeyi devralmışlardır. Zira Osmanlı için halkın kolayına gelen ve devlet gelirlerini garanti eden yüzyıllarca denenmiş bu metodları toptan değiştirmek için bir neden yoktu. Osmanlıların devraldığı düzende, Bizans'ta köylü kitleleri hâkim bir sınıf veya devlet için üretim yapan belli bir sisteme bağlıydı. Öbür taraftan Osmanlı toprak tasarrufu sistemi, değişen tarihî koşullarla ilgili olarak kendi evrimini izlemiştir. Kanun yapıcı, durumun gereklerine göre önünde bulunan olanaklardan en uygununu seçerek kanunlaştırmıştır. Şu da dikkate alınmalıdır ki, İslâm fıkhı, doğrudan doğruya toprak tasarrufu üzerinde özel fasıllar içermez. Toprak ve vergi sistemi, *divânü'l-harâca* bağlı olduğundan fakîhler bu devlet işi için ayrı risâleler kaleme almışlardır. Gerçekte sonradan yapılan eklentiler, toprak tasarrufu ve vergi alanında eskiden beri var olan kuralları izler yahut yeni ortaya çıkan durumları şer'î kaynaklara göre hukukileştirme çabasındadır. 16. yüzyıl Osmanlı hukukçuları kanunnâmelerdeki örfî kuralları şer'îleştirmek

19 Bkz. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul, 1943.

gereğini duydukları zaman, başta Abû Yûsuf olmak üzere bu gibi İslâm fukahâsına başvurmuşlardır.

Vakıflar

İslâm'da devletin toprak üzerinde mülkiyetinin aslı ve kaynağı konusunda yapılan derin bir inceleme ana kavramların kaynaklarını Roma hukukunda bulur. Roma hukukuna göre, toprak üzerinde mülkiyet üç duruma indirilebilir. 1. Rakabe (*abasus* yahut *dominium eminens*), 2. Tasarruf (*usus*) 3. İstiglâl (*frugtos*). İslâm hukuku bu kavramları benimsemekle beraber onları birbirinden bağımsız olarak ele almıştır. İslâm hukukunda *rakabe* yüksek mutlak kontrol hakkı devlete ait olup devlet tasarruf ve istiglal haklarını toprağı işleyene bırakmıştır. Abû Hanîfe *rakabe* ile *istiglâl* veya manfa'a (*usufruct*)'yı tamamıyla birbirinden ayırmış, bunları mutlak şekilde bağımsız, birer hak haline getirmiştir. Buna göre, bir vakıf kurulmasında toprağın mâliki, yani devlet sadece *manfa'a*'yı vermekte, rakabeyi daima elinde saklamaktadır. Böylece, mâlik bu toprağın vakıf niteliğini kaldırabilir (bu yüzden kadılar vakfiyeleri düzenlerken Abû Hanîfe'yi andıktan sonra rakabeyi vakfa sokan Abû Yûsuf'u daima zikrederler). Fatih Sultan Mehmed, mülk ve vakıf toprakları devletleştirirken rakabenin daima devlet elinde kalmış bulunduğu prensibinden hareket etmiştir. *İstiglâl* veya *manfa'a*'yı Osmanlı hukukçuları, satış, rehin veya vasiyetle yahut miras yoluyla intikaller gibi hukuki işlemlerin konusu yapmışlardır. Böylece, *istiglal* haklarının mülkiyet haklarından ayırt edilmesi bir çeşit mülkiyet durumu meydana çıkarmıştır. 18. yüzyılda tasarruf hakları *icâre* sistemine göre genişletildiği zaman, mülkiyete yakın bir durum ortaya çıkacaktır.

Karışıklığa yol açan başka bir işlem de, tapu sözleşmelerinde genellikle intikal işlemi, satış (*bey'*) terimiyle ifade edildiğinden, satılan şeyin toprak mı, yoksa *tasarruf* ve *istiglâl* hakkı mı olduğu belli olmamakta, çoğu zaman tasarruf hakkını "satın alan" kimse, toprağın rakabesi, yani *mülkiyeti* üzerinde de hak iddia etmektedir. Çünkü mîrî dışındaki satışlarda şeriata göre, satışta toprak üzerinde tam mülkiyet bütün unsurlarıyla gerçekleşir.

Osmanlı uleması şu noktayı da belirtmiştir: "devlete ait mîrî toprakların mülkiyeti sultana, başka deyişle beytü'l mahale ait olup onun fiilen tasarrufu ve faydalanma hakları işleyen köylüye veya bu durumda olan kişiye tam yetkiyle (*tefviz*) edilmiştir." *Tefvîz* terimi, tam yetkiyle

tasarruf anlamına gelir. Daima hatırda tutulmalıdır ki, devlet mülkiyeti yalnız hububat ekilen tarla topraklarını kapsar. Bu çeşit topraklar, köylü kitlelerinin geçimi ve devletin temel gelirleri için hayati önem taşır, bunun içindir ki, devlet belli bir sosyal ve ekonomik düzeni korumak için bu çeşit topraklar üzerinde *rakabeyi*, mutlak kontrolünü saklı tutmak istemiştir. Kanunnâmelerde bu prensip, çeşitli yerlerde ifadesini bulmuştur: Sapan girmiş yer, ziraat olunan yer yahut öşür verilen yer *mîrî*dir, devlet rakabesine aittir, fakat bağ, bahçe ve bostanlar bu kategori toprakların dışında bırakılmıştır.[20]

Ö. L. Barkan, devletin rakabe hakkını titizlikle saklamasında gerçekten askerî ve siyasi rejimin ayakta tutulması için ön görülmüş gerekli bir kontrol sistemi düşünür. Bu askerî ve siyasi yönünden ziyade devlet, vergi sisteminin temeli olan ve *çifthane sistemi* dediğimiz belli bir üretim ve köylü statüsünü sürdürmek içindir ki, mîrî topraklar rejimini benimsemiştir. Marksist yorum, Asya imparatorluklarında üretim ilişkilerini tayin ederken, böylece tüm sosyo-ekonomik sisteminin hukuki temelini karakterlendirirken, mîrî toprak rejimi ve onun önemi ve anlamı üzerinde daha geniş bir görüş biçimi getirmiştir. Marksist görüş devlet rekabesini yorumlarken doğrudan doğruya üretim yapan köylünün ödediği temel vergilerin, bir *toprak rantı* veya *kirası* olduğunu vurgular. Buna göre, devlet en yüksek *toprak ağasıdır*, köylünün ödediği öşür hâkim sınıfın topladığı ranttan ibarettir. Bir iddiaya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Hindistan Türk (Moğol) İmparatorluğunda toprak üzerinde devlet mülkiyeti, fetih hakkında doğar ve üretici sınıflarında ürettiği artı-ürünü hâkim sınıf temsilcileri "gasp" eder, elinden alır.

Marksist yorumda, köylünün artı-ürününü elinden alan, yerel feodal veya merkeziyetçi bir devlet arasında bir fark yoktur. Marksist tarihçiler, toprak tasarrufunun devlet tarafından sıkı bir şekilde kontrolünü, Osmanlı tarımının ilkel tutuculuğu olarak tanımlarlar ve böyle bir rejimde toprak kullanımının dinamik ve ileri biçimlere dönüşmesinin olanaksızlığını belirtirler. Sonuç olarak, bu durum Osmanlı ekonomisinin ve toplumunun durağanlığını ve geri kalmışlığını açıklar.

Özetle, Osmanlı merkeziyetçi bürokrasisi, *mîrî* sistemi korumak ve yeni gelişmeleri önlemek için titiz bir kontrol sistemi kurmuştur.

---

20 S. Albayrak, *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1973.

Marksist hukuk tarihçisi, F. Milkova İslâm-Osmanlı *rakabe* sisteminde *dominium eminens*, yani devletin çıplak mülkiyetinden (*nuda proprietas*) fazla bir şey görmektir. Marx ve Engels'in söylediği gibi devletin topraktan topladığı gelir, basit bir *rant* niteliğindedir. Çünkü devlet egemenlik hakkını kullanarak tam mülkiyeti kendi tekelinde tutmaktadır ve bu kontrol, medeni hukuktaki kişinin mülkiyet hakkından farksızdır. Milkova'nın bu Marksist yoruma eklediği önemli şey şudur: Sultan toprağın kullanılışı şeklinde tam kontrol icra ettiğinden, her özel halde doğrudan doğruya mülkiyet hakkının verdiği kontrolü yerine getirmektedir. Bundan başka devlet, madenleri, ormanları ve her türlü toprak ürünlerini doğrudan doğruya işletme ve doğrudan doğruya kontrolü altında tutma hakkını saklamaktadır. Marksist yorumculara göre genellikle devlet, çıplak mülkiyet ve rakabe hakkı yanında Batı'da feodal senyörlerin yaptığı gibi, üretimi doğrudan doğruya etkileyen bir kontrol veya iyileştirme yapmamaktadır. Feodal iyileştirmekten şahsen yararlanır Osmanlı'da ise böyle bir durum söz konusu değildir. Milkova'nın görüşünü desteklemek için şunu ekleyelim. Mesela pirinç tarımında devlet doğrudan doğruya üretim şeklini örgütlemektedir. Fatih Sultan Mehmed döneminde devletleştirilen çeltik topraklarının özel bir statü taşıdığını da unutmamak gerekir.

Kayda değer ki, Marx'ın topraktan alınan gelirleri bir rant olarak yorumlaması İslâm fakîhlerinin yorumlamasıyla uygun düşmektedir.

Ticaret ve Ekonomi Üzerinde İslâm ve Osmanlı Düşüncesi ve Uygulamalar

Osmanlı-İran devlet geleneğinde ekonomi, hükümdarın güç ve otoritesini ve buna gereç olan devlet maliyesini güçlendirmenin bir aracı sayılmıştır. Osmanlı rejimi de, ticareti düzenlerken daima, hazineye nakit para sağlanmasını önde gelen bir amaç olarak düşünür. Van Klaveren *fiskalizm* diye adlandırdığı bu politikayı şöyle tanımlamaktadır. *Fiskalizm* daima, başka ekonomik amaçlar yerine kamu gelirlerini maksimum bir düzeye ulaştırmak gayretidir. Öbür yandan askerî güç, Osmanlı Devleti gibi prekapitalist bir doğu emperyalizminde, *fiskalizm*le birlikte devlet gücünün temelini oluşturur. Bu yaklaşım, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin fetih dinamiğini ve imparatorluk kurma sürecini de açıklar. Ünlü Osmanlı ahlâk-siyaset yazarı Kınalızâde (ö. 1561) Osmanlı devlet adamlarına şu öğüdü verir: "Bazı ileri gelen yazarlar, servet edinmeyi üç şeyle sınırlarlar: Ticaret, zanaatkârlık ve tarım; fakat bazı fakîhler

buna askerî, siyasi gücü, yani emirliği, *emareti* de eklerler. Din ve ahlâk bakımından bu faaliyetlerin en iyisi hangisidir, bu konuda anlaşmazlık vardır. İmam Şâfi'ye göre ticaret en hayırlı iştir. Çünkü Hz. Muhammed'in asıl mesleği ticaretti. Fakat Maverdî tarımı bütün öteki meslekler üzerine koyar. Bazı fukahâ der ki, ticari işlere şeriata aykırı birçok âdetler girmiş olduğundan, ticarette kazanılan servetlerin kaynağı üzerinde kuşku vardır. O sebepten tarımın ticaretten daha hayırlı bir faaliyet olduğu öne sürülmüştür. Servet edinmede insan her şeyden önce zulüm ve adaletsizlikten, ayıp faaliyetlerden ve üçüncü olarak da insanın şanını düşüren pis işlerden kaçınmalıdır.

Zanaatkârlık *asil*, *tarafsız* ve *aşağı* olarak üç kategoriye ayrılır. Ulemanın, bürokratların ve askerlerin meslekleri sırasıyla akıl, edebiyat ve yiğitlik gibi manevi meziyetlere dayandığından asaletli mesleklerdir. Faizcilik, halkı eğlendirmeye yönelik faaliyetler aşağı meslekleri simgeler. Bununla beraber, bu dünyanın en iyi düzen içinde yürümesi için bütün bu mesleklere ihtiyaç vardır. Herkes kendi faaliyet alanında kalmalıdır. Tarafsız mesleklerden orta tabakayı, yaşamımız için gerekli olan tarım gibi meslekler oluşturur. Kuyumcunun işi bu kategori içinde ise de, tarım gibi yaşamsal bir önemi yoktur. Kınalızâde'ye göre üretim faaliyetinde özellikle lüks eşya yapımında fazla titizlik göstermek zaman kaybıdır. Müslüman için zamanını Tanrı'ya ibadetle harcamak daha uygundur.

Ekonomik faaliyetler üzerine ahlakî yaklaşım, Osmanlı toplumunda insanların davranışını etkilediği için son derece önemlidir ve Osmanlı'nın ekonomik nizamını anlamamıza yardım eder. Tarıma en önemli ekonomik faaliyet alanı olarak öncelik vermek, özellike dikkatimizi çeker. Kanunî Süleyman bir rivayette, köylüyü insanların en hayırlısı saymıştır. Çünkü demiş, köylü, bütün insanları doyuran sınıftır. Tarıma verilen bu önem, Osmanlı Devleti'nde nüfusun %90'nı üzerinde bir bölümünün köylülerden oluştuğunu ve devlet gelirlerinin büyük bölümünün tarımdan geldiğini düşünürsek, açıklık kazanır. Buna karşı Batının ekonomi anlayışı, merkantilist devleti, Osmanlı Devleti'nden şu noktada ayrılır: Batı devleti servet-devlet gücü denkleminde endüstriye, mal yapımına ve ticarete birinci derecede ağırlık vermiştir (Colbert). Dolayısıyla batı toplumunda *merkantilizm* ve burjuvazi egemen bir durumdadır. Başka deyişle Batı daima genişleyen kapitalist bir sistem altında endüstri ve yeni pazarlar yoluyla millî ekonomiye yönelirken, Osmanlılar fütuhatla

tarım ve timar toprakları elde etmek yolunda yürümüşlerdir. Genelde uzak Pazar için mal yapımında kısıtlı tekel geleneklere bağlı kalmışlardır.

İslâm dünyasında devlet, siyasi gücünü her şeyin üzerinde tutar. Bununla beraber, genellikle İslâm devletinde toplumun refahı önde gelen bir kaygı olmuştur. İslâm devleti ekonomik siyasetinde bolluk ilkesine bağlıdır. Son zamanlarda Suudi Arabistan'da toplanan bir iktisat kongresinde İslâmiyet'in ekonomik prensipleri tartışılmıştır. Katılımcı İslâm âlimleri ekonomi prensiplerini İslâm'ın fıkıh kaynaklarından çıkarmaya çalışmaktadırlar. Ekonomik faaliyetlerde spekülasyon, faiz ve haksız kazanç gibi dinî-ahlakî esaslara aykırı düşen faaliyetler reddedilmektedir. Onlar Batı'nın *homo-economicus* kavramını eleştirerek, İslâmiyet'teki dünya görüşünü bütün ekonomik faaliyetler için temel prensip tanımaktadırlar. O prensip de bu dünya ile öteki dünyanın birbirinin devamı olduğu ve insan faaliyetlerinin tek gayesinin Allah'ın rızasını kazanmaktan ibaret olduğudur. Üretim ve kârı gaye değil, bir araçtır. Hâlbuki modern ekonominin itici kuvveti kâr düşüncesidir. İslâmiyet'te ise amaç, insanın refah ve mutluluğudur. İslâm âlimleri Batı ekonomi felsefesinde 20. yüzyılda aynı doğrultuda bir gelişme olduğunu ileri sürerler. Fakat şunu derhal belirtmek gerekir ki, bu İslâm ideali ile gerçek arasında büyük bir aykırılık vardır ve İslâm toplumunda hiçbir zaman bu idealin gerçekleştiği iddia edilemez. Sadece şunu anımsamak, İslâm devletlerinde vergi sistemi, İslâmî olmayan birçok vergileri halka yüklemekte ve haksız yollarda harcanmaktadır. İslâm âlimlerinin şeriatçı görüşü, İslâm maliye sisteminin İslâmî zekât ve sadaka esaslarına dayandığını söyler. Özellikle, zekâtın önemi üzerinde durulur ve toplumun meydana getirdiği gelirin zengin ile fakir arasında paylaşıldığı ileri sürülür. Bu idealin dünkü ve bugünkü İslâm toplumlarında ne dereceye kadar gerçekleştiği sorgulanır.

Klasik İslâm fukahâsının üzerinde durdukları dikkate değer bir teoriyi de, burada eklemek gerekir. Ulema, zorunlu ihtiyaç maddeleri ile zorunlu olmayan maddeler arasında ayrım yapar. Onlar, zorunlu maddelerin fiyat ve kalitesi için devletin ekonomik faaliyetleri kontrolüne karışmasını gerekli bulurlar. Bunun için de İslâm toplumlarında, pazarda yiyecek ve giyecek maddelerini kontrol eden bir görevli vardır. Devlet, kadı vasıtasıyla eşyanın en yüksek fiyatlarını narh listeleri halinde saptar ve fiyatlarla ölçüler sürekli kontrol edilir. Veziriazamın ve hükümdarın

zaman zaman pazarı bizzat ziyaret ederek *ihtisab* işini yerine getirmeleri en önemli devlet ödevlerinden sayılır.

İslâm şehirlerinde ekmek için ayaklanmalar hükümet adamlarının en büyük kaygısıdır. Özetle, yukarıda açıklamaya çalıştığımız esaslar, fıkıh kitaplarında kalan sözlerden ibaret olmayıp Osmanlı tarihi boyunca hayatta ve hükümet kararlarında uygulanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde İslâm düşüncesine göre temel prensip, *sadaka*, başka deyişle Allah rızası için fukaranın yardımına koşmaktır. Sultan kendisi çeşitli fırsatlarda halka sadaka dağıtır, bayramlarda binlerce koyun kesilerek fakirlere bazen sultan tarafından kendi eliyle dağıtılır. Osmanlı kültüründe ve toplumunda o kadar önemli yer tutan *imaret sisteminin* temeli de aynı prensibe dayanır. İslâmî bir din görevi olarak, bir büyük cami inşa edilirken yanında daima yiyecek dağıtan bir *imâret* yapılır. Bu arada dikkate değer bir padişah fermanını burada analım. Bu ferman Ramazan ayında İstanbul'a Mısır'dan sadaka toplamak için gelen dilencilerin yasaklanmasına dairdir. Sayıları binlere varan *Duâgûyân* (sırf dua okuyanlar), devlet hazinesine ağır bir yük olmaktadır. Onlara devlet tarafından muntazaman maaş ödenir. O kadar önemli olan vakıf kurumu da, temelinde bu hayır ve sadaka düşüncesine dayanır. Bütün bu kurumlar, toplumda servetin dağılımında önemli bir rol oynar. İşsiz ve fakir büyük kitleler böylece sadaka, imaret ve vakıf yoluyla yaşama olanağı bulur. Yüksek tabakanın elinde toplanan büyük servetler, bu yolla toplumun öteki sınıflarına aktarılır. Bu nedenle, bu kurumların Osmanlı ve genelde İslâm toplumunda ekonomik ve sosyal anlam ve önemi küçümsenmemelidir.

Özetle, Osmanlı toplumunda öteki geleneksel toplumlarda olduğu gibi, kâr, faiz, işçi gündeliği ve maaş gibi pazar ekonomilerinde esas olan kurumlar, tamamıyla dinî bir nitelik ve anlam kazanmıştır. Saray ve seçkin sınıf elinde toplanan servetin dağıtımı ekonominin temel görünüşüdür. Sadaka ve vakıf, bu toplumda sosyal-ekonomik bir bütünleşme fonksiyonu görür. Öbür taraftan çok uygulanan hediye alış-verişi, pişkeş ve in'âm, Nevruz'da ve dinî bayramlarda karşılıklı hediye verilmesi, aynı zamanda ekonomik fonksiyonu olan geleneksel âdetlerdir. Padişah, bu armağanları hazırlamak için sarayda her sanat kolundan usta ve işçileri kapsayan *hiref-i hâssa* denilen geniş bir imâlât faaliyetini sürdürmek zorundadır. Bunlar, Osmanlı sanatkârlığının en yaratıcı ve en mükemmel tekniklerini geliştirerek önemli bir ekonomik rol oynarlar. Yeniçerilere ve saray

halkına belli aralıklarla yünlü kumaş dağıtımı, Selânik'te İstanbul'da geniş bir yünlü sanayinin doğmasına neden olmuştur. Armağan, alış verişiyle toplumun ekonomik fonksiyonları arasındaki bağlılığa ait daha birçok misâl verebiliriz. Hediye veya hizmet akçası, aşağı tabakadaki devlet hizmetlilerince bir çeşit ritüel, sosyal manası olan âdetlerdir. Bu âdetleri yerine getirmemek, mesela yeniçerilere tahta çıkan padişahın *cülûs bahşişi* hususundaki gevşekliği, bu askeri isyana kadar götürür. Aslında bu bahşiş âdeti devlet bütçesinde, dolayısıyla vergi ödeyenler üzerinde ağır bir yük oluşturmaktadır. Geleneksel *patrimonyal* devletlere özgü olan bu âdetler yanında Osmanlı toplumunda aynı zamanda Batı toplumlarına özgü bazı ekonomik kurumların ve âdetlerin geçtiğini de görmekteyiz. Bu âdetler arasında, sırf kâr düşüncesiyle uzak mesafe ticareti için ortaklıklar geniş ölçüde uygulanmaktadır. İslâm hukukunun *mudâraba* terimi altında formüllendirdiği ve Akdeniz toplumlarında eski çağlardan beri *commenda* adı altında bildiğimiz bu çeşit ortaklıklara toplumun her sınıfından insan, kâr düşüncesiyle para yatırır. Kervan veya deniz ticaretiyle uğraşan *saffâr* (gezginci) müteşebbis tüccar, çeşitli kaynaklardan topladığı sermaye ile ticaretten kazandığı kârı ortaklarıyla genellikle yarı yarıya paylaşır. Keza, bunun gibi şer'î satış şekilleri altında gizlenmiş faizle para işletme, *muâmele*'ye verme çok yaygındır.

Bu arada, ilkel de olsa, bankacılığın bir şekli *dolap* adı altında uygulanmakta idi. Fakat bütün bu ticari yöntemler ve araçlar, toplumunda gerçek anlamda kapitalizme doğru bir gelişmeyi gerçekleştirememiştir. Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı ve dünya görüşü, İtalya veya Batı Avrupa'da olduğu gibi, böyle bir gelişmeye uygun esaslı bir değişikliğe uğramamıştır. Açıkça, Osmanlı toplumunda devletin sıkı kontrolü ve sosyal ilişkilerin *patrimonyal* efendilik, niteliği dolayısıyla, servetin toplanması ve yeniden dağıtımı kapitalist dışı bir ortamda cereyan etmektedir. Osmanlı ekonomisinin ve maliyesinin yapısı tartışılırken, devletin *extensiv* tarım toprak mülkiyetini kontrol altında tutması (mîrî arazi hukuku) ve servetin esas kaynağı olan tarım üretimini kontrol etmesi hususları daima akılda tutulmalıdır.

Avrupa *Merkantalizmi* Karşısında Osmanlı'nın Bolluk/Refah Ekonomisi

Osmanlıların, Avrupa ile ekonomik ilişkileri, Yakın Doğu'da Batılı milletlerin faaliyetlerinin genişlemesi ve kapitülasyon rejimi sonucunda yeni bir doğrultu alacaktır. Millî ekonomisinin bir şirket/korporasyon,

gibi düşünüldüğü Batı merkantilist sistemi, İtalya'daki ilk şekillerine bakarsak, kapitalizmin ileri bir şeklidir. Bu sistem, Osmanlıların ekonomik ilişkiler üzerindeki ana kavramlarına karşıttır. Batı ekonomileri, Osmanlılardan farklı olarak, kendi merkantilist siyasetlerini geliştirmişler. Böylece kendi kapitalist amaçlarını gerçekleştirmişlerdir.

Aslında, merkantilist teoriler, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da yaygın bazı popüler inançlardan doğmuştur ve iki tarafta da Ortaçağ'a giden bir geçmişi vardır. Mesela, doğululardа, merkantilizmde olduğu gibi, siyasi güç hükümdarın merkezî hazinede altın ve gümüş toplamasıyla orantılıdır. Bir hükümdar, bu kıymetli madenleri ne kadar fazla toplarsa, o kadar güçlüdür. Bunun sonucu olarak, vergi ödeyen tebaanın refahlı ve zengin olması, bu düşünceyle etkin himayesi, hazinenin zenginliği için ilk şart olarak düşünülür. Merkantilistler bu Ortaçağ anlayışına yeni bir boyut eklemişlerdir. Bu görüşte altın ve gümüşün memlekette toplanması, hazinenin zenginliğidir. Bu madenlerin memlekette toplanması da ticaret dengesinin lehte fazlalık vermesine bağlıdır. Lehte bir ticaret dengesi ise, yerli sanayinin ve pazarların genişlemesine bağlıdır. Batı'da, 16. yüzyılın ilk yarısında üstünlük kazanan bu düşünce, batıyı doğu ekonomilerinden ayırt eden ve 18. yüzyılda Batı Avrupa'yı endüstri devrimine ve serbest pazar ekonomisine götüren temel ekonomik felsefedir.

Aynı zamanda hem doğululаr hem merkantilistler, memleketten kıymetli madenlerin dışarı çıkmasını önlemeye çalışırlar ve tersine kıymetli madenlerin olabildiği kadar memlekete girmesini teşvik ederler. Doğuda, memleketin zenginliği ve refahı, altın ve gümüşün pazarda bolluğudur. Buna karşı altın ve gümüşün dolaşımda azlığı veya hazinede saklı tutulması, ticarette ve vergi ödemede güçlükler doğurduğu için daima, kötü görülmüştür. Bu nedenle, altın ve gümüşü hazinesinde toplayarak pazarı sıkıntıya sokan hükümdarlar kınanmıştır.

Öbür yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda sultan, genellikle iç pazarı ve fiyatları düşünerek, buğday, pamuk, yün, deri gibi halk geçimi yerli sanayinin gerektirdiği maddelerin ihracını yasaklamıştır. Aynı politika, Batı'da merkantilistler tarafından da savunulmuştur. Fakat orada amaç itibarıyla fark vardır. Osmanlı hükümeti, halk kitlelerini korumak için gerekli maddelerdeki kıtlığı önlemek amacını güder. Buna karşı merkantilist ekonomide asıl amaç, gıda maddelerini ve ham maddeyi ucuza mâl ederek işçi gündeliklerini aşağıda tutmak ve dünya pazarlarında sanayi mallarını rakiplere karşı en iyi fiyat sayesinde muhafaza etmektir.

İki sistem arasındaki benzerliklere karşı esas fark Batı'da ekonominin bütün milleti kapsayan bir millî ekonomi olarak bütünüyle düşünülmesi, bir korporasyonda olduğu gibi son bilançonun memleket lehine gerçekleştirilmesi ve bu fazlalığın kıymetli madenler veya dayanıklı mallar ölçüsüyle ölçülmesidir. Aslında İtalya'daki ticaretin geliştiği şehir cemiyetlerinde, komünlerde doğmuş olan bu sistem sonradan Batı'da yükselen millî devletlerde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Osmanlılar, böyle bir ekonomik düşünceye yabancıydılar. O yüzden kapitülasyonlar vererek pazarları mal ile dolu bir açık pazar halinde tutma politikasına bağlandılar. Öbür yandan, merkantilist bir rejimde bir şehir devletinin veya millî bir devletin serveti o memleketin ticaret yollarını korumaktaki gücüne bağlı sayılmıştır. Mesela, Venedik'in Levant ticaretindeki üstünlüğü temelde denizlerdeki egemenliğine bağlıdır. Bu gerçek, sonradan Batı monarşileri için de geçerlidir. Buna karşı Osmanlılar, belli bir tarihten sonra deniz ulaşımında tamamıyla Batı gemiciliğine bağımlı olmuştur. İmparatorluğun ticari çıkarları ile deniz egemenliği arasındaki ilişki fark edilmemiştir. Tabii, Osmanlı Devleti ticaret yollarında güvenlik noktasına önem veriyor ve korsanlara karşı savaşı devamlı destekliyordu. Hatta Fatih zamanında Mısır ile Antalya arasındaki deniz ulaşımında devlete ait mîrî gemilerin kullanıldığını biliyoruz. Osmanlılar böyle bir politikayı, memleket ekonomisini bir bütün olarak desteklemek şeklinde değil, pazarda kıtlığa meydan vermemek ve gümrük vergilerinin azalmasını önlemek gibi düşüncelerle yapıyorlardı. Her ne kadar *fiskalizm* ve pazarda mal bolluğu, Batı merkantilizminde temel düşünce olsa da, esas amaç pazar edinme ve pazarları millî ekonomi için elde tutma kaygısıdır. Osmanlılarda, yerli sanayinin yabancı mallara karşı korunmasını savunan bazı fikirlere nadiren rastlanırsa da temel inanç, hangi menşeden olursa olsun pazarda mal bolluğunu sağlamaktır. Yerli sanayinin zararı veya çöküşü bu devlet için kaygı değildir. Ancak 18. yüzyılda Batı tüccarı imparatorluk ekonomisini, özellikle geniş tüketim mallarında (un, kahve) çökerttiği zaman, devlet yerli sanayiyi koruma düşüncesine ciddi olarak eğilmiştir. Özetle, Osmanlı ekonomik düşüncesine ait fikirler, pazarda halkın sıkıntısına meydan vermeyecek mal bolluğu ve ucuzluktur. Osmanlı seçkin sınıfı, özellikle kendi tüketimleri olan ipekli kumaşların, sofun ihracında sakınca görürler. Buna karşılık Venedik, Floransa, Ceneviz, daha sonraları XVIII. yüzyılda Fransız yapımı pahalı lüks ipekli kumaşların ithalini teşvik ederlerdi. Bu Osmanlı

tutumu karşısında Batılılar Osmanlı ipeklerini ve sof kumaşlarını taklit ederek Osmanlı memleketine ithale başlamışlar ve Osmanlı ülkesinde bu sanayi kollarının gelişmesini önlemişlerdir. Genellikle, kumaş gibi lüks eşya ithalinde tüketici sınıfın çıkarları her şeyden evvel göz önünde tutulmuştur. Hiç kuşkusuz, Osmanlılar bir merkantilist ekonomide olduğu gibi memleketin genel ekonomisini bir bütün olarak değerlendirmemişlerdir. Bir ödemeler dengesi düşüncesi ve bunun için de yerli sanatların ve işçiliğin himayesi düşüncesine bağlı olmamışlardır. Yabancı tüccar için kapitülasyon garantileri ve %3 gibi düşük bir gümrük resmi bunu açıklar. Bu kaygı ancak 19. yüzyılda kendini göstermiştir. Onlar için tarım maddeleri dışında yoğun işçilik isteyen ekonomik faaliyetleri teşvik etmek söz konusu olmamıştır.

Öbür yandan, halk için gıda ve giyecek üreten esnafın mallarına *narh* koymak, pazarda malların kalitesini ve ölçüleri sürekli kontrol etmek, mum gibi bazı gerekli maddelerin yapım ve satımında tekeller koymak, Osmanlı Devleti'nde gördüğümüz gerekli önemli ekonomik önlemlerdir. Pazarın düzenlenmesinde bu gelişmeler, amaç itibarıyla merkantilist bir ekonominin düzenlemelerinden tamamıyla farklıdır. Osmanlılarda temel amaç devletin mali çıkarlarını ve pazarda tüketiciyi korumaktır. Merkantilist ekonomilerde ise düzenlemeler devletlerarası pazar rekabeti göz önünde tutularak yapılır. İki sistem arasındaki ayrılık son analizde şu noktaya gelir: Doğu'da ekonomik, toplumsal yapıyı devlet kumanda ile düzenlemeye çalışır. Batı'da ise pazar şartlarının serbest oyunu ile meydana çıkan bir sistem egemendir. Batı, esası tabiat ekonomisine dayanan bir toplum hayatından para ekonomisinin egemen olduğu bir toplum hayatına doğru evrim göstermiştir, buna karşı Osmanlı toplumunda para ekonomisi az gelişmiştir. Bir kapitalist ekonominin ortaya çıkmasına karşı Osmanlı'da bütün servet kaynaklarını kontrolü altında tutan *patrimonyal* bir rejim egemendir. Şu nokta tarihî bir gerçektir: Osmanlı toplumunda en zengin insanlar saray mensupları, padişahın kulları, paşalar, beyler altı bölük sipahi oğlanlarıdır. Bursa şehri gibi ticaret ve sanayinin oldukça gelişmiş olduğu zengin bir şehirde ölenlerin terekeleri esas alınarak toplumda *zengin*, *orta* ve *fakir* sınıfları tahmin etmeyi deneyelim.

892-893 / 1487-1488 yıllarında Bursa kadı sicillerinde, ölenlerin bıraktıkları terekelerin, değer tahmin listeleri.[21]

Servet Grupları	Kişi Sayısı	Şahıslar Yüzdesi
10.000 aşağı	359	88.8
10.000-30.000	27	7
30.000-50.000	5	1.2
50.000 yukarı	11	3
Toplam	402	100

On binden yukarı olanlar 402 kişiden 43 kişidir. Böylece varlıklı sınıf (on binden yukarı) %11,2

Osmanlı düşüncesi daima servet ile güç ve otorite arasında bağ kurmuştur. Servet yaratımı, fetihle kazanılan yeni topraklardan alınan yeni vergi kaynakları olarak düşünülmüş, fakat Yeniçağ Avrupası'ndaki gibi yeni teknolojilerle tarım ve ticaret kazançlarının âzamiye çıkarılması düşüncesine yabancı kalınmıştır. Adam Smith, bu iki sistem arasındaki aykırılığı, 18. yüzyılda belirtmiştir.

Doğal kaynakların geliştirilmesi için projeler yapılması, Osmanlı Devleti'ne Tanzimat dönemine kadar yabancı bir fikirdir. Yahut hiç olmazsa doğal kaynakların geliştirilmesi genel iktisadi gelişmenin gerekli bir yolu olarak değil, vergi kaynaklarının arttırması amacıyla düşünülmüştür. Murphley Irak'ta geniş ölçüde kanal açma ve taşkınları kontrol faaliyetlerinin Osmanlı devrinde devam ettiğini göstermiştir. Keza, bataklık ve ormanlarda tarım toprağı olarak açılması için teşvik edici önlemler aldığını da biliyoruz. İstisnası, kıraç ve ormandan tarla açmaları için devlet büyüklerine *temlîknâme* ile arazi bağışıdır. Fakat bütün bunlar, sadece devlet hazinesine yeni kaynaklar bulmak düşüncesiyle ele alınmıştır.

Özetle, Van Klaveren'in dediği gibi: Osmanlılar, vatandaşları için milletler arası ticaretin kârlarından daha büyük bir kâr sağlamak amacıyla bir tarım ekonomisinden sanayi ve ticaret ve denizcilik temellerine dayanan bir gelişmeyi hatırlarına getirmemişlerdi. Başka deyişle Osmanlı, ekonomiyi yeni rasyonel düşünceye dayanan bir planla değil, uzun yıllar denenmiş gelenek ve usullerle idare etmeye çalışmıştır. Bu

21 892-893 tarihli, Bursa Şer'iyye Sicili, Bursa Arkeoloji Müzesi Kitaplığı; O tarihlerde on bin akçaya 400 koyun veya 70 ton buğday alınabilirdi.

iki mantalite arasındaki karşıtlık gümrük siyasetlerinde açık bir şekilde ifadesini bulur. Merkantilist Avrupa'da ekonomiyi geliştirme planları yapan her millî ekonomi, geniş Osmanlı pazarına girmek için sultandan bir kapitülasyon koparmaya çalışır ve bu ticareti ekonomik ve rasyonel olarak örgütlemek için kendine ait bir *Levant kumpanyası* kurar. Levant kumpanyaları *merkantilizm*in ayrılmaz bir parçasıdır. Buna karşı Osmanlılar çok aşağı %3 bir gümrük tarife sistemi ile pazarlarını Avrupa'nın mallarıyla bolluk içinde tutmak için Avrupalı merkantilist devletlere kapitülasyonlar bağışlamıştır.

Tarihçilerin üzerinde birleştikleri bir nokta, Ortaçağlardan beri Avrupa ile Levant ve Hindistan arasında ticaret dengesi daima Avrupa aleyhine açık vermiştir. Bunun sonucu olarak Batı'dan doğuya sürekli bir gümüş ihracı zorunlu olmuştur. 1450-1550 döneminde bu yapısal durumu etkileyen önemli gelişmeler olmuştur. İlkin, *Levant* dediğimiz Doğu Akdeniz, Balkanlar ve Karadeniz bölgeleri merkeziyetçi Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında bir blok olarak birleşmiştir. Osmanlı Devleti doğu-batı arasındaki ticaret yollarını ele geçirmiştir. Aynı dönemde dünya ölçüsünde başka bir gelişme, Avrupa'nın bir yandan Amerika'nın diğer yandan Atlantik-Hindistan yolunun keşfi ile dünya yüzünde genişlemesi ve eskiden dünyanın merkezi olan Akdeniz'in küresel rolüne son vermesidir. Üçüncü büyük gelişme, Avrupa kıtasının kendisi büyük bir nüfus artışına paralel olarak tarımda ve ticarette olağanüstü gelişme gerçekleştirmiş ve son derece yoğunlaşan üretim ve ticaret, pazarda dolaşımda altın ve gümüş stoklarına ihtiyaç, olağan üstü artmıştır. Başka önemli bir gelişmeyi unutmamak gerekir, o da Avrupa'da feodalitenin bertaraf edilmesiyle beraber merkezî bürokratik-millî monarşilerin ortaya çıkmasıdır. Avrupa'daki bütün gelişmeler, Avrupalıların dünya üzerinde saldırgan bir yayılma hummasına kapılmalarının, *Eldorado*'ya erişmek için yarış, yeni ticaret yollarının aranmasının ve özellikle büyük zenginlik kaynağı olarak düşünülen baharat ticaretine katılmak için yapılan çabaların arka planını oluşturur. Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolü altına giren Levant, XVI. yüzyılda genişleyen Avrupa karşısında eski önemini yitirmiştir. Fakat özellikle İran ipeğinin Batı endüstrileri için gittikçe artan önemi dolayısıyla, Levant dünya ticaretinin önemli bir parçası olmaya devam etmiştir. Öbür yandan, 1500-1511 döneminde Osmanlı İmparatorluğu, Lizbon'a ve Batı Avrupa'ya ulaşan yeni baharat yolu ile başarıyla

rekabet etmiş,[22] Venedik ve Doğu Avrupa, Yakındoğu yolundan gelen baharat akımı canlılığını korumuştur. Tarihçilerin, Ortadoğu-Hindistan baharat yolunun yeniden canlanması diye kabul ettikleri bu gelişme, artık kabul edilen bir tarihî gerçektir. Öte yandan Levant, Avrupa ve özellikle İtalya için hayati gıda ve ham madde ihracatçısı olarak eski ekonomik önemini korumuştur. Bunun sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda dünya ticaretinin önemli yollarından biri olmak rolünü devam ettirmiştir. Avrupa'dan Hindistan'a altın ve gümüş akımında Osmanlı Ortadoğu'su başlıca kanal görevini üzerine almıştır. Bu büyük aracılık dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin genel kazançları yanında, Osmanlı devlet hazinesi gümrük olarak büyük gelirler sağlamakta ve bu yolun açık tutulması için büyük çabalar harcamaktadır. Öbür yandan siyasi karşılaşmalar ve Ortaçağ'dan kalan İslâm-Haçlı mücadelesi geleneği süregelmekle beraber, Osmanlılar bu ticaret yararlarını bilinçli olarak daima göz önünde tutmuşlar, Venedik'e ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında Batı devletlerine geniş ticaret serbestliği ve garantileri sağlayan kapitülasyonları vermekte cömert davranışlardır. Osmanlıların ticaret yollarıyla değil, yalnız fetihle ilgilendikleri yolundaki Wilhelm Heyd gibi bir büyük otoritenin öne sürdüğü iddialar, artık değiştirilmesi gereken teorilerden ibarettir. Venedik ile yapılan her savaştan sonra Osmanlılar, bu cumhuriyetin eski ticaret imtiyazlarını derhal yenilemişler, Fatih savaş sırasında ticareti sürdürmek için Venedik'in rakibi olan Floransa ve Dubrovnik gibi devletleri teşvik eden ticaret imtiyazları vermiştir.[23] Osmanlılar için Batı ile ticaret, yalnız Hind mallarını kanalize etmek için değil, aynı zamanda vazgeçilmesi olanaksız çelik, barut, kalay gibi stratejik maddeler ithali gereği[24] ve Osmanlı seçkin sınıfına lüks kumaşlar almak için de zorunluydu. Avrupalı devletlerin yeni kapitülasyon imtiyazları elde etmek için kullandıkları en önemli baskı araçlarından biri, Osmanlı limanlarını bırakıp gitmek tehdidiydi. Osmanlı idaresinde Yakındoğu'nun Avrupa ile ticaret dengesinde avantajını kaybetmesi, ancak 16. yüzyılın bitiminden sonra ortaya çıkan bir olgudur. Ekonomi tarihçilerinin genellikle birleştikleri nokta, bu yüzyıl boyunca Osmanlı

22 Bkz. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, I, Cambridge: CUP, 1994, 315-362.

23 Fatih 1453'te İstanbul kuşatmasında Venedik karşısında inatla savaşmış ticaret imtiyazlarını yenilemiştir (1454).

24 Özellikle İngiliz çelik, barut ve kalay ithalatı yaşamsal önemde idi. İngiltere'ye 1580'de kapitülasyon verildi.

İmparatorluğu'nun Batı'ya karşı aktif, Doğu'ya karşı pasif durumunu korumuş olmasıdır.

Pazar ve Ekonomi

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız zihniyet içinde Osmanlılar için pazar, genelde kısıtlı, belli miktarda bir üretim isteyen değişmez bir pazardır. Batı ise biteviye genişleyen bir pazar peşindedir. Osmanlı'da egemen düşünce, bir yandan üreticiyi, öbür taraftan tüketiciyi korumak ve fiyatları her iki grup için adaletli bir düzeyde tutmaktır. Bu pazar felsefesi dolayısıyla devlet zanaatkâr loncalarını ve satıcıyı korumak gayesiyle kanun ve nizamlar koymuş, bu düzeni *kadı* ve *muhtesip* eliyle sürekli kontrol altında tutmuştur. Bu koşullu pazar, Yeniçağ'da Batı'da gelişmekte olan serbest pazar koşulları ile taban tabana zıttır. Önemle kaydetmek lazımdır ki, Osmanlı sisteminde de ufak bir idareci seçkinler sınıfı için lüks eşya üretimi (özellikle ince yünlü kumaş ithali ve ipekli *kemhâ*) fiyat kontrolünden serbest tutulmuş, pazarı kontrol eden *ihtisab* yönetmelikleriyle daha çok kalite üzerinde durulmuştur.

Görünüşte, bu kısıtlayıcı kontrollerle bolluk ekonomisi arasında çelişki vardır. Aslında, bu çelişki, korumacı ve kumandacı ekonomi ile burjuva toplumunun *bırak yapsın bırak satsın* felsefesi arasındaki çelişkiden ibarettir. Osmanlı toplumu gibi geleneksel toplumlar, gelenek ve deney sonucu olarak şu gerçeği anlamışlardır: Yetersiz üretim, tüketici için yüksek fiyat sistemine götürür. Öbür yandan, ihtiyaçtan fazla üretim de fiyatları ziyadesiyle düşürerek üretici zanaatkâr için elverişsiz ve haksız bir durum yaratır. Bu nedenle üretimin ve pazarın nizam altına alınması ve kontrolü halk için, hem üretici hem tüketici için gereklidir. Lonca sistemini ve düzenleme yöntemini belli koşullar altında haklı çıkaran işte bu sosyal felsefedir. Buna karşı olan serbest pazar felsefesi, gelişen ekonomi altında haklı ve gerekli bir sistemdir ki, bu durum ilkin Rönesans İtalya'sında gerçekleşmiş ve bu ekonomiler *daima gelişen pazar* yöntemini benimsemiştir. Osmanlı ekonomisi öteki geleneksel Asya ekonomileri gibi, sınırlı bir pazarın koşullarıyla belirlenmiş bir ekonomi sistemi olmaya devam etmiştir. Bununla beraber Osmanlı ekonomisinde de, genel ekonomik koşullarda değişikliklere bağlı olarak, genişleyen dinamik bir pazar büyük şehirlerde ortaya çıkmakta gecikmemiştir. Bursa, İstanbul, Edirne gibi nüfusu gittikçe artan şehirlerde lonca sisteminin düzenlemelerini ve kısıtlamalarını zorlayan ekonomik güçler etkisini göstermiştir.

16. yüzyılın başlarına ait Bursa *ihtisâb kanunnâmesi* bize bu durumu ayrıntılarıyla gösteren değerli bir belgedir: İpekli kumaşların kalitesini kaybettiğini gören saray ve idareci sınıf, bunun nedenlerini anlamak ve durumu düzenlemek için Bursa'ya bir müfettiş gönderir. Müfettişin sorularına cevap veren ipekli kumaş dokuyucuları, şu gerçekleri açıklamışlardır: Bursa'da halkın ipekli kumaş talebi büyüktür, fakat iyi kadife ve kemhaları ödeyecek güçleri yoktur. İşte bu talep ve baskı karşısında biz, çeşitli değerli kumaşlara ipek miktarını azaltarak ve ucuz boyalar kullanarak halk için daha ucuz kumaşlar yaptık. Pazar *muhtesibi* rüşvet kabul ederek eski düzeni bozmamıza göz yumdu. Gelen müfettiş, her çeşit ipekli kumaşta kullanılacak ipek miktarını eski seviyesinde tutmak ve Hindistan'dan ithal pahalı iyi boya (*indigo*) ile boyamak hususunda yeni bir *ihtisâb* nizamnâmesi yapmış ve sultanın emri ve kanunu olarak saptadıktan sonra Bursa'dan ayrılmıştır. Burada gördüğümüz olay şudur: Devlet, seçkin sınıfın yararına, pazarın gelişmesine izin vermemektedir. Başka deyişle, bir pazar ekonomisi yerine kumanda ekonomisini yeğlemektedir. Üretici ve yapımcı Batı'daki burjuva gibi, kendi kazancını bol üretimle artırmak için pazarın genişlemesini sağlayamamakta ve devletin düzenlediği bir pazarda belli bir fiyat sistemine bağlı kalmak zorundadır. Osmanlı'da ekonomik koşulları sosyal yapı, patrimonyal kumanda sistemi belirlemektedir.

Böylece Osmanlılar, kuvvetli bir merkeziyetçi devletin sıkı kontrolünde tipik gelenekçi bir Ortaçağ ekonomisini devam ettirmektedir. Osmanlı-Türk ekonomisinin yüzyıllarca dinamik olmayan niteliğinin başka faktörler yanında kuşkusuz en önemli nedenlerinden biri budur. Osmanlıların zanâat (artisan) yöntemleri, mesela belli bir kumaşta kullanılacak ipek telinin sayısını belirleyecek kadar kısıtlı düzenleri karşısında, Avrupa pazar ekonomisi, genişleme ve rekabet baskısı altında yeni teknolojiler bulmak, daha ucuz ve daha kaliteli mal yapmak yolunda dinamik bir ekonomiye yönelmiştir. Oldukça gelişmiş olan Osmanlı yünlü ve ipekli sanayii ve madencilik özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'nın daha ucuz ve daha kaliteli malları karşısında rekabet gücün kaybedecektir. Ancak kâr marjı küçük olan kaba pamuklu sanayi gibi ucuz mal yapan sektörlerde, pamuklu sanayinde emeğin ucuzluğu dolayısıyla bazı sanayi kollarında Osmanlı ekonomisi uzun zaman direnebilmiştir. Bu sanayi kollarında Batı, Osmanlı pazarını istila edebilmek için, emeği son derecede ucuzlatan makinenin sanayiye uygulanmasını,

Sanayi Devrimini bekleyecektir. Pazar genişlemesi ve Osmanlı pazarı üzerinde en aydınlatıcı örneklerden biri, İngiliz yünlü kumaş yapımı ve ihracatıdır. Osmanlı seçkin sınıfı, Floransa'nın ve Venedik'in çok pahalı ince yünlü kumaşlarına rağbet gösterirken, İngiliz yünlü sanayii, *kersey* (Osmanlıca *karzıya*) denilen kaba ucuz yünlülerle Levant'ta 15. yüzyıldan beri kendisine geniş bir pazar sağlamıştır. Sakız, Bursa yoluyla bu ucuz İngiliz kumaşları, İran ve Orta Asya'ya kadar gitmektedir. İşte İngiliz sanayii ve ticaretinin temel maddesi olan *kersey* ihracatı ve dolayısıyla İngiliz sanayiinin başlangıçta yükselmesi, Ortadoğu pazarı ile yakından ilgilidir. İngilizler ancak 16. yüzyıl sonlarında, Floransa ve Venedik'in pahalı kumaşlarını yapmaya yönelerek bu alanda da İtalya'ya karşı rakip olarak yükselecek ve 17. yüzyılda tamamıyla İtalyan yünlü pazarını elde edecektir.

Devlet Gelirleri ve Harcamaları

1. Devletin Gelir Kaynakları
2. Madencilik ve Tuz Üretimi
3. Mukataât ve Vergi Toplama Yöntemleri
4. Cizye
5. Köylü Üzerinde Konulan Vergiler
6. Timar
7. Memuriyetlerin Satışı ve Rüşvet

Osmanlı İmparatorluğu'nda, bütün eyaletlerde temel nakit devlet gelirleri, cizyeden ve mukataadan gelmektedir. Bu gelir kaynakları, merkezî hazinenin %90'nı oluşturmaktadır. Mukataa, belli bir gelir kaynağının, mesela İstanbul gümrüğünün veya padişah hâssı olarak ayrılan köylerin gelirinin, merkezî hazinede saklanan defterlerde belli bir miktar üzerinden bir ünite halinde saptanmasıdır. Bu gibi gelir üniteleri, devletin ilk zamanlarından beri mukataalar artırma ile özel kişilere iltizam olarak satılır. Mukataalar çok çeşitli gelir kaynaklarını içerdiği için, burada onların ne gibi ekonomik faaliyetler içerdiğini incelemek zorunludur. 1470'lere kadar çıkan kuşkusuz bir İtalyan kaynağı (aslı herhalde bir Osmanlı belgesi)[25] bu mukataalar hakkında bize ayrıntılı bilgi sağlar.

Rumeli, imparatorluk hazinesinin en önemli gelir kaynağıdır. Timar ve hâslar dışında Osmanlı devlet bütçesinin %67'sini, 1.769.000 altın duka

25 F. Babinger, *Die Aufzeihnungen des Genuesen Iacopo de Promotorio-de Campis über den Osmanenstadt um 1475*, Münih 1957.

ile Rumeli sağlamaktadır. Rumeli ve Anadolu'da timar ve hâs olarak dağılmış gelirleri eklersek bu tarihte devletin toptan geliri, 3.000.000 altın duka olarak hesaplanmıştır. Bu miktar merkez hazine defterlerinde kaydedilmiş tahminî miktardır. Mukataalar satılırken yapılan arttırmalar daha aşağı veya daha yukarı gerçekleşebilir. İmparatorluğun ekonomik kaynaklarının sürekli artış gösterdiği bu dönemlerde, arttırmalarda genellikle yüksek teklifler yapıldığını görmekteyiz (örneğin, İstanbul gümrük mukataası) 3.000.000 altın devlet geliri 1495 yılı gelirleri için A. Sagudino tarafından verilen rakama yaklaşmaktadır.

En önemli devlet geliri cizye geliri olup tüm bütçenin %48'ini oluşturmaktadır. Onu maden ve darphane gelirleri ile tuz tekelinden elde edilen gelir izlemekte ve genel bütçenin %28'ine varmaktadır. Bu dönemde Kastamonu Küre bakır madenlerinin çok önemli bir gelir kaynağı olduğu görülmektedir. Buradan bütün Anadolu eyaletlerinin genel gelirinin %45'i sağlanmaktadır. Ucuz pazar alış verişinde kullanılan belli başlı para bakır mangırlar olup, bu maden para stokunun önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Bakır aynı zamanda komşu memleketlere ihraç edilen belli başlı mallar arasında bulunmaktadır. Genel olarak merkezî hazinenin geniş gelir kaynakları şu bölgelerde toplanmaktadır: Sakız Adası üzerinden Avrupa ile belli başlı ticaret bölgesi olan Batı Anadolu, büyük ölçüde hububat üretimi yapar ve ihraç malı olarak büyük miktarda pamuk ve pamuklu kumaş üretir. Trabzon, Amasra ve Samsun gibi işlek ticaret limanları ile Karadeniz bölgesi ve nihayet İran ham ipeği ile Batı yünlü kumaşlarının değiş tokuş edildiği Bursa pazarı, bu önemli bölgeler arasındadır.

Avrupa Devletlerinin Tahminî Yıllık Bütçeleri, 1492
(bin altın duka hesabıyla)

İspanya	9.000
Fransa	5.000
Venedik	3.900
Napoli	1.600
Bizans	7.000
Milano	600
Floransa	300
Papalık	200

Bu tablo ile karşılaştırılırsa Osmanlı bütçesi, İspanya bütçesinin üçte biri kadarken Fransa'nınkinin %60 kadarıdır.

Eyaletlerde Devlet Gelirleri

İstanbul'dan sonra ülkenin en büyük ticaret merkezi Halep'dir. Belli başlı gelir kaynakları darphaneden, koyun pazarından, esir pazarından ve ham ipek ticaretinden gelmektedir. İpek tartı geliri, II. Selim döneminde bütün öteki gelir kaynaklarını geride bırakmaktadır. Gerçekten, 16. yüzyılda Bursa ile beraber Halep, İran'dan gelen ipek kervanlarının ulaştığı büyük pazar durumundaydı ve Avrupalılara satılan en önemli transit ihraç mallarını oluşturmaktaydı. Halep pazarında beklenmedik bir eşya cinsi, Mısır, Güneydoğu Anadolu şehirlerinden ve Gazze'den ithal edilen kumaşlardır. Osmanlı gümrük defterlerine göre, Mısır *alaca*, *kutni* ve *keten* kumaşları, İstanbul, Akkerman, Kefe gibi transit merkezleri dâhil bütün imparatorluk şehirlerinde çok aranan mallar arasındadır. Öyle anlaşılıyor ki, baharat gibi bu kumaşların da Anadolu ve Balkanlar'a ihracında Halep başlıca bir dağıtım merkezi durumundaydı. Halep'te boyahanelerden elde edilen büyük gelir bu şehirdeki dokuma ticaretinin ve sanayiinin öneminin başka bir göstergesidir. Bu gelir listesinde Avrupalılardan alınan gümrük vergilerinin, nispeten düşük bir miktarda görünmesi kayda değer. Bunun bir sebebi, yünlü kumaş ve mineraller dışında Avrupalıların Halep'e ithal ettikleri malların kısıtlı miktarda olmasıdır. Daha önemli görünen başka bir neden, Avrupalıların buraya İran ipeği satın almak için büyük miktarda gümüş sokmalarıdır. Osmanlı hükümeti değerli madenlerin ithalinde gümrük almamaktadır. Bununla beraber Halep'te 16. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa ithal mallarının iki katına çıktığını görmekteyiz. Halep, özellikle Hind mallarının, Hind kumaşları ve boyalarının, Basra ve Bağdad kervanlarıyla eriştiği bir transit merkeziydi. 16. yüzyılın ikinci yarısında Basra körfezi yoluyla gelen bu malların ticaretinde büyük bir artış olmuştur. Yine İran ve Basra körfezi yoluyla Halep pazarına Çin'den porselen, misk gelmektedir. Halep'te dikkati çeken ilginç bir şey imparatorluğun öteki büyük ticaret merkezlerinde olduğu gibi, iç ticaret ve tüketim mallarının ekonomik hayatın bel kemiğini oluşturduğudur. Mesela, koyun pazarı ve esir ticareti vergilerinin yarım yüzyıl içinde iki katına çıktığını kaydedelim. Altın, gümüş ve bakır darphanelerinin getirdiği gelir, Halep'in Anadolu, İran, Avrupa, Arabistan ve Hindistan arasında önemli bir transit merkez olduğunun

bir göstergesidir. Dikkate değer bir nokta, Avrupalı tüccarın her yıl Halep darphanesine bir *pişkeş*, yani bağış olarak 400 *kilece* gümüş teslim etmek zorunda olduğudur. Belki de bu âdet daha önce Memluklular zamanında yerleşmiş bir âdettir. Halep'te dolaşımda kullanılan başlıca gümüş para, *para* denilen ve iki akçeye geçen gümüş paradır. Arap memleketlerinde Mısır ve Suriye'de dolaşımdaki esas para budur. Halep'te başka önemli bir gelir kaynağı, sabun yapımı ve ticaretidir. Devlet sermayesiyle yapılan sabun üretiminden hazineye yılda 300.000 akçe gibi önemli bir gelir sağlanmaktadır. Suriye sabun sanayii, zeytinyağı ve bol miktarda elde edilen potasyum dolayısıyla her dönemde önemli bir sanayi koludur. Ünlü Venedik sabunlarının menşei de Suriye'dir.

Macaristan

Öteki gelir kaynaklarıyla birlikte Macaristan'daki mukataalar yaklaşık 4.500.000 akçeye, altın hesabı ile 75.000 sikkeye varmaktadır. Bu miktar bir önceki yıla bakarak 1.000.000 akçe artış göstermektedir. Macaristan'ın Habsburglara karşı savunulması, kalelerdeki muhafız askerlerinin maaşları dolayısıyla, İstanbul'daki merkez hazinesinden oldukça önemli katma yardımlar yapılmaktadır. 1571-72 mali yılında, Macaristan'a bu bağlamda 15.000.000 akçe devredilmiştir.

Merkezî Hazine

İmparatorluk idaresi saray, ordu ve merkezî idare için büyük nakit parayı, merkez hazinesi emrinde toplamak zorundaydı. Osmanlı bürokratik cihazının her şeyin üstünde temel kaygısı, bunu sağlamaktı. Buradan da, Osmanlı Devleti için mali politikanın, Van Klaven'in deyişiyle *fiskalizmin*, önemini anlamaktayız. Altın ve gümüş nakit para merkezî hazinede biricik araç olduğu gibi, merkezî bir imparatorluk rejiminin de temel koşuludur. Bu yüzden altın ve gümüş madenleri ve transit ticareti yoluyla elde edilen gümrük gelirleri, nakit parayı sağlayan ve dolayısıyla imparatorluk mali siyasetinin önem verdiği başlıca hedeftir. Bu yüzdendir ki, biz I. Murad'dan beri Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ve Bosna'daki zengin gümüş ve altın madenlerini ele geçirmek için büyük çaba gösterdiğine tanık olmaktayız. Osmanlı gelmeden önce altın ve gümüş madenleri üretimi Macaristan ve İtalya'ya gönderilmekte ve Avrupa ekonomisinin temel taşlarından birini oluşturmaktaydı. Macaristan ile Osmanlı Devleti arasında Sırbistan ve Bosna üzerindeki uzun çekişmenin

başlıca sebeplerinden biri, bu maden yataklarına sahip olmaktı. Osmanlılar kesin olarak ancak Fatih Sultan Mehmed zamanında bu madenler üzerinde tam kontrol kuracak ve Sırp, Dubrovnikli veya Rum mültezimler eliyle üretimi devam ettirmeye ve genişletmeye çalışacaklardır. Fatih zamanında, yeni altın ve gümüş maden yataklarının işletmeye açıldığını biliyoruz. Bu madenlerde, eskiden beri Transilvanya'dan gelen Alman asıllı madenciler çalışmakta ve burada Saksonya'nın madencilik teknolojisi ve tüzükleri yürürlükte bulunmaktadır. Türkçeye tercüme edilen bu maden yönetmelikleri Osmanlı, *maden kanunnâmeleri*'nde toplanmıştır.

Tuz Tekeli

Tuz üretimi ve dağıtımına ait düzenlemeler ve kanunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş bir örgütlenmenin konusu olup ekonomi ve maliye alanında önemli yer tutmaktadır. Tuz halk için vazgeçilmez bir madde olduğu gibi hazineye gelir sağlamak için de üretim kaynakları ve dağıtım devlet kontrolü altına sokulmuştur. Üretimin artmasını sağlamak amacıyla devlet, özel girişimi de teşvik etmiş ve bu yolla açılan tuz kaynakları üzerinde kişilere mülkiyet hakkı tanınmıştır. Özel kişiler üretimlerinin beşte birini devlete teslim etmek zorundaydılar. Tuz üretimi mültezim durumunda özel kişilere bir *mukataa* şeklinde sözleşme ile verilmekteydi. Sultan, özel bir *berat* ile mültezimin üretimini, dağıtımını ve önceden saptanan geliri sağlamasını garanti etmeye çalışırdı. Bu gelir kaynağını bir tekel olarak işletme hakkını alan mültezime destek olmaları için yerel otoritelere, beylere ve kadılara emirler gönderilmekteydi. Tuz kaynaklarını işletmek için başka bir metod, *emânet* yöntemi olup hükümet işletmenin bütün yetkilerini bir devlet memuru sayılan *emin*'in eline bırakmaktaydı. Emin, mültezimin bütün yetki ve sorumluluklarına sahipti. Böyle bir işletme, *iltizam* veya *emanet* şeklinde tamamıyla bağımsız bir işletme halinde çalışırdı. Bütün idare masrafları, maaşlar ve işçi ücretleri işletme sermaye ve kârından ödenir, merkezî hazineye net kâr devredilirdi. Bu otonom işletme yöntemi, Osmanlı Devleti'nde her türlü üretim ve işletme kollarında uygulanan genel bir yönetim şeklidir. Böylece devlet pahalı ve gecikmeli yazışma ve ulaştırma giderlerinden kendini kurtarmaktaydı.

Öteki maden işletmelerinde olduğu gibi, tuz işletmelerinde de, civardaki halk işçi olarak üretimde çalışırdı. Örneğin Karadeniz kıyısında Ahyolu (Anchialos) tuz işletmesi yalnız civardaki köylüler değil,

Kırkkilise, Rusi-Kasrı, Zagra, Kızanlık ve Filibe'den işçi çekmekteydi. Bu işçiler, *tuzcu* adı altında özel bir statüye tâbiydiler. Bu zorunlu hizmet dolayısıyla *avârız* vergisinden affedilmekte veya bazı devlet vergilerini aşağı ölçüde ödemekteydiler. Ahyolu'ndaki işçilerin sayısı 1.047'dir. Selânik tuzlalarında çalışanların sayısı ise, 1.545'e varmaktaydı. Başka bazı tuzlalarda işçiler, üretimden %10'dan üretimin üçte birine çıkan pay almaktaydılar. Bu yöntem, işin devamı ve üretimin artması için bulunmuş ilginç bir yöntemdi. Bu ağır işçilikten kaçanlar zorla geri getirildi. Bu tuz işçisinin statüsü babadan oğula geçmekteydi. Bu statünün, genel bir kural olarak, devlet için çalışan başka işçi gruplarına, madencilere ve pirinç yetiştirenlere de uygulandığını biliyoruz.

Çeltikçiler ve madenciler için olduğu gibi tuz üretiminde çalışanlar da özel bir statü altında çalışırlardı. İşçiler, *reis* denilen nezaretçilerin idaresi altına verilmekteydi. Reisler, üretimi ve çıkarılan tuzun bölgedeki tüccara satılması işini de üzerlerine alırlardı. Bunlar, mültezimin ve eminin genel kontrolü altında çalışan ikinci düzeyde müteahhitler durumundaydılar. Reislerin, kâr için bu işi alan yerli yüksek sınıf, hali vakti yerinde Müslüman veya Hristiyanlar arasından geldiğini görmekteyiz. Tuzun satılıp kârının hazineye teslimi, mültezim veya eminin sorumluluğu altındaydı. Örneğin, 1492-1495 yılları arasında Ahyolu'da her 45 okka tuz, 30 akçeye satılmakta, bunun iki akçesi reislere ödenmekteydi. Tuz işletmesinin aralıksız devamı, hayati bir önem taşıdığından ve devlet hazine gelirlerinin zarar görmemesi için, tuz satışı belli bir bölgede tekele bağlıydı. Kasaba ve şehirleri içine alan yörede ahali, her üç yılda bir, ihtiyacı olsun olmasın, belli miktarda tuzu satın almak zorundaydı. Birçok kötü kullanımlara yol açan bu yöntem halkın şikâyetlerine ve direnişine neden olmaktaydı.

Belli bir tuz üretim kaynağı, belli bir yöreye dağıtım, tuzu satın alan ve taşıyan özel tuz satıcıları tarafından sağlanırdı. Bazı hallerde taşıma ve dağıtma işini devlet kendi üzerine alırdı. Bu son halde tuz, devlete ait depolarda depolanır, oradan ikinci el müteahhitler tarafından ahaliye satılırdı. Ağır bir madde olan tuzun sürekli bir şekilde satımını garanti etmek için devlet, ucuz bir şekilde taşımacılığı örgütlemişti. Örneğin, eskiçağlardan beri işletilen ve çok aranan tuz üretimi yapan Kızılca Tuzla'dan yöreye tuz nakli için devlet bölgede *Böğürcü (Deveci) Arapları* belli bir statü altında bir örgüte bağlamıştı. Yıllık 3.000 ton tuzun taşınması için 12.000 deve gerekiyordu. Böğürce Arapları *avârız* vergisinden

bağışlanarak bu taşıma işini üzerlerine almışlardı. Böğürcü Arapları, tuz taşıma işinde Saruhan, Aydın ve Menteşe sancaklarında da bulmaktayız. Aydın sancağında onlar, aynı zamanda ihraç için limanlara buğday, kuru meyve ve pamuk da taşımaktaydılar. Bu son çeşit taşımacılıkta, özel kişiler devletin verdiğinden yüksek bir ücret ödemekteydiler. Tuz taşımacılığı bu yüzden 16. yüzyılda ciddi güçlüklerle karşılaştı. Nihayet bu durum hükümeti, zorunlu taşıma sistemini kaldırmaya ve hizmet karşılığı belli bir vergi koymaya zorlamıştır (1528).

Tuz bir devlet tekeli olduğundan ve işletmeyi sağlıklı ekonomik şartlar altında yürütmek için, devlet belli bir yörede başka kaynaklardan tuz getirilip satılmasını yasaklamıştır. Bu yöntem sultanının *yasak kulu* tarafından kaçak tuz bulmak için evlerin aranması gibi halk için sıkıntılı durumlar yaratmıştır.

Küçük tuzlalar da dâhil olarak devlet hazinesinin bütün tuzlalardan yıllık net geliri 8.300.000 akçe (altın olarak 140.000 sikke) gibi önemli bir yekûna varmaktaydı.

Tuz bahsinde şunu da ekleyelim: İstanbul'un tuz ihtiyacının önemli bir kısmı, Kırım Hanlığı'na ait tuzlalardan gelmekteydi. 1587'de Kırım Hanlığı'ndan İstanbul'a gönderilen tuzun miktarı 41.274 kileye yahut 1.000 tona varmıştır. Bu tuzu, Karadeniz'den çoğu navluncu Rum gemi reisleri keza bir Rum olan Osmanlı görevlisi idaresinde İstanbul'a naklederlerdi.

Yaşamsal bir madde olan tuzun Balkan memleketlerine sağlanması için önemli bir kaynak, Eflak kata tuzudur. Eflak'tan büyük miktarlarda gelen bu tuz, Balkan şehirlerini ve İstanbul'u beslemektedir. Kaya tuzunun hayvancılıkta da önemi vardı. Eflak'ta Tirgoviş yakınındaki tuzlalardan çıkarılan kaya tuzu arabalarla Tuna üzerindeki limanlara getirilir, Tuna'nın öbür kıyısında Osmanlı kontrolü altında satışı yapılırdı. 16. yüzyıl ortalarında Eflak'tan 5.000 araba tuz getirildiği belgelerle saptanmıştır. Bu tuz, Yergöğü (Giurgiu) dan, Niğbolu'ya 2.150 büyük arabayla taşınmıştır. 1630'da Niğbolu, Rusçuk ve Silistre'ye 4.000 araba tuz taşındığını öğreniyoruz. Bu tuz satışlarını, gerek Eflak Voyvoda hükümeti gerek Osmanlılar, önemli bir gelir kaynağı haline getirmişlerdi. Osmanlı ve Eflak hükümetleri satışı yapılan tuzdan Niğbolu'da %4, Rusçuk'ta %5 gümrük vergisi alır, ayrıca nakit ve tuz olarak küçük vergiler tahsil edilirdi. Ayrıca, tuz satışını tekeli altında tutan Osmanlı Devleti örneğin Silistire Limanı'nda, 100 parça tuzu 47 akçeye satın

alır ve onu özel kişilere 80 akçeye satardı. Eflak tarafından da voyvoda aynı operasyonla büyük gelirler toplamaktaydı. Voyvodaların bu tuzu almak için gerekli olan büyük sermayeyi, Osmanlı gümrük memurları, mültezimler ve hatta İstanbul'dan ileri gelen kişilerden kredi olarak sağladığını görüyoruz. 1584'ten sonra akçanın değerini kaybetmesi, İstanbul'daki büyüklerin kredi muameleleri, Eflak voyvodası Mihal'ın isyan hareketinin (1594-1601) esas nedeni olarak görülmektedir. Bütün kötü kullanımları önlemek için, 1630'da Eflak voyvodası ile bir anlaşma yapmıştır. Buna göre, Tuna Limanı'ndaki vergi gelirleri 3.000.000 akçe olarak hesaplanmış ve voyvodanın yıllık haracına bu miktar eklenerek bütün vergiler kendisine bırakılmıştır. Bu yöntem voyvodanın bir mültezim olarak kullanıldığını ve eklenmiş büyük meblağın Eflak haracıyla bir ilgisi olmadığı burada belirtilmelidir.

Mukataalarda Vergi Toplama Yöntemleri

Bir büyük sefer çıktığı zaman İstanbul'da defterdar, her tarafa emirler göndererek vergi toplanmasıyla ilgili eminlere, mültezimlere ve kadılara geniş yetkiler tanır ve görevlerinde kusur görüleni azlederdi. Zamanında ödenmemiş *bekaya* vergileri toplamak için geniş yetkili bağımsız bir organizasyon vücuda getirilmişti. *Baş Bakî Kulu* adı verilen bir görevli idaresinde 60 kişi ödenmemiş vergilerin tahsili için harekete geçerlerdi. Onlar ödememekte direnenleri, hapse atmak yetkisine sahiptiler. Fatih zamanında biz birçok mültezimin sözleşme ile üzerlerine aldıkları paraları ödeyemedikleri için hapse atıldıklarını, hatta idam edildiklerini biliyoruz. Bir *mültezim* ('âmil) artırımıyla aldığı mukataa için zengin kefiller bulmak zorundaydı. Sözleşmeye göre mültezim, mukataayı aldığı anda hazineye peşin bir meblağ öderdi ki, buna *mı'accele* denirdi. Kalan kısmını antlaşmaya göre her gün (*kıstı'l-yevm*), üç ay, altı ay gibi aralıklarla öderdi. Mukataa iltizam yöntemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk dönemlerden beri uygulanan temel vergi toplama yöntemidir. Bu yöntem sonradan *iltizam* usûlü adını almış ve mültezimler lehine gittikçe daha elverişli koşullarla genişlemiş olmakla beraber, sistemde aslında büyük bir değişiklik olmamıştır. Büyük değişiklik, ancak 18. yüzyılda mukataaların *malikâne* yöntemiyle verilmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Eskiden mukataalar üç dört yıl için verilirken, 18. yüzyılda *malikâne* olarak hayat boyu hatta irsî olarak verilmeye başlanmıştır.

Bir mukataanın nasıl oluştuğu ve maliye defterlerine nasıl geçtiği üzerinde yeni fethedilen Kili adanın ayrıntılı raporundan bilgi edinmekteyiz. Kadı, mültezim veya emin bölgede vergiye konu olabilecek herhangi bir ekonomik faaliyeti izlemek, merkeze bildirmek zorundadır. Bu rapora göre kadı, vergi alınması gereken kaynakları bu arada fetihten önceki gelir kaynaklarını saptar ve merkeze bildirir. Kadı bu gelirlerden bazılarını, deney olarak iltizama verir ve belli bir süre içinde ne kadar gelir sağlandığını merkeze bildirir. Şayet defterdar, bu gelirin bir *mukataa* olacak kadar önemli olduğuna hükmederse, bunu merkezdeki *mukataa defterlerine* bir mukataa ünitesi olarak geçirir ve mukataanın iltizama verilmesi için yerel kadıya emir gönderilir. İşte bu yöntem hazine için yeni kaynaklar, yeni mukataalar meydana getirmek için kullanılan en sık yöntemdir.

Mukataa sisteminin esnekliği, değişiklik sonucu meydana çıkacak sıkıntıları yumuşatmaya yarar. Gelirlerin kaynak yerinde kullanılmasına olanak sağlayan *havale* ve *ocaklık* sistemi bu önlemlerden en önemlileridir. Havale sistemi, nakit parayı merkeze, yani İstanbul'a taşımak ve oradan tekrar gider yerlerine göndermek yükünü kaldırmaktadır. Havale bir gelir kaynağından tahsis edilen yere ödemeyi bir emirle yapmaktır. Padişah emrini alan mültezim veya emin derhal ödemeyi yapar. Örneğin, ödeme yakındaki bir kale muhafızlarının maaşını ödemek yahut sultan için o yerden birşey satın almak şeklinde olabilir. Havaleyi yapan ödemeyi yapar, karşılığında ileride mahsup için parayı alandan bir vesika ister. Ödeme ayrıca o yerin kadısının sicil defterine kaydedilir. Bu yolla ödemeler gecikmeden yapılmış olur ve para kısa zamanda tekrar pazara döner. Savaş zamanlarında fazla ödemeler yahut gelirlerdeki düşme dolayısıyla bazen havale emirlerinin ödenemediği olur, 16. ve 17. yüzyıllarda havale yerine *ocaklık* sistemi yaygın bir hal almıştır. *Ocaklık*, belli bir mukataanın belli bir gider yerine sürekli olarak bağlanmasıdır. Örneğin, sınırda bulunan bir kaledeki muhafızlara yakında bulunan bir gelir kaynağı, yani bir *mukataa* belirlenir ve maaşlarını belirtilen miktar üzerinden oradan almaları sultanın bir emriyle sağlanır. Bu kale askeri aralarından birini o yere gönderip parayı alırlar ve yukarıdaki gibi parayı alan bir belge verir. *Ocaklık* bağlanan kaynaktan başka hiçbir yere ödeme yapılmaz. Özellikle, uzak hudutlardaki kale eratının maaşlarını zamanında alması hayati önem taşıdığından, *ocaklık* sistemi özellikle bu gibi hallerde uygulanır. Başka deyişle, *ocaklık* bir gelir kaynağının

merkezî hazinenin kontrolünden ayrılmasıdır. Fakat hazine gerekli gördüğü herhangi bir zamanda sultanın emriyle bu ocaklık durumuna son verebilir. Bu mali önlemi bir otonomi veya devamlı bir imtiyaz olarak nitelendirmek durumu abartmaktır. Aslında, ocaklık merkezin doğrudan doğruya kontrolü altında idarî bir otonomi ifade eder. Mesela, Doğu Anadolu'da bazı sancaklar *ocaklık* olarak verilmiştir. Bu demektir ki, aşiret beyi o yerin gelirlerini kendisi için toplar, mültezim veya devlet memurları oraya vergi tahsiline gitmezler. Aşiretlerin kalabalık olduğu Doğu Anadolu'nun sosyal yapısına uygun olan bu yöntem fetihten sonra yerli hanedanların eski imtiyazları ile yerlerinde bırakıldıkları başka bölgelerde de uygulanmıştır. Bu gibi *ocaklık* bölgelerinde dahi bazı vergiler, örneğin, *cizye* doğrudan doğruya merkezî hazinenin kontrolü altına alınabilir. Osmanlı yönetimi bazı mali otonomi tanıdığı durumlar için de bu *ocaklık* terimini kullanmıştır.

Sonuç olarak, ocaklık sisteminin, yerine ve zamanına göre çeşitli ölçüde ve anlamda bir çeşit otonomi demek olduğu açıktır. *Havale'yi* kısıtlı bir *kredi mektubu* biçiminde yorumlamak olanaklıdır. Mukataa-iltizam sisteminin Osmanlı maliyesi ve ekonomisini belirleyen temel kurumlardan biri olduğu açıktır. Her şeyden önce büyük kapital birikmesine ve para işlemlerine konu olan *mukataa* ya da *iltizam*, Osmanlı toplumunda sarraflarla beraber bir *kapitalist* (Osmanlı deyimiyle *mâldar, mütemevvil*) grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Devlet mukataayı üzerine alabilecek büyük sermaye sahiplerinin Hristiyan, Yahudi, Müslüman yahut yabancı olmasına bakmaz. Aradığı şey devlet gelirlerini peşinen veya taksit olarak zamanında ödeyebilecek kredi sahiplerini bulmaktır. Mesela Sırbistan veya Bosna maden mukataalarının Raguzalı kapitalistlere, Batı Anadolu şap mukataalarının Cenevizli veya Venedikli yabancılara iltizâma verildiğini biliyoruz. Devletin en büyük gelir kaynaklarından biri olan İstanbul gümrük bölgesinin yıllık mukataası Fatih devrinde 1476 tarihinde mültezimlerin yaptığı çekişmeli artırmalarla yaklaşık 10.000.000'dan 20.000.000'a çıktığını görüyoruz. Bu mukataayı almak için Rum, Yahudi, Müslüman veya Dönme kapitalistlerin aralarında konsorsiyum oluşturduklarını görüyoruz.

Osmanlı mukataa-iltizâm sisteminin önemli sonuçlar doğuran bir esnekliği de şudur. Bir büyük mukataayı alan mültezim, bu mukataayı bölgeler arasında başka mültezimlere kendisi doğrudan doğruya parçalar halinde iltizâma verebilir. Aslında bu yöntem büyük bölgeler için kaçı-

nılmazdır. Mesela, İstanbul gümrüğü bölgesi sadece Anadolu tarafında Aydın sahillerine kadar çok geniş bir bölgeyi içine alır. İstanbul'da mukataayı üzerine alan mültezim bunu Mudanya gümrüğü, İzmir gümrüğü gibi yerel üniteler halinde orada iş gören başka mültezimlere sözleşmeyle devredilebilir. Bu bölge mültezimleri, o yerdeki koşulları daha yakından bildikleri için gelirin toplanmasında daha etkilidirler. Bu bölge mültezimleri devlete değil, doğrudan doğruya büyük mukataayı üzerine alan mültezime karşı sorumludurlar. Bölge mültezimleri de, kendi iltizamlarını yerel mültezimlere devredebilirler. Bu mültezimler hiyerarşisi çok kez köy mültezimlerine kadar iner. Merkezdeki büyük kapitalist mültezim hazineye zamanında ödeme yapmak için İstanbul'daki büyük sarraflardan kredi alır ve bu sarraflar gerçekte banka rolü oynarlar.

Mültezimler hiyerarşisi, mukataaların hayat boyu veya irsî bir biçimde verildiği 18. yüzyılda bir âyân hiyerarşisinin ortaya çıkmasında temel koşul olmuştur.

Mukataa veya iltizam sistemi, devletin zamanında hazine giderleri için hazır para sağlaması bakımından Osmanlı maliyesinin temel kurumudur ve Osmanlı öncesi İslâm memleketlerinde geniş ölçüde kullanıldığı gibi, Osmanlı Devleti'nde de başlangıçtan beri kullanılmıştır. Bununla beraber zamanla yaygın bir hale geldiği, iltizamları üzerlerine alan grupların, sosyal durumlarında değişiklikler olduğu görülmektedir. Mesela, 17. yüzyılda askerlerin, hatta valilerin bir çeşit mültezim durumuna geldikleri, yerel âyânın genellikle mukataaları üzerlerine aldıkları bilinen gelişmelerdir. Öbür taraftan iltizam sisteminden yalnız devletin değil, yukarıda sözünü ettiğimiz esneklik sonucu olarak hâs alan beylerin, vezirlerin, zeamet sahiplerinin veya hatta timarlı sipahilerin yararlandığını biliyoruz. Arşiv kayıtlarından öğrendiğimize göre, birçok sipahi köylerdeki gelirlerinin toplanması ve değerlendirilmesi işini bir vekile veya mültezime vermektedir. Böylece, dirliklerin kredi konusu haline geldiğini görmekteyiz. 17. yüzyılda yaygınlaşan bir usule göre, ulufeli bir kapıkulu, genellikle maaşı yüksek *sipahi-oğlanları* ulufesinden vazgeçerek yahut onu karşılık göstererek iltizamları üzerlerine almakta, devlet bunu bir garanti sayarak onları iltizam işlerinde yeğlemektedir. Gelir tahsilinde güçlükler olan uzak sancak veya eyaletleri bir bey veya paşa, iltizama alabilmekteydi. Bu sancak veya eyalete atanan vali "iltizam bana verilirse, ben yılda hazineye şu kadar para ödemeyi üzerime alırım," diyerek o yerin gelirleri için bir mültezim rolünü üstlenmektedir. Tabii, böyle bir

işlem sonucu, eğer o kişi yerli bir hanedandan geliyorsa, o bölge gerçekte otonomiye gider. Bu usul Arap sancaklarında ve eyaletlerinde uygulanarak yerel hanedanların türemesine yol açmıştır. Lübnan'da *Cebel*'in vergi olarak mukataasını irsî olarak üzerine alan Ma'an oğulları, orayı özerk bir bölge durumuna getirmişlerdir. Mali otonomisi olan Mısır'da, büyük mukataaların eski Memluk döneminden beylerin eline mukataa olarak geçmesi, Mısır'ın özellikle 16. yüzyılın sonundan bu yana otonom bir hâl almasına yol açmıştır. Kısaca Osmanlı İmparatorluğu'nda birtakım temel sosyal, idarî, hatta siyasi gelişmeleri anlamak ve açıklamak için mukataa sisteminin tarihini iyi incelemek gerekir.

Cizye ve Gayrimüslimler

Osmanlı bütçesinin en önemli nakit para kaynaklarından birini cizyeden gelen gelirler oluşturur. 894-1488 yılında bütün Osmanlı ülkesinde cizye geliri 30.710.000 akçeye varmıştır. Bir baş vergisi olan Sırp idaresinden kalma *ispençe* vergisi de bunun içindedir. Bu listede o zaman cizye ödeyen 645.550 gayrimüslim hane (aile) sayılmıştır. Cizyeden gelen gelir 1528 bütçesinde bütün ülke için toplam 45.050.000 akçeye çıkmıştır. Bu artışta Osmanlı ülkesine bu iki tarih arasında katılmış olan bölgeleri katmak gerekir.

Bu miktar, bütün imparatorluk gelirlerinin %8'ini oluşturur. Buna Hristiyan voyvodalıklardan gelen haracları eklemelidir. Bu gelirde gayrimüslimlerin ödediği, cizye, harac karşılığı sayılır, dolayısıyla bu memleketler haracgüzâr bölgeler olarak devletin tam himayesinden yararlanırlar. Ancak, bir ayaklanma olduğu zaman bu memleketler, tekrar *darü'l-harb* (savaş yurdu) durumuna düşerek akınlara açık duruma gelirler, orada halkın esir ve malları yağma edilebilir. Fakat isyan halinde dahi, padişah askerî yağma ve esir almaktan yasaklar. Çünkü daima bir vergi kaynağı olarak o bölgenin harap edilmesi Osmanlı hazinesi için zararlı görülür.

Cizye, İslâm dininin emrettiği şer'î bir vergidir. Hukuken alınması her bakımdan haklı sayılan vergiler kategorisinin başında gelir. Bu vergiden bağışıklık yahut hazine dışında kişilere bağlanması çok az rastlanır bir haldir. Ancak padişahın olağanüstü bir bağışı olarak verilebilir. Hristiyan halkın cizyeden affedilmesi ancak olağanüstü hallerde (askerî hizmet görüyorlarsa) yapılır, cizye her zaman nakit para olarak toplanır. Osmanlı döneminde ilk zamanlarda 16. yüzyıl sonlarına kadar cizye top-

lanmasında sultan çoğunlukla kendi kapıkullarını, başlıca *sipahî oğlanları* kullanır. Tahsilâta giden bir sipahi-oğlanı vergi mükellefinden kendisi için bir hizmet akçesi, *gulamiye* almaya yetkilidir. Bu sebeple, sipahi oğlanları cizye toplamasının mukataa olarak iltizama verilmesine şiddetle karşı koymuşlardır. 16. yüzyıl sonlarında saraylıların gözdesi Yahudi Ester Kyra cizye mukataasını kendi Yahudi yandaşlarına sağladığı için çıkan bir sipahi ayaklanmasında katledilmiş ve malları hazineye alınmıştır. Klasik İslâm hukukunda cizye kişinin mali durumuna göre bir, iki veya dört altın dinar olarak saptanmıştır. Bu nispetlerin saf gümüş karşılığı 12. 24 veya 48 dirhem saf gümüştür. Osmanlılar, bu şer'î nispetleri her yerde ve her zaman izlememişler bölgenin Osmanlı öncesi âdetleri, zenginliği ve başka durumlarını göz önünde tutarak başka orantılar uygulamışlardır. Bununla beraber *cizye* ayrıca daima merkezî hazineye ait bir vergi olarak tahsil edilmiştir. Nadir hallerde *çift-resmi* ve *ispençe* cizye karşılığı sayılmıştır. Genellikle, imparatorlukta köylü vergisi *çifthane* (bir çift hane öküzün işleyebileceği toprağı tasarruf eden çiftçi ailesi) olarak örgütlenmiş olan köylü nüfustan, bir altın veya karşılığı 22 gümüş akçe alınmıştır. Bu yöntem Roma dönemine kadar izlenebiliyor.[26] Bu cizye değildir. Ayrı bir baş vergisidir.

İktisadî koşullar veya düşman ülkesine yakınlık gibi bazı özel durumlarda cizyede nispetler uygulanmıştır. Mesela, 1489'da Arnavutluk'ta 25 akça, Taşoz adasında 30 akça gibi düşük bir nispete karşılık aynı dönemde Bitlis vilayetinde 55, Suriye ve Filistin'de 80 akça cizye alınmaktaydı. Macaristan'da 1550 civarında cizye 50 akça olup, fakirlerden çok aşağı nispetlerde 25 akça olarak alınırdı. Fakat 1566'da II. Selim tahta çıktığında birden cizyeye 10 akça ekleme yapılmıştır. Onu izleyen cülûslarda daima bu katmalar tekrar edilmiş ve cizye 1595 yılında 140 akçaya kadar çıkmıştır (Cizye'de artış). Bu artışlarda hiç kuşkusuz akçanın altın karşısında sürekli değerini kaybetmiş olması rol oynamaktadır. Akça 1595-1603 döneminde 3-5 kez değer kaybetmiştir. Yeniçeri'ye dağıtılan *züyûf* (kötü) akçanın sekizi bir *sağ* akça sayılmıştır. Genellikle, Osmanlıların cizye miktarı şer'î ölçünün altında olmuştur.

---

26 Bkz. H. İnalcık, "*Çift-hane* sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 187-199.

Yıl	Cizye
1489	40-70
1500	25-28 (Anadolu)
1541	50 (Macaristan)
1574	66 (Macaristan)
1595-1603	140 (Genel)

Dolaşımda çeşitli gümüş paraların varlığı dolayısıyla bu dönemde devlet cizye ödemelerinde yalnız altın para kabul edeceğini ilân etmiştir. Zaten cizye ödemelerinde yalnız para kabul edeceğini ilân etmiştir. Zaten cizye ödemek için nakit para bulmakta büyük güçlük içinde olan köylüler bu yeni emir karşısında daha da kötü bir duruma düşmüştür, şaşkına dönmüştür.

Vergi toplayan sipahilerin kendi masrafları ve *kitâbet* hizmetleri için aldıkları para hemen hemen cizye miktarının 1/25'ine varmaktadır. Bununla beraber vergi toplayanlar birçok resimleri âdet olarak köylüye yüklemekteydiler. İslâmlaşmaların en önemli nedenlerinden biri kuşkusuz cizye ödemekteki güçlüklerdir. Devlet zoraki Müslümanları *ahriyan* adıyla ayırt etmektedir.

Osmanlı idaresi bazı hallerde, cizye vergisinin cemaat tarafından kendi aralarında toplanıp belli bir miktar üzerinden teslimi yöntemini uygulamıştır. Buna *maktû'* usûlü denmektedir. Bazı şehirler ve adalarda cizye toplanması güç olan hallerde hükümet o cemaatin *papaz*, *kocabaşı*, *çorbacı* veya *kethüda* gibi ileri gelen bir mümessili ile belli bir miktar üzerinde cizye toplamak için anlaşma yapar. Bu yöntemin hem o cemaat hem de hükümet için yararları ortadadır. Hükümet böylece belli bir gelirin ödenmesinden emin olur. Cemaat ise vergi toplayanların kötü muamelesinden kurtulur. Bu yöntemde cemaate doğum veya dışarıdan gelmelerle katılanların cizyesi hazinece kaydedilir. *Maktû'* usûlüne bağlı cemaatler, cizyeden kaçmaya fırsat verdiği için dışarıdan bu şekilde katılanlar çoktur. Balkanlar'da Hristiyan köylü için özellikle ağır bir durum,

bir köyün veya camaatin cizyeden toptan sorumlu tutulmasıdır. Ölüm veya kaçaklar dolayısıyla cizye verenlerin sayısı azalsa dahi köylü defterde kaydedilmiş belli miktarda cizyeyi ödemek zorundadır. Bu da çoğu kez nüfus başına cizyede tam bir artma sonucu verir. Fatih zamanında kaçakların cizyesinin yarısının timar sahibi yarısının köylüler tarafından ödenmesi yöntemi uygulanmıştır. Fakat sonradan bu sorumluluk sadece cemaate yüklenmiştir. Haksızlık bazen köylünün yerini bırakıp kaçması, köyün harap olması sonucunu verir. Bu duruma çare olarak idare şu yöntemi bulmuştur. Her üç yılda bir cizye ödemesi gerekenler sayılır, bir deftere yazılır. O tarihte, ölenlerin ve kaçakların isimleri defterden çıkarılır. Eğer fazla nüfus varsa (*nev-yâfte*) onlar deftere geçirilir. Yerinden ayrılmış olanların cizyelerini toplamak için de ayrı bir örgüt kurulmuştur: *Yava* denilen kaçakları takip ve cizyelerini toplamak için cizye tahsili bir mültezime satılır. Devlet güçleri mültezime yardımcıdır.

Cizye miktarındaki ağırlaşma ve kötüye kullanımlar özellikle dağlık bölgelerde (Mora'da Manya ve Arna bolluk) geniş Hristiyan halk tabakalarının özellikle 16. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı rejimi aleyhine dönmeleri sonucunu doğurmuştur. Cizyeden kurtulmak için İslâmiyet'e geçme yeni dönemde Balkanlar'da kitle halinde İslâmlaşmanın başlıca sebebi sayılmıştır.

Baş vergisiyle ilgili olarak *ispençe*den (ispence) de söz etmek gerekir. Sırpça *Jupanitsa*'dan (Feodal beye Jupan'a ödenen âidat) geldiği saptanan *ispençe*, cizye ödeyen her Hristiyanın ödemesi gereken ikinci bir baş vergisi olarak erkenden yerleşmiş bir vergidir. Cizye, İslâmî bir vergi olduğu halde *ispençe* Osmanlılardan önce Balkanlar'da yaygın bir baş vergisidir. Osmanlı Devleti bu örfî vergiyi yerinde bırakmış ve sipahi timarına dâhil etmiştir. İspençe, daima nakit olarak 25 akça oranıyla ödenir. Büyük bir ihtimalle Osmanlıların bu vergiyi kabul ettikleri tarihte, eski Roma-Bizans döneminden beri süregelen bir *altın baş vergisi* 25 gümüş akça karşılığıydı. Hazineye ait hâs topraklarında ispençe cizye ile beraber hazine için toplanırdı. Vakıflarda *ispençe* vakıf gelirleri arasına katılmıştır. *İspençe*, Macaristan'da *kapu resmi* adıyla Osmanlı vergi sistemine girmiştir. İspençeyi, devlet 1540'larda Doğu Anadolu'da bir *Osmanî* resim olarak da uygulamıştır. Aslında hem cizye hem ispençe, baş vergisinin çifte alınması demektir. Oysa Osmanlılar aynı verginin iki defa ödenmesini prensip kabul etmişlerdir. *İspençe* konusunda bu prensip uygulanmamıştır. Belki de bu, yerli halkın ispençeyi uzun zamandan beri ödemeye alışmış olmaları ve Osmanlı hazinesinin de bu büyük gelir kaynağını kaybetmek istememeleriyle açıklanabilir. Unutmayalım ki,

Osmanlılar mali zorunluluk altında genel vergilere katma olarak *avârız salmaları* yaparlardı.[27]

Genel Olarak Köylülerden Alınan Vergiler

Ortadoğu imparatorluklarında vergileme, genel ekonomi üzerinde kesin bir etki yaptığı gibi, aynı zamanda kırsal kesimdeki toplumun sosyal-ekonomik statüsünün de temelini belirlemiştir. Köylüden alınan vergiler, kanunlarda ve tahrîr defterlerinde üç temel kategoride toplanmıştır. En başta, köylü ailesinin toprak tasarrufunu ekonomik ve sosyal statüsünü *çift resmi* sistemi belirler. Sistemde *çift resmiyle* beraber *bennâk, mücerred, kara, caba, bîve* resimleri vergi mükellefinin imkânlarına göre belirlenmiş vergi nisbetlerini gösterir. Çifthane sistemine bağlı vergileme yöntemi üzerinde şunu eklemek gerekir ki, çift-resmi ve bağlantıları İslâmî değil, tamamıyla örfi vergilerdir. Bizans-Roma vergi sisteminin devamından ibarettir.[28] Osmanlıca deyimiyle *rüsûm-i örfiyye* denilen bu resimler esasen birtakım feodal hizmetler karşılığıdır. Çift-resmi genellikle sipahi timarlarına bırakılmıştır ve sipahinin başlıca nakit gelirini oluşturur. Vergilerin sıralanmasında ikinci sırayı âşâr oluşturur. Âşâr tam bir İslâmî şer'î vergi olup *hukuk* adı altında anılır. Osmanlılar, âşârda İslâmî kurallar yanında zamanla yerleşmiş birtakım değişiklikleri sürdürmüşlerdir.

Osmanlılar âşârı *şeriatın* tespit ettiği gibi hububattan alınan onda bir yerine genellikle sekizde bir oranında uygulamışlardır. Nedeni, Osmanlılardan önceki İslâm devletlerinde beylerin hayvanları için hubûbattan zekât nispetinde kırkta bir alınan üründür. Genelde seferdeki beylere tahsis edilmiş sayılır. Bu katma değer vergiye *salarlık, salâriye* adı ile Osmanlı öncesi İslâm devletlerinde rastlamaktayız.

16. yüzyılın ilk yarısında İslâmî onda bir âşâr nispeti, hükümeti kaygılandıran temel bir tartışma konusu olmuş görünmektedir. Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin toprak ve vergiler üzerine verdiği ünlü fetvalarında ifade edildiği gibi, köylü âşârı 1/8 değil, şer'î 1/10 olarak ödemeye yeltenmişllerdir. Bu takdirde sipahilerin ve devlet gelirlerinin 1/5 azalması tehlikesini doğurabilirdi. Buna karşı şeyhülislam, öde-

27 *Avâriz* için bkz. *MEB İslâm Ansiklopedisi*, (Ö.L. Barkan).

28 Bkz. H. İnalcık, "The Problem of the Relationship between. Byzantime and Ottoman Taxation," *Aklen XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses*, Münich. H. İnalcık, "*Köy, Köylü, İmparatorluk*", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Kongresi, Ankara: TTK, 1990.

nen ürün vergisinin gerçekte güç yoluyla fethedilmiş memleketlerde uygulanan *harac* vergisi olduğunu, haracın ise 1/5'ten yarıya kadar alınabileceğini ileri sürerek mevcut geleneğe *şer'î* bir dayanak bulmuştur. Osmanlı vilayetlerinin, özellikle Batı Anadolu ve Balkanlar'ın *gazâ*, silah kuvvetiyle fethedilmiş ülkeler olduğu gerçeğine dayanmış ve 1/8 aşarın aslında gerektiğinden aşağı oranda ödendiğini ileri sürmüştür. Gerçekten de 16. yüzyılın ikinci yarısında fethedilen ülkelerde genellikle âşârda, Ebussuûd'un yaptığı tefsîre göre âşâr beşte bir alınmıştır. Fakat daha önce fethedilmiş topraklarda eskisi gibi 1/8 oranı saklanmıştır.

Âşâr, İslâmî prensibe uygun olarak toprak ürünlerinden aynen ürün olarak (özel deyimi ile *'aynî*) alınırdı. Köylü sipahiye ait payı ambarına kadar taşımak yahut oradan satılmak üzere *en yakın tahıl pazarına* kadar ulaştırmak zorundaydı. Bu bir kanundu. Çünkü timarlı sipâhî seferde bütün masraflarını kendisi ödemek zorunda olan ürünü paraya çevirmek zorundaydı.

Ürünü 'azamî kârla satmak için uzak bir pazara veya bir şehre taşımak sipahinin lehine olduğundan sipahi köylüyü zorlardı. Kanun yapıcı, buna karşı en yakın pazar koşulunu özellikle belirtmiştir. Köylüyü âşâr toplamında zora koyan hususlardan biri de, âşârın sipahi tarafından harman yerinde zamanında alınmasıdır. Sipâhî gelmeyince köylü ürünü ambara taşıyamaz. Harman yerinde kalan ürün yağmur vb. semavî afetler sonucu zarar görebilir, onun için kanun yapıcı sipahi gelmediği zaman, köylünün tanık karşısında âşârı yığından ayırmasına izin vermiştir. Ürün harman yerinde sekiz *cec* (yığın) halinde köylü tarafından ayrılır, sipahi bu *cec*lerden istediğini kendi payı olarak seçer. Çok defa sipahiler, âşârı kendileri gidip alacak yerde bir vekiline veya sattığı adama aldırabilir. Büyük timar ve zeâmetler için *iltizam* yöntemi kullanılmış, mültezimin araya girmesi köylü için birtakım yeni güçlükler ortaya çıkarmıştır. Bunun yanında padişah, vezir, bey hâsları yahut saraylılara *paşmaklık* adıyla bağışlanan toprak geliri, emeklilere verilen *arpalık*'larda, âşâr, mukataa sistemiyle toplanırdı: bir *vekil*, *emin* veya *kethüda* yahut mültezim eliyle toplanır, paraya çevrilir ve para sahibine gönderilirdi.

Âşârın toplanmasında köylü, genellikle bir aracı karşısında bulunmaktadır ve aracılar birçok kötü kullanımlara sapmakta tereddüt etmezler, kendileri için de bir pay çıkarmaya çalışırlardı. Başlıca şikâyet konularından biri de efendilerine ait âşârı toplamak için köy köy dolaşan voyvodaların, subaşıların veya kethüdâların kalabalık maiyetleriyle

köylüden yiyecek ve yem istemeleridir. Osmanlı arşivleri, buna ait pek çok şikâyetle doludur.

Bir diğer kötü kullanım, sipahinin köylüden âşâr karşılığı ürün yerine nakit istemesidir. Sipahiler, bunu özellikle ürünü paraya çevirmek güç olduğu hallerde yahut ürünün pazarda fiyatının düşmesi durumunda uygularlardı. Köylü, bu durumda iki türlü zarara girmekteydi. Birincisi, ürünü para çevirmek yükünü alma zorunluluğu, ikincisi fiyat düşüşleri karşısında sipahiye yüksek fiyattan ödeme yapma zorunda olmasıdır. Başka bir yöntem *kesim* usûlüdür. *Kesim*, âşârın ürün olarak alınmasında güçlük olan bağ ve bahçe ürünlerinden uygulanırdı. *Kesim* ürün karşılığı her yıl belli bir miktarda para ödenmesidir. Sipahiler aynı yöntemi hububat için de isterlerdi. Kanun yapıcı, bunu yasaklamıştır. Sipahiler pazarda hububat fiyatlarının düştüğü zamanlarda ürün karşılığı para isterler fiyatlar yükseldiği zamanda ise ürün almakta direnirlerdi. Kanun yapıcı, köylüyü korumak için, kurak geçen yıllarda üründen yalnız tohum alınabildiği yıllarda sipahinin öşür istemesini yasaklamıştır. Bunun gibi, köylünün kendi yiyeceği için yetiştirdiği bağ, bahçe ve sebzevattan öşür almasına izin verilmemiştir. Emek harcayarak yetiştirilen otluk ve yemlerden âşâr alınır, fakat gelenbe bırakılmış tarlada kendiliğinden yetişen ottan alınmaz.

Osmanlı idaresi pamuk, mercimek ve susam gibi fazla emek isteyen ürünlerde, köylüyü koruyarak onda bir kuralını koymuştur. Bu nispet bazı ürünlerde onbeşte bire kadar iner.

Bal, balık İslâm hukukunda toprak ürünleri arasında sayıldığı için âşâra tâbidir. Fakat iki taraf için de kolaylık olmak üzere belli bir ölçü üzerinden nakdî bir resim ödenmesi usûlü yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Üçüncü kategori köylü vergileri, çoğunluğu İslâmî olmayan örfî vergilerden oluşur ve *rüsûm* adı altında anılır.

Timarlar, 16. yüzyılda gelir-gider bilançolarında genel devlet gelirlerinden eyaletlerde doğrudan doğruya timar, zeâmet ve hâs olarak tevcih edilen vergilerdir. Bunlar yukarıda saydığımız gelir-gider kategorisinden farklı değildir. Ancak, toplama yönteminde farklıdır. Görevlilere ayrılmış olan timar, zeâmet ve hâslar görevlinin maaşı olarak *tahsis* yapılır ve görevli tarafından doğrudan doğruya toplanır. Osmanlı genel gelir-gider bilançolarında, bütçelerinde sipahilerin timar, zeâmet, vüzerâ ve ümerâ hâssı olarak ayrılan gelirlerin toplamı tüm gelirlerin yarısı kadardır. Buna karşı, *havâss-ı hümâyûn* olarak belirlenen gelir kaynakları ise doğrudan doğruya devletin merkezî hazinesi için toplanır.

Devlet Hazinesi (Bütçesi)

Klasik İslâm döneminde Ebu Yûsuf ve Yahya Bin Adem gibi fakîhlere göre bir köylünün gelirinin üçte biri, alınabilecek en yüksek vergidir. Öbür üçte biri ekim yapmak için gerekli giderlere aittir. Öteki üçte biri de, köylünün ve ailesinin geçimine ayrılmalıdır. Biz Osmanlı köylüsünün gelir-gider hesaplarını aşağıda incelerken bu noktaya döneceğiz.

Bize kadar gelen Osmanlı bütçelerinin en eskisi 1475 tarihli bir Ceneviz kaynağında bulunmaktadır.[29] Bundan önce Chalcocondyle'in aktardığı bütçe, rakamlarına bakarsak 1575 tarihli bir Osmanlı kaynağından alındığı açıkça görülen ayrıntılı bir bütçedir. Osmanlılarda bütçe dediğimiz listeler, aslında gelir ve giderin dengelenmesini öngören ve daha ziyade iç hazine için aktarma olanağını hedefleyen bilançolardan ibarettir.[30] Gerçekte, Osmanlılardan önceki Yakındoğu devletlerinde, biri iç hazine öteki dış hazine olmak üzere iki hazine vardı. Esas *hazine* sayılan ve doğrudan doğruya hükümdarın kontrolü altında olan hazine *iç hazine*dir. Dış hazine veziriazam ve defterdarın kontrolü altında *cârî* (her gün görülen) devlet hazinesidir. Her yıl Mısır'dan gelen hazine, ganimetler ve müsâdereler dışında, devletin tüm gelirleri dış hazinede toplanır ve câri masraflar bu gelirlerden karşılanır. Mali yıl sonunda arta kalan fazla iç hazineye konur.

Niteliği dolayısıyla iç hazinede kıymetli madenlerden başka mücevherat, kıymetli kumaşlar, altın, gümüş kap kaçak saklanır. İç hazine yahut öteki adıyla *harem-i hümâyûn* hazinesinden, dış hazinede açık olduğu zamanlar borç ödemesi yapılır. Alınan tutar için veziriazam sultana yazılı bir belge verir. Verilen meblağ sonradan dış hazine tarafından ödenmelidir. Böylece, iç hazine *cârî* devlet hazinesi için bir çeşit merkez bankası durumundadır. Devlet maliyesinin iyi durumu, dış hazinede bir artış gerçekleştirmektedir.

Sözünü ettiğimiz gelir-gider muhasebesi, imparatorlukta vergi kaynaklarının ve ekonominin durumunu yansıtan güvenilir bir gösterge sayılabilir. 1433-1522 döneminde Osmanlı Devleti'nin tüm geliri, Venedikli gözlemciler tarafından 3.000.000 altın duka olarak tahmin edilmiştir. Andrea Gritti'nin 1503 yılı için verdiği 5.000.000 altın duka, merkez hazinesi dışında eyaletlerde timar olarak dağıtılmış olan gelirleri

29 F. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontoriode Campis über den Osmanenstaat um 1475*, Munich, 1957.

30 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar," *İMF*, XV, 239-329

de içine almış olmalıdır. I. Selim döneminde Doğu Anadolu ve Arap topraklarının imparatorluğa katılmasından sonra merkezî hazinenin tüm geliri 4.500.000 altın dukaya ve 1527-1603 döneminde ise 7-8.000.000 dukaya yükselmiştir. Venedik kaynaklı tahminleri her ne kadar Osmanlı kaynaklarından gelmekte ise de (Venediklilerin kâtiplere rüşvet vererek Osmanlı divanından belgelerin kopyalarını elde ettiklerine dair bilgi vardır) rakamlarda büyük farklar vardır. Listede görüleceği gibi Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait 12 hatta 15.000.000 altın dukalı bütçeler, kuşkusuz timar gelirlerini de içine alan tam rakamlardır. Venedikli gözlemcilerden bazıları, mesela Zeno (1524-1330), Barbarigo (1528) ve Donini (1561) aynı zamanda tüm gider miktarlarını da vermektedirler. Buna göre, 1524-1561 döneminde Osmanlı bütçeleri daima fazlayla kapanmaktadır.

Bize kadar gelebilen resmî Osmanlı bütçeleri arasında 1527-1528 mali yılına ait bütçe kapsamlı olanlar arasındadır. Bu mali yıl 21 Mart 1527'den 20 Mart 1528'e kadar gider.[31]

Rumili	42.290.000 (ispençe dâhil)
Anadolu ve Kırım	3.760.000
Toplam	46.050.000

Tabloda gördüğümüz beş bölgeden gelen tüm gelir 160.704.000 akçadır. Mısır bütçesi ayrı bir yapıdadır. Mısır'dan gelen gelir, 116.538.994 akçaya vardığına göre merkezî hazine ve saray hazinesinde biriken yıllık tüm gelir yaklaşık 5.000.000 altın dukaya varmaktadır. Bu rakama timar gelirleri dâhil değildir. Tüm gelir 477.000.000 akçaya çıkar. Özel kişilerce yönetilen vakıflar ve mülklerin geliri 60.000.000 akça olarak hesaplanmıştır.[32] Özetlemek gerekirse, devletin bütün gelirleri 537.000.000 akçaya yahut 9.600.000 altın dukaya yükselmektedir. Bu rakam, genel olarak İstanbul'a gelen Venedik balyozlarının verdiği esas rakamları doğrulamaktadır.

1566'da cârî hazinede 8.000.000 altın bulunduğunu kabul eden Lybyer'e göre bu miktar 1613'teki râyice göre hemen hemen 70.000.000 Amerikan dolarına karşılıktır. Altının o zaman satın alma gücünün yük-

31 Bkz. Ö. L. Barkan, "Osmanlı Bütçeleri," *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası;* XVII, 193-347. H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* I, İstanbul: EREN 2000, 117-131.

32 Ö. L. Barkan, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 277.

seldiği de hesap edilse de Lybyer'e göre bu kadar geniş bir imparatorluk için bu kadarlık bir bütçe büyük sayılmaz. Hiç kuşkusuz timar ve vakıf gelirleri de eklense Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderlerinin çok kısıtlı olduğu kabul edilmelidir.[33]

Bu gelirlerin bölgelere göre kaynakları incelenirse, o tarihte 198.000.000 akça ile Rumeli başta gelir. Bu tarihte Rumeli eyaleti Hırvatistan, Kuzey Bosna ve Dalmaçya hariç Tuna ve Sava ırmaklarının güneyindeki bütün Balkan yarımadasını ve Kırım güney kıyılarını içine alır. 187.000.000 akça gelirle Mısır ve Suriye ikinci sırada yer almaktadır. Anadolu ise 152.000.000 akça ile üçüncüdür.

24 Temmuz 1599 ve 12 Haziran 1600 tarihleri arasına düşen H. 1008 mali yılında Yemen eyaletinin tüm gelirleri yaklaşık 400.000 altına, giderleri ise yaklaşık 561.000 altına varmakta olup açık 161.000 altın sikkedir. Eyaletin başlıca gelir kaynakları toprak gelirleri (tüm gelirin %49'u), hayvan, pazar resimleri ve limanlardaki gümrüklerden gelen mukataalar yaklaşık %34'ü bulmaktadır. Bu son kalemde de pazar bacları %5, limanlarda alınan resimler %29'dur. Çeşitli gelirler arasında altın para ile mağşuş gümüş para değişiminden elde edilen kâr yüksek miktardadır.

Pîşkeş, Rüşvet ve Memuriyetlerin Satılması

1596 tarihli raporunda Venedik Balyozu Malipiero yüksek memuriyetlerin ancak büyük paralar ödenmek suretiyle elde edildiğini söyler, Malipiero Koçi Bey gibi Osmanlı *câyiha* yazılarının *rüşvetten* şikâyet ederken ne demek istediklerini de açıklamaktadır. Malipiero'ya göre, veziriazamlık için 80.000, defterdarlık için 40 veya 50.000 altın ödemek gerekmektedir. Memuriyete geçen kişi kendisi de öteki büyük memuriyetleri onaylarken, büyük rüşvetler kabul etmektedir. Böylece, bütün büyük memurlar bu rüşvet girdabına kapılmışlardır. Memuriyette rüşvet alma o kadar yaygınlaşmış bir yöntemdir ki, Evliyâ Çelebi bir kadının geliri için, biri *rüşvetli* öteki *rüşvetsiz* olarak daima iki rakam vermektedir.

Doğrudan doğruya halkla teması olan memurlar da ödedikleri rüşveti çıkarmak için vergi verenden, her türlü aracı kullanarak, fazladan para toplamaya çalışırlar. Bu gibi rüşvetler çoğu zaman *maîşet* (geçim parası), *hizmet akçası*, *armağan* gibi adlar altında alınır. Aslında devlet, halka bir hizmet eriştiren memurun kendisi için ufak bir hizmet akçası almasını kabul etmiş ve miktarını kanunla saptamıştır. Kadıların *hizmet*

33 Avrupa devlet bütçeleri için bkz. Aynı dönemde: H. İ., *An Economic and Social History*, I, 82

akçası olarak halktan birçok resimler topladığını biliyoruz. Kanunla resmen kabul edilen bu hizmet akçası kadı ve yanındaki hizmetliler tarafından sorumsuzca kötüye kullanılırdı. Halkın genel şikâyetini çeken bu hal, en eski *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*'da (yazılışı 1490'larda) yankısını bulmuştur. Orada anlatılan bir hikâye bu bakımdan ilginçtir ve kuşkusuz bir tarihî durumu yansıtmaktadır. Yıldırım Bayezid sözde, kötüye kullanımlardan dolayı bütün kadıların toplatılmasını ve hepsinin bir eve konup yakılmasını emretmiş. Halk kaynağındaki bu hikâye halkın kadı rüşvetinden ne kadar acı bir tepki gösterdiğini anlatmaktadır. Hikâyeye göre o zaman Çandarlı Ali Paşa'nın tavsiyesiyle alınacak resimler üzerinde bir kanun düzenlenmiştir. Buna göre mahkemede miras bölüştürülmesinde binde yirmi, resmî kopyalardan (*hüccet*) yazı başına iki akça alınması kararlaştırılmıştır. Fatih zamanında yeniden bu hususta bir kanun çıkarıldığını biliyoruz.

Kadıların teftişine ait daha sonraki bir vesika, halkın ve devletin bu hususta duyarlılığını göstermesi bakımından ilginçtir. *Hizmet akçası*, *bahşiş*, *pişkeş*, *destbûsî* adet olarak kanun yapıcı tarafından tanınmış durumlar olduğu halde, belirlenen miktardan fazla almaya kalkışmak kabul edilmiş ve cezalandırılması haklı görülmüştür. Bununla beraber *bahşiş* ve *hizmet akçası*, Osmanlı toplumu ve benzeri geleneksel toplumlarda, normal âdetlerdir. Bu toplumlardaki anlayışta, devlet gücü veya devlet hizmeti, servet üreten bir kaynaktır. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde memurların aldığı kişisel hizmet akçalarının zamanla devlet hazinesine ait resimler haline getirildiğini biliyoruz. Bunun benzeri durumlar, Avrupa'daki patrimonyal monarşilerde de tamamıyla normal sayılmıştır. Padişah kendisi *pîşkeş* adı altında rüşvete benzer hediyeler kabul etmektedir.[34] Bu, aslında yukarıda belirttiğimiz anlayışın tabii bir sonucudur. *Pîşkeş* tanınan bir ayrıcalık karşılığı hükümdara verilen bir hediyedir. Eski Mezopotomya ve İran imparatorluklarından beri vassalların, tebaanın hediye sunması tâbilik bağının bir simgesi sayılmıştır. Hediye sunan kimse, bununla hükümdara olan saygısını, bağlılığını ifade etmektedir. O kadar ki, Osmanlılarda her durum için ne kadar *pîşkeş* verileceği kanunla saptanmıştır.

34 Ortodoks ruhbanın tayininde *pîkeş* adıyla tespit edilen para için bkz. H. İnalcık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans", *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998, 195-223.

Eyalet Bütçeleri

Anadolu ve Rumeli'de imparatorluğun ilk çekirdek bölgesi yanında sonradan fethedilmiş eyaletlerde Osmanlılar genellikle özerk bir mali yönetim kurmuşlardır. Bu eyaletler Arap eyaletlerinden başka 16. yüzyılda fethedilmiş Kıbrıs ve Macaristan bölgeleridir. Mali özerklikten yararlanan eyaletlerde eyaletin bütün gelirleri bir hazinede toplanır, tüm eyalet masrafları bu hazineden karşılanır ve sonuçta kalan fazlalık *irsaliye* adı altında İstanbul'daki merkezî hazineye gönderilir. Eyalet bütçesinin idaresi oradaki eyalet defterdarının yönetiminde olup beylerbeyinin idaresi genel gözetim sorumluluğu vardır. Bununla beraber merkezdeki baş defterdar, eyalet defterdarları yoluyla özerk eyaletin mali işlerini yakından kontrol eder ve her mali yıl sonunda ayrıntılı bir muhâsebe ister. Başka deyişle, mali özerklik, gerçek bir özerkliği sağlamaz. Bununla beraber Mısır, Yemen, Bağdad ve Budin gibi uzak sınır eyaletlerinde mali özerklik beylerbeyine, öteki beylerbeylerine bakarak daha geniş hareket serbestliği sağlamaktadır. Bu uzak hudut bölgelerinde olağanüstü hallerde beylerbeyine merkezî hükümete danışmaya hacet kalmadan karar verme olanağını sağlamaktadır. Başka deyişle bu özerklik coğrafi ve idarî koşulların zorladığı bir durumdur. Sınır eyaletlerindeki beylerbeyleri, genellikle vezir rütbesinde en yüksek mertebede beylerbeyleri sayılırlar ve bunalımlı zamanlarda komşu beylerbeyiler üzerinde otorite sahibidirler. Mesela biz Mısır beylerbeyinin sonraları fethedilen Yemen, Habeş ve Hind denizindeki gelişmelerden sorumlu olduğunu ve oldukça bağımsız kararlar aldığını biliyoruz. Bunun gibi Bağdat beylerbeyi de Basra, Lahza beylerbeyliklerine ait işleri kontrolleri altında tutarlar. Geniş yetkili beylerbeyleri arasında *Cezayir-i Bahri Sefid* beylerbeyi unvanını taşıyan kapudan-i deryayı da saymak gerekir. Ege adalarından başka kuzey Afrika'daki Tunus, Cezayir ve Trablusgarb eyaletleri onun emri altındadır.[35]

Kalan 70.000.000 akça fazlalık 1.200.000 altın dukadır. Yukarıdaki listede görülen toprak vergilerinin en büyük kısmı Aşağı Mısır'dan elde edilir. Pamuk, pirinç, şeker kamışı gibi toprak mahsulü üzerinden alınan vergilerin bir kısmı ürün halinde doğrudan doğruya devlet ambarlarına teslim olunur. 1670'te bu şekilde 421.514 arpa buğday toplanmıştır (bir ardap yaklaşık 90 litre karşılığıdır).

35 Özerk eyaletlerden Mısır eyaletinin gelir kaynakları için bkz. H. İ., *An Economic and Social History*, I, 84-87.

Mısır'da belli başlı gümrük evleri Yemen, Arabistan ve Uzak Doğu'yla ticaretin transit merkezi olan Süveyş'tedir. Bu bölgelerle Kahire arasındaki ticaret malları Süveyş'ten geçer. Mısır'ın bütün yıllık gümrük gelirlerinin toplamı 16.320.000 paraya ulaşmıştır. 1595-1596 mali yılında çeşitli kaynaklardan gelen mukarrer gelirler 1595'te 1.200.000 paraya yükselmiştir. Bu miktar 1671-72 mali yılında 17.000.000'a varmıştır. Gayrı mukarrer gelirler arasında Nil nehri üzerinde devlete ait gemilerin kirasından gelen gelir 1595-1596 mali yılında 760.000 para tutmuştur.

Özetle merkezî hazinenin Mısır'dan istediği gelir 1595-96 mali yılında 69.000.000, 1671-72 mali yılında 95.000.000 paradır. Akça olarak bu rakam birincisi 82.800.000 ikincisi 114.000.000 akçadır.

Mısır'da belli başlı giderlere gelince, başta askerî kumandanlara, yönetimin başındakilere, ulemaya ve ulûfeli askere ve emeklilere verilen *ulûfeyi* saymak gerekir. Bu giderlerin toplamı 1595-96 mali yılında 31.600.000 para, 1671-72 mali yılında 56.400.000 paradır. Bunun yanında Eski Kahire'de bulunan devlet ambarından ürün halinde yapılmış teslimâtı eklemek gerekir. Fetihten sonra gelir Osmanlı sultanına bağlılıklarını sunan Memlûk emirleri yönetimde önemli mevkilere getirilmişlerdir ve maaş olarak gelirden önemli bir pay almaktadırlar. Diğer giderlere gelince, bunlar vergi toplayanlara ödenen ücretler kamu işleri, özellikle Nil nehri kanallar ve su tesisleri yahut da kamu binalarının onarılması için harcanan paralardır. Maaşlara kıyaslanırsa bu fasıl küçük bir miktara varır.

Mısır hazinesinin karşılamak zorunda olduğu başlıca gider yerlerinden biri, Mekke ve Medîne'ye gönderilen yardım ve yıllık hac için yapılan giderlerdir. Toplam olarak bu giderler 1595-96 mali yılında 4.300.000 paraya, 1671-72 mali yılında 9.500.000 paraya varmıştır. Mısır'da Mekke ve Medîne için yapılmış vakıflar bu şehirler için ek olarak 3.300.000 para nakit ve 172.583 *ardab* buğday sağlamıştır. Bir hesaba göre Hicaz'a yapılan yıllık yardımların tümü 300'den 385.000 altın sikkeye varmaktadır 16. yüzyılın sonlarına doğru. Venedik balyozu Tiepolo'ya göre Mısır'daki devlet ambarlarına teslim edilen buğday, arpa ve fasulye yılda 1.200.000 altın dukaya karşılıktır. Bu erzak, Mısır'daki Osmanlı askerine dağıtılır yahut Mısır'a ve İstanbul'a gönderilir. Donanmaları için Mısır ve Suriye'nin savunulmasına yapılan giderler, yukarıdaki hesaplara dâhil değildir. Donanma personeli ve İskenderiye'de üstlenmiş donanma için gemi yapımına İskenderiye, Dimya ve Süveyş'te üstlenmiş filolara

gemi yapımı için ve bu filolarda hizmet gören askerlerin timarı olarak sultanın merkez hazinesi için ayrılmış gelirlerin önemli bir kısmı tahsis edilmiştir, yalnızca kaptanların aldığı maaşlar 1.800.000 paraya ulaşır.

Mısır'ın zengin kaynakları ve gerçekleştirilen fazla gelir, imparatorluk savunması için harcanan paranın oldukça önemli bir kısmını karşılar. İmparatorluğun Hind Okyanusu'ndaki faaliyetlerinden sorumlu olan Mısır beylerbeyi, Yemen eyaletine Mısır bütçesinden yardımda bulunur. 1573'te isyanlar dolayısıyla askerin maaşını ödeyemeyen Yemen valisi, sultanın emriyle Mısır hazinesinden 50.000 altın yardım almıştır.

Mısır eyaletinde maaşlar ve öteki masraflar karşılandıktan sonra İstanbul'da merkez hazinesine her yıl 500.000 altın duka gönderilmesi âdettir.

Osmanlı Askerî Üstünlük Nedenleri

Osmanlı beyliğinin kuruluşu ve bir imparatorluk halinde gelişimi, başlıca Osmanlı sultanlarının rakip devletler karşısında üstün bir askerî güce sahip olması ve onu geliştirmesi sayesinde olmuştur. Özetle, Bizans ve Balkan devletleri karşısında Osmanlılar, Türkmen gâzilerinde ücretsiz, ganimetle yetinen ve savaşa gönüllü katılan sayısız bir askerî güç bulmuşlardır. Hristiyan devletler bu dönemde iki çeşit askerî güce dayanmak zorundaydılar: *Proniya*, yani timar alan askerî sınıf bu çağda vilayetlerde feodal toprak beyi olarak yerleşmiş, gerçek savaşçılık niteliklerini kaybetmiş bir feodal sınıf oluşturmaktaydı. Onun yanında ikinci kuvvet, *stratiyotlar*, slav *voynuklar* köylü askerlerdi. Bir çiftlik toprak üzerinde tarımla uğraşan ve savaş zamanı çağırıldığında içlerinden birini orduya gönderen bir çeşit milis askeri durumdaydılar. Ortaçağda *katı yay* denilen uzun menzilli "katı" yaylarıyla tanınmış Türkmen gâzileri ganimet ve toprak için canını ortaya koyan çetin savaşçılardı. Ganimet akınlarına giden bu Türkmenler *kızılbörk*leriyle reâyâdan ayrılırdı. Bu alevî Türkmenleri sonraları *kızılbaş* adıyla anılacaklardır. Bizans ve öteki Hristiyan devletler, Osman'ın bu Türkmen savaşçılarına karşı koymak için ancak Katalanlar, Alanlar gibi profesyonel ücretli askerî kumpanyalara güvenebilirlerdi. 14. yüzyılda yalnız Balkanlar'da değil, Avrupa'nın kalan kısmında da gerçek askerler, devletlerin kullandığı gerçek ordular, savaşı sanat yapan bu ücretli kumpanyalardan ibaretti. Fakir gençleri örgütleyerek zamanın hükümdarlarına ücretle hizmete giden bu askerî kumpanyalardan Bizans, Roger'in İspanyol-Katalan kumpanyasını

1303-1304'te kiralamış, fakat istedikleri para bulunamadığından, kumpanya Türkmenlere karşı savaşacak yerde dönüp Bizans topraklarını yağmalamaya başlamış, 1305-1311'de Türkmen gruplarla iş birliği yapmışlardır. Bizans ve öteki Hristiyan devletler Rodos Şövalyeleri, o zamanlar en iyi savaşçı olarak bilinen Türkmen ücretli askerlerini hizmete almaya başlamışlardır. Bu Türklerden bir kısmı o topraklarda yerleşerek Hristiyanlaşmış, *Turkopuloi* adıyla bu devletlerin esas askerî güçlerini oluşturmuşlardır. Devletler için en önemli sorun, ücretli profesyonel kumpanyalar için para bulmaktı. Buna karşı ganimet vaadiyle Osmanlılar para ödemeden istedikleri kadar Türkmen askerini kumandaları altına almaktaydılar. İşte bu askerî avantaj, Osmanlı beylerinin Hristiyan devletlere karşı zafer ve fetih başarılarını açıklayan en önemli faktörlerden biridir (Kantakuzenos hatıratında özellikle, bu gerçeği belirtir).

Yayalar

Beylikler tarihine ait güvenilir bir kaynağımız, Enverî'nin *Düsturnâme*'si beyliklerdeki Türkmen savaşçılarının örgütlendiği hakkında açık bilgi sağlamaktadır. İzmir'de Umur Gâzi, gazâ seferlerine çıkarken Türkmenlere haber salmakta, kendini profesyonel savaş mesleğine vermiş kızıl-börkli Türkmenler onun gemilerine savaşçı olarak girmekteydiler. Bu savaşçılar Ege Adaları ve Balkanlar'a gazâ ve ganimet akınları yaparak geçinmekteydiler.[36] Osman Gâzi ve Orhan Gâzi zamanlarındaki ilk Osmanlı askerinin de bu biçim kızılbörkli Türkmen gâzileri tipinde olduklarına kuşku yoktur. Osman Gâzi'nin 1302 Bapheus (Koyunhisar) da Bizans ordusuna karşı yaya ve atlı askerinden söz edilmektedir. (Orhan Gâzi zamanında beyin kapısında her zaman emrinde *yaya* adı altında). Onlar, *ak-börk*le *kızılbörk*li Türkmen gâzilerden ayrılmaktaydılar.

İlk Osmanlı beyleri, sefere katılan Türkmen yaya gâzilerine fethedilen, yerlerde ahalisi kaçmış tarım topraklarını yaya-çiftlikleri halinde dağıtmakta ve kendilerine vergi bağışıklığıyla beraber devlet askerî statüsünü kazandırmaktaydılar. Elimizde 15. yüzyılın ilk yarısına kadar çıkan en eski yaya defterlerinde, yayaların köylerde yaya adı altında ayırt edilmiş bir veya birkaç aileden oluştuğunu görmekteyiz. Devletin ilk düzenli ordusu olan yaya ordusu 15. yüzyılın başlarına kadar padişahların seferlerinde, *yeniçeri* ordusuyla birlikte önemle anılan askerî

36 Umur Gâzi'nin akınları üzerinde güvenilir önemli çağdaş kaynak: Enverî, *Düstûrname*, Yay. M. Halil, İstanbul, 1928.

bir örgüt durumundaydı. Sultan emrinde ilk düzenli orduyu temsil eden yayalarla sonradan kurulmuş olan *yeniçeri* ordusu arasında çetin bir rekabet ortaya çıktı. Yayalar, saltanat için şehzadeler arasında çıkan savaşlarda daima karşı tarafta yeralmaktaydılar. Türkmen aslından bu asker, önemini gittikçe kaybetmesi, Hristiyan çocuklardan ve esirlerden ibaret olan yeniçerilere karşı düşmanlığı ve rekabeti kuşkusuz aynı zamanda etnik-sosyal bir çatışmaydı. Bu karşıtlığı, Türklük duygularıyla yorumlamaya çalışanlar, yanılmaktaydılar. Bu iki sosyal grubun, devlet içindeki iç mücadelelerde önemli bir rol oynadığına kuşku yoktur. Yayalar, aldıkları harçlığın uzak seferlere yetmediği yahut bağlı oldukları *ocak* dağıldığı için seferden sık sık kaçmayı âdet edinmişlerdi, zaten yeniçeriler gibi profesyonel asker olmadıklarından savaşçı niteliklerini zamanla kaybetmişlerdi. 15. yüzyılda onlara ulaştırma ve taşıma hizmetleri gibi geri hizmetler verilmeye başlanmış ve sonunda teşkilât tamamıyla kaldırılarak, ellerindeki çiftlikler/raiyyet köylü çiftliği halinde ellerinde bırakılmış yahut başkalarına devredilmiştir. Yaya askerinin Türkmen aslından ilk düzenli asker olduğuna 761-1360 tarihli Süleyman Paşa vakfiyesi[37] tanıklık etmektedir. Orada yayaları, *yayabaşılar* kumandası altında Gelibolu-Bolayır etrafında çiftliklerde yerleşmiş olarak bulmaktayız.

Akıncılar

Akıncılara gelince, *uc* beyleri kumandası altında Türkmen savaşçıları, ilkin Bolayır ve Gelibolu'da, 14. yüzyıl Rumeli fetihlerinde Karın-Ovası *akıncı* örgütü içinde savaş ve ganimet faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Dobruca, Deli Orman, Üsküp, Turhala *uc*'larında bu akıncıların ilk dönemde büyük bölümünü Yörükler oluşturmaktaydı.[38] Akıncı görevini üstlenmiş Yörükler, defterlere kaydedilmekte ve belli bir *uc* beyinin kumandası altında sefere çağırıldıkları zaman beyin bayrağı altında hazır bulunmaktaydılar. Akıncılar, devlet hazinesinden toprak veya para almazlardı. Başlıca gelirleri, akınlarda aldıkları ganimetten ibaretti. Mihaloğulları, Malkoçoğulları, Paşayiğit ve Turahanbeyoğulları, Evronosoğulları gibi büyük *uc* beylerinin kumandası altında 2.000-3.000 akıncı grupları bulunmaktaydı. Beylik irsî olduğundan akıncılar beylerine nispetle Mihallu, Turahanlu, Evronoslu adlarıyla anılmaktaydılar.

37 Süleyman Paşa vakfiyesi metni İ. H., Uzunçarşılı tarafından yayımlanmıştır: *Belleten* 27/107 (1963), 37-443.

38 T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, İstanbul, 1957.

Sonraları bu irsî *uc* beyleri kendilerine bağlı akıncılara yahut doğrudan doğruya kendi maiyetlerinde bulunan askerlerine timar sağlayarak uclarda adetâ yarı bağımsız irsî hanedanlar durumuna gelmişlerdir.[39] Osmanlı tarihinin ilk döneminde onların iç bölgede saltanat kavgaları sırasında bir tarafı yahut öbür tarafı desteklemeleri çoğunlukla sonucu belirlemekteydi. Bunun en açık örneğini Fetret devrinde görmekteyiz. Çelebi Mehmed ancak *uc* beylerini elde ettikten sonra saltanata rakipsiz olarak sahip olabilmiştir. Çelebi, sancak *uc* beylerini elde ettikten sonra saltanata rakipsiz olarak sahip olabilmiştir.

Ordu

Merkez veya eyalet bütçelerinde en büyük payın asker ulufelerine gittiğini gördük. 1527-1528 mali yılı bütçesine göre devlet gelirlerinin başlıca gider yerleri şöyle saptanabilir:

1528 bütçesi

Osmanlı ordusunun sayısı, hangi askerden oluştuğunu göstermek üzere ilkin *Heşt Behişt*'teki listeyi inceleyelim. 1473'te Fatih Sultan Mehmed'in, Uzun Hasan'a karşı düzenlediği seferde topladığı büyük ordudaki birlikleri gösteren bu listeye göre:

Yeniçeriler	12.000
Kapıkulu Süvarisi	7.500
Rumeli Timarlı Sipahileri	40.000
Anadolu Timarlı Sipahileri	24.000
Azebler	20.000
Toplam	103.500

1528 tarihli bir belgeye göre, devletin maaşlı daimi ordusu sayısı 87.000 olarak gösterilmiştir. Bunun 37.000'ini eyalet timarlı sipahileri, 50.000'ini İstanbul'daki ulûfeli asker oluşturmaktadır. Timarlı sipahiler, ayrıca sefere yanlarında masrafını üstlendikleri yardımcı cebelüler getirmektedirler. Ö. L. Barkan, 1528'de halktan toplanan bu cebelülerin

39 *Uc* beyleri *Fetret* devrinde Bayezid oğullarından şu veya bu Çelebi'yi destekleyerek bağımsız olmuşlar, önemli rol oynamışlardır: ayrıntılar için bkz. D. Kastritsis, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Represemtation in the Ottomon Civil War of 1402-13*, Leiden 2007.

50.000'e vardığını kabul etmektedir. Ancak bu belgede *azeb* bölüklerine yer verilmemiştir.

1470 tarihli bir İtalyan kaynağı ve *Ahsan-al-Tavârih* muntazam kuvvetlerin ancak 70.000'e vardığını söylemişlerdir. 70.000 yahut 100.000, bugünkü ordular göz önüne alınırsa, aslında bu önemsiz bir rakam sayılmaz. Fakat o dönemde lojistik sorunları dolayısıyla 100.000 kişilik bir ordu çok büyük bir ordu olarak düşünülmelidir. 100.000 kişiyi Macaristan'a, İran'a veya Irak'a götürmek, bu kalabalığın ve hayvanların yiyecek ve yemini sağlamak o dönem için olağanüstü bir başarı demektir.[40] Böyle bir ordu için Osmanlı kaynakları *yer götürmez* asker deyimini kullanırlar. Fatih, imparatorluğunu bu orduyla kurmuştur. Avrupalı gözlemciler Fatih'in ordusundaki disiplini hayranlıkla kaydederler.

1528 Bütçesi'ne göre Ordu

1528'de eyaletlerdeki askerlere timar ve hâs olarak dağıtılan gelir, 200.000.000 akçaya, yani tüm Osmanlı bütçesinin %37'sine ulaşmaktadır. Bu tarihte timar alan eyalet sipahileri iki bölüğe ayrılmıştır. Sayıları 28.088'dir. Onun yanında timar alıp kalelerde muhafaza hizmetinde bulunan *hisarerleri* bölük 9.653 kişidir.

Timar ve *hâs* sahipleri tahsis edilen vergi ve resimleri sınırlandırılmış timar bölgesindeki reâyâdan doğrudan doğruya toplarlar. Bu vergilerin ortalama yaklaşık yarısını nakit, öbür yarısını ürün olarak toplarlar. Sonuç, 1528 yılında köylünün nakit olarak timarlılara ödediği para 100.000.000 akça civarındadır.

Timarlı sipahilerle merkezdeki ulûfeli (gündelik alan askerin) birlikte tahsisatı 265.000.000 akça, yani bütün bütçenin yarısı demek olur. Şunu da unutmamak gerekir ki, merkezdeki ulûfeli asker ayrıca her yıl giyim için kumaş alır, sultanın tahta gelişinde *bahşiş*, seferlerde ve bayramlarda bir ek ödeme ve *tayin* alırlar. Buna karşı timarlı sipahi seferde kendisinin, atının ve uşağının giderlerini tamamıyla kendisi karşılamak zorundadır.

Rumeli ve Anadolu eyaletlerinde toplam 129.000.000'a varan gelir, 28.000 ere dağıtılmıştır. 16. yüzyılda yeniden fethedilmiş eyâletlerde ise sayısı 10.000'e varan timarlılara dağıtılan para toplamı ancak 60-70.000.000 civarındadır. Bu durum 16. yüzyılda devletin timarlı sipahiler yerine, modern savaş teknolojisine daha iyi yanıt veren ateşli silahlarla

40 1474 Bogdan Seferi'ne defterdar hizmetinde katılmış olan J. M. Angiolello (*Historia Turchesca*, Ursu, Bükreş 1910) Osmanlı lojistiğini takdirle anlatmıştır.

donatılmış yeniçeri askerine önem ve ağırlık vermiş olmasından kaynaklanmaktadır. Öbür yandan 16. yüzyılda fethedilen Arap memleketlerinin çoğunda timar sistemi uygulanmıştır.

Merkezdeki ulûfeli asker: yeniçerilerden, altı sipahi bölüğünden, topçu ve top arabacılarından ve cebecilerden oluşur. 1528'de sayıları 24.146'ya varmıştır. Bunlara ödenen ulûfe yılda 65.880.000 akçayı yahut bütün devlet bütçesinin %12'sini kapsar. Önemli eyalet merkezlerinde ve kalelerde, merkezden kapıkulu arasından gönderilen yeniçeri, topçu ve cebeci gibi birlikleri unutmamak gerekir. Donanma personeli ise tümü 23.017 kişi olup gider 40.130.000 akça, yani tüm bütçenin %7.04'ünü oluşturur.

Ulufe veya Timar Almayan Askerî Gruplar

Yaya, müsellem, yörük, tatar, cambaz, bâzdar, voynuk, eflak, martolos, akıncılar, devletten ulûfe veya timar almayan asker gruplarını oluşturur. Bunlar, genellikle *avârız (olağanüstü salma vergiler)* vergilerinden affedilmiştir. Yayalar geçimlerini, devlet tarafından kendilerine verilen *çiftliği* işlemek suretiyle sağlarlar. Bu gruplardan her biri *ocak* sistemi denilen özel bir birim altında örgütlenmişlerdir. İlk zamanlarda çiftlikte 4 veya 5 aile bulunurken sayıları sonraki dönemlerde artmıştır. Birimde *eşküncü* adı ile biri aktif askerî hizmete gider. Sefer nöbeti gelen eşküncü, giderlerini karşılamak üzere ocağın askeri olmayan üyelerinden, *yamak*lardan 20 ile 60 akça arasında değişen bir miktar para alır. Bu para, reâyânın *avârız* vergisi karşılığı sayılmaktadır. Ocak üyeleri, *avârız* ödemezler. Genellikle, yaya birimindekiler akrabadırlar. Çocuklar, babaları yerine eşküncü olurlar. Eski yaya defterlerine göre, yaya ocağında yaya ve yamaklarına bir raiyyet çiftliği (50-150 dönüm) toprak verilmiştir. Bu *ocak* sistemi bu özellikleriyle Bizans imparatorluğunda gördüğümüz *stratiot* denilen köylü askerlere benzer. Osmanlıların yaya *ocak* örgütünü Bizans örneğine göre örgütlediği öne sürülebilir.

Türk Yaya ve Müsellemler

Yardımcı askerî grupların, kuşkusuz en önemlisi *yayalar* ve *müsellemlerdir.* Müsellemler, atlı olduğundan vergi bağışıklıkları daha çoktur. J. M. Angiolello, hatıratında, yayaları *köylü piyade askeri* olarak anlatır. Yayalar kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin ilk örgütlü askeridir ve yoğun şekilde Batı Anadolu'da bulunur. İlkin onlar sayıları 7.000 köylü hanesine varmak-

ta, köyde bir veya birkaç imtiyazlı hane (aile) olarak rastlanmaktadır. *Yaya*ların Osman Gâzi'nin askeri olan *kızılbörklü Türkmen* akıncılarının yeniden örgütlenmesiyle ortaya çıktığını biliyoruz.[41] Orhan Gâzi'nin 1357'de ölen oğlu Süleyman Paşa için H. 760-1359 tarihli vakfiyesinde[42] Gelibolu etrafında yayaların Süleyman Paşa yanında Rumeli fütuhatında hizmet gören başlıca asker olduğu meydana çıkmaktadır. Yaya ve müsellem gruplarının Türkmen yurdu haline gelen Batı Anadolu'da merkezîleşmesi de kayda değer 15. yüzyılın ortalarında Teke sancağında 361 baş müsellem ve 172 müsellem kaydedilmiştir. Bunların yamakları ise 3.763'e varmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, 15. yüzyılda bu okçu ve müsellemler öteki yardımcı askerî gruplar gibi silahlarıyla (ok atıcılar) savaşa aktif olarak katılan askerlerdi. 16. yüzyılda Avrupa askeri karşısında önlemleri azaldı, geri hizmetler verildi.

Sonradan yeniçeri ocağı kurulunca (1363?) bu imtiyazlı padişah kulları ile devletin esas ordusunu teşkil etmiş olan yaya ve müsellemler arasında yüzyıllar süren bir rekabet ve çekişme yaşanmış ve Osmanlı tarihinde tanık olduğumuz bunalım dönemlerinde önemli olayların nedeni olmuştur. Mesela II. Murad ve II. Bayezid'in yapmak zorunda kaldıkları saltanat mücadelelerinde yeniçeriler ve kullar pâyitahttaki sultanın yanında yer aldıkları halde onların rakipleri Türk aslından yaya ve azeb askerine dayanmışlardır. Anonim kroniklere göre 1389 Kosova Meydan Savaşı'nda ordunun büyük bölümünü 60.000 yaya oluşturuyordu.

14. yüzyılda yaya yazılmak ve böylece sultanın ordusuna girmek önemli çıkarlar sağlayan bir ayrıcalıktı. Anlaşıldığına göre sonraları yayalar için sefere gitmek fazla masraflı bir iş olduğundan sık sık kaçaklara rastlıyoruz, yaya ocakları da üyelerinin kaçma ve başka nedenlerle dağılması üzerine küçülmekteydi. 1466'da yapılmış bir teftişte 260 yayanın hizmetten kaçtığı, Hüdavendigâr eyaletinde kayıtlı 536 yayadan 260'ının firarı saptanmıştır. 16. yüzyılda savaş teknolojisindeki gelişmeler sonunda bu okçu yaya askeri artık bu savaşçı yetkinliğini tamamen yitirmiş, devlet onları geri hizmetlerde, ordu malzemesini ve zahiresini taşıma veya yol temizleme, hendek açma gibi hizmetlerde kullanmaya

41 Bkz. Aşık Paşazâde, *Tevârîh*, yay. Atsız, *31. Bâb*: "İmdi, etraf dağı beglerin börkleri kızıldır, senün (ki) ag olsun, dedi Orhan Gâzi emr itdi. Bilecik'te *ak börk* işlediler, Orhan Gâzi giydi, ve cemi' tevâbii bile giydiler."

42 Bkz. H. İ., *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul; Diyanet Vakfı Yay. 2010, Orhan Dönemi, s. 43-77.

başlamıştır. 1582 yılında yaya örgütü tamamıyla kaldırılmış ve kendileri reâyâ statüsüne indirilmiştir.

Türk Yardımcı Kuvvetlerden Azebler

İlk yüzyıllarda Osmanlı ordusunda önemli bir yeri olan ikinci grup, azeblerdir. *Azeb* askeri Türk Müslüman ahali arasından toplanan bir nevi milis askeri sayılabilir. Şehirlerde belli sayıda Müslüman haneyi içine alan birimlerden Sultan'ın ordusu için asker yazılır ve masrafları bu halk birimlerince karşılanırdı. Bu askerî yardım genel olarak bir çeşit *avârız* hizmeti sayılmalıdır. Yerleşik halk piyade azeb sağladığı halde göçebelerden atlı *azeb* istenirdi. Azebler özellikle devletin çok sayıda askere ihtiyaç duyduğu büyük seferlerde toplanırdı. 1389 Kosova Savaşı'nda 40.000 azebin hazır bulunduğu rivayet edilir. Başka deyimle savaşa büyük ölçüde Türk halkı katılmıştır. Uzun Hasan'a karşı verilen meydan savaşında orduda 18.000 azebin bulunduğu kaydedilmiştir. 1492'de Rumeli'de 9.000 iyi silahlanmış savaşçı azebin toplandığı anonim kroniklerde kaydedilmiştir. Rahip Philelphus Ludovico'nun 1464 raporunda *azeb* sayısı 7.000 olarak gösterilmiştir. Osmanlı ordusunun teknik bakımdan oldukça geliştiği Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında bile azebler ordunun önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Onun zamanında yalnız Rumeli'den 10.000 azebin toplandığı kayıtlıdır.

Ordu için azeb yazılması ilân olununca yazım işi şu düzenle yapılırdı:[43] Azeb yazılması şehir *kadısı* ve *subaşısı* (valisi) huzurunda yapılır. Kadılıkta her mahallenin imamı ve kethûdâsı vasıtasıyla mahalle halkından "azebliğe kâbil ve mukateleye ve muhasebeye havî ve kâdir olan kimseler" seçilir; çocuk yaşta olanlar, ihtiyar ve hasta olanlar yazılmaz. Yirmi hane (aile) başına bir *azeb* alınır, kalan 19 aile harçlık verirler, 20 aile arasında azebliğe yarar kimse çıkmazsa dışarıdan adam bulunur. *Azeb* için toplanan para herkese gönderilir, *Azeb Ağası* para için o yerinde kendisinden bir belge alır. Mahallede azebe yarar kimse olmazsa hariçten yazılabilir, bunun için *azeb* akçasını yazdırmak yasaktır. Her kadılıkta *azeb ağası* hazır bulunur yazılan *azeb*ler bir deftere yazılır, başına bir *hazinedâr* ve *çavuş* atanır. *Azeb* defterini yazan *emîn* ve kâtiplerin kötüye kaçmaları yasaktır. Her kadılıkta yazılan *azebler* iki deftere yazılıp, defterin biri kadıda kalır, öbürü padişah hazine idaresine gönderilir. Bu deftere göre

43 II. Bayezid döneminde yazılıp Kanunî zamanında câri olan kanunname, bkz. *TOEM*, İlâve, 59-61.

yoklama yapılır. Azeb hizmetinden kaçanlar olur, *azeb* yazılan bu hizmetten kaçamaz, ta ki sefere gidemeyecek olana kadar, akçası kefilinden alınır. Toplanan *azebler* başına bir *reis* atanır, özel üniforması vardır. Donanmaya savaşçı er sağlamak için de azeb askeri kullanılmıştır. Onlara *deniz âzebi* denir. Başlangıçta bunların bayağı azeb olduğu, fakat sonradan maaşlı, sürekli asker durumuna getirildiği düşünülmektedir. Osmanlılar, imparatorluğu savunmak için çok sayıda kaleye muhafız askeri bulmak için de azeblerden yararlanmışlardır. Bunlar erkenden Osmanlı kalelerinde başlıca maaşlı düzenli garnizon askerini oluşturmuştur. Çeşitli garnizon grupları arasında bunların, yeniçerilerden sonra en önemli asker olduğu biliniyor. Kale azeb örgütüne asker bulmak şu sırayla yapılırdı; sayıları kısıtlı olan *gedik* kadrosunda yer açıldığı zaman, kalede hizmet gören *gönüllü* adlı maaşsız askerden geçiş yapılırdı. Başka deyimle, kale azeblerinin menşei yine halktan gelen gönüllü askerlerdir. Osmanlı ordusunda ilk 300 yılda reâyâ arasından kalabalık halktan askerî gruplarının önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Avrupa ordularında da düzenli askerî gruplar yanında köylü askerin önemli yer tuttuğu bilinmektedir.

Patrimonyal monarşilerde olduğu gibi, Osmanlılar da halktan avârız adıyla para, erzak gibi yardımlarla beraber askerî hizmet de istemekteydi. Devlet askerî hizmet isteklerinde Hristiyan tebaasını da kullanmıştır. Hristiyan halk arasından tıpkı azebler gibi *suhrahor* veya *cerrahor* denilen bir çeşit asker toplanırdı. Düşman istilası tehlikeli bir hâl aldığı zamanlarda *nefîr-i 'âm* ilân edilir, eli silah tutan her Müslüman erin orduya katılması gerek sayılırdı.

Donanma ve Donanma Erleri[44]

Donanma giderleri imparatorluk bütçesini sıkan büyük giderler isteyen bir askerî sektördür ve sonunda Avrupa'daki çağdaş monarşilerde olduğu gibi, devleti mali bunalımlara sürüklemiştir. Osmanlı Devleti başlangıcından beri bir deniz devleti olarak doğmuştur. Osmanlı beyliğini, Aydın, Saruhan deniz beylikleri gibi bir deniz beyliği saymakta abartma yoktur. Osmanlıların ilk tersanesi Güney Marmara kıyılarında Gemilik (Gemlik), Kemer gibi Osmanlılardan önce Bizans tersanelerinin bulunduğu limanlardır. Tarihî bir gerçektir, 1334'te Orhan'ın donanma sahibi olduğu ve donanmanın İzmit kuşatmasına katılarak Bizans İmparatorluk

44 Konu üzerinde geniş bir literatür mevcuttur. Belli başlı yazarlar: İ. Hakkı Uzunçarşılı, Haydar Alpagut, Daniel Panzac, İdris Bostan; Palmira Brummett.

güçleriyle karşılaştığını, göz tanığı Kantakuzenos hatıratında kaydeder. Sultan Orhan oğlu Süleyman Paşa 1352'de Rumeli fütuhatına giriştiği zaman, Güney Marmara'da, Kemer limanından 3.000 kişilik bir orduyu gemilerle (belki Ceneviz gemileri) karşı tarafa taşımıştı. Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz'de bir deniz imparatorluğu olarak geliştiği zaman belli başlı şu limanlarda tersaneler mevcuttu. Esas bahrî üs olan Gelibolu, İzmit Galata, Sinop, Avlonya, Agriboz ve İskenderiye ayrıca Bartın gibi ormanlık tepelerde yakın tersane kurmaya elverişli birçok yerlerde küçük tersaneler kurmuşlardır. Her halde I. Selim dönemine kadar devletin esas bahrî üssü ve tersanesi Gelibolu idi. Bu da doğaldır: Zira İstanbul'un fethinden önce orduları Lapseki üzerinden Çanakkale üzerinden geçirmek için Gelibolu'da bir deniz kuvveti bulundurmak zorunluydu. İstanbul alındıktan sonra da payitahtın Ege'den gelecek donanmalara karşı korunması için Gelibolu ileri bir savunma üssü oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti uzun kıyı hatlarını korumak için Kavala, Midilli, Rodos ve İskenderiye'de daha sonra Kızıl Deniz'i Portekizlilere karşı korumak amacıyla Süveyş'te ve Basra körfezi, Hind denizindeki çıkarları için Basra'da filolar tutmakta ve gemi yapmaktaydı. Yemen'de de birkaç gemi Portekizlilere karşı savunma maksadı ile Mokka'da üslenmişti.

Bir filo meydana getirmek ve bakımını yapmak büyük giderler isteyen bir işti. Bir kadırga filosunun bakım giderleri yılda 500.000 altın dukadan aşağı değildi. 1371'de I. Murad Güney Marmara'da *Pegae* (Kara Biga) yarımadası kuşatmasında Gelibolu ve Aydıncık'daki (Edincik) deniz üslerinden gelen gemilerle kuşatmayı tamamlamıştı. Yıldırım Bayezid Batı Anadolu beyliklerini ülkesine katınca (1390) beyliklerin donanması Osmanlı donanmasına katıldı ve Ege'de Venediklilerle sürekli bir mücadele başladı. Bununla beraber deniz gücü Venedik'le mücadelede Osmanlı vur kaç taktiği kullanıyor, donanma Gelibolu'da tahkimli limana sığınıyordu. Nihayet Venedikli amiral Pietro Loredano Gelibolu'ya saldırdı ve Osmanlı donanmasını yaktı (Mayıs 1416). II. Mehmed İstanbul kuşatmasından önce donanmayı hayli geliştirdi. 1453 İstanbul kuşatmasından Osmanlı kadırgaları yardım getiren, yüksek bordalı 4 kalyona karşı bir şey yapamadı. Kalyonlar Haliç'e girmeyi başardılar (20 Nisan). 22 Nisan'da Fatih karadan yürüttüğü 72 gemisini Haliç'e indirdi, burada bu donanmayı yakmaya gelen Hristiyan gemileri bozguna uğradı. Fatih'in Ege adaları üzerinde egemenliğini kurmak için gönderdiği donanmalar fazla bir başarı kazanamadılar (1454-1455), ancak kuzey

Ege'de İmroz, Taşöz, Semadirek adaları imparatorluğa katıldı. Venedik'in Ege'deki büyük adası Agriboz'u kuşatmak için Fatih güçlü bir donanma gönderdi. Donanma 3 sıra kürekli büyük 110 kadırga, 3 galeaza büyük *fuste* ve *parandarie* denilen küçük gemilerden oluşuyordu. Tüm donanma 300 gemi vardı. Venedik donanması, bu donanmaya saldırmaya cesaret edemedi. 1456 Belgrad kuşatması sırasında 200 gemilik ince donanma cepheye asker ve malzeme taşıdı.

Deniz seferlerinin büyük masraflara yol açtığına kuşku yoktur. 1539'da Nova'yı (Hersek-Novi) Venediklilerden geri almak için yapılan deniz seferi Osmanlı bütçesine 12.000.000 akçaya (20.000 altın dukaya) mâl olmuştur. Bu sefer ancak üç ay sürmüş olup filoda 82 standart savaş kadırgası, 58 ağır kadırga, 11 hafif kadırga ve dört nakliye gemisi vardı. Tüm personel 27.204 kişiye varmakta, bunun 22.538'ini kürekçiler oluşturmaktaydı. Askerin ve tayfanın maaşları 8.481.880 akça, peksimet ve su fıçılarının gideri 2.294.580 akça tutmaktaydı. Sair giderlerle yeniçerilere dağıtılan bahşişler de 201.411 akçayı bulmaktaydı. Donanmanın gerektirdiği büyük giderler karşısında devlet, olağanüstü kaynaklar aramak zorunda kalmıştır. Olağanüstü bir vergi olan avârız-ı divaniyeye 16. yüzyılda sık sık başvurulması başlıca donanma giderleri yüzündendir. Özellikle, kadırgaların temel yürütme gücü olan kürekçileri sağlama, devlet için büyük bir sıkıntı oluşturmaktaydı. 200 kadırgalık bir filo için 22.000 kürekçiye ihtiyaç vardı. Bu sayıyı Galata'daki esir fosalarla sağlayamayan devlet, bütün imparatorluk ölçüsünde halka kürekçi sağlama ödevini yüklemekteydi. Kürekçi toplamak için yerel kadılar *avârız*-hane (10-15 aile) ünitelerinin her birinden donanma için bir kürekçi bulmalarını ve masraflarını ödemelerini isterdi. 16. yüzyılda her Müslüman kürekçi için 106 akça ve her Hristiyan için 80 akça aylık geçim parası verilmesi emredilmiştir. Bazı bölgelerde hükümet kürekçi yerine onun karşılığı belli bir para isterdi. 1551'de bu kürekçi *avârız* vergisi, ünite başına 1.500 akça olarak saptanmıştır.

Lepanto'da Osmanlı donanmasının Venedik-İspanya müttefik haçlı donanması tarafından yok edilmesi (1571) Akdeniz'de Osmanlı deniz üstünlüğünün sonu sayılmalıdır. Tarihçi Andrew Hess ondan sonra da Osmanlıların Batı Akdeniz'de bazı başarılarını göz önüne alarak bu hükmü doğru bulmaz, fakat bu tarihten sonra Osmanlı Devleti bir dünya politikası gütmekten tamamıyla vazgeçecek ve hatta Mısır ile İstanbul

arasında hacı ve mal taşımacılığında 16. yüzyıl sonlarında Akdeniz'e hâkim olan güçlü İngiliz ve Flemenk gemilerini kullanacaktır.

Akdeniz, Karadeniz ve Hind Okyanusu'nda Osmanlıların büyük donanmalar tutarak bir dünya politikası gütmesiyle Osmanlı maliyesi darlığa girmiş ve özellikle reâyâdan sık sık istenen olağanüstü vergiler, *avârız*, dolayısıyla halk çaresiz bir duruma düşmüş, köylüler vergiden kaçmak için topraklarını bırakıp kaçmaya başlamış, devlet gerçekten bir kargaşa dönemine girmiştir.

Osmanlı denizciliğinde iyi bilinmeyen başka bir olgu, devlete ve paşalara ait gemilerin ticari ulaşımda kullanılmasıdır. Daha Fatih devrinde Antalya'dan, Fenike'den Mısır ve Suriye'ye odun ve tahta ihracatında *mîrî* gemiler kullanılmıştır. İstanbul'un iaşesi için keza *mîrî* gemilerin kullanıldığını biliyoruz. 1553'te Suriye limanları ile İstanbul limanları arasındaki geliş-gidişte devlete ait 26 gemi işlemekteydi. Paşalara ait gemiler kazanç için Kefe ve Karadeniz limanları ile İstanbul veya İstanbul ile Suriye ve Mısır arasında işlerdi. Bu gibi yük gemileri savaş sırasında taşımacılıkta kullanılırdı.

Osmanlı Sefer-i Hümâyûnu ve Lojistik

William McNeill, hareket halinde bulunan bir orduyu beslemek için tarihte başlıca iki metod kullanıldığını ileri sürer. Bir yöntem varılan yerde yerli halkın buğday stoklarına ve hayvanlarına el koymak, öteki yöntem sefer başlamadan önce ikmâl teşkilâtını, lojistiği örgütlemek. Bu ikinci yöntemde köylüden *avârız*, olağanüstü vergi olarak gıda maddeleri toplanır ve yol güzergâhında belli menzillerde depo edilerek hareket halindeki orduya bu depolardan ikmal yapılır. Birinci yöntemi geçici istilalar yapan ordular tarafından uygulanır. Çünkü tahrib edilen bölge en az birkaç yıl eski üretim düzeyine gelemez. Köylüler kaçmış, tohumluk elden gitmiştir. Moğol ve Timur'un istilaları birinci yağma metodunun klasik örnekleri olduğu gibi, Yakındoğu imparatorluk geleneği lojistik sistemini simgeler. Osmanlı Devleti'nin göçebe bir toplumdan çıktığı ve öyle kaldığı iddialarına karşı lojistik sistemin en gelişmiş bir biçimini uyguladığı bir gerçektir. Osmanlı lojistik sistemi çağdaş Avrupalı gözlemcilerin hayranlığını çekmiştir.[45]

45 J. M. Angiolello, *Historia Turchesca*, yay. Ursu, Bükreş 1910.

Dikkate değer ki, Osmanlı tarihleri başta Âşık Paşazâde, Osman Gâzi'ye ait bölümde bu iki metodu karşılaştırarak Osman Gâzi ağzından tartışmıştır.[46]

Osmanlıların, sonunda kendi toprakları ve vergi kaynakları olarak reâyayı nasıl bilinçli olarak koruduğuna dair şu örnek özellikle anılmaya değer: İsyan eden Bogdan voyvodalığını istila eden Osmanlı ve Kırım orduları farklı bir tutum sergilemiştir. Kırım Tatarları Bogdan halkını ve mallarını gâzilerin helâl hakkı sayarak halkı esir etmek ve hayvanlarını sürüp götürmek istemişlerdir. Osmanlı padişahı buna izin vermemiştir. Bununla beraber Osmanlılar *uc* bölgesine yakın düşman topraklarında direnişi kırmak için akıncıların amansız seferler yapmasına, halkı esir edip memleketi tahrib etmesine izin verirlerdi. İslâm'ın gazâ gelenekleri bunu onaylamaktadır. *Uc* aşamasındaki tahrib politikasını ele alan Batılı tarihçiler, tüm Osmanlı fütuhâtını tahribcilikle suçlamışlardır. Gerçekte, Âşık Paşazâde'nin belirttiği gibi, Osmanlı fütuhâtında ilhak ve yerleşme aşamasında *istimâlet* politikası uygulanırdı. Osmanlı padişahının egemenliğini kabul eden bölge, *illik* veya İslâmî deyimiyle, *Dârü'l-İslâm* olurdu. Bu andan itibaren orada yaşayan gayrimüslimler devlet için Müslüman halk gibi, canları ve malları korunması gereken tebaa statüsünü alırdı. İslâmî terimi ile bu halk *eh'il zimme* statüsü kazanırdı. Sefer sırasında askerin gayrimüslim reâyânın mallarını yağmaya kalkışması, en sert biçimde cezalandırılırdı. Kanunî'nin Mohaç Seferi'ne giderken reâyânın bahçelerine giren askerleri ibret için idam ettirdiğini çağdaş kaynaklardan öğreniyoruz. Bütün bunlar, Osmanlı Devleti'nin yerleşik merkeziyetçi bir imparatorluk yapısını belirten olgulardır. Devletin bu temel siyasetine karşı yine de Osmanlı askerinin geçtiği koridor bölgelerde tahribât önlenemezdi. Bu bölgelerde köylünün kaçtığını ve gelir kaynaklarının önemli düşüşlere uğradığını biliyoruz.

Osmanlılar kendilerinden önce İslâm devletlerinde ve Bizans'ta görüldüğü gibi, olağanüstü hallerde reâyaya *avârız* denilen olağanüstü vergiler ve hizmetler yüklerdi. Aynî ve nakdî olarak beklenmedik devlet istekleri, özellikle savaş zamanlarında köylünün zaten çok nazik olan geçim ekonomisini sarsan etkiler yapardı. Veziriazam Lütfi Paşa bu âdeti kesin bir dille eleştirmiştir. Uzun seferlerde uygulanan bu gibi devlet istekleri özellikle 1587-1612 döneminde nakdî bir vergi haline getirildi.

46 Atsız, Yay. 9. Bâb.

Celâlî kargaşalarıyla[47] aynı zamana rastlayan bu mali yük, Anadolu'da köylünün perişan olmasına ve tarım ekonomisinin büyük ölçüde çökmesine yol açmıştır.

Bir seferin başarıyla sonuçlanması, ordunun ve kale erlerinin yeterince beslenmesi koşullarının hazırlanmasına büyük ölçüde bağlı idi. Bir sefere karar vermek için, Divân-ı Hümâyûn'da o yılın bir bolluk yılı mı, yoksa kıtlık mı olacağı tartışılırdı. Osmanlılar, hareket halinde olan orduların yem ve yiyecek bakımından yeterli bir şekilde ihtiyaçlarının karşılanması için hayli gelişmiş bir lojistik sistemi meydana getirmişlerdir.[48] Lojistik alanında insanlar için buğday ve un, hayvanlar için arpa sağlanması yolunda belli başlı üç yöntem uygulanmaktaydı. İlki *Nüzul* yöntemi olup avârız hanesi denilen ve üçten otuza kadar aileyi içine alan vergi üniteleri tespit edilir, belli miktarda gıda maddesini karşılıksız vergi olarak vermeleri istenirdi. İkinci yöntem, belli gıda maddelerinin hükümetçe saptanmış fiyatlar üzerinden belirlenen konaklarda orduya getirilip satma zorunluluğudur. Buna *sürsat* yöntemi denmekteydi. Üçüncü yöntem, hükümetin yerel pazar fiyatları üzerinden yaptığı satın almalardır ki, buna Osmanlı dilinde *iştirâ* denirdi. Nüzul gerçek bir vergi olduğu halde, *sürsatı* köylünün kendi rızasıyla malını getirip satması biçiminde yorumlansa da, aslında devletin saptamış olduğu fiyatlar üzerinden satın alındığı için yine de reâya için ağır bir yük oluşturmaktaydı. Öbür yandan sürsatta, alışları hükümet adına bir *emîn* yapar ve aynı emîn askere satardı. Çok kez köylüye parası geç verilir yahut tamamen unutulurdu. Köylünün hem *nüzul* vergisini vermesi, aynı zamanda *sürsat* zahiresini getirmesi istenebilirdi. Bu işlemlerde, köylüyü sıkan durumlardan biri de, erzakı kendi araçlarıyla taşıma zorunluluğuydu. Erzakın toplanması ve taşınması işlerini organize etme sorumluluğu, *toprak kadısı* denilen yerel kadının göreviydi. Çok defa kadılar, bu görevi yerine getiremezler ve azledilirlerdi. İstenen erzakı toplamakta, köylüyü zorlamakta kadılar büyük güçlüklerle karşılaşmaktaydı. Köylü, kendi ailesinin geçimi için ayırdığı erzakı teslim etmek yahut varsa bunu aşağı fiyatla pazarda satmak zorunda kalırdı. Örneğin, 1579'da her avârız ünitesinden yaklaşık 25 kg hububat ödenmesi istenmiştir. Ordunun buğday ve arpa ihtiyaçları gerçekte büyük miktarlara varmaktaydı.

47 M. Akdağ, *Celâlî İsyanları (1550-1603)*, Ankara, 1963.

48 C. Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1563-1606*, Viyana 1988.

1637'de Bağdat Seferi'nde ordunun ihtiyaçları 18.600 ton arpa, 1.312 ton un, 886.000 ekmek somunu olarak hesaplanmış, bunun Anadolu ve Arap vilayetlerinden toplanması istenmiştir.

Avârız devletçe olağanüstü hallerde alınan vergidir. Ayrıca beyler, kumandanlar reâyâya çeşitli mal ve hizmet yüklerlerdi. Bey bir askerî kuvvetle bir yere vardığı zaman köylüden yem ve yiyecek isteyebilirdi. *Salgun* denilen bu yöntem yaygın bir âdetti. Öte yandan beylerin suçlu veya eşkıya aramak için, her indikleri köyde maiyetlerini ve atlarını köylüye beslettikleri genellikle rastlanan bir haldi. Devletin, salgınları önlemek için âşâr vergi sistemine *salarlık* adı altında bir ilâve yaptığını biliyoruz. *Salarlık*'ta vergi yükü yerellikten çıkarılıp geniş bir bölgenin vergilendirilmesi haline getirilmiştir.

Olağanüstü vergiyi geniş bir halk kitlesi paylaştığı için adalet ilkesi de yerine gelmiş oluyordu. Bu yükümlülük, ileriki dönemlerde para haline getirilmiştir. *Avârızın* aynîlikten nakit haline getirilmesi reâyâ için önemli bir güçlüğü ortadan kaldırmaktaydı. Böylece köylü uzak bölgelerden zahire taşıma yükünden kurtulmuş oluyordu. Devlet avârız karşlığı para topladığı zaman, bu parayla ordunun bulunduğu yerde satın almalar yapardı ve köylüye yük olmaktan kurtulurdu. *Sürsat* veya *iştirâ* zahiresi ordu harekete geçmeden önce merkezden emir gönderilir ve zahire yol üzerinde veya harekât yerine yakın kalelerde depo edilerek hazır tutulurdu. 1594'te *nüzul* vergisi, 2.5 *kile*, yaklaşık 64 kg olarak saptanmıştır. Bunun karşılığı, uzak bölgelerde 300 akça ödenmesi biçiminde nakde çevrilmiştir. Öyle görünüyor ki, 1578-1606 savaş yıllarında *avârız* genellikle nakdî ödemeler biçiminde olmuştur. *Aynî* vergilerin ve hizmetlerin, nakdî vergilere dönüştürülmesi Osmanlı idaresinde değişikliğin göstergesidir. Toplanan zahire, yol üzerindeki *menzil-hane*lerde depolara getirilip teslim edilirdi. Depolanmış zahireye ihtiyaç kalmadığı zaman satılır veya güç durumda bulunan ahaliye dağıtılırdı. Büyük miktarda zahire Mısır'dan yahut Tuna havzasının verimli topraklarından deniz ve ırmak yoluyla taşınıp hududa yakın kalelerde depolanırdı. Ordular düşman arazisinde harekete geçtiği zaman, bu kalelerden mesela doğu seferlerinde Van ve Erzurum kalelerinden, Avusturya-Macaristan seferlerinde Belgrad Kalesi'nden ikmal yapıldığını biliyoruz. Çok sıkışık zamanlarda hükümet imârethanelerin ve başka tesislerin depolarındaki zahireye el koyabilirdi.

Bütün güçlükleriyle beraber Osmanlı lojistik sisteminin genellikle iyi işlediği söylenebilir. Finkel'e göre, 150.000 kişilik bir Osmanlı ordusunun Rumeli'den Macaristan'a kadarki seferinde, ana gıda maddeleri bakımından oldukça iyi bir şekilde ikmali yapılmaktaydı. Hatta Finkel'e göre ekmek fiyatı, Osmanlı askeri için Avrupalıdan daha ucuza gelmekteydi. Ancak Doğu bölgesi seferlerinde İranlılar araziyi tahrib ettikleri zaman ordu büyük güçlükler karşısında kalırdı. Yavuz Sultan Selim gibi zorlu bir padişaha karşı bile, askerin kısıtlamalardan dolayı başkaldırdığını biliyoruz.

Savaş zamanında hâzinenin âcil ihtiyaçları için devlet bazı olağanüstü önlemlere başvururdu. Bunlar arasında, vakıfların artan gelirleri (*ziyâdeler*), bedestende saklanan yetimlere ait rehin paralar, hatta zenginlerden zorunlu ödünç para toplanırdı. Sultan III. Murad (1574-1595) devlet bütçesindeki açığı kapatmak için kendi ceplerinden kadırgalar yaptırmalarını emretmiştir (1590). Buna karşılık giderlerini önlemek için, devlet ricali ve valilerin İspanya'ya karşı sefer için kendilerine, geçmiş yılların *bekâyâ* vergilerinden ödenmek üzere, senet dağıtılmıştır. Bunun gibi, sefer zamanı zengin tüccarlardan para toplandığına dair kayıtlar vardır. Olağanüstü hallerde imparatorluk ölçüsünde halktan hane başına para ödemeleri avârız vergi sistemi içinde sayılır. Mesela Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk seferleri (Belgrad (1521) ve Rodos (1522) seferleri) için avârız hanesi başına 15'er akça toplanmıştır. Bu padişah zamanında bütçede noksan görülmeye başlamıştır. Mesela 1557'de dış hazinedeki noksan üzerine iç hazineden 80.000 altın sikke verilmesi gerekmiştir. 1578-1606 savaş yıllarında bütçedeki sürekli açıklar olağanüstü yöntemlerle karşılanmıştır.

Osmanlı bütçesindeki para miktarını akça üzerinden hesaplarken akçanın değerinin 1584'te %100 düştüğünü unutmamak gerekir. Tablomuzda 1592-1593 mali yılına ait gelirin eski değerli akça üzerinden karşılığı 146.700.000 akçadır. Giderler ise 181.700 akçadır. Böylece giderlerde 95.878 akça azalma olduğu ortaya çıkar.

Osmanlı bütçesinde bunalımlara yol açan bir durum maaş ödemelerinde Hicri yılın, buna karşılık tarım vergilerinin toplanmasında Güneş yılının izlenmesidir. Güneş yılına bağlılık ürün vergisinin mevsime bağlı olmasından ileri gelmektedir. Bu durum, bütçe hesaplarında, özellikle asker maaşı ödemelerinde önemli bir fark ortaya çıkarmaktadır. Hicri yıl, ay hesabıyla hesaplandığından güneş yılından senede 11 gün

noksandır. Böylece, 32 yılda bir sene fark ortaya çıkar. Başka deyişle 32 yıl sonunda hazine maaşlılara bir yıl fazla maaş ödemek zorunda kalır. Buna karşı devlet 32 yıllık vergi toplamıştır. Bu yüzden bu fazla parayı bulmak zorunluluğu karşısında devlet maliyesinde ciddi bir bunalım ortaya çıkar. Bu fazlalık, 16 yılda yarım yıllık maaş, sekiz yılda üç aylık maaş fazla ödeme ister. Demek ki, bunalım 32 yıl süresinde çeşitli aralıklarla kendini hissettirmektedir. Bu durumu inceleyen H. Sahillioğlu'na göre devlet maliyesindeki belli aralıklarla kapıkulu askerine fazladan ödemeler yapmak gerekmekte fakat hazinede bunun karşılığı olmadığından, ödemelerde gecikme ortaya çıkmakta, bu da maaş alamayan askerin ayaklanmasına neden olmaktadır. Unutmamak lazımdır ki, ulûfe ödemeleri devlet bütçesinin %12'sine varmaktadır ve yeniçerilere her üç ayda bir maaş ödenir. Askere ulûfe yetiştirmek için şayet fazla gelir yoksa devlet olağanüstü önlemlerle para bulmaya çalışır. Sahillioğlu, Osmanlı tarihinde gördüğümüz yeniçeri isyanlarının çoğunu bu ödeme güçlüklerine bağlamaktadır. İç hazinede yeteri kadar ihtiyat para olduğu zaman, bunalım dış hazineye para aktarmak suretiyle önlenebilir, fakat uzun savaşların darlık yıllarında, özellikle 16. yüzyıl sonlarındaki mali sıkıntı döneminde iç hazinedeki ihtiyat parası tükenmiştir. Bu durumda hükümet, yeni vergiler koymak, akçada gümüş miktarını azaltmak gibi önlemlere başvurur. İran Seferi'nden sonra 1593'te Habsburglara karşı yeni bir savaş açılması, askeri tatmin etmek için ilân edilmiş olabilir. Yeniçeriler ve kapıkulları, bu savaşın açılmasında baskı yapmışlardır. Batıdaki savaşların ganimet getireceği ve kapıkuluna dağıtılmak için yeni timar arazisi sağlayacağı düşünülmektedir. Fakat hesaplar tamamıyla yanlış çıkmış, İran, Büyük Abbas idaresinde karşı saldırıya geçmiş, her iki cephede savaşmak hazineyi altından kalkamayacağı bir yük altına sokmuş, kapıkulu ayaklanmaları birbirini kovalamıştır.

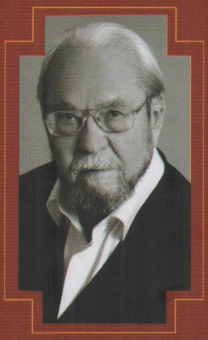
Devlet İçinde Seçkinler ve Osmanlı Kültürü

Padişah sarayı etrafında yüksek imparatorluk kültürünü temsil eden bir seçkinler sınıfı ortaya çıkmıştır. Hayata ve topluma bakış, yaşam tarzı, giyim kuşam ve âdetler itibariyle bu sınıf bir seçkin zümre kültürü olarak temsil ediliyordu. Osmanlı sarayı ve idare sınıfı, gelişmiş bir hayat stilini ve dünya görüşünü, *Kabusnâme* gibi İran kaynaklı kitaplardan öğrenmeye çalışmışlardır.[49] Mısır'dan ve İran'dan gelen ulema ve sekreterleri

49 *Kabusnâme* 15. yüzyılda dört kez Türkçeye çevrilmiştir.

(*küttâb*) büyük bağışlarla baş tacı yapmışlar, kısaca gerçek bir kültürleşme sürecinden geçmişlerdir. Bu yüksek saray kültürü, İran, Orta Asya, Irak, Mısır ve Hindistan gibi daha eski yerleşik büyük İslâm devletlerinde tamamıyla belirli bir kültür sentezi olarak ortaya çıkmış bulunuyordu. Osmanlı hanedanı öteki büyük İslâm hanedanları düzeyinde dünyaya kendini kabul ettirmek için bu kozmopolit saray kültürünü tamamıyla ve bütün ayrıntıları ile benimsemek zorundaydı. Bu kültürleşme süreci XIV. yüzyılda ileri bir düzeyde ilkin Germiyan (Kütahya)'da gelişti ve Osmanlı'ya örnek oldu.

Büyük mali imkânlara sahip Osmanlılar, bu kültüre yeni bir gelişme ve parlaklık kazandırdıkları gibi *uc* beyliğinin geleneklerini de aşılamışlardır. Osmanlı saray kültürü, ana çizgilerinde İran ve Hindistan'daki devletlerin yüksek saray kültüründen farksız olmakla beraber, kuşkusuz kendi özelliklerine sahip olmuştur; İtalyan yüksek *Rönesans* kültürü diğer Avrupa ülkelerinde kendine özgü ayrı *Rönesanslar* doğurduğu gibi... Osmanlı yüksek kültürünün en gelişmiş dönemi Kanunî Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad saltanatları dönemidir (1520-1595). Bu imparatorluk kültürü, Budin'den Kahire'ye, Bağdad'a kadar İstanbul merkezinden yayılan bir devlet prestij kültürü olarak yerli kültürlere etki yapmaktan geri kalmamıştır. Böylece, uzak eyaletlerde imparatorluk yüksek kültürünün, ortak bir Osmanlı kültürü olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Örneğin, saraya bağlı *Mimârân-ı Hâssa* bir devlet sanat akademisi gibi işliyordu. Mimar Sinan bu mimarlık sitilini sanatkâr dehasıyla mükemmelliğe eriştirmiştir. Kayda değer ki, her önemli şehirde bir *hassâ* mimar bulunur, yerel cami vb. yapıları kontrol ederdi.

Halil İnalcık 1916'da İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1942–1972 döneminde aynı fakültede öğretim üyesi oldu. 1972'de Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi konusunda dersler vermek üzere davet edildi. 1993'te Bilkent Üniversitesi'nden davet alıncaya dek Chicago Üniversitesi'nde görevini sürdürdü. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere dünyanın belli başlı Amerikan üniversitelerinde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi, Osmanlı Tarihi alanında önde gelen birçok akademisyenin hocası oldu. 1973'teki *The Ottoman Empire – The Classical Age (1300-1600)* (Osmanlı İmparatorluğu – Klasik Dönem) kitabından başlayarak uluslararası yayınevlerinde pek çok kitabı yayımlandı. Türkiye, İngiliz, Amerikan, Sırp ve Arnavutluk akademilerine üye seçildi. Yurtiçinde ve yurtdışında fahri doktora, ödül ve nişanlar aldı. Halen çalışmalarını Bilkent Üniversitesi'nde sürdürmektedir. Arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi bünyesindeki Halil İnalcık Center for Ottoman Studies (HICOS; Halil İnalcık Osmanlı Çalışmaları Merkezi) 2008'de açılmıştır.

Halil İnalcık'ın ilk defa yayınlanan *Akademik Ders Notları*, 1938–39 yıllarında Fuad Köprülü'nün dersinde verdiği seminer ödeviyle başlıyor, Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki her anını tüm safhalarıyla anlattığı Milli Mücadele Devri (1908–1923) dersiyle devam ediyor. Halil İnalcık'ın uzun yıllar ders verdiği Chicago'daki Osmanlı'nın kısa tarihi sayılabilecek ders notlarıyla bitiyor... Balkanlar'daki Osmanlı fetihlerinden Fatih Sultan Mehmed'in imparatorluğun kurulmasındaki rolüne, Hilafet'ten Osmanlı'nın dünya sistemine, kültürden bürokrasiye birçok başlıkta okurlar özet halinde yakın tarihe ve Osmanlı'ya dair yeni bilgiler edinecekler.

Arşiv niteliğindeki bu kitap sayesinde, Timur'dan Osmanlı Tarihi'ne, Milli Mücadele'den Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar birçok konuyu bizzat Halil İnalcık'tan dinleme fırsatı yakalayacak ve kendinizi onun dersinde hissedeceksiniz...

TİMAS
TARİH
₺45
ISBN: 978-605-08-2215-1
9 786050 822151
timas.com.tr timasyayingrubu